EDWARD GIBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

8. CİLT

TAKIM İNDEKSİ EKİYLE

Çevirenler:
Asım Baltacıgil & Burcu Okay

indie
tarih

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN
GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ
TARİHİ

8. CİLT

(M.S. 800 – M.S. 1590)

indie

© İndie Kitap - 2021

Yazar: Edward Gibbon
Kitabın Adı: Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi
Orijinal Adı: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*
Çevirenler: Asım Baltacıgil & Burcu Okay

Sertifika No: 49834
ISBN: 978-625-7321-05-1
Set ISBN: 978-605-81953-8-7
İndie Kitap: elli altı
Tarih: on bir

Birinci Baskı: mart iki bin yirmi bir

Editör: Halûk Kürşad Kopuzlu
Son Okuma: Ali Kaan Cerit
Sayfa Düzeni : Burhan Üçkardeş
Kapak Tasarımı: Saim Aktan

Baskı-Cilt: Ana Basın Matbaa Mahmutbey Mah.
Devekaldırımı Cad. 2622 Sk. Güven İş Merkezi No: 6/13
Bağcılar/İstanbul

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

indie

Osmanağa Mh. Mürver Çiçeği Sk. No: 5 D: 6
Kadıköy/İstanbul
www.indie.com.tr
Tel: +90 216 418 04 38
E-posta: indie@liberplus.com.tr

İndie Kitap, Liber Plus Yay. ve Org. Tic. Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.

Edward Gibbon

ROMA
İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ
TARİHİ

8. CİLT

Çevirenler
Asım Baltacıgil & Burcu Okay

indie

İÇİNDEKİLER

LXVI. BÖLÜM (M.S. 1339-1492).....9
Doğu İmparatorlarının Papalara Müracaatları
I. Ioannes Manuel ve II. Ioannes Palaiologos'un Batı Saraylarını Ziyaretleri
Basel Konsili Tarafından Önerilen ve Ferrara ile Floransa'da Gerçekleştirilen Grek ve Latin Kiliselerinin Birleştirilmesi
Constantinopolis'te Edebiyatın Durumu
Kaçak Greklerce Getirilen Bilgilerle Grekçenin İtalya'da Yeniden Doğuşu
Latinlerin Merakı ve Öykünmeleri

LXVII. BÖLÜM (M.S. 1440-1452).....75
Grek ve Latin Hizipleşmesi
II. Murad'ın Saltanatı ve Karakteri
Macar Kralı Ladislaus'un Haçlı Seferi
Yenilmesi ve Ölümü
Ioannes Corvinus Huniades
İskender Bey (Gjergj Kastrioti)
Constantinopolis'in Son İmparatoru Constantinos Palaiologos

LXVIII. BÖLÜM (M.S. 1451-1481).....111
II. Mehmed'in Saltanatı ve Karakteri
Constantinopolis'in Türkler Tarafından Kuşatılması ve Kesin Olarak Fethi
Constantinos Palaiologos'un Ölümü
Greklerin Tutsaklığı
Doğu Roma İmparatorluğu'nun Yıkılması
Avrupa'nın Şaşkınlığı
II. Mehmed'in Fetihleri ve Ölümü

LXIX. BÖLÜM (M.S. 800-1500).....173
On İkinci Yüzyıldan İtibaren Roma'nın Durumu
Papaların Dünyevi Hâkimiyeti
Şehirdeki Karışıklıklar
Arnold de Brescia'nın Politik Ayrılığı
Cumhuriyetin Restorasyonu
Senatörler
Romalıların Gururu
Savaşları
Avignon'a Çekilen Papaların Seçiminden ve Varlığından Yoksunlukları
Jübile
Roma'nın Soylu Aileleri
Colonna ve Ursini Kavgaları

LXX. BÖLÜM (M.S. 1304-1590).....231
Petrarca'nın Karakteri ve Taç Giyme Töreni
Tribunus Rienzi'nin Roma Özgürlüğü ve Hükümeti Restorasyonu
Erdemleri ve Ahlaksızlıkları, Kovulması ve Ölümü
Papaların Avignon'dan Dönüşü
Batı'nın Büyük Bölünmesi
Latin Kilisesinin Yeniden Birleşmesi
Roma Özgürlüğünün Son Mücadeleleri
Roma Yasaları
Kilise Devletinin Nihai Yerleşimi

LXXI. BÖLÜM (M. S. 1332-1430).....293
On Beşinci Yüzyılda Roma Kalıntılarının Görünümü
Çöküşün ve Yıkılmanın Dört Sebebi
Colosseum Örneği
Kentin Onarımı
Yapılan Tüm Çalışmaların Sonucu

TAKIM İNDEKSİ 327

LXVI. BÖLÜM

Doğu İmparatorlarının Papalara Müracaatları

I. Ioannes Manuel ve II. Ioannes Palaiologos'un Batı Saraylarını Ziyaretleri

Basel Konsili Tarafından Önerilen ve Ferrara ile Floransa'da Gerçekleştirilen Grek ve Latin Kiliselerinin Birleştirilmesi

Constantinopolis'te Edebiyatın Durumu

Kaçak Greklerce Getirilen Bilgilerle Grekçenin İtalya'da Yeniden Doğuşu

Latinlerin Merakı ve Öykünmeleri

(M.S. 1339-1492)

Genç Andronikos'un Papa XII. Benedictus'a Gönderdiği Elçiler (1339)

İmparatorluklarının son dört yüzyılında Bizans hükümdarlarının papalara karşı dostça ya da düşmanca tavırları, barbar hanedanlarının yükseliş ve çöküşlerine göre refah veya sıkıntılarının termometresi olarak görülebilir. Selçuklu Türkleri Asya'yı ele geçirdiklerinde ve Constantinopolis'i tehdit ettiklerinde gördüğümüz gibi, Aleksios'un elçilerinin Placentia Konsili'nde Hristiyanların ortak babasına kendilerini koruması için yalvardığını gördük. Fransız haçlıları, sultanı, Nikea'dan (İznik) Iconium'a (Konya) geri püskürtür püskürtmez Bizans imparatorları Batı'nın mezhepleri için duydukları nefreti yeniden açığa vurdular ve bu densizlik, imparatorluklarının çöküşünü hızlandırıcı bir tutum oldu. Dukas Vatatzes'in yumuşak ve şefkatli tutumu Moğolların saldırı tarihini belirledi. Constantinopolis'in kurtuluşundan sonra yerli ve yabancı düşmanlar I. Palaiologos'un tahtını sarstılar. Palaiologos'un, başının üzerinde Charles'ın kılıcı sallandığı süre boyunca Roma pontiff'inin yardımını dilendi, mevcut tehlikeden kurtulma uğruna inancını, erdemlerini ve tebaasının sevgisini feda etti. Mikhail'in ölümünden sonra hükümdar ve halk, kiliselerinin bağımsızlığını ve inançlarının saflığını yeniden savunmaya geçtiler; yaşlı Andronikos Latinlerden ne korkuyordu ne de onları seviyordu, son sıkıntılarında gurur,

onun batıl inancının koruyucusu olmuştu, gençliğinde Ortodoks tebliğlerine yeterince uymamıştı ve bunları geri alamazdı. Torunu, genç Andronikos, öfkesine ve konumuna daha hâkimdi. Türklerin Bithynia'yı ele geçirdiklerini gördüğü zaman, Batılı prenslerle dünyevi ve manevi bir müttefiklik için ricada bulundu. Elli yıllık bir ayrılıktan ve suskunluktan sonra Keşiş Barlaam gizlice Papa XII. Benedictus'a gönderildi. Öyle anlaşılıyor ki ustalık gerektiren talimatlar hünerli eller tarafından yazılmıştı:[1] "Çok aziz peder," diyordu keşiş, "imparator iki kilisenin birleştirilmesini sizden az istiyor değildir. Ne var ki bu denli ince bir girişimde kendi saygınlığını olduğu kadar tebaasının batıl inançlarını da göz önünde tutmak zorunda bulunuyor. Birlik sağlamanın iki yolu vardır: güç kullanmak ya da ikna etmek. Güç kullanmanın yetersizliği, deneyimle anlaşılmıştır. Latinler, imparatorluğu ele geçirdiler ama Greklerin zihinlerini bastıramadılar. İkna etmek ise daha yavaş olmakla birlikte daha güvenli ve daha sağlam bir davranıştır. Otuz- kırk doktordan oluşan temsilci heyetimiz muhtemelen gerçeğin sevgisi ve birlik inancı konularında Vatikan'dakilerle aynı fikirde olacak fakat dönüşlerinde bu anlaşmanın faydası ve ödülü ne olacak? Kardeşlerinin nefretiyle kör ve inatçı bir halkın kınaması... Bununla birlikte Grekler, inancımızın tanımlarını saptayan genel konsillere karşı saygılı olmaya alışmıştır. Lyon kararlarını benimsemiyorlarsa bu keyfî toplantıya Doğu kilisesi temsilcilerinin kabul edilmedikleri ve de dinlenmedikleri içindir. Bu dinsel davranışı gerçekleştirmek için iyi bir temsilcinin Yunanistan'a gönderilmesi Constantinopolis, Alexandria (İskenderiye), Antiochia (Antakya) ve Iarusalem (Ku-

1. Bu ilginç bilgi (sanırım) Odoricus Raynaldus tarafından Vatikan arşivlerinden alınmıştır ve Baronius'un yıllıklarının devamında yer almıştır (*Romæ*, 1646, 1677, 10 cilt *in folio*.). Her zaman için açık, gerçek ve tamamen taraf sız bilgiler elde ettiğim rahip Abbé Fleury'ye teşekkür borçluyum (*Hist. Ecclésiastique*, c. XX, s. 1-8).

düs) patriklerini toplantıya çağırması, onların desteğiyle özgür ve tüm Hristiyanlık dünyasına yaygın bir sinod oluşturması uygun ve zorunlu olacaktır. Ancak şu anda imparatorluk, Anadolu'nun dört büyük kentini işgal eden Türkler tarafından saldırı ve tehdit altındadır. Oranın Hristiyan sakinleri tabiiyetlerine ve inançlarına yeniden kavuşma isteğinde bulunuyorlar ancak imparatorun gücü ve gelirleri bu isteği karşılayabilmek için yetersizdir. Roma temsilcisi, kâfirleri kovmak ve Kutsal Kabir'e giden yolu açmak için Frank ordularına öncülük etmelidir." Barlaam kuşkulu Latinlerin, Greklerin samimiyetinin karşılığı olarak isteyebileceği teminatlara karşı akılcı ve inandırıcı cevaplar da hazırlamıştı.

"**1**- İki kilisenin birleştirilmesi işini bir genel sinod yapabilir; Doğu'nun üç patrikliği ile çok sayıda piskoposu Muhammedîlerin boyunduruğundan kurtulmadan bu sinodu toplamak olanaksızdır.

2- Grekler, uzun bir zorbalık ve baskı rejimiyle yabancılaştırılmışlardır. Onlar kardeşlerinin sevgisi ve etkili yardımlarla uzlaştırılabilir. Bu da imparatorluğun otoritesini, dostlarını ve birliği güçlendirebilir.

3- İnançlar ve dinsel uygulamalar arasında bazı farklılıklar olsa da Grekler yine de İsa'nın ümmetindendir: Türkler ise Hristiyan adını taşıyan herkesin ortak düşmanıdır. Ermeniler, Rodoslular ve Kıbrıslılar eşit şiddette saldırılara uğramıştır ve Frank krallarının kılıçlarını çekmesi, dinî görevleri gereğidir.

4- Andronikos'un tebaası ayrılıkçı, kâfir ya da putperest olarak görülse bile, makul siyaset ile Avrupa'nın sınırlarını koruyan ve batmak üzere olan bir imparatorluğu ayakta tutmak ve Türk silahları ile ordusunun Grek toprakları üzerinde birleşmesini beklemek yerine onlara karşı faydalı bir ittifak kurulmalıdır."

Andronikos'un gerekçeleri, önerileri ve istekleri soğuk ve tam bir umursamazlıkla baştan savıldı. Fransa ve Napoli kralları bir haçlı seferinin tehlikelerini ve zaferini reddettiler. Papa, inançla ilgili eski konuları düzenlemek üzere yeni bir konsil toplamayı gereksiz buldu. İmparatorun ve Latin kilisesinin eski öğretilerine saygılı olmak için Bizans imparatoruna verdiği yanıtta, saldırgan bir giriş cümlesiyle başladı: "Greklerin *moderatörüne*[2] ve kendilerine Doğu kilisesinin patriği diyenlere." Böyle bir elçilik için daha az elverişli bir zaman ve muhatap olunacak karakter kolayca bulunamazdı. XII. Benedictus,[3] kalın kafalı bir köylüydü, kafası kuruntularla doluydu, şarapla ve tembellikle büsbütün alıklaşmıştı, papalık tacını takmasıyla kibirlenmişti ama aslında bir krallığı ya da kiliseyi yönetme gücünden yoksundu.

KANTAKOUZENOS'UN VI. CLEMENS İLE GÖRÜŞMESİ (1348)

Andronikos'un ölümünden sonra, iç savaşlarla uğraşan Grekler, Hristiyanların birleşme konusunu açmaya yeltenemediler. Ancak Kantakouzenos, düşmanları bastırıp bağışladıktan sonra

2. Bu müphem unvan yerinde ve ustalıkla kullanılmıştır. *Moderatör*, bölge papazı (*rector*) ya da bölge yöneticisi (*guvernator*) ile benzer anlamda klasik çağda, hatta Latinler ve Cicero tarafından kullanılmıştır; Ducange'nin *Glossary* adlı eserinde yoktur ama Robert Stephenes'in *Thesaurus*'unda bulunabilir.

3. Petrarca'nın birinci mektubu (sine titulo) *çığırtkanlığın* tehlikelerini ve *rehberin* yetersizliğini anlatır. "*Hæc inter, vino madidus, ævo gravis ac soporifero rore perfusus, jamjam nutitat, dormitat, jam somno præceps, atque (utinam solus) ruit... Heu quanto felicius patrio terram sulcasset aratro, quam scalmum piscatorium ascendisset.*" Bu hiciv, biyografi yazarını, Guelph'ler ve Ghibeline'ler, Papistler (papa yanlıları) ve Protestanlarca abartılmış olan XII. Benedictus'un erdemlerini ve kusurlarını ölçüp tartmaya yöneltmektedir (bkz. *Mémoires sur la Vie de Pétrarque*, c. I, s. 259; II, not. 15, s. 13-16). *Bibamus papaliter!* (Papa gibi içelim!) sözünü ortaya atan odur.

Türklerin Avrupa'ya girmesini ve kızını bir Müslüman hükümdarla evlendirmesini haklı ya da en azından mazur göstermeyi arzu ediyordu. İki devlet memurunu Latin tercüman ile kendi adına Ren Nehri kıyısındaki Avignon şehrinde yetmiş yıldır bulunan Roma sarayına gönderdi. Temsilciler, hangi zorunluluklar içerisinde inançsızlarla ittifak kurduklarını anlattılar ve doğru yolun haçlı seferi oluşturmak ve birlik sağlamaktan geçtiğini söylediler. XII. Benedictus'un halefi olan Papa VI. Clemens[4] onları dostça ve saygıyla karşıladı; imparatorlarının masum olduğuna inandığını, hatalarını affettiğini söyledi, yüce gönüllülüğünü alkışladı ve Bizans İmparatorluğu'nun durumundan ve olup bitenlerden haberdar olduğunu bildirdi; bu bilgileri, İmparatoriçe Anne'in nedimelerinden biri olan Savoylu kadından öğrenmişti[5]. Clemens bir papazın niteliklerine olmasa da bir hükümdarın ruhuna ve ihtişamına sahipti; *beneficium*'ları [tımarları] ve hanedanlıkları eşit oranda tesis ederdi. Görevi süresince Avignon, şatafatın ve eğlencenin merkezi haline gelmişti; gençliğini bir baronun sınır tanımaz hovardalığıyla geçirmişti ve saray ve hatta papanın yatak odası, gözdesi kadınların ziyaretleriyle güzelleşti ya da kirlendi. Fransa ve İngiltere'deki savaşlar bir haçlı seferi düzenlemesine olanak bırakmıyordu ancak Clemens'in kibri bu parlak tasarıya kayıtsız kalamadı ve Grek elçiler, pontiff'in temsilcisi iki Latin piskoposla birlikte geri döndüler. Onların Constantinopolis'e varışlarında imparator ile papanın elçileri karşılıklı olarak

4. Papa VI. Clemens'in orijinal yaşam öyküsü için bkz. Muratori (*Script. Rerum Italicarum*, c. III, kısım II, s. 550-589); Matteo Villani (L, III, 43, içinde: Muratori, XIV, s. 186) onu *molto cavalleresco, poco religioso* [Çok cesur, az dindar] olarak adlandırıyor; Fleury (*Hist. Ecclés.*, c. III, s. 126) ve *Vie de Pétrarque* (II. s. 42-45). Abbé de Sade onun için daha hoşgörülü davranır ancak *kendisi* papaz olduğu kadar centilmendir de.

5. Kadının adı (büyük ihtimalle değişikliğe uğramıştır) Zampea'ydı. Efendisine eşlik ederek Constantinopolis'e gelmiş ve onunla orada yalnız kalmıştı; Grekler bile onun sağduyulu tutumunu, geniş bilgi sahibi olmasını ve nezaketini övmekten kendilerini alamamışlardır (Cantacuzen, L, I, b. 42).

dindarlıklarına ve belagatlerine hayranlıklarını dile getirdiler, her iki tarafın da eğlenip birbirlerini kandırmadıkları, karşılıklı vaat ve övgülerle dolu birçok toplantı yaptılar. "Kutsal savaş tasarısından sevinç duydum," dedi onlara, dindar Kantakouzenos, "bu benim kişisel zaferim olacak, aynı zamanda tüm Hristiyanlığa da yarar sağlayacak. İmparatorluğum, Fransız ordularına serbest ve güvenli geçit sağlayacak, kendi birliklerim, kadırgalarım ve hazinelerim de ortak mücadelemiz uğruna kullanılacak; şehitlik tacını kazanabilirsem kaderim mutlu bir şekilde sona erer. İsa'nın dağılmış bulunan inananlarının bir araya toplanması konusundaki hevesimi ifade etmek için kelimeler yetersiz. Ölümüm bunu sağlayacaksa başımı ve kılıcımı bu uğurda ortaya koymakta duraksamam. Bu ruhani Zümrüdüanka'nın yanan bedenimin külleri arasından çıkacağını bilsem odun yığınını hazırlar kendi ellerimle yakarım." Bunları söylemekle birlikte Bizans imparatoru iki kilisenin birbirinden ayrılmasına sebep olan dinî şartların Latinlerin kibri ve aceleciliğinden doğduğunu da ileri sürmekten çekinmedi. I. Palaiologos'un gurursuz ve keyfî tutumunu eleştirdi, vicdanının yalnızca geniş kapsamlı ve özgürce yapılan bir sinodun kararlarına uyacağını da bildirdi. "Durum ve koşullar," diye sözlerini sürdürdü, "ne papa ne de benim için Roma'da ya da Constantinopolis'te bir araya gelmemiz için elverişlidir. Ama Doğu ve Batı'nın piskoposlarının bir araya gelmeleri ve dindarlara yol göstermeleri için iki imparatorluğun sınırında bir denizin kıyısında bir yer seçilebilir." Papalık elçileri bu önerilerden hoşlanmış göründüler; Kantakouzenos ise kısa süre içerisinde Clemens'in ölümü ve halefinin farklı görüşleri yüzünden yok olan umutları karşısında üzüntüye düştü. Bundan sonra uzun bir süre daha yaşadı ancak hayatını bir manastırda dua ederek geçirdi, vesayeti altındakileri veya devleti yönetme hususunda yetersizdi.[6]

6. Kantakouzenos ile yapılan tüm bu müzakerede kendisine yapılan övgü ve

I. IOANNES PALAIOLOGOS'UN VI. INNOCENTIUS İLE YAPTIĞI ANLAŞMA (1355)

Bizans hükümdarlarından hiçbiri Batı'nın çobanını benimsemeye, ona inanmaya ve itaat etmeye Ioannes Palaiologos kadar istekli değildi. Annesi Latin kilisesinde vaftiz edilmiş Savoylu Anne'di, Andronikos ile yaptığı evliliği onun adını, giyinişini ve inancını değiştirmeye zorlamıştı ancak yüreği yurduna ve dinine bağlı kalmıştı. Küçük oğlunun aklı veya en azından boyu yetişkin bir insan haline geldiğinde bile annesi imparatoru yönetmekteydi. Hükümranlığının ve yeniden yapılanmanın ilk yılında Türkler hâlâ Hellespontus'un (Çanakkale Boğazı) hâkimiydi, Kantakouzenos'un oğlu, ordusuyla Hadrianapolis'e (Edirne) yürüdü, Palaiologos'un ise ne kendine ne de halkına güveni vardı. Annesinin önerisiyle, dışarıdan gelecek yardım umuduyla kilise ve devlet yönetiminden çekildiğine dair yemin etti ve bu kölelik anlaşması,[7] *altın mühürle*[8] damgalanıp egemenlik simgesi mor renkli mürekkeple imzalanarak bir İtalyan aracılığıyla -papaya- gizlice gönderildi. Anlaşmanın birinci maddesi, Katolik kilisesinin ve Roma'nın yüce pontiff'leri olan VI. Innocentus ile haleflerine bağlılık yeminini kapsıyordu. İmparator, onların elçilerine ve temsilcilerine hürmet göstereceğine, ikametleri için bir saray, ibadetleri için de kilise tahsis edeceğine dair söz verdi, ayrıca bağlılığının güvencesi olarak da ikinci oğlu Manuel'i onlara teminat

---

erdemler arasında suçluluk duygusunun huzursuzluğu ortaya çıkar bkz. Cantacuzen, l. IV, b. 9.

7. Raynaldus'un olasılıkla Vatikan arşivlerinden elde ettiği bu utanç verici antlaşma için bkz. Fleury (*Historie eccles.*, s. 151, 154). Böylesine bir sahtekârlık için zahmet çekmeye değmezdi.

8. *Golden bull*: Bizans'a ait devlet mührü. (Lat.) *Bulla Aurea* olarak adlandırılmaktadır. (ç. n.)

olarak rehin veriyordu. Bütün bu ödünler karşılığında Hristiyan ve Müslüman düşmanlarına karşı ivedi olarak on beş kadırga ile bin okçudan oluşan bir yardım ekibi istedi. Palaiologos halkını ve ruhban sınıfını, kendisiyle aynı manevi boyunduruğa girmelerine ikna etmeye çalışıyordu ancak Greklerin göstereceğini bildiği direnci kırmak için iki eğitim ve kandırmaca etkinliği önerdi. Papanın yetkili temsilcisine Vatikan'ın öğretilerini benimseyecek olan din adamlarına kullanılmayan toprakları [*beneficium* olarak] verecekti, Constantinopolis gençlerine Latin dili ve mezhebini öğretmek üzere üç okul açıldı; imparatorluğun vârisi Andronikos'un adı da bu okulda okuyacak öğrenciler listesinin başında yer aldı. Palaiologos, bütün emeklerinin boşa gitmesi, ikna veya güç önlemlerinin yetersiz kalması halinde kendisinin hükümdarlığa layık olmadığını kabul edecekti, böyle bir durumda ailesini ve hükümdarlığını yönetmek, oğlu ve halefi Andronikos'u evlendirmek gibi tüm imparatorluk yetkisini Innocentius'a aktaracaktı. Ne var ki bu anlaşma ne uygulandı ne de açıklandı. Roma kadırgaları en az Greklerin itaati kadar boş ve hayalîydi ve imparatorları bu sonuca ulaşmayan aşağılamanın utancından ancak gizliliği sayesinde kurtulmuştu.

Ioannes Palaiologos'un Roma'daki V. Urbanus'u Ziyareti (13 Ekim 1369)

Kısa süre sonra Türk ordusu bir fırtına gibi tepesinde patladı, Hadrianapolis'i ve Romanya'yı[9] yitirdikten sonra kibirli Murad'ın kulu olarak başkentinin içine kapanıp kaldı ve bu dev tarafından en son yutulabilmeye umut bağlayacak denli sefil bir duruma düştü. Bu aşağılık duyguları içerisinde Venedik'e gitme-

9. Günümüz Romanya devletinin sınırları ile birebir benzeşmez. (ç. n.)

ye ve papanın ayaklarına kapanmaya karar verdi. Batı'nın bilinmeyen bölgelerini ziyaret eden ilk Bizans hükümdarı o oldu, yalnız onlardan teselli ve ferahlık arayabildi. Osmanlı *Bab-ı Âlî*sindense Roma Katolik Kilisesi'nden medet ummak daha az onur kırıcıydı. Uzun bir aradan sonra Roma pontiff'leri Avignon'dan yeniden Tiber kıyısına dönüyorlardı. Yumuşak huylu ve erdemli bir papa olan V. Urbanus[10] Grek hükümdarın hac yapmasını tavsiye etti veya buna izin verdi. Aynı yıl içinde, görkemli Constantinos ve Charlemagne'ın sadece gölgesi olabilecek iki imparatoru Vatikan'da kabul etmenin keyfini çıkardı. Kibri, endişesi içinde kaybolan ricacı Constantinopolis hükümdarı boş vaatler ve resmî tekliflerden daha fazlasını verdi. Öncelikle bir deneme yapıldı, dört kardinalin önünde gerçek bir Katolik olmayı, papanın üstünlüğü ve *Kutsal Ruh*'un Oğul'dan ve Baba'dan çıktığı inancını kabul etti. Bu arınmadan sonra Constantinopolis hükümdarı, Aziz Petrus (Peter) Kilisesi'nde insanların karşısına çıkarıldı. Burada, Urbanus, tahtında oturuyordu ve çevresinde kardinaller kurulu yer alıyordu. Grek hükümdar üç kez diz çöktükten sonra dinsel bir coşkuyla onun ayaklarını, ellerini, sonra da ağzını öptü. Papa, onun da hazır bulunduğu bir büyük ayini yönetti; dışarıda bindiği dişi katırın dizginini tutması için ona izin verdi ve onu Vatikan'daki görkemli ziyarete çağırdı. Palaiologos için düzenlenen eğlence dostça ve onur vericiydi ama yine de Doğu ve Batı imparatorları arasında bazı farklılıklar vardı:[11] Palaiologos, diyakoz rütbesiyle İncil okumak gibi çok seyrek gö-

10. Bkz. *Lives V. Urban* (içinde: Muratori, *Script Rerum Italicarum*, c. III, kısım II, s. 623, 635) ve *Ecclesiastical Annals of Spondanus* (c. I, s. 73, MS 1369, No. 7.) ve Raynaldus (Fleury, *Hist. Ecclés.*, c. XX. s. 223, 224). Bununla birlikte kimi varyasyonlara göre papa tarihçilerinin Palaiologos'un diz çöküp yalvarmasını biraz abarttıklarından şüpheleniyorum.

11. "*Paullo minus quam si fuisset Imperator Romanorum.*" Bununla birlikte *Imperator Græcorum* unvanı tartışılmıyordu (*Vit. Urban.* V. s. 623).

rülen bir ayrıcalığı elde edemedi.[12] Urbanus, kendi dinine yeni geçirdiği Grek hükümdara yardım etmeleri için Frank kralı ve Avrupa'nın diğer hükümdarlarını harekete geçirmeye çalıştıysa da bunlar kendi çekişmeleriyle uğraşmaktan başlarını başka yerlere çevirecek halde değillerdi. İmparator son umudunu Beyaz Kardeşlik adı altında topladığı bir serüvenciler sürüsüyle İtalya'yı Alplerden Calabria'ya dek kasıp kavuran John Hawkwood veya Acuto[13] adında bir İngiliz paralı askerine bağladı. Düşman devletlere hizmet ediyordu ve papanın konutuna okla saldırdığı için de aforoz edilmişti. Bu kanun kaçağıyla görüşmesi için özel bir izin verildi. Ama Hawkwood'un kuvvetleri ve maneviyatı yetersizdi. Palaiologos'un bu yardımda hayal kırıklığına uğraması, etkili olamayacağından ötürü pahalıya patlayacağı ve tehlikeli olabileceği için belki de bir avantajdı.[14] Kederli Grek, İtalya'dan ayrılmak için hazırlanıyordu[15] ancak dönüşü küçük

12. Bu, Charlemagne'ın halefleri ve Noel ile sınırlıydı. Diğer tüm festivallerde bu diyakozlar, papaya, kitabî ve bedenî (*corporal*) hizmet etmekten memnundular. Bununla beraber Abbé de Sade ayrıcalığa uygun bir gün olmasa da (1 Kasım 1368) IV. Charles'ın izniyle ona ayrıcalık tanınmış olabileceğini düşünüyor. O, ayrıcalığa ve insana değer veriyor görünüyor (*Vie de Pétrarque*, c. III, s. 735).

13. *Falcone in bosco*'daki bazı İtalyanca bozukluklara rağmen (Matteo [Matteo'nun devamı olan Filippo'dan ziyade] Villani, L, XI, 79, içinde: Muratori, c. XV, s. 746) maceracı vatandaşımızın adını İngilizce olarak Hawkwood şeklinde veriyor (Thomas Walsingham, *Hist. Anglican.*, *inter Scriptores Camdeni*, s. 184). Yirmi iki zafer ve yalnızca bir yenilgiden sonra, Floransalıların generali 1394'te öldü ve cumhuriyet, onun için, Dante veya Petrarca'ya yapmadığı büyük bir cenaze töreni düzenledi (Muratori, *Annali d'Italia*, c. XII, s. 212-371).

14. Bu İngiliz akını (doğum ya da hizmet yoluyla) 1360'ta Bretigny barışından sonra Fransa'dan İtalya'ya geldi. Muratori'nin (*Annali*, c. XII. s. 197) uyarısı medeni olmaktan çok gerçeklik kaygısı taşır: *Ci mancava ancor questo, che dopo essere calpestrata l'Italia da tanti masnadieri Tedeschi ed Ungheri, venissero fin dall' Inghliterra nuovi cani a finire di divorarla.*

15. Chalcondyles, L, I. s. 25, 26. Bu Grek yazar, ulusal tarihçilerin suskunluğuyla fazlasıyla çürütülen, Fransa kralını ziyaret ettiğini farz ediyor. Palaiologos'un İtalya'yı terk ettiğine de pek inanmıyorum, *valde bene consolatus ve contentur* (*Vit. Urban.*, V, s. 623).

düşürücü bir sebep yüzünden engellendi. Venedik'e vardığında çok ağır faiz koşullarıyla büyük meblağda borç almıştı fakat hazinesi tamtakırdı; sabırsız alacaklıları, paralarının teminatı için imparatoru alıkoydular. En büyük oğlu ve Constantinopolis'in naibi olan Andronikos'a defalarca, hatta gerekirse kiliseleri de soyarak, babasını bu utançtan kurtarması gerektiğini söyleyen çağrılar yapıldı. Babasının zavallı haline karşı kayıtsız kalan bu anormal oğlan bu durumdan içten içe sevinç bile duyuyordu. İmparatorluk parasızdı, ruhban sınıfı inatçıydı, bazı dindarlar vicdanen onun suçunu affetmeye istekli değildi ve ilgisiz kaldılar. Abisinin bu ilgisizliğini ağır bir şekilde kınayan Manuel sahip olduğu her şeyi hemen satıp ya da ipotek ettirip Venedik'e gitti. Babasını kurtardı ve borcuna karşılık kendi özgürlüğünü teminat gösterdi. Constantinopolis'e dönüşünde (1370) kral ve baba olarak oğullarını, hak ettikleri şekilde ödüllendirerek ayırdı. Miskin Palaiologos'un imanı veya edebi Roma'ya yaptığı bu hac yolculuğu ile daha da gelişmemişti. Onun ruhani veya dünyevi etkiden yoksun dönekliği ya da dönüşümü Grekler ile Latinler tarafından çok çabuk unutuldu.[16]

Manuel'in Yolculuğu

Palaiologos'un dönüşünden otuz yıl sonra, aynı güdüyle ancak daha geniş çaplı olarak, oğlu ve halefi olan Manuel de Batı ülkelerini tekrar ziyaret etti. Bundan önceki bölümde Bayezid ile olan anlaşmasını, bu anlaşmanın ihlali ve Constantinopolis'in kuşatılmasını ve cesur Boucicault'nun komutasındaki Fransız yardımını

16. Dönüşü 1370, Manuel'in taç giyme töreni 25 Eylül 1373 (Ducange, *Fam. Byzant.*, s. 241). Andronikos'un komplosu ve cezalandırılması için bir ara dönem bırakır.

anlatmıştım.[17] Manuel, elçileri aracılığıyla Latin hükümdarlarından yardım rica etmişti fakat hükümdarın sıkıntılı görünüşünün en zorlu barbarlardan bile gözyaşı ve destek sağlayacağı düşünülüyordu.[18] Bu yolculuğa çıkmasını tavsiye eden mareşal, onun karşılanması için hazırlık yaptı. Türkler, kara yoluyla ulaşımı engelliyordu fakat Venedik'e deniz ulaşımı serbest ve güvenliydi. İtalya'da Hristiyanların birinci, en azından ikinci prensi olarak karşılandı, Manuel, inancın savunucusu ve itirafçısı olarak, merhametle kabul gördü. Davranışlardaki saygınlık bu merhametin küçümsemeye dönüşmesini engelledi. Venedik'ten Padua ve Pavia'ya geçti. Milano dükü her ne kadar Bayezid'in gizli müttefiki olsa da ona hâkimiyet sınırlarına kadar güvence ve saygı gösterdi.[19]

Fransa Sarayında (3 Haziran 1400)

Fransa sınırlarına girdiği andan itibaren[20] kralın subayları kendisinden, yolculuğundan ve masraflarından sorumlu oldular. Zengin iki bin atlı ve silahlı bir grup, onunla buluşup başkentin yakınlarındaki Charenton'a kadar eşlik etti. Paris kapılarında şansölye ve parlamento tarafından selamlandı; VI. Charles, prensleri ve soylu kimselerin eşliğinde gelerek kardeşini içtenlikle kucakladı. Constantinos'un halefi beyaz ipekten bir kaftan (*robe*) giymiş ve süt beyazı bir ata bindirilmişti; bu, Fransız sere-

17. *Mémoires de Boucicault*, kısım I, b. 35, 36.
18. Avrupa'nın batısına yaptığı yolculuk için biraz isteksizdi, Chalcondyles (L, II, s. 44-50) ve Dukas'nın (b. 14) bunu fark ettiği konusunda tereddütlüyüm.
19. Muratori, *Annali d'Italia*, c. XII, s. 406; Gian Galeazzo Milano'nun ilk ve en güçlü düküydü. Bayezid ile olan ilişkileri Froissard tarafından tasdik edilmiştir. Nicopolis'te (Niğbolu) tutsak olan Fransızları o serbest bıraktırmıştır.
20. Manuel'in Paris'te karşılanması konusunda bkz. Juvenal des Ursins'ten ve Aziz Denys keşişinden alıntı yapan Spondanus (*Annal. Eccles.*, c. I, s. 676, 677, MS 1400, No. 5) ve Fransız yazarların son dönemdeki uygulamalarını takip edip kimseden alıntı yapmayan Villaret (*Hist. de France*, c. XII, s. 331-334).

monilerinde çok nadir uygulanırdı zira beyaz renk egemenliğin sembolü olarak kabul edilirdi; Alman imparator son ziyaretinde kibirli taleplerinin karşılığında sert bir ret cevabı aldıktan sonra siyah bir süvari atıyla yetinmek zorunda kalmıştı. Manuel, Louvre'da konuk edildi, balolar ve şenlikler birbirini izledi, Fransızlar, av ile yemek keyiflerini ustalıkla çeşitlendirerek yabancı hükümdarın gözleri önüne görkemli tablolar serdiler. Böylelikle ona, duyduğu acıları, kısa bir süre için de olsa unutturdular. Özel olarak yararlanması için ona şapel tahsis edildi; Sorbonne'un hocaları Grek din adamlarının dilleri, törenleri ve giysileri karşısında şaşkına döndüler hatta utanarak izlediler. Ne var ki Manuel, ilk bakışta Fransa'dan hiçbir yardım göremeyeceğini anlamış oldu. Umutsuz Charles, tertiplenen şölenlerin bazı kısımlarında eğleniyor görünüyorsa da sık sık öfkeleniyor ve aptalca hırçınlıklar yapan eski haline dönüyordu. Orléans dükü olan kardeşiyle Burgonya dükü olan amcası, yönetimin dizginlerini dönüşümlü olarak ellerine alıyorlardı. Onların bu fitne yarışı da iç savaşın ıstıraplarını hazırladı. Orleans dükü, lüks ve şehvetin içinde eriyen hovarda bir gençti. İkincisi ise oldukça kısa bir süre önce fidye ödenerek Türklerin elinden geri alınan Nevers kontu Ioannes'in babasıydı ve şayet bu korkusuz genç, yenilgisinin intikamını almaya hevesliyse de, daha ihtiyatlı olan Burgonya ilk tecrübenin bedeli ve vahametinden memnundu.

İngiltere Sarayında (Aralık 1400)

Manuel, Fransızların merakını giderdikten ve sabırlarını zorladıktan sonra komşu adaya geçmeye karar verdi. Dover'den ilerleyişi esnasında Aziz Augustin Kilisesi'nin başrahibiyle keşişleri Canterbury'de onu saygıyla ağırladılar. Blackheath'te, bütün

saray erkanıyla birlikte Kral IV. Henry, Grek kahramanı selamlamaya geldi. (Yaşlı tarihçimizin sözlerini aktarıyorum) Manuel Londra'da günlerce kaldı ve Doğu imparatoru olarak ağırlandı.[21] Ancak İngiltere, bir haçlı seferine girişmek konusunda hâlâ isteksizdi. O yıl hanedanın yasal hükümdarı tahttan indirilmiş ve öldürülmüştü. Yeni prens, hırsının karşılığı pişmanlık ve kıskaçlık olan başarılı bir gaspçıydı. Lancaster hanedanı mensubu olan IV. Henry komplolar ve isyanlar ile sürekli sarsılan tahtını savunduğu için, adamlarını ya da güçlerini başka bir göreve gönderemezdi. Constantinopolis imparatoruna merhamet duydu, ona övgüler düzdü ve onu layıkıyla ağırladı ama haçlı seferini üstlenecek olursa, bu sadece halkını ve belki de kendi vicdanını bu dindar amacın erdemi ya da görünüşüyle yatıştırmış olurdu.[22]

Yunanistan'a Dönüşü (1402)

Sadece aldığı armağanlar ve onurlardan memnun kalan Manuel, Paris'e geri döndü ve Batı saraylarında iki yıl geçirdikten sonra Almanya ve İtalya yoluyla geldiği Venedik'ten gemiye bindi, Mora'da sabırla mahvoluşunu ya da kurtuluşunu bekledi. Orada, yıkılacağı ya da kurtulacağı zamanı sabırla bekledi. Yine de dinini açıkça veya gizlice satmış olmanın utanç verici zorunluluğundan kaçındı. Latin kilisesi büyük mezhep ayrılığı yüzünden şaşkındı. Avrupa kralları, ulusları ve üniversiteleri

21. Manuel'in İngiltere'deki kısa notu Dr. Hody tarafından Lambeth'in el yazmasından alınıştır (*de Græcis illustribuss,* s. 14), *Imperator diu vari isque et horrendis paganorum insultibus coarctatus, ut pro eisdem resistentiam triumphalem perquireret, Anglorum regem visitare decrevit,* vb. *Rex (*diyor Walsengham, s. 364*) nobili apparatu... suscepit (ut decuit) tantum heroa; duxitque Londonias, et per multos dies exhibuit gloriose, pro expensis hospiti i sui solvens, et eum respiciens tanto tanto fastigio donativis. Upodigma Neustriæ*'de aynısını tekrarlıyor (s. 556)

22. Shakespeare, *IV.Henry*'ye hükümdarın haçlı seferi yeminiyle ve Kudüs'te ölmesi gerektiğine olan inancıyla başlıyor ve bitiriyor.

bağlılıkları konusunda Roma ve Avignon'da bulunan iki papa arasında kendi aralarında bölündü. İmparator ise her iki tarafın da dostluğunu (Roma ve Avignon) kazanmak konusunda endişeliydi ve sefil ve rağbet görmeyen taraflarla herhangi bir yazışma yapmaktan kaçındı. Yolculuğu papanın genel af yılı olan *jubilee* yılına denk geldi. Fakat inananların bütün suçlarının ve günahlarının bağışlandığı o af gününe kayıtsız kalarak hiçbir istekte bulunmadan İtalya'yı geçip gitti. Roma papası bu ihmalden rahatsız oldu ve onu İsa'nın tasvirine karşı saygısızlıkla suçladı. İtalya'daki kralları dik kafalı bir hizipçiyi reddedip onu terk etmeleri için uyardı.[23]

Greklerin Bilgileri ve Betimlemeleri

Haçlı seferleri boyunca Grekler, Batı'nın bilinmeyen iklimlerinden akın akın gelen göç karşısında şaşkınlığa düşüp dehşete kapıldı. Son imparatorlarının gezileri, Doğu ile Batı'yı ayıran perdeyi kaldırdı ve artık barbar diye adlandırmayı sürdüremeyeceklerini anladıkları Avrupa'nın güçlü uluslarını gözleri önüne serdi. O dönemde Manuel'in ve meraklı destekçilerinin gözlemleri, Bizanslı bir tarihçi tarafından muhafaza edildi.[24] Onun dağınık düşüncelerini toparlayarak, kısaltılmış halde okuyucuya

23. Bu gerçek Martin Crusius tarafından yayımlanan *Historia Politica*'da MS 1391-1478 korunmaktadır (*Turco-Græci*, s. 1-43). Grek imparatorun tapmayı reddettiği İsa görüntüsü, bir heykel olmalıydı

24. Laonikos Chalkokondyles Grek ve Türk tarihini 1463 kışı itibarıyla bitirir, bu ani bitiş o yıl yazmayı tamamen bıraktığına işaret ediyor. Onun Atinalı olduğunu biliyoruz; aynı adı taşıyan kimi çağdaşları Yunancanın İtalya'da yeniden doğmasında yardımcı oldular. Ancak mütevazı tarihçi, sayısız konu dışı yazısında kendisi hakkında hiç bilgi vermemiştir. Yayıncısı Leunclavius'un, tıpkı Fabricius gibi (*Bibliot. Græc.*, c. VI, s. 474), onun karakteri ve yaşam öyküsü hakkında bilgisi olmadığı anlaşılıyor. Almanya'nın, Fransa'nın ve İngiltere'nin betimlenmesi konusunda bkz. L, II. s. 36, 37, 44-50.

sunacağım. Belki de Almanya'nın, Fransa'nın ve İngiltere'nin antik ve modern durumuna aşina olan bizler için bu kabataslak tablo eğlendirici de olabilir.

I. ALMANYA (diyor Chalkokondyles) büyük bir ülke olarak Viyana'dan okyanusa, Bohemia'da Prag'dan Tartessos Irmağı'na ve Pireneler'e dek yayılmaktadır.[25] (Garip bir coğrafya!) Topraklar, incir ve zeytin yetiştiriciliği dışında oldukça verimlidir. Havası yararlıdır, yerlilerin vücutları sağlıklı ve güçlüdür. Bu kuzey ülkelerinde nadiren veba ve deprem olur. İskit ve Tatarlardan sonra Almanlar en kalabalık millettir. Cesur ve sabırlılardır ve tek bir yöneticinin hâkimiyeti altında birleşseler karşı koyulmaz bir kuvvet haline gelebilirlerdi. Papanın hediyesi olarak Roma imparatorunu seçme ayrıcalığı elde ettiler.[26] Fakat Latin patrikliğine çok da samimi bir bağla itaat etmezler. Ülkenin büyük bir kısmı prensler ve piskoposluklar arasında bölünmüştür. Ancak Strazburg, Köln, Hamburg ve iki yüzden fazla serbest kent, toplumun iradesi ve yararına göre eşit yasalarla sağduyulu şekilde yönetilir. Aralarındaki kişisel çekişmeler ya da çarpışmalar savaş ve barış zamanında devam ediyordu. Sanayisi, tüm mekanik sanatlarda başarılıdır. Bugün dünyanın büyük bir kısmına yayılmış olan top ve barutun icadıyla övünebilirler.

II. FRANSA Krallığı, Almanya'dan İspanya'ya Alplerden İngiliz Okyanusu'na yaklaşık on beş-yirmi günlük mesafelik bir

25. Chalkokondyles'in coğrafya konusundaki yanılgılarını eleştirmeyeceğim. Belki Herodotos'u izledi ve yanlış anladı (I, II, b. 33). Kimin metni açıklanabilir ya da kimin bilgisizliği bağışlanabilir? Modern Grekler, Strabo'yu ve diğer coğrafyacıları hiç okumadılar mı?

26. Yeni Roma'nın bir vatandaşı Yeni Roma var olsa da Germen Ῥήξ'i (Lat=-*rex*. Kral) yüceltmek için şu unvanları kullanarak Βασιλεύς (Basileus) ya da Αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων (Autokrator Romaion) küçümserdi ama Chalkokondyles'in sinesinde tüm bu gurur sona ermişti ve Bizans imparatorunu Ἕλληνες (Hellenes) ve Βασιλεὺς Ἑλλήνων (Basileus Hellenon) gibi mütevazı unvanlarla tanımladı.

alana yayılmıştır, ülkede çok sayıda gelişmiş kent vardır. Kralların oturduğu yer olan Paris, refah ve zenginlik bakımından diğer kentler arasında en üstünüdür. Çok sayıda prens ve senyör krallık sarayına gelir ve burada krallarını tanırlardı. Bunların en güçlüleri Bretonya ve Burgonya dükleridir. Burgonya dükü bizim gemilerimizin ve daha uzak denizlerden gelen tüccar gemilerinin uğrak limanlarını barındıran Flander bölgesinin sahibidir. Fransızlar eski ve zengin bir halktır. Dilleri ve gelenekleri biraz farklı olsa da İtalyanlardan pek farkları yoktur. Müslümanlara karşı elde ettiği zaferlerle Charlemagne'ın kibirli imparatorluk saygınlığı ve Oliver ile Rowland[27] adlı kahramanlarının başarılarıyla, kendilerini Batı ulusları arasında birinci görüyorlardı. Ne var ki bu budalaca gurur, Britanya adası sakinleri İngilizler ile yaptıkları savaşın talihsiz sonucunda utanca dönüşmüştür.

III. BRİTANYA, okyanusun ortasında, Flander kıyılarının karşısında bir veya üç ada halinde ya da ortak menfaat, ortak âdet ve benzer yönetimlerle tek bir ülke olarak nitelendirilebilir. Çevresi beş bin *stadion*'dur.[28] Çok sayıda kent ve köy bulunan bu ülkede meyve ağaçları azdır, şaraptan da yoksundur ama bol miktarda arpa, buğday, bal ve yün bulunur. Halkı, büyük sayıda kumaş üretimi yapar. Adanın başkenti Londra[29] nüfus, güç,

27. On dördüncü yüzyılda eski masalların çoğu Fransızcaya çevrilmişti ve bunlar şövalyeler ile VI. Charles'ın sarayındaki kadınların en sevdiği eğlence haline geldi. Ulusal tarihçiler olan Aziz Denys rahipleri Başpiskopos Turpin'in masallarını Fransa kroniklerine soktukları için, bir Grek'in Oliver ve Rowland'ın yazdıklarına inanması affedilebilir.

28. Antik Yunan ve Antik Roma'da yaklaşık 185 metreye tekabül eden uzunluk ölçüsü birimi. (ç. n.)

29. Λονδύνη . . . δέ τε πόλις δυνάμει τε
προέχουσα τῶν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ πασῶν
πόλεων, ὅλβῳ τε καὶ τῇ ἄλλῃ εὐδαιμονίᾳ
οὐδεμιᾶς τῶν πρὸς ἑσπέραν λειπομένη.
Fitz Stephen zamanından (on ikinci yüzyıldan) beri Londra'nın bu zenginliği ve büyüklüğünü korumuş görünüyor. O zamandan beri ilerlemesi, hiç değilse

zenginlik ve lüks açısından Batı şehirlerinin arasında en itibarlısı olabilir. Londra, otuz mil uzaklıktaki Galya Denizi'ne [günümüzde Kuzey Denizi] dökülen geniş ve hızlı Thames Nehri üzerine konumlanmıştır. Akıntısı ve gelgit etkisiyle sularının alçalması ticaret gemilerinin güvenli giriş ve çıkışını sağlar. Kral, güçlü ve çalkantılı bir aristokrasinin şefidir. Birinci derecedeki vasalları mülklerini özgürce ve görev süresi değişmeksizin ellerinde tutar. Kralın otoritesi ve vasallıklarının sınırlarını yasa belirlemektedir. Bu krallık çoğu zaman ayaklanmalara ve yabancıların fetihlerine maruz kaldı ama cesaretleri ve silahlarıyla ünlü halk pek çok zafer kazanmıştır. Kalkanları İtalyanlarınkinden, kılıçları ise Greklerinkinden esinlenmiştir. Uzun yay kullanmaları İngilizlere mahsus ve belirleyici avantajlardandır. Dillerinin ve lehçelerinin Kıta Avrupası dilleriyle herhangi bir akrabalığı yoktur. Yaşam biçimlerini komşuları Fransızlardan ayırmak kolay değildir. Geleneklerinin başlıca özelliklerinden biri evlilik onurunu ve kadınların iffetini umursamamalarıdır. Karşılıklı ziyaretlerinde ilk konukseverlik göstergesi, misafirlerinin karılarını ve kızlarını kucaklayarak karşılamaktır. Dostlar aralarında hiç utanmadan eşlerini ödünç alıp verebilir ve bu garip alım satımın kaçınılmaz sonuçlarından kırgınlık duymazlar.[30] Eski İngiltere'nin gelenek ve görenekleri hakkında bilgimiz olduğu ve annelerimizin erdemlerinden kuşkumuz bulunmadığı için bu saflığa gülebilir ya da mütevazı bir selamlamayı azgın bir kucaklamayla karıştıran Grek'in haksız ithamına kızabiliriz.[31] Ancak onun bu saflığı ve haksız ithamı önemli bir ders verebilir: Yabancıların ve

Avrupa'nın genel gelişimiyle aynı orantıdadır.

30. *Κύω* (*Oscular* ve *in utero gero*) fiilinin çifte anlamı şüpheliyse Chalkokondyles'in kaynağı ve dindarane korkusu onun anlamı ve hatası hakkında hiçbir şüphe bırakmayabilir (s. 49).

31. Erasmus (*epist. Fausto Andrelino*), konukların karşılanırken ve yolcularırken öpülmesi biçimindeki İngiliz geleneğinden hoş bir hava içinde söz ediyor ve bundan hiçbir kötü anlam çıkarmıyor.

uzaktaki ulusların anlatılarına güvenmemek, doğanın kanunlarına ve insanın karakterine aykırı her masala inanmamak.[32]

Manuel'in Latinlere Karşı İlgisizliği (1402-1417)

Timur'un zaferinden ve dönüşünün ardından Manuel, yıllarca refah ve barış içerisinde saltanatını sürdürdü. [Yıldırım] Bayezid'in oğulları barışçıl yaklaştıkları ve onun egemenliğine müdahil olmadıkları müddetçe Manuel, ulusal diniyle haşır neşir oldu ve boş zamanlarında bu dinin savunması için yirmi teolojik diyalog oluşturdu. Grek elçilerin Constance Konsili'ne[33] varışlarıyla Avrupalılar, Latin kilisesinin tekrar kurulduğunu ve Türk gücünün de toparlandığını öğrendi. Sultan Mehmet'in ve Murad'ın fetihleri imparatoru yeniden Vatikan'a yaklaştırdı, Constantinopolis'in kuşatılması ise Kutsal Ruh'un ikili oluşumunu neredeyse ona benimsetti. V. Martinus rakipsiz olarak Aziz Peter'in tahtına çıktı ve Doğu ile Batı'nın mektuplaşmaları ve elçilik ilişkileri de dostane bir şekilde canlandı.

Görüşmeleri (1417-1425)

Bir yandan tutku, öbür yandan endişe, aynı nezih merhamet ve barış dilini konuşmalarını dikte etti. Kurnaz Grek, altı oğlunu İtalyan prenseslerle evlendirme arzusunu dile getirdi. En az onun

32. Belki de Cæsar ve Dion'un (Dion Cassius, L, LXII, c. II. s. 1007) bahsettiği, Reimar'ın da mantıklı bir not eklediği, Britonlardaki zevceler toplumuna bu ifadeyi uygulayabiliriz. *Arreoy of Otaheite*, bu nazik ve aşk dolu halkın gelenekleri üzerine bilgimiz arttıkça bize daha az edepsiz görünebilecektir.
33. Bkz. Lenfant, *Hist. du Concile de Constance*, c. II. s. 576, o zamanın kilise tarihi için Spondanus'un yıllıkları, *Bibliothèque of Dupin*, c. XII ve Fleury'nin *History*'sinin 21. ve 22 ciltleri veya daha doğrusu *Continuation*'ı.

kadar kurnaz olan Romalı, Montferrat markisinin kızını, bu mezhep bölücülerinin inadını, cazibeleri ile yumuşatması için asil bir bakire kafilesiyle birlikte gönderdi. Yine de bu azimmiş gibi görünen maskenin altına bakan zeki bir göz, Constantinopolis sarayında ve kilisesinde her şeyin kof ve samimiyetsiz olduğunu anlayacaktır. Tehdit veya sükûnet değişimlerine göre imparator ileri ya da geriye adım atıyordu. Vekillerine talimat veriyor ya da verdiğini inkâr ediyordu. Patrik ve piskoposların düşüncelerini derleme zorunluluğunu, Türk ordusunun başkentin kapılarına dayandığı bir zamanda onları bir araya getirmenin imkânsız olduğunu ileri sürerek bu baskıdan da kurtuluyordu. Ortak anlaşmaları tekrar incelenirse Greklerin birbiri ardına üç önlemde ısrarcı oldukları ortaya çıkacaktır: yardım, konsil ve birleşme. Fakat Latinler ikinciyi es geçip yalnızca ilki için, üçüncüsünün sonucu ve isteğe bağlı bir ödülü olarak, söz veriyorlardı. Ama Manuel'in gizli niyetlerini onları özel bir sohbette gizlemeden ve hile yapmadan açıkladığı için gözler önüne serme fırsatımız var. Yaşamının sonlarına doğru imparator, büyük oğlu II. Ioannes Palaiologos'a egemenlik yetkilerinin ve hükümet ağırlığının büyük bir kısmını devretti. Taht arkadaşı ve halefine, gözde mabeyincisi tarihçi Phranza'nın[34] da bulunduğu sırada, papa ile yaptığı görüşmelerin ardındaki asıl niyetini açıkladı.Manuel, oğluna papa ile yaptığı görüşmelerin gerçek ilkelerini şöyle anlatmıştı:[35] "Tek dayanağımız," dedi Manuel,

34. Georgios Phranza ya-da Phranza [Frantzis], çok genç yaşından itibaren devlet ve saray hizmetlerinde görevlendirilmişti; Hanckius (*de Script Byzant.*, kısım I, b. 40) yaşam öyküsünü kendi yazılarından derledi. Manuel, ölürken halefine onu görevinde bırakması için çok ısrarlı tavsiyede bulunduğunda Phranza sadece yirmi dört yaşındaydı. *"Imprimis vero hunc Phranzen tibi commendo, qui ministravit mihi fideliter et diligenter,"* (Phranza, L, II, b. 1). Bununla birlikte İmparator Ioannes ona soğuk davrandı ve Peloponnesus despotlarının hizmetlerini yeğ tuttu.

35. Bkz. Phranza, L, II, b. 13. Roma, Milano, Escorial vb. kitaplıklarda bunca Yunanca el yazmaları dururken Latince çevirilerine ve Pontanus'un özetlerine başvurmak zorunda kalışımız utanç verici bir haldir (ad calcem Theophylact.

"Türklerin Latinlerle birliğimizden korkmalarıdır, bizim kurtuluşumuz ve onların yok edilmesi için Batı'nın savaşçı ulusları silahlanabilir. Dinsizler tarafından tehdit edildiğinde bu tehlikeyi onların gözlerinin önüne koy. Bir konsil öner, aracılarla görüşmelere başla ama dünyevi ya da ruhani kazançlarımıza uygun olmayan her türlü meclisin toplanmasını ertele ya da kaçın. Latinler kendini beğenmiş, Grekler inatçıdır, bu yüzden taraflardan hiçbiri geri çekilmeyecek ya da vazgeçmeyecektir. Bu mükemmel birlik girişimi bizi, ayrılığı pekiştirecek, kiliseleri yabancılaştıracak, umutsuz ve savunmasız bir halde Barbarların insafına bırakacaktır." Genç hükümdar bu faydalı dersten sonra oturduğu yerden kalktı ve sessizce ayrıldı. Bilge hükümdar (Phranza devam ediyor) gözlerini bana çevirdi ve konuşmasına devam etti: "Oğlum kendini büyük ve kahraman biri olarak görüyor ama ne yazık ki çağımızda artık kahramanlığa ve büyüklüğe yer yoktur. Ancak mevcut durum, bir imparator değil kaderimizin son kalıntılarını toplayan bir kâhya olmayı gerektirir. Mustafa'yla [Çelebi] yapılan ittifakın üzerine inşa ettiği yüksek beklentileri çok iyi hatırlıyorum. Onun ihtiyat barındırmayan cesareti evimizin yıkılışına sebep olacak ve hatta din bile çöküşümüzü hızlandıracak."

Ölümü

Manuel'in deneyimi ve güçlü yönetimi, konsili atlatmaya yetti ve yetmiş yaşına gelinceye dek barışı korudu. Bir keşiş alışkanlığıyla değerli mallarını çocuklarına, yoksullara, hekimlerine ve sevdiği hizmetkârlarına dağıttı. Altı oğlundan ikincisi Andronikos'un[36] payına Selanik prensliği düşmüştü; bu payını cüzzamdan

Simocattoe; Ingolstadt, 1604), üstelik bu özetler de zarafetten ve gerçeklikten yoksundur (Fabric., *Bibliot. Græc.*, c. VI, s. 615-620).

36. Bkz. Ducange, *Fam Byzant.*, s. 243, 248.

ölmeden hemen önce Venediklilere sattı, sonra bölge Türkler tarafından fethedildi. Bazı şanslı olaylar Peloponnesos'u veya Mora'yı imparatorluğa yeniden katmıştı. Daha müreffeh zamanlarında da Manuel altı mil genişliğindeki[37] dar kıstağı taş duvarla ve yüz elli üç kuleyle kuvvetlendirmişti. Duvar, Osmanlı'nın ilk saldırısıyla yıkıldı. Verimli yarımada dört genç erkek kardeş için yeterli olabilirdi ama Teodoros, Constantinos, Demetrios ve Thomas aralarındaki çekişmede artakalan güçlerini de boşa harcadılar. Rakip kardeşlerin en başarısızı ise Bizans sarayında bağımlı bir hayat sürdü.

II. Ioannes Palaiologos'un Gayretleri (1425-1437)

Oğullarından en büyüğü olan II. Ioannes Palaiologos, Manuel'in ölümünden sonra Greklerin tek imparatoru olarak tanındı. İlk işi karısından boşanmak ve Trebizond (Trabzon) prensesiyle evlenmek oldu. Onun gözünde, güzellik bir imparatoriçe için zorunlu bir nitelikti. Boşanmasına izin verilmezse manastıra çekileceğine ve tahtı kardeşi Constantinos'a bırakacağına dair yemin etmişti. Palaiologos'un ilk, daha doğrusu tek zaferi, uzun ve bilimsel bir tartışmadan sonra bir Yahudi'yi Hristiyan dinine geçirtmek oldu.[38] Bu önemli fethin anısı zamanın tarihine dikkatle kaydedildi. Kısa süre sonra, babasının uyarılarını dikkate almayıp iki kilisenin birleştirilmesiyle ilgili tasarıyı yeniden ortaya koydu. Adriyatik'in ötesindeki genel bir konsilde papa

37. İki deniz arasındaki Hexamilion'un tam genişliği altı Grek fitine eşit üç bin sekiz yüz *orgygiæ* veya *toise* idi (Phranza, L, I, b. 38), bu da d'Anville tarafından halen Türkiye'de kullanıldığı söylenen altı yüz altmış Fransız *toise*'ından daha kısa bir Grek mili olduğunu gösterir. Kıstağın genişliğinin beş mil olduğunda herkesin görüşü birdir. Bkz. Spon, Weeler ve Chandler'ın seyahatnameleri.

38. Yahudilerin ilk itirazları İsa'nın ölümü üzerinedir; gönüllü olduysa bu bir intihar demekti ki imparator bunu gizemli bir durum olarak geçiştirmişti. Daha sonra Meryem Ana ve kehanetler üzerine de tartıştılar (Phranzez, L, II, b. 12, bölümün sonuna dek).

ile görüşme önerisini samimiyetle dinledi. Bu tehlikeli tasarı V. Martinus tarafından desteklendi ve halefi Eugenius'un soğuk ağırlaması ve sıkıcı müzakerelerin ardından imparator, bir Latin meclisi olan ve kendilerine Katolik kilisesinin temsilcileri ve yargıçları adını veren Basel'in bağımsız rahiplerinden davet aldı.

Latin Kilisesinin Yolsuzlukları

Roma pontiff'i dinî özgürlük uğruna savaşmış ve kazanmıştı fakat muzaffer ruhban sınıfı, kısa bir süre sonra kurtarıcılarının zulmüne maruz kaldılar; onun kutsal karakteri, sivil devlet adamlarına karşı sert ve etkili şekilde kullanılan silahlara karşı korunma sağlıyordu. Onların büyük imtiyazları; seçme hakları kanun yoluyla ortadan kaldırıldı, iltizam veya gizli toprak aktarımıyla bozuldu (*trusts or commendams*), veraset intikaliyle altüst edildi ve önceki keyfî uygulamaların yerini aldı.[39] Roma sarayında, farklı uluslardan elde edilen ganimetler için halka açık bir müzayede yapıldı; buradan elde edilen gelirler kardinaller ve gözdelerini zenginleştiriyordu ve her ülke en önemli ve değerli *beneficium*'ların yabancıların ve görev başında bulunmayan kimselerin elinde birikmesinden dolayı şikâyet ediyorlardı.[40] Papalar, Avignon'da kaldıkları sürece açgözlü ve savurgan olmuşlardır. Ruhban sınıfına ilk hasatlarının

39. Fra Paolo'nun *delle Materie Beneficiarie* adlı eserinde (eserlerinin son ve en iyi baskısının dördüncü cildinde) papaların tüm politik sistemi derinlemesine incelenmiş ve özgürce tanımlanmıştır. Roma ve onun dini yok olsa bile çok değerli bir felsefi tarih anlayışı ve faydalı uyarılar içeren bu benzersiz cilt etkinliğini sürdürebilir.

40. Papa XXII. Ioannes, 1334'te Avignon'da öldüğü zaman geride on sekiz milyon altın florin ve yedi milyon florinden fazla değerli gümüş ve mücevher bırakmıştır. Bkz. *Chronicle of John Villani* (L, XI, b. 20, içinde: *Muratori's Collection*, c. XIII. s. 765), kardeşi bu ayrıntıları papanın hazinedarlarından öğrenmiştir. On dördüncü yüzyılda altı ya da sekiz milyon sterlinlik bir hazine, çok büyük ve inanılmaz gibi görünüyor.

onda birini vergi olarak vermeyi dayattılar ama ahlaksızlığın, kargaşanın ve yolsuzluğun cezasız kalmasına göz yumuyorlardı.

Dinsel İnanışta Bölünme (1377-1429)

Bu gibi skandallar, yarım yüzyıldan beri süren Batı'nın büyük mezhep ayrılığıyla daha da kötüleşti. Roma ve Avignon arasındaki şiddetli mücadelelerde rakipler, karşılıklı olarak birbirlerinin ahlaksızlıklarını ortaya çıkardı. Onların bu istikrarsız halleri otoritelerini de zayıflattı, disiplinlerini gevşetti, istekleri ve talep ettikleri haraçlar da gittikçe arttı.

Pisa (1409) ve Constance (1414-1418) Sinodları

Pisa ve Constance[41] sinodları, kilisenin yaralarını iyileştirmek ve otoritesini yeniden kurmak amacıyla birbiri ardından toplandı. Ne var ki güçlerine güvenen bu büyük meclisler, Hristiyan aristokrasisinin ayrıcalıklarının savunulmasına karar verdiler. Constance'taki papazlar iki pontiff'i reddettiklerini bildirdiler ve görevden alınan üçüncü pontiff'i hükümdarları olarak kabul ederek Roma'nın büyüklüğünün doğasını ve sınırlarını incelemeye giriştiler. Genel konsilin otoritesinin üstünlüğünün papanın otoritesinin üzerinde olduğunun tanınmasına kadar da toplantıdan ayrılmadılar. Alınan kararlara göre, hükümet ve kilisenin reformu için bu gibi toplantıların düzenli aralıklarla gerçekleştirilmesi ve her sinod dağılmadan önce bir sonraki toplantının yeri ve tarihinin tayin edilmesi gerektiği dile getirildi.

41. Bilgili bir Protestan olan Lenfant; Pisa, Constance ve Basel konsillerinin doğru tarihlerini altı cilt *in quarto* olarak yazmıştır fakat son kısmı Bohemya'nın sorunları dışında alelacele kaleme alınmış ve eksikliklerle doludur.

Basel Konsili (1431-1443)

Roma sarayının etkisiyle Siena'daki bir sonraki toplantı kolayca atlatılmıştı ama Basel Konsili'nin cesur ve güçlü faaliyetleri[42] Papa IV. Eugenius'un hâkimiyeti için neredeyse ölümcül oldu. Onun niyetlerine dair şüphelenen papazlar, ilk kararların resmen ilanını hızlandırmak için hemen harekete geçtiler. İlk karar, yeryüzünde İsa'nın savaşçısı olan kilise temsilcileri, papa dâhil, tüm Hristiyanların üzerinde kutsal ve ruhani yargılama gücüyle yetkili kılınmıştır. Bir genel konsil feshedilemez, ertelenemez, üyelerin özgür düşüncesi ve rızası olmaksızın devredilemezdi. Bu karar üzerine Eugenius'un papalık mührünü parçaladığı duyulunca uyarmak, gözdağı vermek ve kınamak için Aziz Petrus'un asi halefini çağırdılar.

Papazlar, Eugenius'a Karşı Olduklarını Duyuruyorlar

Tövbe etmesi için verilen zaman aşıldıktan sonra en sonunda, altmış gün içerisinde pişmanlığını bildirmezse dünyevi ve dinî otoritesinin askıya alınacağı bildirildi. Hükümdar ve papaz üzerindeki yargılama yetkisi Avignon yönetimi adına üstlenildi. Kutsal mirası devretmek yürürlükten kaldırıldı ve Roma yeni vergilerin yükünden korundu. Onların bu cesareti sadece ruhban sınıfın ortak kanısıyla değil, Hristiyan âleminin hükümdarlarının gücü ve desteğiyle de haklı bulundu. İmparator Sigismund kendini sinodun hizmetkârı ve savunucusu olarak

42. Basel Konsili kararlarının veya tutanaklarının özgün nüshası on iki ciltten *in folio* oluşmaktadır ve halk kütüphanesinde korunmaktadır. Basel, Ren Nehri üzerinde elverişli bir konuma sahip özgür bir şehirdi ve komşusu olan İsviçre konfederasyonunun ordusu tarafından korunuyordu. Konsil sekreteri olan Papa II. Pius (Aeneas Sylvius) 1459'da üniversiteyi kurmuştur. Arna Froben'in gazeteciliğine ya da Erasmus'un çalışmalarının yanında konsil ya da üniversite nedir?

duyurdu, Almanya ve Fransa da ona katıldı. Roma halkının ayaklanmasıyla Vatikan'dan sürülen Milan dükü, Eugenius'un düşmanıydı. Roma'daki bir isyan üzerine Vatikan'dan kaçtı. Aynı anda hem dünyevi hem de ruhani tebaası tarafından reddedilince teslimiyet onun tek seçeneği oldu. Eugenius, kendisini küçük düşürerek, bir mühürle kendi kararlarını yürürlükten kaldırıp konsilin kararlarını onayladı, temsilcilerini ve kardinallerini onlarla birleştirdi; bu kararla yüksek yasama meclisinin kararlarına teslim olmuş *görünüyordu*. Onların şöhreti ise Doğu ülkelerine yayıldı; Sigismund, ayakları önüne ipekli kumaşlar ve altınlarla dolu büyük küpler koyan Türk sultanının elçilerini, konsil üyesi papazların da hazır bulunduğu bir törende kabul etti.[43]

Greklerle Müzakereler (1434-1437)

Basel papazları, Grekler ile Bohemyalıları kiliselerinin mensubu haline getirmeye can atıyorlardı. Temsilcileri, Constantinopolis imparatorunu ve patriğini, Batılı ulusların güvendiği bir meclise davet etti. Palaiologos bu teklife karşı değildi ve Katolik senatosu onun elçilerini büyük bir onurla kabul etti. Ancak seçilen yeri aşılmaz bir engel olarak gördü; Alpleri ya da Sicilya denizini geçmeyi inatla reddediyor ve konsilin bir İtalyan kentinde ya da en azından Danube (Tuna) dolaylarında toplanmasını istiyordu. Bu anlaşmanın diğer maddeleri de kolay gerçekleştirilebilecek şartları barındırıyordu: İmparatorun kafilesinde ona eşlik edecek yedi yüz kişinin yol giderleri karşılanacak,[44]

43. Sadece Crantzius tarafından onaylanan bu Türk elçilik heyetinden tarihçi Spondanus (MS 1433, No. 25; c. I, s. 824) şüpheyle bahsetmektedir.

44. Syropoulos, s. 19. Bu listede imparatora ve patrikliğe sonradan katılan ruhban sınıfı ve dinî meslekten olmayanlarını sayısını Grekler aşmış görünüyorlar. Ne var ki büyük din adamı tarafından sayıları açıkça belirtilmiyor. Papa ile olan bu görüşmede (s.9) yetmiş beş bin florin istemişlerdi ki bu, ihtiyaçlarının

din adamlarının barınması için bin duka hemen gönderilecek[45] ve yokluğunda Constantinopolis'in güvenliği için on bin duka ile üç yüz okçu ve birkaç kadırga verilecek. Avignon kenti, ilk harcamalar için sermaye sağladı, bazı gecikmeler ve zorluklarla Marsilya'dan yolculuğa başlandı.

Grek Palaiologos Papanın Kadırgalarına Biniyor (24 Kasım 1437)

Endişeli Palaiologos'un dostluğunun samimiyeti Batı'nın dinî güçleri tarafından tartışıldı ama becerikli hükümdarın faaliyetleri, cumhuriyetin sıkıcı tartışmalarına ve katı tavrına galip geldi. Basel kararları sürekli olarak papanın zorbalığını sınırlamak ve kiliseyi yüce ve ebedî yargı haline getirmek eğilimindeydi. Kısaca alınmış Eugenius sabırsızlanıyordu ve Grekler ile birleşme ona, bu isyankâr sinodu Ren'den Po'ya nakletmek için bir bahane vermiş oluyordu. Eğer Alpleri geçerlerse papazların bağımsızlıkları kaybolacaktı. İsteksizce kabul ettikleri Savoy ya da Avignon'u, Constantinopolis'te, Hercules (Herkül) Sütunlarının ötesinde kurulmuş bir yer olarak tanımladılar.[46] İmpara-

---

ve umutlarının da üzerindeydi.

45. *Duka* ya da *florin* sözcükleri üzerinde ayrım gözetmeden kullanıyorum. Birincisi adını Milano *düklerinden*, ikincisiyse *Floransa* Cumhuriyeti'nden almaktadır. İtalya'da ve belki de Latin ülkelerinde ilk kez basılmış olan bu altın paralar, ağırlık ve değerlilik bakımlarından bir İngiliz *guinea*'sının üçte biri oranındadır.

46. Phranza'nın Latince çevirisinin sonunda, Georgios Trapezuntios'un, imparatora Eugenius'u ve İtalya'yı seçmesi konusundaki tavsiyesini içeren Grekçe mektup ya da hitabetini okuyoruz. Bu mektubunda Aziz Petrus'un kürsüsünü Alplerin ötesine taşımak için birleşmiş Basel ayrılıkçı meclisinden, Galya ve Almanya barbarlarından hor görerek bahsediyor:
"οἳ ἄθλιοι (diyor)
σὲ καὶ τὴν μετὰ σον ̂σύνοδον ἔξω τῶν
Ἡρακλείων στηλῶν καὶ πέρα Γαδήρων

tor ve ruhban sınıfı uzun deniz yolculuğunun tehlikelerinden korkuyorlardı ve konsilin, Bohemyalıların *yeni* dinî sapkınlığı nasıl bastırılmışsa Greklerin *eski* sapkınlıklarının da kökü kurutulacaktır minvalindeki kibirli beyanından rahatsız oldular.[47] Eugenius açısından her şey düzgün, verimli ve düzeyliydi, Bizans hükümdarından, varlığıyla Doğu kiliselerinin yanı sıra Latinlerin ayrılığına da son vermesini istedi. Dostane görüşmeleri için Adriyatik kıyısına yakın olan Ferrara önerildi ve biraz sahtekarlık biraz da dalavereyle sinodun kendi rızasıyla bu İtalyan şehrine gitmesini sağlayan bir kararname el altından oluşturuldu. Venedik ve Kandiye Adası'nda dokuz kadırga bu hizmet için hazırlandı. Tedbirleri sayesinde daha yavaş olan Basel gemilerinin geleceğini görmüşlerdi. Romalı Amiral, Basel gemilerini yakmak, batırmak ve yok etmekle görevlendirildi.[48] Bu papaz filosu, belki de Atinalılar ile Spartalıların bir zamanlar birbirlerine üstünlük kurmak için karşı karşıya geldikleri aynı denizde karşılaşacaklardı. Kendi mülkiyeti için savaşmaya hazır olan hiziplerin arsızlığı tarafından saldırıya uğrayan Palaiologos, sarayını ve ülkesini bu tehlikeli deneyim için terk etmekte tereddüt etti. Babasının öğütlerini hatırlıyordu ve ona göre Latinler kendi aralarında bölündüğü için asla başkasının davası için birleşemezlerdi. Sigismund onu bu gereksiz maceradan caydırdı, kendisi de konsil üyesi olduğu için onun bu önerisinin tarafsızlığı açıktı. Alman Caesar'ın Batı İmparatorluğu'na vâris ve halef olarak

---

ἐξάζουσι." Constantinopolis bir haritadan yoksun muydu?

47. Syropoulos (s. 26, 31) kendisinin ve soydaşlarının nefretini dile getiriyor. Basel temsilcileri bu ihtiyatsızlığı mazur göstermeye çalıştılar, ne var ki konsil kararını ne yadsıyabiliyor ne de değiştirebiliyorlardı.

48. Papanın yeğeni olan Amiral Condolmieri, açıkça anlatıyor:
"ὅτι ὀρισμὸν ἔχει παρὰ τοῦ Πάπα ἵνα
πολεμήσῃ ὅπου ἂν εὕρῃ τὰ κάτεργα τῆς
Συνόδου, καὶ εἰ δυνήθῃ καταδύσῃ καὶ
ἀφανίσνῃ." Sinodun deniz gücü daha az etkili oldu ve düşman filoları ortaya çıkıncaya kadar iki taraf da aralarındaki tartışmayı Greklerden gizlediler.

bir Grek'i aday göstereceğine dair düştükleri garip bir şüpheyle konsile bağlı kalmaya zorlandı.[49] Türk sultanı da bir düşman olarak saygınlığını koruyorsa da kendisine pek güvenilmiyor, ne var ki gücendirilmemeye çalışılıyordu. Murad, anlaşmazlıkları çözmekte maharetli değildi ancak Hristiyanların birleşmesinden de endişeleniyordu. Bizans sarayının masraflarını kendi hazinesinden karşılamayı teklif etti ve imparatorun yokluğunda Constantinopolis'in güven içinde olacağını görünüşte bir alicenaplıkla ilan etti.[50] Zengin armağanlar ve görünüşte güzel sözler Palaiologos'un karar vermesine yetti. Bir süre tehlikeli ve stresli ortamdan uzaklaşmak istedi. Müphem bir yanıtla konsil temsilcilerini başından savdıktan sonra papanın kadırgalarına binmeye karar verdiğini bildirdi. Patrik Ioseph'in çok yaşlı olması ona umuttan çok korku veriyordu, denizde uğrayabileceği tehlikelerden korkuyordu ve yabancı bir ülkede kendisinin ve beraberindeki otuz Ortodoks kardeşinin sesinin Latin sinodunu oluşturan piskoposların sayıca çokluğu ve gücü karşısında sönük kalacağını düşünüyordu. Bununla birlikte orada tüm ulusların kâhini gibi dinlenmenin onuruna ve Batı'daki kardeşinden kiliseyi kralların boyunduruğundan nasıl kurtarabileceğini öğrenme konusundaki gizli arzusuna erişme ümidiyle kraliyet görevine boyun eğdi.[51] Ayasofya'nın beş *haç taşıyıcısı* veya ricali de ona katılmaya

49. Syropoulos, Palaiologos'un umutlarından (s. 36) ve Sigismund'un son tavsiyesinden söz ediyor (s. 57). Grek imparator, dostunun ölümünü Korfu'da öğrendi; daha önce öğrenmiş olsaydı Constantinopolis'e geri dönerdi (s. 79).

50. Phranza, farklı sebeplerle de olsa Murad ile aynı fikirdeydi (L, II, b.13). *Utinam ne synodus ista unquam fuisset, si tantas offensiones et detrimenta paritura erat.* Syropoulos, Türk elçilerden de söz ediyor (s. 79). Murad sözünde durdu; belki korkuttu (s. 125, 219) ama kente hiç saldırmadı.

51. Okuyucu, onun gözdelerine verdiği umutların açığa vuruluşundaki saflığa gülecektir:
"*τοιαύτην πληροφορίαν σχήσειν ἤλπιζε καὶ*
διὰ τονˆ Πάπα ἐθάρρει ἐλευθερωῦσαι τὴν
ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς ἀποτεθείσης αὐτονˆ
δουλείας παρὰ τονˆ βασιλέω," (s. 92). Yine de VII. Gregorius'un derslerini

mecbur kaldı. Bunlardan biri büyük din adamı veya vaiz Sylvester Syropoulos'tu[52] ki *sahte* birleşmenin[53] açık ve ilginç tarihini[54] hazırlamıştı. Papazlar, istemedikleri halde imparatorun ve Patriğin buyruklarına uymak zorunda kaldılar; söz dinlemek onların birinci görevi'ydi ama ikinci görevleri de sabırlı olmaktı ve bu da çok önemli bir erdemdi. Yirmi kişilik piskoposluk listesinde Herakleia (Ereğli), Kyzikos (Erdek), Nikea, Nikomedia (İzmit), Ephesos (Efes) ve Trapezus (Trabzon) kentlerinin metropolitleri ve bilgileri ve belagat yetenekleri sayesinde piskoposluk mertebesine yükselmiş olan erdemli Markos ve Bessarion'u görüyoruz. Ortodoks kilisesinin bilgisini ve kutsallığını göstermek için keşişler ile filozofların, ayrıca koro için bir grup şarkıcı ve müzisyenin adları da bu listeye eklendi. İskenderiye (Alexandrea), Antiokheia (Antakya) ve Kudüs (Iarusalem) patrikleri temsilciler gönderdiler ya da gönderdikleri varsayıldı. Rusya başpiskoposu ulusal kiliselerini temsil ediyordu, böylece Grekler kendi dinî imparatorluklarının genişliğini de Latinlere göstermiş olacaklardı. Ayasofya'nın değerli vazoları da gemilere yüklendi ve böylece rüzgârın ve dalgaların etkisine açık hale geldi. Patriğin alışık ol-

---

uygulamak onun için zordu.

52. Bir Hristiyan ismi olan Sylvester, Latin takviminden alınmıştır. Grekçe *πουλος*, kısaltma olarak kelimenin sonuna eklenir. Yayıncı Creyghton'un kurduğu hiçbir mantık onun *Sguro*pulus'a (*Sguros, fuscus*) dönüşmesini mazur görmez. Floransa Konsili'nin el yazmalarında kendi el yazısıyla Syropoulos olarak yazmıştır. Ama yazar neden Suriye kökenli olmasın?

53. Bu tarihten çıkan sonuca göre, yılı 1444 olarak, demek ki sinoddan dört yıl sonra, diye saptamış bulunuyorum. Büyük papaz, görevinden ayrılınca (kıs. XII, s. 330-350), zaman ve emeklilik onun tutkularını da dindirmişti; her ne kadar taraf tutuyor olsa da Syropoulos ölçüyü kaçırmamıştır.

54. *Vera historia unionis non veræ inter Græcos et Latinos* (*Hagæ Comitis*, 1660, *in folio*). İlk kez eksik ama gösterişli bir şekilde papaz Robert Creyghton tarafından II. Charles sürgündeyken yayınlandı ve ona sunuldu. Yayıncının hevesi tartışmalı bir başlık ekledi, Syropoulos anlatımı ve üslubu açısından Bizans yazarlarının en iyisi sayılabilir ama konsillerin Ortodoks toplantılarından dışlanmıştır.

duğu dekoru yolculuğunda da kullanabilmesi için imparator bulabildiği tüm altınla arabası ve yatağının süslenmesini sağladı.[55] Grekler bir yandan eski görkemlerini dış görünüşlerinde sergilemeye çalışırlarken, papanın yardımlarının ilki olarak gönderdiği on beş bin dukayı paylaşmak için çekişiyorlardı. Tüm hazırlıklar tamamlanınca Ioannes Palaiologos, büyük bir kafileye eşlik eden Dimitrius ve kiliseṇin ve devletin en saygın kişileriyle yola çıktı. Sekiz yelkenli ve kürekli gemiyle önce Türklerin Gelibolu Boğazı'ndan Ege Denizi'ne, oradan da Mora ve Adriyatik'e girdi.[56]

Venedik'e Muzafferane Girişi (9 Şubat 1438)

Yetmiş yedi günlük zorlu ve yorucu deniz yolculuğundan sonra bu dinî donanma Venedik'e demir attı, yapılan karşılama bu güçlü cumhuriyetin neşesini ve görkemini de göstermiş oldu. Dünyaya egemen olan mütevazı Augustus hiçbir zaman tebaasından, halefi olan bu zayıf imparatora karşı gösterdikleri gibi bir şatafat talep etmemişti. Geminin pupasına kurulmuş görkemli bir tahtta *doge* ve senatörlerin ettikleri perestişleri Grek üslubunca kabul etti.[57] On iki görkemli kadırganın başında bulunan Bucen-

55. Syropoulos niyetini basitçe ifade eder:
"*Ἵν' οὕτω πομπάων ἐν Ἰτάλοις*
μέγας βασιλεὺς παρ' ἐκείνων νομίζοιτο." Creyghton'un Latincesi onun gösterişli metninden bir örnek verebilir: *Ut pompâ circumductus noster Imperator Italiæ populis aliquis deauratus Jupiter crederetur, aut Crœsus ex opulentâ Lydiâ.*
56. Her olayda Syropoulos'tan yararlandığımı teker teker göstermeyip Greklerin Constantinopolis'ten Venedik'e ve Ferrara'ya kadar olan deniz yolculuğuna ilişkin bilgilerin, kitabının dördüncü kısmında olduğunu belirtmekle yetineceğim (s. 67-100); bu tarihçi, her sahneyi okuyucunun gözleri önüne sermekte az rastlanan bir ustalığa sahip.
57. Sinod esnasında Phranza, Peloponnesos'taydı; ne var ki Demetrios, Venedik'te ve Ferrara'da imparatorun ne kadar saygıyla karşılandığını doğru olarak ona anlatmıştı (*Dux ... sedentem Imperatorem* adorat). Latinler bundan daha az söz ediyorlar (L, II, b. 14-16).

taur ile açıldılar; deniz, sayılamayacak kadar çok görkemli gondol ile kaplanmıştı, müzik ve alkış sesleri havada yankılanıyordu, gemiciler ve hatta gemiler bile ipek ve altınlarla bezenmişti, tüm geçit alayında ve armalarda Roma kartalları ile [Venediklilerin] Aziz Markos'nun aslanları birbirine karışmıştı. Bu parıltılı alay büyük kanaldan ilerleyerek Rialto Köprüsü'nden geçti, Doğulu yabancılar, saraylara, kiliselere ve âdeta dalgaların koynunda süzülen insan kalabalığını hayranlıkla seyrediyorlardı.[58] Ancak Constantinopolis yağmasından alınıp getirilmiş ganimetleri görünce içlerini çektiler. On beş gün misafirperver bir şekilde ağırlanan Palaiologos, ardından kara ve deniz yollarını kullanarak Venedik'ten Ferrara'ya (28 Şubat) gitti. Bu vesileyle Vatikan da politik bir tavırla gururunu bir kenara bırakarak Doğu imparatorunun kadim itibarına hürmetle yaklaştı. Kente *koyu* doru bir at üzerinde girdi; altın kartallar ile süslenmiş süt beyazı bir at onun önünde gidiyordu; kentin markisi olan Niccolo'nun oğulları ya da akrabaları olan Este prensleri, kendisinden daha güçlü bir hükümdar tarafından başının üzerini koruyan bir gölgelik taşındı.[59] Palaiologos, merdivenin önüne gelene kadar atından inmedi, papa dairesinin kapısına doğru ilerledi; papa, onu diz çökmek üzereyken kaldırıp babacan bir kucaklamadan sonra solundaki bir koltuğa oturttu. Grek patrik, Roma ve Constantinopolis piskoposları arasında eşit şartlarda tören düzenlenmeden kadırgasından inmeyeceğini şart koştu. Constantinopolis patriği, Roma patriği tarafından öpülerek karşılansa da Grek ruhban sınıfı Batılıların önderinin ayak-

58. Venedik'i görünce Grek hükümdarın ve bir Fransız elçisinin duydukları şaşkınlık (*Mémoires de Philippe de Comines*, L, VII, b. 18), on dördüncü yüzyılda onun, Hristiyan dünyasının ilk ve en görkemli kenti olduğunu kanıtlar. Greklerin orada gördükleri Constantinopolis yağmasına ilişkin ganimetler için bkz. Syropoulos (s. 87).

59. Niccolò III d'Este kırk sekiz yıl saltanat sürdü (1395-1441); Ferrara, Modena, Reggio, Parma ve Commachio ona bağlıydı. Hayatı için bkz. Muratori (*Antichità Estense*, c. II, s. 159-201).

larını öpmeye razı olmadı. Meclisin açılışında, merkezdeki şeref locası, dünyevi ve dinî yöneticiler tarafından sahiplenildi fakat bunu Eugenius'un eski Constantinos ve Marcianus emsallerinden kaçabilecekken selefleri Nikea ve Khalkedon'da ona şahsen yardım etmedikleri iddia edildi. Uzun tartışmalardan sonra iki ulusun da kilisenin sağında ve solunda yer alması kararlaştırıldı. Aziz Petrus'un kürsüsü, Latinlerin bulunduğu sıranın önünde kurulacak, Grek imparatorun tahtı da Batı imparatorunun boş duran yeri olan ikinci tahtın karşısında ve aynı yükseklikte olarak Grek papazların baş tarafında yükselecekti.[60]

GREKLER İLE LATİNLERİN FERRARA VE FLORANSA KONSİLLERİ (8 EKİM 1438-6 HAZİRAN 1439)

Biçimsel sorunların oyalayıcı günleri ciddi sorunların tartışılmasına dönüşünce papadan ve kendi durumlarından bile memnun kalmayan Yunanlılar, düşünmeden kalkıştıkları bu yolculuktan pişman oldular. Elçilerinin maharetli kalemleri onu, emirlerine, fikirlerine ve ordusuna itaat eden Avrupalı prenslerin ve papazların başındaymış gibi müreffeh bir durumda resmetmişti. Genel Ferrara Sinodu'nun katılımcı sayısı onun güçsüzlüğünü gösteriyordu. Latinler ilk oturumu sadece beş başpiskopos, on sekiz piskopos ve on rahiple açtı, büyük bir kısmı da İtalyan pontiff'inin yandaşı ya da hemşehrisiydi. Burgonya dükü dışın-

60. Kaba Latinler Grekleri, garip elbiselerine, özellikle elbiselerinin uzunluğuna, kollarına ve sakallarına gülerek kışkırttılar. İmparator, sadece mor rengiyle ve ucu görkemli bir elmasla süslü tacı ile öbürlerinden ayrılıyordu (Hody, *de Græcis Illustribus*, s. 31); bir başka seyirci, Grek modasının İtalyan modasından *piu grave e piu degna* (daha ciddi ve daha saygın) olduğunu itiraf eder. (Vespasiano, içinde: *Vit. Eugen.*, IV, içinde: Muratori, c. XXV. s. 261.

da hiçbir Batılı hükümdar katılmak ya da temsilci göndermek istemedi. Yeni bir seçimle sona ermiş Basel'in kararlarını Eugenius'un kişiliğine ve saygınlığına karşı uygulama olasılığı kalmamıştı. Bu koşullar altında Palaiologos halkı tarafından istenmeyen bir birleşmenin karşılığı olarak Latinlerden bazı dünyevi faydalar sağlanana kadar zaman istedi ve bu isteği de onaylandı, ilk oturumdan sonra kamusal toplantılara altı aydan fazla ara verildi. İmparator seçilmiş müzisyenler ve bir grup yeniçeriyle yazı geçirmek için Ferrara'ya altı mil uzaklıktaki hoş ve ferah bir manastıra gitti. Av partileri ve eğlenceleri içerisinde kilise ve devlet problemlerinden uzaklaşmış, markinin ve çiftçilerin haklı yakınmalarına kulak asmayıp yalnızca avlarına odaklanmıştı.[61] Bu zaman içerisinde talihsiz Grekler, yurtlarından uzakta sürgün yaşamanın zorlukları ve yoksulluğu arasında acı çekiyorlardı, bu yabancılardan her birine geçim gideri olarak ayda üç ya da dört florin veriliyordu ve bunlara ödenen paranın tamamı yedi yüz florini geçmese bile Roma'nın yoksulluğunun ya da politikasının sonucu olarak, bu para düzenli olarak ödenmiyor ve Grekler bu yüzden de ayrıca sıkıntıya düşüyordu.[62] Kurtulmayı hasretle bekliyorlardı, ne var ki üç türlü engel onların kaçmasını önlüyordu: Ferrara'nın kapılarında geçmeleri için daha yetkili üstlerinden izin belgesi almaları gerekiyordu, Venedik hükümeti

61. İmparatorun avlanması için bkz. Syropoulos (s. 143, 144, 191). Papa ona on bir tane perişan haldeğ doğan göndermişti, ne var ki o, Rusya'dan gelmiş hızlı güçlü ve hızlı bir at satın aldı. Buradaki *yeniçeri* ifadesi sizi şaşırtabilir fakat kurumdan ziyade ismi Osmanlılardan Greklere geçmiştir ve imparatorluğun son anlarına dek kullanılmıştır.

62. Grekler, güçlükle de olsa, erzak değil de para olarak yardım aldılar. Daha saygın kişilere *ayda* dört florin, kölelerinin her birine ise üç florin ödendi; imparatora otuz, patriğe yirmi beş, prens veya despot Demetrios'a da yirmi florin daha eklendi. İlk ay toplam olarak altı yüz doksan bir florin ödendi, bu miktar da gösteriyor ki Greklerin toplam sayısı iki yüzü geçmiyordu. (Syropoulos, s. 104, 105). 20 Ekim 1438 tarihinde, ödenmemiş para dört aylık, Nisan 1439'da üç, beş buçuk da temmuz ayında olmalıdır (s. 172, 225, 271).

kaçakları tutuklayıp geri göndermeye söz vermişti, ayrıca kaçmayı başarırlarsa bile Constantinopolis'te onları kaçınılmaz cezalar bekliyordu: aforoz, para cezaları ve görevlerinin getirdiği kutsallığa (*sacerdotal*) aykırı davrandıkları için çırılçıplak soyulup herkesin önünde kırbaçlanmak.[63] Grekleri ilk konferansı açmaya zorlamanın tek çaresi açlık ya da ihtilaftı. Ferrara'dan Floransa'ya taşınan bir sinodun peşinden gitmeye aşırı isteksizlik gösterdiler. Bu yer değiştirmeye çaresiz bir zorunluluk sebep oldu: Ferrara'da veba salgını vardı. Markinin sadakatinden kuşku duyuluyordu, Milano dükünün paralı birlikleri de şehrin kapılarındaydı ve Romagna'yı işgal ettikleri için papanın, imparatorun ve piskoposların Apeninlerdeki ıssız patikalardan geçmeleri kolay ve tehlikesiz olmadı.[64]

Yine de izlenen politika ve zaman bütün bu engellerin üstesinden geldi. Baselli papazların sert tutumu Eugenius'un davasına zarar vermekten çok, destek oldu. Avrupalı uluslar mezhep ayrılığından tiksiniyorlardı ve art arda Savoy dükü, keşiş ve papa olan V. Felice'yi de reddettiler ve en güçlü rakip hükümdarlar arasındaki ilişki kademeli olarak önce olumlu bir tarafsızlığa, sonra da samimi bir bağlılığa dönüştü. Elçiler bazı saygın üyelerle birlikte, sayıları ve itibarları belirsiz bir şekilde artan Roma saflarına geçti, Basel Konsili'nde otuz dokuz piskopos ile üç yüz kadar alt dereceli din adamı kaldı.[65] Diğer yandan Latinler Floransa'ya papayla bir-

63. Syropoulos (s. 141, 142, 204, 221), Greklerin İtalya'da zorla tutulmalarından ve imparator ile patriğin zorbalığından yakınmaktadır.

64. Muratori'nin yıllıklarının on üçüncü cildinde İtalya savaşları en açık şekilde anlatılır. Öyle görünüyor ki ayrılıkçı Syropoulos (s. 145) papanın Ferrara'dan Floransa'ya çekilmesindeki korkuyu ve kargaşayı abartmış gibi görünüyor; kararlar da gösteriyor ki durum sakindi ve uygun nitelikteydi.

65. Syropoulos, Basel Konsili'nde yedi yüz yüksek dereceden din adamı olduğunu söylüyor ki bu, açık bir yanılgıdır, belki de bilerek bu yanlışı yapmıştır. Bu konsilde hazır bulunmuş olan her sınıftan kilise adamları ile konsil kararlarına açıkça ya da zımni olarak dışarıdan katılanların toplamı bile bu sayıyı

likte sekiz kardinali, sekiz başpiskopos, iki patriği, elli iki piskoposu ve kırk beş rahip ya da dinî tarikatların önderlerini getiriyorlardı. Dokuz ay süren çalışmalar ve yirmi beş oturumda yapılan tartışmalardan sonra Grekler de birliğin faydasını ve görkemini idrak ettiler. İki kilise arasında dört temel sorun ele alındı: **1.** Ekmek ve şarap ayininde [komünyon, missa, Efkaristiya] mayasız ekmek kullanılması. **2.** Araf kavramının mahiyeti. **3.** Papanın üstünlüğü. **4.** Kutsal Ruh'un tek ya da ikili şekilde ortaya çıkışı. İki taraf bu meseleleri on ilahiyatçı aracılığıyla tartıştı; Latinlerin fikirlerini bitmez tükenmez belagatiyle Kardinal Julian savundu, Grek tarafına ise Efesli Markos ve Nikea'dan gözüpek ve yetenekli Bessarion liderlik etti. Bu sorunlardan ilkinin artık olmazsa olmaz bir mesele olarak üzerinde durulmamış, zamana ve ülkeye göre masumca şekillenebilir ve değişime uğrayabilir gözüyle bakılmıştır; bu kararda insanlığın mantığının ilerleyişine biraz övgüde bulunabiliriz. İkincisi için her iki taraf da inananların cehennemde ebediyen kalmayı gerektirmeyecek günahlardan arınmak için arada bulunma durumu inancı üzerinde anlaşmaya vardı fakat onların ruhlarının saf ateşle arındırılıp arındırılmadığı tartışmalı bir konuydu, birkaç yıl içinde taraflar belirli bir kararda uzlaşacaktı. Papanın üstünlüğü konusu ise en çok karşı çıkılan konuydu fakat yine de Doğulular, Roma piskoposuna beş patriğin ilki olarak saygı duydular ve onun yargılama yetkisinin kutsal *canon*'lara uygun şekilde kullanılması gerektiğini kabul ederken tereddüt etmediler, bu ara sıra kolaylıkla tanımlanabilecek ya da atlatılabilecek bir izindi. Kutsal Ruh'un sadece babadan ya da baba ve oğuldan ortaya çıkması düşüncesi insanların zihninde çok daha derinlere inmiş bir inanç meselesiydi. Ferrara ve Floransa oturumlarında Latinler *filioque* (Latince anlamı "*que*=ve", "*filio*=oğuldan" anlamına gelen tartışmaya göre Yunanca metinler Latinceye çevrilirken,

bulmamaktadır.

Kutsal Ruh, Baba'dan gelir ifadesine "ve oğuldan" ifadesi sonradan eklenmiştir.) tartışmasıyla ikiye bölündü: yasal mı, doğru bir öğreti mi. Belki bu konudaki tarafsız kayıtsızlığımla övünmeme gerek olmayabilir ama benim düşünceme göre Grekler Nikea ya da daha doğrusu Constantinopolis'in kararlarına karşı herhangi bir madde konulmasını yasaklayan Khalkedon Konsili'nden güç alıyorlardı.[66] Bu dünyanın işlerinde bir yasama meclisi üyelerinin aynı yetkiye sahip olan ardıllarının elini kolunu bağlamış olabileceğini düşünmek kolay değildir. Ancak vahyin emirleri doğru ve değişmez olmalıdır ne bir piskopos ne de bölgesel bir sinod Katolik kilisesinin kararlarına karşı yenilik yapmaya yeltenmemelidir. İlkelerin özüne gelince, karşılıklı tartışmalarda iki taraf da eşitti ve aralarındaki tartışma âdeta sonsuza kadar sürecek gibiydi. Tanrı'nın ortaya çıkışı insan aklını şaşkına çeviriyordu, mihrapta duran İncil (*gospel*) ise suskundu; papazların farklı metinleri sahtekârlık veya safsata ile karıştırılarak bozulabilirdi,[67] ayrıca Grekler, Latin azizlerinden ve onların metinlerinden de habersizlerdi.[68] Her iki taraf da birbirlerinin kanıtlarından ikna olacak gibi değildi, en azından bundan eminiz. Önyargı mantıkla aydınlatılabilir ve yüzeysel bir bakış bile kapasitemizin yettiği konuları berrak ve daha düzgün bir şekilde düzeltebilir ancak keşişlere ve piskoposlara çocukluklarından beri gizemli sözcüklerden oluşan bir formülü tekrarlamaktan başka bir şey öğretilmemişti, kişisel ve

66. Birleşmeye karşı olan Grekler bu avantajlı durumdan çıkmak istemiyorlardı (Syropoulos, s. 178, 193, 195, 202). Latinlerin ayıbı kendilerinin İkinci Nikea Konsili'ne aitmiş ve Nikea kararlarında *filioque* ifadesi varmış gibi gösterdikleri el yazmasını hazırlamalarıyla daha da arttı. Düpedüz bir sahtekârlık! (s.173).

67. Burada Matta, Markos, Luka ve Yuhanna metinlerinden bahsedilmektedir. (ç. n.)

68. "*Ὡς ἐγὼ* (dedi tanınmış Grek)
ὅταν εἰς ναὸν εἰσέλθω Λατίνων οὐ προσκυνῶ
τινα τῶν ἐκεῖσε ἁγίων, ἐπεὶ οὐδὲ γνωρίζω τινά," (Syropoulos, s.109). Greklerin kafa karışıklığı için bkz. (Syropoulos, s. 217, 218, 252, 253, 273).

ulusal onurlarını aynı kelimelerin yinelenmesine bağlamışlardı ve bir genel çekişmenin sertliği onların kısıtlı zihinlerini uzlaşılmaz ve laf anlamaz hale getirmişti.

Greklerle Müzakereler

Onlar, birtakım karanlık çıkmazlar içinde kaybolurken papa ile imparator hiç değilse buluşmalarının yalnızca amacını oluşturan bir birleşme görüntüsü vermeyi istiyorlardı, bu aleni ihtilafların sebep olduğu hırçınlık özel ve kişisel müzakere sanatıyla yumuşatıldı. Patrik Joseph yaşlılık ve hastalıkların ağırlığı altında ezilmişti, son sözlerinde barış ve yardımseverlik öğütledi. Onun boş kalan *beneficium*'u hırslı ruhban sınıfını baştan çıkartmış olabilir. Rusya ve Nikea başpiskoposları Isidore ve Bessarion'un hemen itaat etmeleri kardinal rütbesine hızlı bir şekilde terfi ettirilmeleriyle teşvik edilip ödüllendirildi. İlk tartışmalarda Bessarion, Yunan kilisesinin hararetli ve en belagatli savunucusu olarak öne çıkmıştı ancak ülkesi tarafından bir dönek ve bir alçak olarak kınanmışsa da[69] o, çarpıcı bir karşı koyma ve tam zamanında itaat ile kendini saraya kabul ettirmiş az sayıdaki örneklerden biri olmuştur. İmparator, iki piskopos yardımcısı aracılığıyla, görüşlerini piskoposların genel durumu ve kişisel karakterlerine kabul ettirdi ve her biri tek tek otorite ve emsallerle yönlendirildi. Latinlerin elinde tutşak olduklarından ve hazineleri de Türkler tarafından yağmalandığından üç giysi ve kırk duka onların gelirlerini oluşturuyordu ki bunlar da kısa zamanda tükenmişti,[70] dö-

69. Kendi soydaşlarının kusurlarını hiçbir zaman örtbas etmeyen ve Latinlerin erdemlerine karşı yansız bir saygı gösteren Efesli Markos ile Bessarion'un düzeyli tartışması için bkz. Syropoulos (s. 257).

70. Greklerin yoksulluğu ile ilgili olarak bkz. Dukas'ın dikkat çekici bir pasajı (b. 31). Bu yüksek aşamalı papazlardan birinin yalnızca üç eski giysisi vb. vardı. Bessarion, manastırda bulunduğu yirmi bir yılda verdiği derslerden kırk altın

nüş umutları hâlâ Venedik gemilerine ve Roma'nın cömertliğine bağlıydı, öyle muhtaç durumdalardı ki daha önce ödenmeyen alacaklarının verilmesi bile cömertlik olarak kabul edilebilir, hatta rüşvet olarak da kullanılabilirdi.[71] Constantinopolis'in içinde bulunduğu tehlikeden kurtuluşu için bazı ihtiyatlılıklar ve dinsizlikler mazur görülebilirdi. Doğu ve Batı'nın rızasına direnen sapkınların düşman bir memlekette Roma pontiff'inin adaletine veya intikamına terk edileceği söylentileri vardı.[72] Greklerin ilk özel toplantısında kilisenin yirmi dört üyesi birleşme formülünü onaylarken yirmisi reddetti fakat patrikliği temsil etmek isteyen Ayasofya'nın beş *haç taşıyıcısı*nın yetkileri ellerinden alındı ve oy kullanma yetkisi yalaka keşiş grubuna, dil bilginlerine ve dinî bir oluşumun içine dâhil olmayan kişilere aktarıldı. Hükümdarın iradesi sahte ve aşağılık (*servile*) bir oybirliği meydana getirmiş oldu ve iki inançlı yurtseverden başka kişisel ve ulusal duygularını bildirme cesaretinde bulunan olmadı. İmparatorun kardeşi Demetrios bu birliğe tanık olmamak için Venedik'e inzivaya gitti. Efesli Markos vicdanı ve gururunu karıştırma hatasıyla Latin kâfirlerle kurulacak her türlü birliği reddetti ve kendisini Ortodoks mezhebinin savunucusu ve Ortodoks mezhebinin itirafçısı (*confessor*) ilan etti.[73] Birleşme anlaşması Latinleri tatmin eden,

florin kazanmıştı, ne var ki Peloponnesos yolculuğunda yirmi sekizini, Constantinopolis'te de geri kalanını harcamıştı (Syropoulos, s. 127).

71. Syropoulos, Greklerin birleşme kararını imzalamadan para aldıklarını reddediyor (s. 283); bununla birlikte birtakım şüpheli halleri anlatıyor ve tarihçi Dukas da birtakım rüşvet ve yolsuzluk olaylarını onaylıyor.

72. Grekler bir sürgüne ya da süresiz bir tutsaklığa uğratılmaktan çok korktuklarını yürek parçalayıcı bir şekilde dile getiriyorlar (Syropul., s. 196); imparatorun tehditlerinden fazlasıyla etkilenmişler (s. 260).

73. Daha düşük rütbeden olmakla birlikte çok koyu Ortodoks olan bir başka muhalifi, imparatorun tahtının hemen yanında yatan gözde av köpeğini az kalsın unutuyordum. Bu köpek, alışık olduğu üzere tahtın basamağında sessizce oturuyordu ama anlaşmanın okunması sırasında öfkeyle havladı, görevlilerin okşamalarına ve kırbaçlamalarına karşın onu kimse susturamadı (Syropoul., s. 265, 266).

Grekleri de fazla aşağılamayacak sözlerle kaleme alındı. Kelimeleri ve heceleri tek tek tarttılar, ta ki dinî denge Vatikan'ın lehine hafif bir üstünlükle ağır basana kadar. Kutsal Ruh'un (burada okuyucunun dikkatini çekmek istiyorum) aynı ilke ve aynı tözden, Baba *ve* Oğul'dan meydana geldiği kabul edildi. Oğul'dan meydana gelen aynı mahiyet ve aynı tözden ilerlediği, baba ve oğuldan türeyenin ise tek bir tin ve mahsulden meydana geldiği düşüncesi üzerinde anlaştılar. Anlaşmanın ön şartlarını anlamak ise daha kolaydır: Greklerin dönüşü için tüm masrafları papa karşılayacak, Constantinopolis'i savunmak için yılda iki kadırga ve üç yüz asker sağlayacak, hacıları Kudüs'e götüren gemiler limanlara uğrayabilecek, gerektiğinde bir yıl boyunca on veya altı ay boyunca yirmi kadırga temin edilecek ve kara güçlerine ihtiyaç duyulduğu anda Avrupalı hükümdarlar yardıma çağrılacak.

Eugenius, Basel'de Tahtından İndiriliyor (25 Haziran 1438)

Aynı yılda ve hemen hemen aynı günlerde Basel'de Eugenius papalık tahtından indirilirken Floransa'da da Grekler ile Latinlerin birleşmesi tamamlanıyordu. Önceki sinodda (kendi deyimiyle şeytanların toplantısında) papa dinsel görevleri ücret karşılığı satma suçundan, yalan yere yemin etmekten, zorbalıktan, sapkınlıktan ve ayrıştırmaktan suçlu bulundu,[74] günahlarının bağışlanamaz olduğu, hiçbir unvanı hak etmediği ve bir dinî görevi üstlenmesinin imkânsız olduğu duyuruldu.

74. Muratori, koleksiyonundaki *Lives of the Popes* eserinin orijinalinde (c. III, kısım II; c. XXV) IV. Eugenius'u temiz ahlaklı ve örnek biri olarak gösteriyor. Onun durumu dünya ve düşmanları tarafından kısıtlanmış bir rehinden farksızdır.

GREKLERİN LATİNLERLE YENİDEN BİRLEŞMESİ (6 TEMMUZ 1434)

İkinci sinod ise tersine, onu İsa'nın yasal ve kutsal vekili olarak saygıyla anıyor, altı yüzyıllık bir ayrılıktan sonra Doğu ile Batı'nın tek bir çobanın idaresindeki sürü halinde birleşmesini sağlayan onun dine bağlılığını ve erdemlerini övüyordu. Birleşme sözleşmesi papa, imparator ve iki kilisenin de önde gelen üyeleri tarafından imzalandı hatta Syropoulos gibi oy hakkından men edilenler bile.[75] Doğu ve Batı için antlaşmanın birer kopyası yeterliydi ama Eugenius dört asıl ve kopyası onaylanıp imzalanana kadar zaferinin kesinliğinden emin olmadı.[76] Unutulmaz bir gün olan 6 Haziran tarihinde Aziz Petrus'un ve Constantinos'un halefleri tahtlarına çıktılar; iki ulus Floransa Katedrali'nde toplandı, onları temsilen Kardinal Julian ile Nikea Başpiskoposu Bessarion minberde göründü, kendi dillerinde birleşme metnini okuduktan sonra kardeşleri adına ve onların da alkışları eşliğinde kucaklaştılar. Papa ile vaizleri Roma'ya uygun ayinleri yönettiler, ilahilerine *filioque* ifadesini de eklediler. Greklerin buna boyun eğişleri, uyumlu fakat anlaşılmaz seslerin anlamını bilmemeleri sebebiyle mazur görüldü,[77] daha evhamlı olan Latinler her türlü Bizans ayinini kesin bir şekilde reddettiler. Yine de imparatorun

75. Syropoulos, birleşme töreninde bulunmanın onu imzalamaktan daha az utanç verici olacağını düşünmüştü. Ne var ki her ikisini de yapmak zorunda kalmıştı ve imparatorun sözünü dinlemiş olmaktan dolayı özür dilemektedir (s. 290-292).

76. Bugün bu birleşmeye ilişkin olarak hiçbir özgün metin yoktur. On elyazmasından beşi Roma'da saklanmakta, öbürleri Floransa, Bologna, Venedik, Paris ve Londra'da bulunmaktadır, dokuzu ise (de Bréquigny tarafından) detaylı bir incelemeye alınmış ve Grek imzalarının (damga) çeşitliliği ve eksikliği saptanmıştır. Bununla birlikte, papayla imparatorun birbirlerinden ayrıldıkları 26 Ağustos tarihinden önce Floransa'da imzalanmış olanlara özgün gözüyle bakılabilir (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, c. XLIII, s. 287-311).

77. "*Ἡμῖν δὲ ὡς ἄσημοι ἐδόκουν φωˆναι,*" (Syropoul., s. 307).

ve din adamlarının ulusal onurlarına tamamen kayıtsız değillerdi. Antlaşma onların rızasıyla onaylandı, kendi simgeleri ve dinsel törenlerinde hiçbir yenilemeye girişilmeyeceğine ilişkin olarak zımni bir koşul altında anlaşmayı onayladılar. Efesli Markos'un katı tutumunu hoşgörüyle karşılayıp gizli bir hayranlık duysalar da patriğin ölümünden sonra yeni patriği Ayasofya harici bir katedralde seçmeyi reddettiler. Eli açık pontiff umumi ve şahsi mükâfatlarıyla Greklerin umutlarının ve kendi vaatlerinin ötesine geçti ve Grekler, Ferrara ve Venedik üzerinden, daha az ihtişamla ve mütevazılıkla yurtlarına döndüler. Constantinopolis'te onların nasıl karşılandığını okuyucularıma bundan sonraki bölümde anlatacağım.[78]

Constantinopolis'e Dönüşleri (1 Şubat 1440)

İlk girişimin başarısı bu eğitici sahneyi tekrarlama konusunda Eugenius'u yüreklendirdi; Ermenilerin, Marunilerin, Mısır ve Suriye Yakubilerinin, Nasturilerin ve Habeşlerin temsilcileri Roma pontiff'inin ayaklarını öpmek üzere sırayla onun huzuruna alındılar ve Doğu'nun ortodoksluğuna bağlılıklarını duyurdular. Temsil edildikleri farz edilen bu bilinmeyen ülkelerin elçileri[79] sayesinde Eugenius'un ünü batıyı da aştı ve ustaca bir propaganda ile Hristiyan dünyasının birliğine karşı çıkanların İsviçre ve Savoy'daki mezhep ayrılıkçıları olduğu duyuruldu. Bu sert çıkış ümitlerin yok oluşunun verdiği bitkinlikle meyvelerini verdi; Basel Konsili sessizce dağıldı, Felix tacından feragat etti

78. Grekler Constantinopolis'e dönerken Bologna'da İngiliz elçileriyle görüştüler; ilgisiz birtakım soru ve yanıtlardan sonra bu tarafsız yabancılar sözde Floransa birleşmesiyle alay ettiler (Syropoul., s. 297).

79. Nasturilerin, Yakubilerin vb. birliğe katılmaları o denli anlamsız ve hayalîdir ki buna ilişkin izlere rastlayabilmek için Vatikan'ın sadık kölesi Assemannus'un *Bibliotheca Orientalis*'sinin sayfalarını boş yere çevirip durdum.

ve Ripaille'deki inziva yerine geri çekildi.[80] Karşılıklı aflar ve güvenceler sayesinde genel bir barış sağlandı (1449). Tüm reform tasarıları bir kenara bırakıldı, papalar dinsel despotlukları ile görevlerini yürütmeye ve kötüye kullanmaya devam ettiler, Roma seçimleri de hiçbir itirazla karşılaşmadı.[81]

YUNANCANIN CONSTANTINOPOLIS'TEKİ DURUMU (1300-1453)

Üç imparatorun art arda yaptığı yolculuklar dünyevi ya da belki de ruhani kurtuluşları için yararsızdı ama işe yarar bir sonuç doğurdu. Grek bilgeliği İtalya'da tekrar canlandı, oradan da batı ve kuzeydeki tüm uluslara ulaştı. En alçak kölelik ya da buhran durumlarında Bizans tahtının tebaası antik çağın tüm hazinelerini açabilecek altın bir anahtara sahipti: somut nesnelere bir ruh, felsefenin soyut kavramlarına da bir beden verebilen müzikal ve verimli bir dil. Hükümdarlığın hatta başkentin koruma duvarları ayaklar altında ezildiğinden beri farklı barbarlar şüphesiz ulusal dilin biçimi ve özünü bozmuştu, Arapça, Türkçe, Slavca, Latince

80. Ripaille, Cenevre Gölü'nün güneyinde Savoy'daki Thonon yakınındadır. Bugün artık Carthusian Manastırı'dır, Bay Addison (*Travels into Italy*, c. II, s. 147, Baskerville'in toplu eserlerinde) onun yerinin ve kurucusunun isminin ünlenmesini sağladı. Æneas Silvius ve Basel papazları, keşiş dükün münzevi yaşamına övgüler yağdırıyorlar. Ne var ki İtalyan ve Fransız atasözleri maalesef onun lüks yaşamını dile getirmektedirler.

81. Basel, Ferrara ve Floransa konsillerinin kararlarını incelerken Augustin Patricius'un on beşinci yüzyıl İtalyancasıyla ve taraflı bakış açısıyla kaleme aldığı tarihinin Venedik baskısının yirmi yedinci ve yirmi sekizinci ciltlerine başvurdum. Bunlar Dupin (*Bibliothèque Ecclés.*, c. XII) ve Fleury'nin sürdürücüsü (c. XXII) tarafından yazılmış ve özetlenmiştir. Gallican kilisesinin her iki tarafa saygısı, onları tuhaf bir denetimle sınırlandırmıştır.

ve Fransızca kelimelerin kökenini yorumlamak için geniş sözlükler oluşturuldu.[82] Ancak saraylarda daha saf bir dil konuşuldu ve yüksekokullarda öğretildi, Türklerin fethinden yaklaşık otuz yıl önce uzun süre yaşadıktan sonra bir soylu ile yaptığı evlilikle[83] Constantinopolis vatandaşlığına kabul edilen bir İtalyan[84] bu dilin gelişen durumunu şöyle açıklıyor ve belki de abartıyor: "Halkın konuştuğu dil," diyor Philelphus[85] "her gün Constantinopolis'e gelerek kentin sakinleri arasına karışan çok sayıda tüccar ya da yabancıyla bozulmuş ve değişikliğe uğramıştır. Bu okulun öğrencilerinden Platon'un ve Aristoteles'in Latince versiyonları alındı, bu yüzden anlamca belirsiz, ruhen de verimsizler. Ne var ki biz, bu yabancı kelime salgınına yakalanmamış olan Grekleri takip ediyoruz, onlar sadece bizim öykünmemize layıktır. Dost sohbetlerinde onlar hâlâ

82. İlk denemesinde Meursius, üç bin altı yüz greko-barbar kelime topladı, ikincisinde bunlara bin sekiz yüz tane daha ekledi; bununla birlikte Portius'a, Ducange'ye, Fabrotti'ye, Bollandistlere vb. daha yapacak çok şey bıraktı (Fabric., *Bibliot. Græc.*, c. X, s. 101 vd.). Ksenofon'da *birtakım* Farsça, Plutarhos'ta da birkaç Latince kelime bulunmaktadır. Ticaretin ve savaşın kaçınılmaz etkisi bu gibi sonuçlar doğurur, ne var ki bu katışıklıklar dilin temelinde bozulmaya sebep olmamıştır.

83. Ioannes'in kızı ve Manuel Chrysoloras'ın torunuyla evlenmiş ya da gönül eğlendirmişti. Kız genç, zengin ve güzeldi, Cenovalı Doria'larla ilişkisi olan asil bir aileden geliyordu, bu aile ayrıca Constantinopolis imparatorlarıyla da müttefikti.

84. Boş, açgözlü ve ele avuca sığmaz bir sofist olan Francis Philelphus'un hayatı, Lancelot (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, c. X. s. 691-751) ve Tiraboschi (*Istoria della Letteratura Italiana*, c. VII. s. 282-294) tarafından büyük bir bölümü kendi mektuplarından yararlanılarak özenle yazılmıştır. O ve çağdaşları unutulsa da mektupları o dönemi ve insanlarını iyi ortaya koyar.

85. "*Græci quibus lingua depravata non sit ... ita loquuntur vulgo hâc etiam tempestate ut Aristophanes comicus, aut Euripides tragicus, ut oratores omnes, ut historiographi, ut philosophi ... literati autem homines et doctius et emendatius. ... Nam viri aulici veterem sermonis dignitatem atque elegantiam retinebant in primisque ispæ nobiles mulieres; quibus cum nullum esset omnino cum viris peregrinis commercium, merus ille ac purus Græcorum sermo servabatur intactus*," (Phileph., *Epist ad ann. 1451*, apud. Hodium, s. 188, 189). Başka bir pasajda da şöyle diyor: "*Uxor illa mea Theodora locutione erat admodum moderatâ et suavi et maxime Atticâ.*"

Atinalı tarihçi ve filozofların, Aristophanes ve Euripides'in dilini konuşuyorlar, yazılarının üslubu hâlâ detaylı ve doğrudur. Görevleri veya soylulukları sebebiyle Bizans sarayıyla bağlantısı olanlar, eskilerin inceliğini ve arılığını hiçbir katışıklık olmadan, en iyi biçimde sürdürmektedirler, yabancılarla hiçbir ilişkisi olmayan soylu kadınlarda dilin doğal zarafeti en belirgin şekliyle parlıyor. Yabancılarla mı dedim? Onlar kendi vatandaşlarının bile gözlerinden uzak ve ayrı yaşamaktadırlar. Evlerinden nadiren çıkarlar, çıktıklarında da akşam karanlığında kiliseleri ya da akrabalarını ziyaret ederler. Böyle zamanlarda ise bir ata binerler ve üstleri bir örtüyle örtülür, ebeveynleri, kocaları ya da hizmetçileri tarafından etrafları kuşatılır."[86] Grekler arasında çok sayıda varlıklı din adamı kendilerini dinin hizmetine adamıştır, keşişler ve piskoposlar davranışlarının ciddiyeti ve sadeliği ile her zaman ayırt edilmiştir. Latin rahipler gibi dünyevi ve askerî bir hayatın uğraşları ya da zevklerine kendilerini kaptırmadılar. Zamanlarının ve yeteneklerinin büyük bir kısmını dua, tembellik ve kilise-manastır uyumsuzluğunda harcadıktan sonra bile, daha meraklı ve hırslı zihinler kutsal ya da dünyevi şeyler hakkındaki geniş bilgileri kendi anadilleriyle keşfedebilecekti Gençliğin eğitimine din adamları öncülük etti; felsefe ve belagat okulları imparatorluğun çöküşüne dek varlığını sürdürdü. Denebilir ki Constantinopolis kentindeki kitaplar ve bilgiler Batı'nın geniş ülkelerindekilerden çok daha fazladır.[87]

Latinlerle Yunanların Karşılaştırılması

Latinler hızlı bir tempoyla ilerlerken Greklerin yerlerinde say-

86. Philelphus, Grek ya da Doğu kıskançlığının kökenini eski Roma'nın geleneklerinde, fazlasıyla mantıksız bir şekilde, arıyor.
87. On üçüncü ve on dördüncü yüzyılların öğrenim durumu için bkz. bilge ve mantıklı Mosheim (*Institut. Hist. Eccles.*, s. 434-440, 490-494).

dıklarını ya da gerilediklerini görmüştük. İlerleme bağımsızlık ve yaşama ruhuyla canlanır, küçük İtalyan devletleri bile gittikçe tükenen Bizans İmparatorluğu'ndan daha fazla insan ve işletme barındırıyordu. Avrupa'da toplumun alt katmanları feodalitenin tutsaklığından kurtulmuştu ve özgürlük öğrenme ve aydınlanma merakını artırıyordu. Batıl inanç Latin dilini üstünkörü bilgiler için kullanmayı sürdürmüş ve bu dili bozmuştu, Bologna'dan Oxford'a[88] üniversitelerde hevesleri yanlış yollara saptırılmış fakat daha özgürlükçü çalışmalara yönlendirilebilir binlerce akademisyen bulunuyordu. Bilimin yeniden dirilişinde, tabiri caizse, kefenini çıkarıp fırlatan ilk olarak İtalya oldu ve Petrarca verdiği dersler ve örneklerle yeni dönemin habercisi olarak alkışlanmayı hak eder. Daha saf bir kompozisyon tarzı, daha zengin ve rasyonel duygular Antik Roma yazarlarından ve eserlerinin taklidinden doğdu; Vergilius ve Cicero'nun öğrencileri bu büyük yazarların üstatları olan Greklerin mabetlerine saygı ve sevgiyle yaklaştılar. Constantinopolis'i yağmalarken Fransızlar ve hatta Venedikliler bile Lysippos ve Homeros'un eserlerini küçümsemişler ve onları yok etmişlerdi. Anıtlar tek bir darbeyle yok edilebilir ama ölümsüz bir zihin yenilenebilir ve kalemle kopyalanıp çoğaltılabilir ve işte bu tür nüshalar Petrarca ve arkadaşlarının sahip olmak ve anlamak hırslarıyla yeniden canlandı. Türklerin orduları kuşkusuz esin perilerinin (*muse*) kaçmasını hızlandırmıştır ama biz, Avrupa'nın barbarlıktan silkinip çıkmasından ve İtalya topraklarının bilim tohumlarının ekimi için sürülüp yetçrince hazırlanmasından önce Grek kitaplıklarının yok edilmiş olabileceğini kabul edemiyoruz.

88. On beşinci yüzyılın sonunda Avrupa'da aşağı yukarı elli üniversite vardı, on veya on ikisi 1300 yılından önce kurulmuştu. Sayıları az olsa da öğrenci mevcudu fazlaydı. Bologna'da çoğu medeni hukuk öğrencisi olmak üzere on bin öğrenci bulunuyordu. 1357'de Oxford'daki öğrenci mevcudu otuz binden altı bine düştü (Henry, *History of Great Britain*, c. IV, s. 478). Bu sayı bile bugünkü üniversite mevcuduna göre yine de fazladır.

YUNAN BİLGELİĞİNİN YENİDEN DOĞUŞU

On beşinci yüzyılın en bilge İtalyanları, yüzlerce yıldır unutulmuş durumdaki Grek edebiyatını yeniden yapılandırıp övdüler.[89] Bununla birlikte Alplerin ötesine doğru uzanan bu ülkede daha karanlık çağlarda Grek diline dair bilgileriyle saygın bir şekilde öne çıkan bilge bilim insanları alıntılanıyordu ve böylesine nadir görülen bilgelik örneklerinin övülmesi o ulusun gururunu fazlasıyla artırmıştı. Bu bilgelerin kişisel erdemlerini detaylıca incelemeye kalkışmadan şuna dikkat etmelidir ki onların bilimi güdüsüz ve verimsizdi, çağdaşları henüz cahil durumda bulunduklarından onlar bilimsel uğraşları yalnız kendi meraklarını gidermek için sürdürüyorlardı ve harika bir şekilde elde ettikleri bilgileri sadece birkaç elyazmasına kopya edilmiş ve Batı'nın hiçbir üniversitesinde öğretilmemişti. İtalya'nın ücra bir bölgesinde, bu dil ender olarak halk tarafından ya da en azından dinî bir dil olarak kullanılıyordu.[90] Dor ya da İon kolonilerinin ilk etkileri hiçbir zaman silinmedi, Calabria bölgesindeki kiliseler uzun süre Constantinopolis tahtına bağlı kalmışlardı ve Aziz Basel keşişleri öğrenimlerini Athos Dağı'nda ve Doğu okullarında sürdürüyorlardı.

89. İtalya'da Yunancanın yeniden meydana çıkarılması için çalışan iki yazar, Hodius, Dr. Homph. Hody (*de Græcis Illustribus, Linguæ Græcæ Literarumque humaniorium Instauratoribus*; Londini, 1742, *large octavo*) ve Tiraboschi'dir (*Istoria della Letteratura Italiana*, c. V, s. 364-377; c. VII, s. 112-143). Oxford profesörü çalışkan bir bilgindir, ne var ki Modena kütüphanecisi ulusal ve modern bir tarihçinin kibrine sahiptir.

90. "*In Calabriâ quæ olim magna Græcia dicebatur, coloniis Græcis repletâ remansit quædam linguæ veteris cognitio*," (Hodius, s. 2). Romalılar onu yok etmişlerse de yalnızca Rossano'da yedi manastırları bulunan St. Basel keşişlerince restore edilmiştir (Giannone, *Istoria di Napoli*, c. I, s. 520).

Barlaam'ın Dersleri (1339)

Calabria, tarikatçı ve elçi olan Barlaam'ın doğum yeriydi ve kendisi Homeros'un hatırasını ya da en azından yazılarını görmek için Alplerin ötesine giden ilk kişiydi.[91] Petrarca ve Boccaccio[92] onu kısa boylu, şaşılacak bir zekâya ve bilgeliğe, keskin bir muhakemeye sahip ancak ağır ağır konuştuğu için dinlemesi yorucu bir kimse olarak betimliyorlar. Yunanistan (söylediklerine göre) tarih, dilbilgisi ve felsefede ona eşit bir bilgin çağlar boyunca yetiştirememiştir ve Constantinopolis hükümdarları ve bilginleri onun değerini teslim etmiş ve tasdiklemişlerdir. Bu tasdiklerden biri bugün hâlâ mevcuttur; onun düşmanlarının hamisi olan İmparator Kantakouzenos bile Eukleides [Öklid], Aristoteles ve Platon'un felsefesine derinlemesine hâkim olup bu konuda usta mertebesine ulaştığını mecburen de olsa kabul etmişti.[93] Avignon sarayında Latin büyük bilginlerinden Petrarca[94] ile ilişki kurdu; karşılıklı olarak bir şeyler öğrenme isteği edebî ilişkilerinin ana güdüsüydü.

Petrarca'nın Çalışmaları (1339-1374)

Toskanalı, Grekçe öğrenimini heves ve merakla, dikkat ve titizlikle devam ettirdi. Başlangıçta zorlansa da sebat etti ve zekâları kendisininkine denk şair ve filozofların ruhunu algılamaya ve hissetmeye başladı. Ancak bunları kendisinden öğrendiği dostuyla

91. "*Ii Barbari* (diyor Petrarca, Almanlardan ve Fransızlardan söz ederken) *vix non dicam libros sed nomen Homeri audiverunt*." Belki on üçüncü yüzyıl, bu konuda Charlemagne çağına oranla daha az talihliydi.
92. Barlaam'ın kişiliği için bkz. Boccaccio, *de Genealog Deorum*, L, XV, b. 6
93. Kantakouzenos , L, II, b. 36.
94. Petrarca ile Barlaam arasındaki ilişki ve 1339'da Avignon'da, 1342'de Napoli'deki görüşmeleri hakkında bkz. kusursuz *Mémoires sur la Vie de Pétrarque*, c. I, s. 406-410; c. II, s. 75-77.

ilişkileri daha uzun sürmedi, Barlaam verimsiz elçilik görevini bıraktı, Yunanistan'a döndüğünde bağnaz keşiş sürülerini aklın ışığıyla hareket etmeleri gerektiğini söyleyerek ihtiyatsızca kışkırttı. Üç yıllık bir ayrılıktan sonra iki dost, yeniden Napoli sarayında karşılaştılar ama derslere devam etme ve böylece bilgisini artırma fırsatından vazgeçti ve Barlaam onun tavsiyesi üzerine memleketi Calabria'daki küçük bir piskoposluğa yerleşti.[95] Petrarca'nın, aşk, arkadaşlıkla ilgili çeşitli yazışmaları, seyahatleri, Latince ile İtalyanca nesir ve şiir türlerindeki ayrıntılı eserler yazma uğraşları onu bu yabancı dilden uzaklaştırdı ve yaşı ilerledikçe Yunanca öğrenme umudu iyice azaldı, daha ziyade arzu nesnesi halini aldı. Elli yaşlarındayken, dostlarından biri olan ve iki dilde de derin bilgisi bulunan Bizans elçisi ona bir Homeros nüshasını armağan etti. Petrarca'nın cevabı onun hem güzel konuşmadaki ustalığını hem de minnet ve üzüntüsünü ifade eder. Bir hediyenin değerinin bazı durumlarda, altından ya da yakuttan daha kıymetli olabileceğini söyleyerek dostunun cömertliğini över ve sözlerine şöyle devam eder: "Bu kutsal şairin yaratıcılığının kaynağı orijinal metnini aktaran bu hediyeniz hem sizin hem de benim için çok kıymetlidir; siz verdiğiniz sözü yerine getirdiniz ve beni de hoşnut kıldınız. Yine de bu cömertliğiniz eksiksiz değildir: bana Homeros'u verirken, bu aydınlıklar alanında benim rehberim olmanız ve şaşkınlığa uğramış gözlerime *Ilias (İlyada)'ın* ve *Odysseia*'nın göz kamaştıran mucizelerini de göstermeniz gerekirdi. Ama ne yazık! Homeros benim karşımda dilsiz, ben de onun yazdıklarına karşı sağırım! Sahip olduğum güzelliğin tadını çıkarabilecek niteliklerden mahrumum. Şairlerin kralını filozofların kralı

95. Barlaam'ın yerleştiği piskoposluk Ortaçağda Scta Cyriaca ve Hieracium'un bozulmuş hali Gerace olan eski Locri'deydi (*Dissert. Chorographica Italiæ medii Ævi*, s. 321). Normanlar zamanındaki *dives opum*, kısa süre sonra yoksullaştı çünkü kilise fakirdi. Kent, bugün üç bin kişilik bir nüfusu barındırmaktadır (Swinburne, s. 340).

olan Platon'un yanı başına koydum ve bu şanlı konuklarımın karşısına geçince çok gururlanıyorum. Onların ölümsüz eserlerinin Latinceye çevrilmiş olanlarının hepsini zaten edinmiştim ancak bu saygıdeğer Grekleri gerçek ve ulusal dilleriyle görmekten, anlamasam bile, yine de bir miktar zevk alıyorum. Homeros'un kitabını sadece görmek bile beni neşelendiriyor; bu suskun kitabı elime aldığım zaman içimi çekerek sesleniyorum: Ey ünlü ozan! İşitme duyum arkadaşlarımdan birinin ölümüyle ve diğerinin yokluğunun acısıyla yok olmasaydı kim bilir ne zevkle dinleyecektim ezgilerini. Ama henüz umutsuzluğa kapılmıyorum, Cato örneği, yani Grekçe dilini hayatının son dönemlerinde öğrenmesi bana cesaret ve umut veriyor."[96]

Boccaccio (1360)

Petrarca'nın ulaşmak için boş yere çabaladığı mükâfat, arkadaşı, Toskana nesrinin babası şanslı ve gayretkeş Boccaccio tarafından elde edildi.[97] Şöhretini, içerisinde yüz kadar aşk ve eğlence öyküsü anlattığı *Decameron*'a borçlu olan tanınmış yazar, İtalya'da Grek dili öğrenimini yeniden canlandırarak övgüyü hak etmektedir.

---

96. Petrarca'nın bu mektubundan bir kısmını buraya yazacağım (*Famil.*, IX, 2): *"Donasti Homerum non in alienum sermonem violento alveo derivatum, sed ex ipsis Græci eloquii scatebris, et qualis divino illi profluxit ingenio. ... Sine tuâ voce Homerus tuus apud me mutus, immo, vero ego apud illum surdus sum. Gaudeo tamen vel adspectu solo, ac sæpe illum amplexus atque suspirans dico, O magne vir!*" vd.

97. 1313'te doğmuş ve 1375'te ölmüş olan Boccaccio'nun yaşamı ve yapıtları için Fabricius (*Bibliot. Latin. medii Ævi*, c. I. s. 248 vd.) ve Tiraboschi'ye (c. V. s. 83, 439-451) başvurulabilir. Eserlerinin pek çok baskısı, çevirisi ve taklidi vardır. Saygın arkadaşı Petrarca'ya bu önemsiz ve belki de utanılacak eserlerinden mektuplarında bahsetmeye çekiniyordu.

Floransa'da ve Batı'da Grek Dilinin İlk Profesörü Leo Pilatus (1360-1363)

Boccaccio 1360 yılında, Barlaam'ın öğrencisi Leo ya da Leontius Pilatus'a Avignon'a gitmemesi yönünde öğüt verdi ve onu evine misafir etti; Floransa Cumhuriyeti'nin ona yıllık burs vermesini sağladı ve tüm boş zamanlarını Batı Avrupa'nın ilk Grekçe hocasına adadı. Leo'un dış görünüşü en hevesli öğrenciyi bile tiksindirebilirdi, kıyafeti bir filozof veya dilencininkini andırıyordu, çirkindi, siyah saçları neredeyse suratını tamamen örtüyordu, uzun sakalları bakımsızdı, tavırları kabaydı, ruh hali kasvetli ve değişkendi, konuşmasını süsleyemiyor, hatta Latin hitabetinin derinliğiyle donatamıyordu. Fakat onun zihni Grek öğretisi ile dolu bir hazineydi ve tarih, hikâye, felsefe ve dil bilgisine hâkimdi, Floransa okullarında Homeros'un şiirlerini okuyordu. Boccaccio, onun yorumlarına dayanarak, dostu Petrarca'nın arzusunu yerine getirmek için *Ilias (İlyada)* ve *Odysseia*'nın orijinalinden nesir biçiminde çevirisini yaptı; Latince tercümanı Laurentius [Lorenzo] Valla da bir sonraki yüzyılda bu eseri gizlice kullanmış olabilir. Onun öyküleri aynı Boccaccio'nun putperest tanrılarının soy kütüğü üzerine yaptığı incelemeler için topladığı malzemelerden geliyordu, bu eser daha cahil okuyucuların merak ve beğenilerini toplamak için Grek karakter ve metinlerinin gösterişli bir biçimde içine serpiştirilmiş olan muazzam bilgilendirici bir çalışmaydı.[98] Öğrenimde ilk adımlar ağır ve çetindir; bütün İtalya'daki Homeros severlerinin sayısı onu geçmezdi, ne Roma ne de Venedik ile Napoli bu listeye bir kişi dahi eklemediler. Ama eğer sabırsız Leo üç yılın sonunda

98. Boccaccio, bu eserin haklı gururunu yaşıyor: "*Ostentationis causâ Græca carmina adscripsi ... jure utor meo; meum est hoc decus, mea gloria scilicet inter Etruscos Græcis uti carminibus. Nonne ego fui qui Leontium Pilatum,*" vd. (*de Genealogiâ Deorum*, L, XV, b. 7; bugün çoktan unutulmuş olsa da zamanında on üç veya on dört kez basılmıştı).

bu onurlu ve hayırlı makamı bırakmamış olsaydı sayıları çoğalarak artacaktı. Yolculuğu esnasında Petrarca onu Padua'da kısa bir süre ağırladı, bu bilgeden hoşlanıyordu fakat onun iç karartıcı ve asosyal mizacından biraz rahatsız oldu. Leo dünyadan, hatta kendisinden bile memnun değildi, ulaşabileceği anlık hazları küçümsüyordu, yanında olmayan kişi ya da konular hayal gücü için daha değerliydi. İtalya'da Tesalyalı Yunanistan'da Calabria'lı oluyordu; Latinlerin karşısındayken onların törelerini, dinlerini ve dillerini aşağılıyor, Constantinopolis'e gittiği zaman da Venedik'in zenginliğini ve Floransalıların inceliğini hasretle anıyordu. İtalya'daki dostları onun bu nezaketsizliklerini görmezden geliyorlardı; onların ilgi ve müsamahalarına güvenerek ikinci bir yolculuğa çıktı ama Adriyatik'in girişinde gemisi bir fırtınaya yakalandı, Ulysses gibi kendisini geminin direğine bağlayan şanssız öğretmen bir yıldırımın çarpmasıyla öldü. Merhametli Petrarca bu felaket üzerine gözyaşı döktü ama bir taraftan da denizcilerin eline Euripides ve Sophokles'in bazı nüshalarının geçip geçmediği konusunda endişeliydi.[99]

Manuel Khrysoloras'ın İtalya'da Grek Dilini Tesis Etmesi (1390-1415)

Petrarca'nın özendirdiği, Boccaccio'nun ektiği Grekçe eğitiminin tohumlarının cılız filizleri kısa zamanda soldu ve kurudu. Sonraki nesil bir süre sadece Latince belagatinin ilerlemesiyle meşgul olmaktan memnundu, on dördüncü yüzyılın sonuna kadar İtalya'da bu yeni ve daimî ateş alev almadı.[100] Yolculuğuna

99. Leontius ya da Leo Pilatus, Hody (s. 2, 11) ve onun özgünlüğünü ve heyecanını çok iyi yansıtan Abbé de Sade (*Vie de Pétrarque*, c. III. s. 625-634, 670-673) tarafından bilinir kılınmıştır.

100. Dr. Hody (s. 54) Grekçe mektupları İtalya'da *post septigentos annos* [Lat: yedi yüzyıl sonra] yeniden yazılmış olduğunu savunan Leonardo Aretino, Gu-

başlamadan önce İmparator Manuel, merhametlerini dilenmek için Batılı hükümdarlara elçi ve hatiplerini göndermişti. Bunlar arasında en göze çarpanı ve en bilgilisi, Büyük Constantinos ile göç eden soylu bir aileden gelen Manuel Khrysoloras'tı.[101] Fransa ve İngiltere saraylarını ziyaret edip birtakım yardımlar ve vaatler elde ettikten sonra bu elçi, profesörlük yapma daveti aldığı Floransa'da saygıyla karşılandı. Khrysoloras sadece Grekçe değil Latince bilgisiyle hem aldığı ücrete layık olduğunu gösterdi hem de cumhuriyetin ondan beklentisinin üzerine çıktı. Dersleri her yaştan ve her seviyeden öğrencinin uğrak yeri oldu; bu öğrencilerden biri yazdığı genel tarih kitabında ruh halini ve bunun sonuçlarını anlatmıştır. "O zamanlar," diyor Leonardo Aretino[102] "medeni hukuk öğrencisiydim ama ruhum edebiyat aşkıyla tutuşuyordu, bu yüzden bazı mantık ve retorik derslerine başvurularda bulundum. Manuel gelince hukuk üzerine çalışmayı mı bırakmalıyım yoksa bu altın fırsattan vaz mı geçmeliyim diye tereddütte kaldım ve böylece gençlik ateşinin harladığı zihnimle sohbet ettim. Kendi isteğini mi yoksa kaderini mi dinleyeceksin? Tüm kuşakların büyük bilim ustaları olarak tanıdıkları ve hayranlıkla sözünü ettikleri Homeros, Platon ve Demosthenes gibi şairlerle, filozoflarla ve hatiplerle yapılacak içten bir sohbeti ret mi edeceksin? Üniversitelerimizde her zaman yeter sayıda mede-

arinus, Paulus Jovius'a vb. kızgın. Onlar hesaplarını büyük ihtimalle genel valiliğin [*exarchate*] son dönemine göre yaptılar ve bu hesaba göre Ravenna ve Roma'daki Grek magistra'lar ve askerleri anadillerini koruyup kullanmış olmalılar.

101. Emanuel ya da Manuel Khrysoloras hakkında bilgi için bkz. Hody (s. 12-54) ve Tiraboschi (c. VII. s.113-118). Onun geliş tarihi 1390 ile 1400 yılları arasında değişmektedir ancak bunun IX. Bonifacius'un papalığı döneminde olduğunda kuşku yoktur.

102. Arezzo'da doğmuş olan beş ya da altı yurttaş art arda Aretinus adını almışlardır; bunlardan en ünlüsü olmakla birlikte daha değersizi on altıncı yüzyılda yaşamıştır. Leonardus Brunus Aretinus da Khrysoloras'ın öğrencisiydi, dilbilimci, hatip ve tarihçiydi, birbirini izleyen dört papanın sekreteri ve Floransa Cumhuriyeti'nin şansölyesi oldu ve 1444'te yetmiş beş yaşında öldü (Fabric., *Bibliot. medii Ævi*, c. I, s. 190 vd.; Tiraboschi, c. VII. s. 33-38).

ni hukuk profesörleri ve akademisyenleri bulunacaktır ama bir öğretmen hem de böyle bir Grekçe öğretmeni bir kere kaçırılırsa belki asla geri kazanılamaz. Bu düşüncelerle ikna oldum ve kendimi Khrysoloras'a adadım; tutkum o kadar güçlüydü ki gündüzleri aldığım dersler geceleri sürekli rüyalarıma giriyordu."[103] Aynı dönemde ve aynı yerde Petrarca'nın öğrencisi Ravennalı Giovanni tarafından Latin klasikleri dersi veriliyordu;[104] çağlarının ve ülkelerinin önemli İtalyanları işte bu iki okulda yetişti ve Floransa, Grek ve Roma bilgeliğinin öğretildiği yuva oldu.[105] İmparator Khrysoloras'ı üniversiteden saraya tekrar çağırdı ama daha sonra Pavia'da ve Roma'da aynı başarıyla eğitim vermeyi sürdürdü ve büyük övgüler kazandı. Hayatının geri kalan yaklaşık on beş yılı İtalya ve Constantinopolis'te elçilik görevi ve dersler arasında bölündü. Kimi zaman elçi, kimi zaman da profesör olarak yabancı bir ulusu yetenekleri ve bilgisiyle aydınlatma gibi onurlu bir hizmeti, bağlı olduğu hükümdara ve ulusuna borçlu olduğunu unutmadı. Hükümdarı tarafından konsile katılmakla görevlendirilen Manuel Khrysoloras, bu resmî görevi esnasında Constance'de öldü.

---

103. Söz konusu pasaj için bkz. Aretin., (içinde) *Commentario Rerum suo Tempore in Italiâ gestarum,* apud Hodium, s. 28, 30.

104. Bu yerel öğretide Petrarca; sabırsız meraktan, tezcanlı davranışlardan ve kibirli duygulardan şikâyet etmesine rağmen yırtıcı bir çağın dehasını ve ihtişamını duyuran gençliği severdi (*Mémoires sur Pétrarque*, c. III, s. 700-709).

105. "*Hinc Græcæ Latinæque scholæ exortæ sunt, Guarino Philelpho, Leonardo Aretino, Caroloque, ac plerisque aliis tanquam ex equo Trojano prodeuntibus, quorum emulatione multa ingenia deinceps ad laudem excitata sunt,*" (Platina, içinde: Bonifacio IX). Başka bir İtalyan yazar da Paulus Petrus Vergerius, Omnibonus, Vincentius, Poggius, Franciscus Barbarus'un vb. isimlerini sayar. Fakat net bir kronolojinin Khrysoloras'ın tüm bu seçkin bilim insanlarını yetiştirdiğini gösterip göstermeyeceğinden kuşku duyuyorum (Hodius, s. 25-27 vd).

Onu örnek alan talihsiz ama bilgili ya da en azından kendi dilinde uzman pek çok göçmen İtalya'da Grek edebiyatının restorasyonunu sürdürdüler. Selanikliler ve Constantinopolisliler Türklerin baskısından kaçarak özgürlüğün, merakın ve refahın topraklarına geldiler. Sinod, Grek kilisesinin aydınlığını ve Platon felsefesinin kerametini Floransa'ya soktu ve birliğe katılan kaçaklar, yurtlarından sadece Hıristiyanlık için değil Katolik davası için de feragat etmenin çifte erdemini taşıdılar. Tarafını ve vicdanını çıkarların cazibesine feda etmiş bir vatansever yine de bir bireyin şahsi ve toplumsal erdemlerinden yoksun sayılamaz, bununla birlikte köle ya da dönek gibi aşağılayıcı lakaplarla artık karşılaşmaz ve bu yeni dâhil olduğu toplumdaki kişilerle kaynaşmasıyla yavaş yavaş layık olduğu ortama kavuşabilir.

Kardinal Bessarion

Bessarion başarıyla uyum sağlaması sayesinde Roma moru ile ödüllendirildi, sürekli ikametgâh olarak İtalya'yı seçen Grek kardinal hâlâ itibarî olarak Constantinopolis patrikliğini sürdürüyordu ve ulusunun başı ve koruyucusu olarak saygı görüyordu.[106] Elçilik kabiliyetleri onun Bologna, Venedik, Fransa ve Almanya'ya gönderilmesini sağladı; bir kardinaller meclisinde bir anlığına Aziz Petrus[107] kürsüsüne aday olarak gösterildi. Sahip olduğu dinî say-

106. Bkz. Hody'de (s. 136-177) Bessarion maddesi. Theodorus Gazis, Georgios Trapezuntios ve adlarını saymadığım ya da unuttuğum diğer Grekler, çalışmasının bölümlerine eklenmiştir. Ayrıca bkz. Tiraboschi'nin altıncı cildinin birinci ve ikinci kısımları.

107. Kardinaller kapısını çaldılar, ne var ki kurul üyesi, Bessarion'un çalışmalarını kesmeyi reddetti. "Nicolaus, senin saygın bana papalık tacına, sana da şapkaya mal oldu," dedi.

gınlık onun edebî meziyetlerine ve verdiği hizmetlere bir görkem ve değer kattı; yaşadığı konağı bir okul haline getirdi, Vatikan'a yaptığı ziyaretler sırasında her iki ulustan çok sayıda bilge insan, kendilerinin ve halkın alkışları eşliğinde kendisine refakat ediyordu.[108] Bugün artık tozlu raflara dizilmiş kitapları zamanında çok okunmuş ve çağdaşları için yararlı olmuştu. On beşinci yüzyılda Grek yazınını yeniden canlandırmaya yardımcı olanları tek tek saymaya kalkışmayacağım fakat Floransa ve Roma okullarında ana dillerini öğreten Theodorus Gazis, Georgios Trapezuntios, Ioannes Arguropoulos, Demetrios Chalkokondyles isimlerini şükranla anmak yeterli olabilir. Çalışmaları moruna saygı gösterip talihine gizliden bir kıskançlık besledikleri Bessarion'unkinden aşağı değildi. Ama bu dil bilgini uzmanlarının yaşam koşulları naçiz ve muğlaktı, kilisenin kazançlı yollarını reddettiler, kıyafetleri ve tavırlarıyla dünyevi zevklerden uzak duruyorlardı, liyakat arzusunda oldukları için bilgeliklerinin ödülü ile yetiniyorlardı. Fakat Ianos Laskaris istisna olarak onlardan ayrılır.[109] Hitabeti, nezaketi ve imparatorluk soyundan gelmesi sebebiyle Fransız hükümdarının beğenisini kazandı ve aynı kentlerde hem öğretmen hem de müzakereci olarak göreve başladı. Görevleri ve ilgileri bu âlimleri Latin dili çalışmalarını geliştirmeye sevk etti, en başarılı olanlar yabancı bir dilde akıcı şekilde konuşma, yazma ve hitabet becerisine erişti. Ama ülkelerinin kökleşmiş gururundan da asla vazgeçmediler, övgüleri veya en azından saygıları sadece şöhretlerini ve

108. Georgios Trapezuntios, Theodorus Gazis, Arguropoulos ve Selanikli Andronikos, Philelphus, Poggio, Blondus, Nicolas Perrot, Valla Campanus, Platina vb. *Viri* (diyor Hody âlimane bir saygıyla) *nullo ævo perituri* [Hiçbir zaman ölmeyecek adamlar] (s. 136).

109. Constantinopolis'in alınmasından önce doğdu ama onurlu hayatı on altıncı yüzyıla (1535) dek sürdü. X. Leo ve I. Francis onun soylu hamileriydi. Roma'daki ve Paris'teki Grek yüksekokulları onların sayesinde kuruldu (Hody, s.247-275). Onun soyundan gelenler Fransa'yı terk etti ama de Vintimille kontları ve birçok dalı on üçüncü yüzyılda Grek imparatorun kızıyla yapılan tartışmalı bir evlilikle Laskaris adını aldı (Ducange, *Fam. Byzant.*, s. 224-230).

varlıklarını borçlu oldukları ulusal yazarlara gösteriyorlardı; bazen Vergilius'un şiirlerine, bazen de Tullius'un [Cicero] söylevlerine haddi aşan eleştirilerde bulundular veya hicivlerle aşağıladılar.[110] Bu ustalar yaşayan bir dilin alışılmış kullanımında üstünlüklerini göstermişlerdi; onların ilk öğrencileri atalarının bilgisinden ve hatta uygulamasından ne kadar uzaklaştıklarını ayırt edemezlerdi. Arkadan gelen kuşağın sağduyusu, onların başlattığı hatalı telaffuz şeklini eğitimden çıkardı.[111] Güçlü Grekçe aksanlar hakkında bir bilgileri yoktu, onlara göre Attika lehçesiyle söylenmiş bu müzikal ifadeler gizli bir ahenkle eski Attikalıların kulağında yankılanırdı ama sonraki kuşaklarda ve bizlerde de bu ifade hem düz yazıda hem de şiir biçiminde cansız, anlamsız ve yararsız yansımalardan başka bir şey değillerdi. Onlar dilbilgisine gerçekten hâkimlerdi, Apollonius'un ve Herodianus'un değerli fragmanlarını derslerinde işliyorlardı. Felsefi ruhtan yoksun olsa da söz dizimi ve kelimelerin köken bilgisine dair yaptıkları çalışmalar Grek öğrenciler için hâlâ yararlıdır. Yıkılan Bizans kütüphanelerinin

110. Vergilius'a karşı yazılmış iki, Tullius'a karşı yazılmış üç hiciv, *Graeculus ineptus et impudens* [beceriksiz ve utanmaz Grekler] isminden daha iyisini bulamayan Franciscus Floridus tarafından yanıtlanmış ve çürütülmüştür (Hody, s. 274). Günümüzde bir İngiliz eleştirmeni ise Aeneid'i *multa languida, rugatoria, spiritu et majestate carminis heroici defecta* [çok sıkıcı, önemsiz ve kahramanlara yakışır şiirlerin ruhundan ve görkeminden yoksun] şeklinde eleştirmiş ve Jeremiah Markland'ın dediği gibi öyle bir şiirin sahibi olmanın utanç verici bir şey olduğunu söylemişti (*præfat. ad Statii Sylvas*, s. 21, 22).

111. Manuel Khrysoloras ve meslektaşları bilgisizlik, kıskançlık ve hasislikle itham ediliyorlar (*Sylloge* vd., c. II, s. 235). Çağdaş Grekler B harfini V sessizi gibi okumakta ve üç sesli harfi (η ι υ) birkaç diftongu karıştırmaktadırlar. Müsamahasız Gardiner'ın Cambridge Üniversitesinin ceza kanunu derslerinde savunduğu kaba telaffuz da buydu. Ancak tek heceli βη Attikalıların kulağına koyun melemesi gibi gelir ve bu, bir piskopos veya şansölyeye nazaran daha iyi bir kanıttır. Erasmus gibi daha klasik telaffuzu savunan bilim insanlarının çalışmaları *Sylloge*'nın Haverkamp edisyonunda toplanmıştır (2 cilt, *octavo*, Lugd. Bat. 1736, 1740). Ancak sesleri kelimelerle tasvir etmek zordur, onların çağdaş kullanımda neyi temsil ettiği ancak o dili konuşan vatandaşları tarafından anlaşılabilir. Θ harfinin bize has telaffuzunun *th* oluşunun Erasmus tarafından da onaylandığını gözlemleyebiliriz (c. II, s. 130).

enkazından, her kaçak bir yazardan bir fragmanı kopyaladı, böyle yapılmasaydı bazı yazarların eserleri tamamen yok olabilirdi; bu kopyalar büyük bir özenle çoğaltıldı, kimileri zeki kalem sahipleri tarafından düzeltildi ve bunlara ya kendilerinin ya da daha eski yorumcuların yorumlarını da eklediler. Grek klasiklerinin ruhları olmasa da anlamları Latin dünyasına aktarıldı, orijinal dilinin güzellikleri tercüme ile buharlaşır ama Theodorus Gazis akıllıca bir kararla Aristoteles ve Theophrastus'un daha önemli eserlerini seçti, onların bitki ve hayvan doğası tarihleri özgün ve deneysel bilim için geniş alanlar açtı.

Platoncu Felsefe

Fakat yine de metafiziğin geçici gölgeleri merak ve hevesle takip edildi. Uzun zamandan beri unutulmuş olan Platon, Cosimo de Medici'nin evinde ders veren saygıdeğer bir Grek sayesinde İtalya'da yeniden hayat buldu.[112] Floransa Konsili teolojik tartışmalarla uğraşıyorken bu zekice felsefenin incelenmesi birtakım yararlar doğurabilirdi. Üslubu Attika lehçesinin saf bir örneğiydi, yüce düşüncelerini bazen içten bir sohbet havasına büründürüyor, bazen de şiirin ve belagatin en zengin haliyle süslüyordu. Platon'un diyalogları bilge bir adamın yaşamının ve ölümünün dramatik bir tablosudur ve bulutlardan yeryüzüne indiğinde, onun ahlaki sistemi hakikat, yurt ve insanlık sevgisi telkin eder. Sokrates'in ilkeleri makul bir şüpheyi ve özgürce sorgulamayı tavsiye eder; Uhrevi ustalarının imgelerine ve yanılgılarına körü körüne tapan Platoncuların coşkusu, Aristotelesçi [*Peripatetik*]

112. Çeşitli konular üzerine büyük kitaplar yazmış olan Georgios Gemistus Plethon, Bessarion'un ve o dönemdeki tüm Platoncuların hocasıydı. Georgius yaşlılığında İtalya'ya gitti ve kısa süre sonra dönerek yaşamının son zamanlarını Peloponnesos'ta tamamladı. Daha fazla bilgi için bkz. Leo Allatius de Georgiis, *Diatribe*, (içinde) Fabricius (*Bibliot. Græc.*, c. X, s. 739-756).

okulun kuru ve dogmatik yöntemini düzeltmeye yarayabilirdi. Platon ve Aristoteles'in meziyetleri hem o kadar benzer hem de o kadar zıttır ki sonu olmayan bir tartışmada eşit değerde oldukları anlaşılabilir ama iki farklı bağımlılığın çarpışmasından bir miktar özgürlük kıvılcımı saçılabilir. Bu iki felsefi mezhep, maharetten ziyade öfkenin tutsağı olan liderlerinin bayrağı altında savaşan modern Grekleri ikiye böldü; Constantinopolis'ten Roma'yı kaçarken bu savaşı da oraya taşıdılar. Ama bu felsefi tartışma kısa bir süre sonra öfkeli dilbilimcilerin kişisel tartışmasına döndü, Bessarion, Platon'un büyük taraftarı olmakla birlikte, ulusal onuru koruma güdüsüyle arabuluculukta bulunmak için otoritesini kullandı. Medici bahçelerinde kibar ve bilge kişiler akademik ilkeleri keyifle tartışıyorlardı fakat onların felsefi topluluğu hızla çözüldü. Eğer Attikalı bilgenin yazıları bugün çalışma odalarında incelenebiliyorsa da onun güçlü Stagira'lı [Aristoteles'in doğum yeri] rakibi kilise ve okullardaki hâkimiyetini sürdürüyor.[113]

LATİNLERİN GIPTA EDİP İLERLEMELERİ

Greklerin edebî değerlerini tarafsız bir şekilde anlattım ancak Latinler gayretle bu değerleri desteklediler ve nihayetinde de geçtiler. İtalya o sıralarda çok sayıda küçük bağımsız devletlere bölünmüştü ve hükümdarlar ve cumhuriyetler edebiyatın teşviki ve ödüllendirilmesinde birbirleriyle yarışıyorlardı. V. Nicolaus'un (1147-1455)[114] faziletleri şöhretinin katbekat üstündeydi; *plebs*

113. İtalya'daki Platoncu felsefenin durumu Boivin (*Mém. de l'Acad. des Inscriptions*, c. II. s. 715-729) ve Tiraboschi (c. VI, kısım I, s. 259-288) tarafından anlatılmıştır.

114. İki çağdaş yazarın, Janottus Manettus (c. III, kısım II, s. 905-962) ve Vespasian of Florence'in (c. XXV, s. 267-290) anlattığı V. Nicolaus'un yaşamı

kökenli bir ailenin çocuğu olmasına rağmen erdemi ve bilgeliğiyle giderek yükseldi. İnsani özelliklerini her zaman papalık çıkarlarının üzerinde tutmuştu ve bu yüzden Roma kilisesine karşı silahlarını keskinleştirdi.[115] Zamanın en seçkin bilginleriyle arkadaş olmuştu ve onların hamiliğini yapıyordu; tavırları o kadar mütevazıydı ki bu değişim ne onlar için ne de kendisi için bir fark yaratmıştı. Eğer cömertliğinin bir göstergesi olarak birine hediye verecekse kabul etmesi için baskı yapıyordu, eğer hediyesi bir şekilde reddedilirse "Kabul edin," diyordu kendi değerinin farkında olarak, "aranızda her zaman bir Nicolaus olmayacak." Bu kutsal makamın ünü tüm Hristiyan âlemine yayıldı ve o, bu etkiyi çıkarları için değil kitaplar için kullandı. Bizans kütüphanelerinin kalıntılarından, Almanya ve Britanya'nın en karanlık manastırlarından antik yazarların tozlu el yazmalarını topladı; eğer orijinal eser taşınabilecek durumda değilse birebir bir kopyası yazılmış ve kullanımı için ona iletilmişti. Saçmalıkların, efsanelerin, hurafelerin ve sahtekârlığın deposu olan Vatikan her gün bu değerli eşyalarla doluyordu, Nicolaus öylesine gayretliydi ki sekiz yıllık yönetiminde beş bin ciltlik bir kütüphane oluşturdu. Onun cömertliği sayesinde Latin dünyası Ksenophon, Diodoros, Polybios, Thukydides, Herodotos, Appianos'un, Strabon'un *Geographika*'sını, *Ilias (İlyada)*'yı, Platon'la Aristoteles'in, Ptolemaios'un, Theophrastus'un ve Grek kilisesinin rahiplerinin eserlerinin çevirilerini okuyabilmiştir. Bu Romalı pontiff'in yaptıkları ordusu ve unvanı olmayan Floransalı bir tüccar tarafından taklit edildi.

---

için bkz. Muratori'nin koleksiyonu. Ayrıca bkz. Tiraboschi (c. VI, kısım I, s. 46-52, 109) ve Hody'nin Theodorus Gazis ve Georgios Trapezuntios vb. hakkındaki makaleleri.

115. Lord Bolingbroke, bu örnekte esprili olduğu kadar doğru olarak da papaların müftüye oranla bu konuda daha az politik olduklarını söylüyor ve uzun süredir insanları zincire vurmuş olan tılsımı kırdıklarını da belirtiyor (*Letters on the Study of History*, L, VI, s. 165, 166, *octavo* baskı, 1779).

Cosimo ve Lorenzo de' Medici (1428-1492)

Cosimo de' Medici,[116] adları ve dönemleri, bilimlerin yeniden tesis edilmesiyle neredeyse eş anlamlı olan bir hükümdarlar soyunun babasıydı. Saygınlığı şan ile daha da yüceltilmişti, servetini insanlığın hizmetine adadı, Kahire ve Londra'yla hızlı yazışmalar yapıyor, genellikle Hint baharatları ve Grek kitaplarını aynı gemi ile getirtiyordu. Torunu Lorenzo ise zekâsı ve eğitimi ile edebî rekabette sadece koruyucu değil, aynı zamanda hem uzman hem de namzet olmuştu. Onun sarayında bir sıkıntı rahatlamaya, erdem de ödüle dönüşürdü, boş zamanlarını büyük bir zevkle Platon Akademisi'nde geçirirdi; Demetrios Chalkokondyles ile Angelo Poliziano'nun rekabetini teşvik etti, onun çalışkan aracısı Ianos Laskaris, seksen tanesi o zamana dek Avrupa kitaplıklarında bulunmayan ve bilinmeyen iki yüz elyazması kitabı Doğu'dan getirtti.[117] Aynı ruh tüm İtalya'yı sardı ve bu hükümdarların cömertliğini uluslar, bu sayede elde ettikleri ilerleyişlerle ödemiş oldular. Latinler, kendi edebî kaynaklarını yabancılara karşı koruyorlardı, kısa bir zaman sonra Yunanistan'dan göçen öğrenciler aldıkları dersleri aktarmaya ve geliştirmeye yetkin hale geldiler. Yabancı öğretmenlerin ardı ardına gelmesinden sonra göç azaldı, Constantinopolis'in dili Alplerin ötesine kadar yayıldı; Fransa, Almanya ve İngiltere'deki[118] öğrenciler

116. Cosimo ve Lorenzo de' Medici'nin edebî tarihi için bkz. Napoli Kralı Alphonso of Arragon'a, Milano, Ferrara, Urbino vb. düklerine yerinde övgüler düzen Tiraboschi (c. VI, kısım I, L, I, b. 2). Venedik Cumhuriyeti, bilginlerin minnettarlığını daha az hak etmiştir.

117. Ianos Laskaris'in Floransa'da 1494'te basılmış *Greek Anthology*'nin önsözünden alan Tiraboschi (c. VI, kısım I, s. 104). *Latebant* (diyor Aldus, *Greek Authors*'un önsözünde) *in Atho Thraciæ monte. Eas Lascaris ... in Italiam reportavit. Miserat enim ipsum Laurentius ille Medices in Græciam ad inquirendos simul et quantovis emendos pretio bonos libros.* Sultan II. Bayezid'in araştırma sırasında sağladığı kolaylık dikkat çekicidir.

118. Floransa'da Demetrios Chalkokondyles'ten eğitim alan Grocyn, Linacer ve Latiner, on beşinci yüzyılın son yıllarında Grekçe eğitimini Oxford Üniversitesinde başlattılar. Bkz. Dr. Knight'ın ilginç *The Life of Erasmus*'u. Her

Roma'da ve Floransa'da[119] aldıkları kutsal ateşi kendi ülkelerinde de yaktılar. Tıpkı topraktakiler gibi zihinsel üretimlerde doğadan gelen yetenekler çaba ve beceriyle mükemmelleşir; Ilisos kıyılarında unutulmuş Grek yazarlar Elbe ve Thames kıyılarında gün ışığına çıkarıldılar, Bessarion veya Gazis, barbarların üstünlüğüne, Budaeus'un doğruluğuna, Erasmus'un zevkine, Stephanos'un zengin kelime dağarcığına, Scaliger'in bilgeliğine, Reiske'nin ve Bentley'in muhakeme yeteneğine hayranlıkla imrenebilirlerdi. Latinler için baskı tekniğinin keşfi tesadüf eseriydi ancak bu faydalı keşif Aldus ve sayısız halefi tarafından antik çağ eserlerini çoğaltıp ölümsüzleştirmek için kullanıldı.[120] Yunanistan'dan getirilen bir elyazması nüshasından on bin kopya basılıyor ve bunlar özgününden daha güzel oluyordu. Homeros ve Platon yaşasalardı kendi yazılarını bu nüshalarda incelerken çok daha memnun olurlardı ve akademisyenler de asıl ödülü Batılı yayımcıların emeklerine vermeleri gerekirdi.

Eski Bilgeliğin Kullanımı ve Suistimali

Klasik edebiyatın yeniden doğmasından önce Avrupa'nın

ne kadar koyu bir vatansever olsa da Erasmus'un Grekçeyi Oxford'da öğrenip Cambridge'de öğrettiğini itiraf eder.

119. Kıskanç İtalyanlar Grekçe eğitiminin kendi tekellerinde kalmasını istiyorlardı. Aldus, Sophocles ve Euripides üzerine Grekçe yorumlar hakkında kitap yazarken *Cave* (dediler), *cave hoc facias, ne* Barbari *istis adjuti domi maneant, et pauciores in Italiam ventitent* (Dr. Knight, *Life of Erasmus*, s. 365, Beatus Rhenanus vasıtasıyla).

120. Romalı Aldus Manutius'un basımevi Venedik'te yaklaşık olarak 1494 yılının sonuna doğru kuruldu. Neredeyse tamamı ilk kez olmak üzere, Grek edebiyatının altmış seçkin eserini bastı; bunların arasında birkaç farklı tez veya yazar içeren kitaplar vardı ve bazı yazarların eserlerini de iki, üç ya da dört kez bastı (Fabric., *Bibliot. Græc.*, c. XIII. s. 605 vd.). Ancak onun görkemli işleri 1476 yılında Milano'da ilk Grekçe kitap olan Constantine Laskaris'in *Grammar*'inin basıldığını ve Florence Homer'in de 1488 yılında tipografi konusundaki tüm ustalığını gösterdiğini bizlere unutturmamalı. Paris'teki basımevleri için bkz. Mattaire, *Annales Typographici* ve De Bure, *Bibliographie Instructive*.

barbarları çok derin bilgisizlik içerisine dalmış bulunuyorlardı ve bayağı dillerini kaba tavırları belirlemişti. Roma ve Grek dillerini öğrenenler kendilerini yüce, etkili ve akılcı bir dil kullanmış olan ölümsüz insanlarla yaptıkları samimi sohbetler edebildikleri bilimlerin ve aydınlıkların yeni dünyasında buldular. Böyle bir ilişki aydınlanma ve çağdaşların da dehasını yükseltme eğiliminde olmalıdır, bununla birlikte ilk denemelerde, klasikler üzerindeki çalışmaların insan zihnine kanatlardan çok prangalar vurmuş olduğu da görülebilir. Her ne kadar takdire şayan da olsa taklit, başkasının ruhuna kölelik yapmaktır, Greklerin ve Romalıların ilk öğrencileri âdeta zamanlarının ve ülkelerinin tam ortasındaki yabancı bir koloni gibiydiler. Antik eserler araştırılırken zahmetli çaba ve zaman toplumun mevcut durumunu geliştirebilir ve süsleyebilir; eleştirmenler ve metafizikçiler Aristoteles'in köleleriydi, şairler, tarihçiler ve hatipler Augustus zamanının düşüncelerini ve sözlerini tekrarlamaktan gurur duyuyorlardı, doğada olanları Plinius'un ve Theophrastus'un gözleriyle gözlemliyorlardı, bazı pagan yanlıları ise Homeros'un ve Platon'un tanrılarına gizli bir bağlılık duyuyorlardı.[121] İtalyanlar antik dönemde kendilerinin hizmetkârları olanların sayısı ve gücü altında ezildiler, Petrarca'nın ve Boccaccio'nun ölümünden sonraki yüzyıl raflarımızda düzgünce duran Latin taklitleriyle doluydu. Ne var ki bu bilge-

121. Bu klasik hayranlığının üç enteresan örneğini özellikle ayırıyorum: **1**- Floransa Sinodu'nda Gemistus Plethon yaptıkları samimi bir sohbette Georgios Trapezuntios'a, kısa bir süre içinde insanlığın, Yahudi olmayanlarınkine benzeyen bir din uğruna Kur'an'dan ve İncil'den tamamen vazgeçeceklerini söyledi (Leo Allatius, apud Fabricium, c. X, s. 751). **2**- II. Paulos, Pomponius Lætus tarafından kurulmuş olan Roma akademisine eziyet etti ve başlıca üyelerini dinî hizipçilik, dinsizlik ve paganlıkla suçladı (Tiraboschi, c. VI, kısım I, s. 81, 82). **3**- Ertesi yüzyılda bazı akademisyenler ve şairler Fransa'da Jodelle'in *Cleopatra* trajedisinin başarısını Bacchus festivali ritüelleriyle kutladılar ki bir keçinin de kurban edildiği söylenir (Bayle, *Dictionnaire*, "Jodelle"; Fontenelle, c. III. s. 56-61). Ancak yobazlar çoğu kez eğitimde ya da sportif temsil oyununda ciddi bir dinsizliği hemen ayırt eder.

lik döneminde gerçek bir bilimsel keşiften, yeni bir icattan ya da belagat örneklerinden söz etmek güçtür.[122] Bununla birlikte, manevi rahmet damlaları toprağa yeterince düşünce her yanda yeşermeler görünmeye başladı; çağdaş diller gelişti, Atina ve Roma klasikleri sade bir üsluba ve soylu rekabetlere ilham verdi, İtalya'da, daha sonra da Fransa ve İngiltere'de şiirin ve kurgunun hoşa giden hâkimiyetinin yerini kuramsal ve deneysel felsefenin ışıkları aldı. Deha insanı olgunluğa daha önceden ulaştırabilir ancak bireyin eğitiminde olduğu gibi halkın eğitiminde de hafıza kullanılmalıdır; akıl ve hayal gücü gelişmesinden önce seleflerinin eserlerini örnek almazsa sanatçı onlara eşit veya onlardan üstün olmayı umut edemez.

122. Boccaccio 1375 yılında öldü; Pulci'nin *Morgante Maggiore*'sini ve Boiardo'nun *Orlando Innamorato*'sunu 1480 yılından önceki bir zamana tarihlendiremiyoruz (Tiraboschi, c. VI, kısım II, s. 174-177).

LXVII. BÖLÜM

Grek ve Latin Hizipleşmesi

II. Murad'ın Saltanatı ve Karakteri

Macar Kralı Ladislaus'un Haçlı Seferi

Yenilmesi ve Ölümü

Ioannes Corvinus Huniades

İskender Bey (Gjergj Kastrioti)

Constantinopolis'in Son İmparatoru Constantinos Palaiologos

(M.S. 1440-1452)

ROMA İLE CONSTANTINOPOLIS'İN KARŞILAŞTIRILMASI

İyi bir hatip ve Grek soyundan olan İtalyan okullarının papazı, Roma ile Constantinopolis kentlerini karşılaştırarak övdü.[1] Kendi atalarının da oturduğu bu antik başkentin görüntüsü Manuel Khrysoloras'ın beklentisinin üzerindeydi ve o, Roma insanların değil tanrıların yeriydi, diye haykıran eski bir sofisti artık kınamıyordu. O tanrılar ve insanlar çoktan kaybolmuştu fakat bu yıkıntıların görkemi antik şehrin refahını coşkulu filozofun gözünde tekrar canlandırıyordu. Consul'lerin ve Caesar'ların, şehitlerin ve havarilerin anıtları filozofun ve Hristiyanların her yönden merakını uyandırıyordu ve o, Roma dininin ve ordularının çağlar boyunca tüm dünyaya egemen olmasının zaten kaderi olduğunu kabullendi. Khrysoloras imparatorluğun doğduğu yerin bu kutsal güzelliğine hayranlık duymasına rağmen, onun en güzel kızını, zamanında imparatorluk kolonisi olan kendi anavatanını da unutmadı. Doğanın sunduğu sonsuz faydaları, hâkimiyetin

1. Manuel Khrysoloras'ın imparator Ioannes Palaiologos'a yazdığı mektup, klasik dönemi inceleyen bir kimsenin gözlerini ve kulaklarını tırmalamayacaktır (*ad calcem Codini de Antiquitatibus C. P.*, s. 107-126). Bu belge gösteriyor ki Palaiologos, Khrysoloras'ın öldüğü yıl olan 1414'ten önce imparatora ortak olmuştu. Daha da erken bir tarih, en az 1408, her ikisi de "Prphyrogenetes" olan en küçük oğulları Demetrios ve Thomas'ın yaşlarından çıkarılır (Ducange, *Fam Byzant.*, s. 244, 247).

ve sanatın geçici zaferleriyle süslenmiş Constantinos'un şehrini, Bizanslı yurtseverler coşkuyla ve hakikatle ayrıntılı bir şekilde araştırdılar. Yine de (mütevazılıkla gözlemlediği gibi) kopyası ne kadar mükemmel olursa olsun aslının şanını gölgeleyemezdi ama ebeveynler çocuklarının üstün yeteneklerinin kendilerini geçmesine sevinirler. "Constantinopolis," diyor hatip "Asya ile Avrupa, Adalar Denizi ile (Archipelago) Euxinus (Karadeniz) arasında bir stratejik noktada kurulmuştur. İki deniz ve iki kıtayı ulusların ortak yararı için birleştirmekte, ticaret kapıları tek bir emriyle açılıp kapatılabilmektedir. Her taraftan deniz ve karayla çevrilmiş olan liman, dünyanın en geniş ve en güvenli limanıdır. Constantinopolis'in kapıları ve surları Babil'inkilerle karşılaştırılabilir; birçok kulesi vardır ve her bir kule sağlam ve yüksektir, ikinci sur yani dış surlar herhangi sıradan bir başkentin saygınlığını savunması için yeterlidir. Sur dışındaki hendeklere fazla miktarda su çok hızlı doldurulabilir, böylece Atina gibi[2] toprak ya da su ile çevrilerek yapay bir ada oluşturulabilir." Yeni Roma'nın mükemmel olmasının iki güçlü ve doğal sebebi vardır. Onu kuran hükümdar dünyanın en ünlü uluslarına hükmetmiştir, planlarının başarılı olmasının sebebi Romalıların gücü ile Greklerin sanatını ve bilimini birleştirmesidir. Diğer şehirlerin gelişmesi zamana ya da tesadüflere bağlıydı, güzellikleri ile düzensizlik ve biçimsizlikler birbirine karıştı, doğdukları yerlerden ayrılmak istemeyen kentliler ne yerleşim alanını ya da iklimini ne de atalarının hatalarını düzeltebildiler. Ancak özgür Constantinopolis ideası tek bir zihin tarafından planlandı ve uygulandı, ilk model itaatkâr tebaanın ve imparatorun ilk haleflerinin azimleriyle geliştirildi. Yakınlarında-

2. Bir yazar Atina kenti çevresinin gemiyle dolaşılabileceğini söylemişti: (*τις εἶπεν τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων δύνασθαι καὶ παραπλεῖν καὶ περιπλεῖν*). Bu, retorik olarak Constantinopolis için uygun olabilir ama hem denizden beş mil içeride kurulmuş hem de gemiyle gezilecek herhangi bir kanalı bulunmayan Atina için doğru olamaz.

ki adalar tükenmez bir mermer yatağına sahipti; diğer lüzumlu malzemeler de Avrupa ve Asya'nın en uzak kıyılarından getirtildi, kamu yapıları ve özel binalar, saraylar, kiliseler, sütunlar, hamamlar, su kemerleri, revaklar, sarnıçlar ve hipodromlar Doğu başkentinin azametine yaraşır şekilde inşa edildi. Bu zenginliğin artakalanları ise Bizans'ın Asya ve Avrupa kıyıları boyunca taksim edildi, Bizans'ın Euxinus (Karadeniz), Hellespontus (Çanakkale Boğazı) ve uzun surlar boyunca uzanan toprakları, uçsuz bucaksız bahçeleri ve dış mahalleleri gibiydi. Bu gurur verici tablo karşısında hatip, ustalıkla geçmişi şimdiki zamanla karıştırıyor, refah günlerini gerileyiş döneminden farkı yokmuş gibi anlatıyordu ama gerçek, elinde olmadan kendini gösteriyor, içini çekerek şimdiki durumunun eski halinin gölgesi ve mezarından başka bir şey olmadığını dile getirmek zorunda kalıyordu. Antik heykeller taşkın Hristiyanlar veya şiddet düşkünü barbarlar tarafından tahrip edilmiş, en güzel yapılar yıkılmıştı, paha biçilmez Paros veya Numidya mermerleri kireç yapmak için yakılıyor ya da gereksiz işlerde kullanılıyordu. Birçok heykelin varlığını boş kaideleri gösteriyor, birçok sütunun boyutunu da yıkılmış sütun başları belirliyordu, imparatorların lahitleri tarumar edilmişti, zamanın darbeleri fırtınalar ve depremlerle hızlandı ve artık terk edilmiş olan bu yerin, halk arasında altın ve gümüş ünlü anıtlarla bezeli olduğu söyleniyordu. Ona göre, sadece hafızalarda veya zihinlerde var olmuş bu harikalıklar porfir taşından yapılmış olan Iustinianus sütunu[3] ve heykeli ile değeri sıradan ölçütlere göre tanımlanamayacak ve kendinden başka hiçbir nesneyle kıyaslanmayı hak etmeyecek kadar mükemmel bir form olan Ayasofya

3. Nikiforos Grigoras, Iustinianus heykelini eserinde tasvir etmiştir (L, VII, 12) fakat onu verdiği boyutlar yanlış ve tutarsızdır. Editör Boivin arkadaşı Girardon'a danıştı ve heykeltıraş ona bir atlı heykelin gerçek oranlarını verdi. Ayrıca Pierre Gilles, Iustinianus heykelini görmüştü ancak sütun üzerinde değil, sarayın dış avlusundaydı; eritilip bir top haline dönüştürüldüğü zaman Constantinopolis'teydi (*de Topograph. C. P.* L, II, b. 17).

(St. Sofia) Kilisesi, özellikle de kubbesiydi. Fakat o, bir asır önce heykelin ve kilisenin hasarlı kısımlarının yaşlı Andronikos'un çabalarıyla kurtarılıp desteklendiğini unutmuştu. İmparatorun Ayasofya'yı iki sütun ya da payanda ile güçlendirmesinden otuz yıl sonra kubbenin doğu kısmı aniden çöktü ve tasvirler, sunaklar ve kutsal alan (*sanctuary*) yıkıntılar arasına gömüldüler. Fakat hasar hızlıca onarıldı, enkaz her yaştan ve sınıftan insan tarafından durmaksızın çalışılarak temizlendi, Grekler, bu yıkıntı parçalarını, eski zenginliklerinin ve yeteneklerinin zavallı artıkları olarak Doğu'nun en görkemli ve en saygın tapınağını yeniden kurmak için kullandılar.[4]

Floransa Konsili'nden Sonra Grek Hizipleşmesi (1440-1448)

Tehlike altındaki şehrin ve imparatorluğun son umudu anne ile kızının uyumuna, Roma'nın annelik şefkatine ve kızı Constantinopolis'in evlatlık itaatine bağlıydı. Floransa Sinodu'nda Grekler ile Latinler kucaklaşmışlar, anlaşmışlar ve birbirlerine sözler vermişlerdi. Ancak bu, göstermelik bir dostluk gösterisiydi ve başarısızlığa mahkûmdu;[5] temelden yoksun olan birlik yapısı, bir düş gibi kısa sürede yok olup söndü.[6] İmparator ile ki-

4. Ayasofya'nın yıkılması ve onarılması konusunda bkz. Nikiforos Grigoras (L, VII, 12; L, XV, 2). Andronikos 1317 tarihinde ona payanda vurdurttu; kubbenin doğu kısmı 1345'te çöktü. Grekler cafcaflı sözlerle bu kilisenin güzelliğini ve kutsallığını cennetin dünyadaki yansıması, meleklerin ve Tanrı'nın evi diyerek niteliyorlar.

5. Syropoulos'un özgün ve samimi anlatısı (s. 312-351), Greklerin ayrılıkçılığı ilk kez Venedik'teki *ayini* yönettikleri sırada belli olmuş ve Constantinopolis papazları ve halkının toplu karşı çıkışıyla onaylanmıştı.

6. Constantinopolis hizbiyle ilgili olarak bkz. Phranza (L, II, b. 17), Laonikos Chalkokondyles (L, VI, s. 155, 156) ve Dukas (b. 31); sonuncusu, açıkça ve serbestçe anlatıyor. Yeni zaman yazarları arasında Fleury'nin devamcısı (c. XXII, s. 338 vd., 401, 402 vd.) ve Spondanus (İS 1440-80) belirtilebilir. Roma

lise büyükleri Venedik'ten gemilerle hareket ettiler, henüz Mora (Peloponnesos), Korfu (Korkyra) ve Midilli (Lesbos) adalarında konakladıkları sırada Latinlerin tebaası haline gelmiş olan bu insanlar, yeni bir zulüm aracı olabileceği ihtimali taşıdığı için bu sözde birleşmeden açıkça yakındılar. Bizans kıyısına indikten sonra memnuniyetsiz uğultularla karşılandılar, daha doğrusu saldırıya uğradılar. Başkent iki yıldır ziyaretlerde bulundukları için devlet ve din görevlilerinden mahrumdu ve bağnazlar bu başıboş durumdan fazlasıyla faydalanmışlardı, gözü dönmüş keşişler kadınların ve yobazların inançları üzerinde hâkimiyet sağlamışlardı ve Latin ismini nefretle anmalarının dinî ve doğal görevleri olduğunu söylüyorlardı. İmparator, İtalya'ya gitmeden önce, güçlü bir yardım sağlayarak hızla rahata ereceklerini söyleyerek şehre umut vermişti. İnançlarının sağlamlığına güvenen becerikli din adamları, kendilerini ve sürülerini Batı'nın kör çobanlarına karşı kolay bir zafer kazanacakları konusunda inandırmışlardı. İki umudun da boşa çıkması Grekleri fazlasıyla kızdırdı, imzacı din adamlarının vicdanları sızladı, artık günaha girmişlerdi; halkın öfkesinden çok korkuyorlar, bunun için papanın ve imparatorun onları koruyacaklarını pek ummuyorlardı. Davranışlarını haklı çıkarmaya çalışmak yerine etkisiz kaldıkları için pişmanlıklarını dile getirdiler ve kendilerini Tanrı'nın ve kardeşlerini merhametine bıraktılar. Onlara sitemle İtalya sinodunun sonucu ve yararı ne oldu, diye sorulduğunda içlerini çekerek, gözyaşları içinde şöyle yanıt verdiler: "Ne yazık! Yeni bir inanç oluşturduk; dindarlığımızı dinsizlikle değiştirdik, masum bir kurban olmaktan vazgeçtik, *azimit* olduk." (Efkaristiya ayinlerinde mayasız ekmek kullananlara azimitler deniliyordu; zamanın gelişen felsefesine yaptığım övgüyü geri almalı ya da şiddetini azaltmalıyım) "Ey-

---

ve din söz konusu olunca sonuncunun sağduyusu önyargı ve engellemeler denizinde boğulur.

vah! Hileyle, endişeyle ve geçici bir hayatın umut ve korkularıyla baştan çıkarıldık. Birleşmeyi imzalamış olan elimizin kesilmesini, Latinlerin amentüsünü söyleyen dilimizin koparılmasını hak ediyoruz." Pişman olduklarını göstermek için hevesle en önemsiz ayinlere bile katıldılar, en anlaşılmaz akideleri dahi uyguladılar, şeref ve tutarlılıklarına biraz saygı duyan hükümdarları dışında herkesten kendilerini soyutladılar. Patrik Ioseph'in ölümünden sonra Heraclea (Karadeniz Ereğlisi) ve Trapezus (Trabzon) başpiskoposları boş kalan patriklik görevini istemeyip öneriyi geri çevirme cesaretini gösterdiler; Kardinal Bessarion ise Vatikan'ın kendisine tahsis ettiği sıcak ve konforlu sığınağı tercih etti. İmparator ve ruhban sınıfına, Kyzikos Metrophanes'i seçmekten başka bir seçenek kalmıyordu; yeni patrik Ayasofya'da kutsandı ancak kilise bomboştu. Haç taşıyıcıları görevlerini bıraktılar, bu durum kentten köylere doğru yayıldı ve ulusal bir hizipleşmeye karşı Metrophanes boş yere esip gürledi. Greklerin gözü, ulusal kahramanları olan Ephesoslu (Efesli) Markos'a yöneldi, bu kutsal günah çıkartıcının çektiği acılar takdirlerle ve övgü sözleriyle hafifletilmeye çalışıldı. Onun davranışları ve yazıları dinsel bölünmenin alevlerini her yana yaydı, kısa süre sonra yaşlılığın ve hastalıkların pençesine düştü. Ancak Markos'un İncil'i bir bağışlayıcı değildi, son nefesini verirken Roma inancını benimseyenlerin kendisi için dua etmemesini ve cenaze törenine katılmamalarını vasiyet etti.

Rusların ve Doğululuların Gayretleri

Hizip Bizans İmparatorluğu'yla sınırlı kalmadı. Memluklerin yönetimi altında kalan İskenderiye (Alexandreia), Antakya (Antiokheia) ve Kudüs (Ierusalem) patrikleri birçok sinod topladılar,

Ferrara ve Floransa'daki temsilcilerini tanımadılar, Latin mezhebini ve konsilini kınadılar ve Constantinopolis'in imparatorunu Doğu kilisesinin cezalarıyla tehdit ettiler. Grek dinsel topluluğuna bağlı olanlar arasında en güçlüleri olmakla birlikte en cahilleri ve en batıl inançlıları Ruslardı. Onların dinî lideri olan Kardinal Isidore, bu bağımsız ulusu papanın hükmü altına sokmak için hemen Floransa'dan Moskova'ya gitti.[7] Ne var ki Rus piskoposları eğitimlerini Athos Dağı'nda almışlardı, hükümdar ve halk rahiplerinin itikadının takipçileriydi. Papa unvanı, ihtişamı, Latin haçı ve sakallarını tıraş edip ellerinde eldiven, parmaklarında yüzükle Tanrı hizmeti gören insanlar Ruslar için kabul edilebilir değildi; Isidore, sinod tarafından mahkûm edildi, bir manastıra hapsedildi ve bu kardinal kızgın ve fanatik bir halkın öfkesinden zorlukla kaçabildi.[8] Ruslar, Tanais'in ötesindeki paganları Katolik yapmak için geçmek isteyen Roma misyonerlerine izin vermediler[9] ve puta tapma suçunun mezhep ayrılığından daha az lanetli olduğunu söylediler. Bohemyalıların papaya karşı nefreti

7. Isidore, Kiow [Kiev] metropolitiydi ancak Polonya uyruklu Grekler bu makamı Kiow'dan Lemberg ya da Leopold'e götürmüşlerdir (Herbestein, içinde: *Ramusio*, c. II, s. 127). Öte yandan Ruslar, 1588'den itibaren, Moskova patriği olan başpiskoposluğa manevi olarak itaat etmeye başlamışlardı (Levesque, *Hist de Russie*, c. III, s. 188, 190, Turin'deki [Torino] bir Grek el yazması: *Iter et labores Archiepiscopi Arsenii*).

8. Levesque'nin ilginç öyküsü (*Hist. de Russie*, c. II, s. 342-347) patriklik arşivlerinden alınmıştır. Ferrara ve Floransa olayları, taraflı olduğu kadar bilgisizlikle de betimlenmiştir, ne var ki Rusların batıl inançlarıyla ilgili olanlarına inanılabilir.

9. Samanaean'ların veya Gymnosophist'lerin antik dini Şamanizm, halkın daha çok teveccüh gösterdiği Hindistan'ın brahmanları tarafından kuzeydeki bozkırlara itildi; bu çıplak filozoflar kürklere bürünmek zorunda kaldılar ve zamanla sihirbaz ve hekim olarak görülmeye başlandılar. Avrupa Rusya'sının Mordvinler ya da Tcheremis'leri [Çermişler, Mariler] bir kralın ya da tanrının, memurlarının ya da meleklerinin ve onun yönetimine karşı çıkan isyankâr ruhların durumuna göre kurulmuş bu dine inanırlar. Volga'nın bu kabileleri için hiçbir dinî simge kabul olunamaz ve bunlar çok haklı ve doğru olarak, kendilerine misyoner gönderen Latinleri pagan sayarlar (Levesque, *Hist. des Peuples soumis à la Domination des Russes*, c. I, s. 194-237, 423-460).

onların suçlarının mazur görülmesini sağladı, Grek kilisesi bu kana susamış yobazlarla dostluklarını ilerletmek için temsilciler gönderdiler.[10] Eugenius, Greklerin ve Ortodoks inancının birleştirildiğini bir zafer olarak kutlarken yandaşları Constantinopolis surları, daha doğrusu sarayı içerisinde sıkışıp kalmıştı. Çıkarcı Palaiologos'un gösterdiği çaba çok geçmeden karşılaştığı muhalefet sebebiyle hızını yitirdi, ulusal inanışa zarar verme girişimi hayatı ve krallığı için tehlikeli olabilirdi ve dinsel isyanı için her zaman yerli ve yabancı desteğe muhtaç olabilirdi. İtalya'daki kardeşi Demetrios halk tarafından sevilen ve ihtiyatlı biriydi ve dinî meseleler için harekete geçmeye hazırdı; ayrıca Türk sultanı Murad da Latin ve Grek görünüşteki dostluğundan memnun değildi ve endişeliydi.

II. MURAD'IN SALTANATI VE KARAKTERİ (1421-9 ŞUBAT 1451)

"Sultan Murad ya da *Amurath* kırk dokuz yıl yaşadı ve otuz yıl, altı ay, sekiz gün saltanat sürdü. Yiğit, haksever, yüce ruhlu, çalışmaktan zevk alan, bilgili, merhametli, dindar bir hükümdardı. Bilim adamlarını, özellikle bir güzel sanatla ya da bilimde kendini göstermiş olan kimseleri seviyor ve onları himaye ediyordu. O, iyi bir imparator ve büyük bir komutandı. Hiç kimse onun gibi zaferler kazanmamıştı. Sadece Belgrad onun saldırılarına karşı dayandı. Onun hükümdarlığı zamanında asker hep zafer kazandı; yurttaş zenginlik ve refah içerisinde yaşadı. Bir ülkeyi alınca ilk işi camiler, kervansaraylar, okullar ve hastaneler yaptırmak olurdu. Her yıl peygamber çocuklarına bin altın ve-

10. Spondanus, *Annal. Eccles.*, c. II, MS 1451, No. 13. Latince çevirisiyle birlikte Greklerin mektubu Prag koleji kitaplığında bulunmaktadır.

rirdi; Mekke, Medine ve Kudüs'teki dindar insanlara da iki bin beş yüz altın gönderirdi."[11] Bu biyografi, bir Osmanlı İmparatorluğu tarihçisinden alınmıştır ancak en zalim hükümdarların bile köleleşmiş ve batıl inançlar taşıyan halkı tarafından övüldüğü görülmüştür ve bir sultanın erdemleri, çoğu zaman kendisi için en faydalı ve tebaası için de kabul edilebilir kötülükleri barındırır. Özgürlüğün ve hukukun nimetlerinden haberdar olmayan bir ulus, keyfî gücün ihtişamına itaat eder; despotun zulmü ulusun gözünde adaletmiş gibi, israfı eli açıklıkmış gibi, inatçılığı da kararlılığıymış gibi algılanır. En makul özür dilemeleri bile affetmeyen bir hükümdarın saltanatı altında itaat etmeme ihtimaline çok az rastlanır ve masumiyetin dahi güvenli olmadığı bir yerde suçlunun titremesi gerekir. Halkı uysallaştırmak, askerleri de denetim altında tutmak için sürekli savaş yapılır. Yeniçerilerin sanatı savaşmaktı, savaştan sağ çıkanlar ganimetten pay alıyor ve hırslı hükümdarlarının cömertliğini takdir ediyorlardı. Hak dini yaymak sadık Müslümanların göreviydi, kâfirler *onun* ve peygamberin düşmanıydı ve Türklerin kullanmasını iyi bildikleri pala, din değiştirmenin tek aracıydı. Bu anlayış ışığında bununla birlikte Murad'ın adaletli ve hoşgörülü tavrı Hristiyanlar tarafından da teslim edilmiştir; saltanatı süresince sağladığı refah ve barış ve huzur içerisindeki ölümü onun karakterinin bir yansıması olarak görülmüştür. Genç yaşının canlılığına ve askerî gücüne karşın zorunlu kalmadığı sürece savaşa girmedi ya da pek seyrek olarak bu biçimde bir savaşı göze aldı; galip geldiği savaşlarda, yenilenin itaati halinde saldırıyı durduruyordu, yaptığı anlaşmalarla verdiği sözü kutsal addeder ve hiçbir şekilde bozmaya

11. Bkz. Cantemir, *History of the Othman Empire*, s. 94. Murad ya da Morad, belki daha doğrusu olacaktır; genellikle tanınmış biçimde olanı yeğ tuttum çünkü Doğu harflerini Latin harflerine çevirmek pek de güvenli sonuç vermiyor.

niyetlenmezdi.[12] Macarlar daima saldıran taraf oldular, İskender Bey'in isyanı onu çok kızdırdı ve iki kez yenilgiye uğrattığı kalleş Karamanoğullarını iki kez de bağışladı. Mora'nın işgalinden önce Thebai ele geçirildi, Bayezid'in torunu Venediklilerin yeni ele geçirdikleri Selanik'i fethetti ve Constantinopolis'in birinci kuşatılmasından sonra Palaiologos'un yokluğu, yaşadığı sıkıntılar ve uğradığı eleştirilerle birlikte hızlanan Bizans'ın çöküşünü nihayete erdirme yolunda sultanı harekete geçirmedi.

İki Kez Tahttan Çekilmesi (1442-1444)

Murad'ın yaşamında karakterini ortaya koyan en çarpıcı özellik kuşkusuz iki kez tahttan çekilmiş olmasıdır, güdüleri arasında birtakım batıl inançların da bulunması hasebiyle bu çekilme kararları değerinden bir şeyler yitirmemiş olsaydı, insanın kazandığı büyük unvanların kibirden ibaret olduğunun ayrımına henüz kırk yaşındayken varabilen filozof bir hükümdara[13] karşı övgülerimizi belirtmekten kendimizi alamayacaktık. Saltanatını oğlunun eline teslim ettikten sonra Manisa'daki (Magnesia) sarayına çekildi ve orada velilerin ve dervişlerin arasına katıldı. Bu Muhammed'in karakterine hiç de uymayan ve hicretin dördüncü yüzyılına kadar örneğine rastlanmayan bir durumdu ama haçlı seferleri süresince Hristiyan ve hatta Latin keşişlerini örnek alan çeşitli derviş tarikatları meydana gelmiş-

12. Bkz. Chalkokondyles (L, VII, s. 186, 198), Dukas (b. 23), Marinus Barletius (içinde: *Vit. Scanderbeg*, s. 145, 146). Sfetigrade garnizonu için gösterdiği iyi niyet, oğlu Muhammed [II. Mehmet] için bir örnek ve ders oldu.

13. Voltaire (*Essai sur l'Histoire Générale*, b. 89, s. 283, 284) *le Philosophe Turc*'e hayranlığını belirtiyor. Bir Hristiyan hükümdarı da manastıra çekilseydi aynı hayranlığı gösterecek miydi? Voltaire kendi çapında bir bağnazdı ve hoşgörüsüz bir bağnazdı.

tir.[14] Halkın efendisi oruç tutmaya, namaz kılıp dua etmeye ve baş dönmesinden ileri gelen sersemliği yanlış bir yorumlamayla ruhun aydınlanması için elzem gören bağnazlarla uzun saatler sema etmeye başladı.[15] Ne var ki Macarların saldırıya geçmesiyle beraber, halkın tehlikede olması ve isteği doğrultusunda itaatkâr oğlu onu bu düş âleminden uyandırdı. Yeniçeriler mahir liderleriyle beraber galip geldiler ama o, savaş alanından yine Manisa'daki derviş yaşamına, dua etmek, oruç tutmak ve tarikat yoldaşlarıyla birlikte sema etmek üzere Varna'dan geri döndü. Devletin karşılaştığı tehlike onun bu dinsel yaşayışını ikinci kez kesintiye uğrattı. Muzaffer ordu, genç hükümdarlarının deneyimsizliğinden hoşnutsuzdu ve Edirne'de (Hadrianapolis), bir katliam ve yağmaya giriştiler; yeniçerilerin başkaldırması üzerine divan, bunu önlemek için Murad'ın yeniden başa geçmesini istemeye karar verdi. Yeniçeriler, efendilerinin sesini duyunca korkuyla itaat ettiler, sultan, istemediği halde bu azametli esareti yeniden üstlenmek zorunda kaldı ve dört yıl sonra ölüm meleği tarafından kurtarıldı. Yaş ya da hastalık, talihsizlik veya kapris gibi sebeplerle birçok hükümdar tahttan inmişti ve bunlar geri dönülmesi olanaksız girişimlerinden pişmanlık duyacak zamanı da bulmuşlardır. Ama kendi özgür iradesine dayanarak imparatorluk ile sessiz ve yalnız geçecek hayatları tecrübe ettikten sonra özel hayatı için karar verebilen tek hükümdar Murad olmuştur.

---

14. Bkz. d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*'in "Dervische", "Fakir", "Nasser", "Rohbaniat" maddeleri. Arap ve İran yazarları bu konuyu yüzeysel olarak ele almışlardır. Bu tür tarikatlar asıl Türkler arasında gelişmiştir.

15. Rycaut (içinde: *the Present State of the Ottoman Empire,* s. 242-268) başlıca dervişlerle yaptığı kişisel görüşmelerle ilgili olarak çok bilgiler veriyor; bu dervişlerin çoğu, kökenlerinin Orhan dönemine dek gidebildiğini söylemişlerdir. Murad'ın aralarında katıldığı Chalkokondyles'in *Zichandae*'lerinden (L, VII, s. 286) bahsetmiyor; yazarın söz ettiği *seyyidler*, Muhammed'in soyundan gelenlerdir.

Eugenius, Türklere Karşı Bir Birlik Oluşturuyor (1443)

Eugenius Grek din kardeşlerinin geçici heveslerini onlar ülkelerine geri döndükten sonra çabucak unuttu; Bizans İmparatorluğu'na duyduğu şefkat Türklerin İtalya sınırlarına yaklaşması ve yakın bir zamanda ele geçirebilecekleri ihtimalinin artmasıyla tekrar canlandı. Ne var ki haçlı seferlerini doğuran ruh hali ve havası artık yoktu, Franklar vaktiyle gösterdikleri dizginsiz coşkunluğun yerine bu kez aynı derecede ilgisizdiler. On birinci yüzyılda bağnaz bir keşiş, Kutsal Kabir'i kurtarmak için Avrupa'nın Asya'ya yürümesini sağlamıştı ancak on beşinci yüzyılda dinin ve siyasetin en acil sebepleri bile, Hristiyanlığın ortak savunusu uğruna Latinleri bir araya toplayamadı. Almanya tükenmez bir silah ve asker deposuydu,[16] ne var ki bu kendinden geçmiş ve karmaşık gövdeyi yerinden kımıldatmak için kararlı ve güçlü bir elin itmesi gerekiyordu, oysa III. Frederic [Friedrich] imparatorluk gücü ve saygınlığını taşıyacak karaktere sahip değildi. İngilizler ile Fransızların uzun savaşları, güçlerini tüketmişse de birbirlerine olan nefretlerini daha da artırmıştı[17] ancak kibirli olduğu kadar çok iyi bir hükümdar olan Burgonya Dükü Philip, tebaasının dinî tutkularını gidermek için iyi donanmış bir filoyu Flandre'den Çanakkale Boğazı'na doğru yelken açtırdı. Savaş meydanına biraz daha uzağında bulunan denizci Cenova

16. 1434 yılında Almanya, Bohemya Hussite'lerine karşı savaşmak için kırk bin silahlı süvariyi askere aldı (Lenfant, *Hist. du Concile de Basle*, b. I, s. 318). 1474'te Ren üzerindeki Nuys kuşatmasında prensler, başpapazlar ve kentler, her biri kendi sorumluluklarındaki askerleri gönderdiler ve Munster piskoposluğu (*qui n'est pas des plus grands*) bin dört yüz at, hepsi yeşil renkte giyinmiş altı bin piyade eri ve bin iki yüz yük arabası gönderdi. İngiltere kralının ve Burgonya dükünün birleşik kuvvetleri bu Alman ordusunun üçte biri kadar bile değildi (*Mémoires de Philippe de Comines*, L, IV, b. 2). Günümüzde Alman kuvvetleri altı ya da yedi yüz bin sürekli maaşlı ve takdire şayan bir disiplin içerisindeki askerlerden oluşuyor.

17. Fransa ile İngiltere ancak 1444'te birkaç aylık bir ateşkes yaptılar (bkz. Rymer's *Fœdera* ve her iki ulusun kronikleri).

ve Venedik cumhuriyetleri ise Aziz Petrus sancağı altında filolarını birleştirdiler. Macar ve Leh krallığı sanki Latin kilisesinin iç kalesini koruyorlarmış gibi Türklerin ilerlemesini durdurmakla en çok ilgilenenlerdi. İskitlerin ve Sarmatların mirasını taşıyan orduları vardı ve bu uluslar kanlı iç savaşlarında birbirine çektikleri kılıçları ortak düşmana karşı çevirebilirlerse savaşı destekleyebilecek gibi görünüyorlardı. Ne var ki aynı ruh hali onları anlaşmaya ve itaate yönlendiremiyordu, fakir bir ülkenin hükümdarının düzenli bir ordu kurup besleyecek kadar gücü yoktur, Macar ve Leh düzensiz süvari birlikleri, Fransız şövalyelerine karşı konulamaz bir güç sağlayan silah ve ruh halinden yoksunlardı. Yine de Roma pontiff'inin planları, temsilcisi Kardinal Iulianus'un etkili konuşmaları ve dönemin koşulları ile,[18] genç ve tutkulu bir kahraman olan Ladislaus'un[19] sahip olduğu iki taç ve Hristiyanlar arasında ün, Türkler arasında da korku salan Ioannes Corvinus Huniades'in [John Huniades; János Hunyadi; Hünyadi Yanoş] yiğitliği ile desteklendi. Papanın temsilcisi bitip tükenmez af ve hoşgörü hazinesinin ağzını açtı; birçok Alman ve Fransız savaşçısı kutsal sancak altında toplandı ve Asya ile Avrupa'dan savaşa katılan yeni müttefikler, haçlı ordusuna bir miktar güç veya en azından itibar kazandırdı. Kaçak bir Sırp despotu, dinlerini ve özgürlüklerini savunmak için birlikte hareket edecek olan Tuna'nın (Danube) ötesindeki Hristiyanların endişelerini ve heyecanlarını abartıyla dile getirdi. Grek imparator,[20]

18. Macaristan'ın haçlı ordusu için Spondanus *(Annal. Eccles.*, İS 1443, 1444) bana rehber oldu. Grek ve Osmanlı eserlerini, Macar, Polonyalı ve Batılı tarihçileri özenle okuyup eleştirel karşılaştırmalar yaptı. Anlatışı açıktır ve dinsel kuruntularından sıyrıldığında vardığı hükümler hor görülecek gibi değildir.

19. Çoğu yazarın Lehçe telaffuza uydurmak veya rakibi Avusturya kralının küçük oğlu Ladislaus'tan ayırt etmek için eklediği harfi (Wladislaus) çıkardım. Macaristan tacı için rekabetlerini Callimachus (L, I, II, s. 447, 486), Bonfinius (*Decad.*, III, L, IV), Spondanus ve Lenfant ayrıntılı olarak anlatıyorlar.

20. Grek tarihçiler Phranza, Chalkokondyles ve Dukas, kendi hükümdarlarını bu haçlı seferinde çok etkin olarak göstermiyorlar. Anlaştığına göre ona rica

atalarında görülmemiş bir cesaretle, Boğazı (Bosphorus) korumayı üstleniyor ve ulusal ve ücretli askerlerin başında Constantinopolis'ten çıkış yapacağına söz veriyordu. Karaman sultanı,[21] Murad'ın tahttan çekildiğini ve Anadolu'da bir şaşkınlığın hüküm sürdüğünü bildiriyordu; Batı'nın donanmaları çok geç kalmadan Çanakkale Boğazı'nı (Hellespontus) ele geçirebilirlerse Osmanlı hükümdarlığı da parçalanır ve yıkılırdı. Zalimlerin cezalandırılmasıyla cennet ve yeryüzü bile sevinecekti ve papanın temsilcisi, Tanrı'nın Oğlu'nun ve kutsal annesinin görünmez ya da görünebilen yardımlarda bulunacağını, özenle karmaşık hale sokulmuş birtakım sözlerle yayıyordu.

POLONYA VE MACAR KRALI LADISLAUS, TÜRKLERE KARŞI YÜRÜYÜŞE GEÇİYOR

Leh ve Macar meclisleri oybirliğiyle kutsal savaşı başlatma kararı verdiler, Ladislaus, Tuna'yı geçtikten sonra federasyon tebaalarından oluşan ordusunu Bulgar Krallığı'nın başkenti Sofya'ya dek getirdi. Bu ilerleyiş sırasında iki kez parlak bir zafer elde ettiler ve zaferler de haklı olarak Huniades'in değerine ve idaresine atfedildi. İlkinde, on bin kişilik öncü bir kuvvetle Türk kampına baskın yaptı, ikincisinde ise savaş alanının elverişsizliği ve kuvvetlerinin daha az olması dezavantajlarına rağmen onlara meydan okudu ve

edildikten sonra çekingenliğiyle itiraz etmiş gibi oldu.

21. Cantemir (s. 88), planın orijinalinde onun politikasının da etkisi olduğunu belirtiyor ve acele olarak Macar kralına yazdığı mektuptan söz ediyor. Fakat Muhammedî devletler pek seyrek olarak Hristiyan âleminin sorunlarıyla ilgilenirler ve Rodos şövalyelerinin konumları ve yazışmaları da onları Karaman sultanı ile ilişkilendirebilir.

ünlü bir Türk komutanını tutsak etti. Kışın yaklaşması ve Haemus (Balkan) Dağı'nın doğal ve yapay engelleri, bu kahramanı durdurdu, halbuki altı günlük bir yürüyüşle düşmanın Edirne'deki (Hadrianapolis) kalesine ya da dost Grek İmparatorluğu'nun başkentine ulaşabilecekti. Ordu, ağır ağır geri çekildi, Buda'ya [Budin] giriş dinî ve askerî bir zafer törenine büründü. Kral ve savaşçıları dinî bir alayı yayan takip ediyordu, iki ulusun başarılarını ve erdemlerini layıkıyla dengeledi ve Hristiyanlığın tevazusu ile zaferin gururunu harmanladı. On üç paşa, dokuz sancak ve dört bin tutsak bu zaferin en büyük ganimetleriydi ve herkesin inanmaya hazır olduğu ve kimsenin tersini söyleyemeyeceği şekilde haçlılar, savaş alanında bıraktıkları Türk askerini sayılamayacak kadar çok gösterdiler.[22] Haçlıların elde ettiği başarının en sağlam kanıtı ve en sağlıklı sonucu, Divan tarafından barışı sağlamak, fidye karşılığı tutsakları geri almak, Sırbistan'ı boşaltarak Macaristan sınırından çekilmek için bir elçiler heyeti gönderilmesiyle kendini gösterdi. Segedin meclisinde onaylanan bu antlaşmayla kral, despot ve Huniades, haklı olarak isteyebilecekleri tüm umumi ve şahsi çıkarları elde ettiler; on yıllık bir ateşkes üzerinde anlaşmaya varıldı, İsa'nın ve Muhammed'in müritleri, doğruluğun koruyucusu ve sözünden dönenlerin cezalandırıcısı Tanrı'nın adına İncil ve Kur'an üzerine ant içtiler. Türk temsilciler İncil'in yerine Missa Ayini'ni geçirmeyi ve Katoliklerin tanrısının gerçek varlığının bu ayinle sunulmasını önerdilerse de Hristiyanlar kutsal ayinlerine saygısızlık olarak addettikleri için bu teklifi reddettiler. Dünyevi ve görünen semboller üzerine edilen bir yemin batıl inançlar üzerine edilen yeminden daha bağlayıcıdır.[23]

22. İmparator III. Frederic'e yazdıkları mektuplarda Macarlar, tek bir savaşta otuz bin Türk'ü öldürdüklerini bildirdiler, ne var ki mütevazı Iulianus ölenlerin sayısını altı bine, hatta iki bin kâfire indirgedi (Æneas Sylvius, içinde: *Europ.*, b. 5, mekt. 44, 81, apud Spondanum).

23. Türklerle savaşın kökeni ve Ladislaus'un ilk seferi için bkz. Titus Livius'un üslubuna ve bölümlemesine oldukça başarıyla kopyalayan Bonfinius'un üçün-

Barış Anlaşmasının Bozulması (1444)

Papanın temsilcisi olan kardinal üzgündü, bütün bu anlaşma süresince kralın ve halkın rızasını onaylamasa da karşı çıkmamış ve sessiz kalmıştı. Meclis henüz dağılmamıştı ki Iulianus, Karaman sultanının Anadolu'nun içlerine girdiği ve Grek imparatorun da Trakya'yı ele geçirdiği, Venedik, Cenova ve Burgonya filolarının Çanakkale'ye hâkim oldukları istihbaratlarını aldı, müttefikler Ladislaus'un zaferini duymuşlarsa da anlaşma yapıldığını bilmiyorlardı, onun galip ordusunun dönmesini bekliyorlardı. "Demek, siz onların umutlarını boşa çıkaracak, kendi talihinizi de bırakacaksınız öyle mi?" diye haykırdı kardinal.[24] "Siz onlara, Tanrı'nıza ve din kardeşlerinize söz verdiniz, bu yüzden İsa'nın düşmanlarına verdiğiniz yemin hükümsüzdür. Roma pontiff'i, onun bu dünyadaki vekilidir, kendisinin onayı olmadan yaptığınız işlemler ve verdiğiniz sözler yasal değildir. Ben onun adına, ettiğiniz bu yemininizi affediyor ve ordunuzu kutsuyorum; kurtuluş ve zafer yolunda beni izleyiniz, hâlâ birtakım endişeleriniz varsa bunları bir yana atın; günahı ve cezasını ben yükleniyorum." Onun saygın karakteri ve halk meclislerinin düşüncesizliği kötü sonuçlar verecek kararlar alınmasına sebep oldu, barış için yemin edilen aynı yerde yemin bozuldu ve anlaşma Türklere saldıran Hristiyanlar tarafından böylece idam edilmiş oldu; bu noktada hangi haklı sebeplerle, kim kâfir sıfatını hak ediyor? Ladislaus'un sözüne ve yeminine gösterdiği sadakatsizlik dinî gerekçelerle ḫafifletildi; buna getirilebilecek en güzel ba-

cü *Decad.*, beşinci ve altıncı kitapları. Callimachus (L, II, s. 487- 496) hâlâ daha sade ve güvenilir.

24. Iulianus'un sözlerinin kelimesi kelimesine doğru olduğunu iddia edecek değilim; nitekim Callimachus (L, III, s. 505-507), Bonfinius (*Dec.*, III, L, VI, s. 457, 458) ve başka tarihçiler, söz konusu yüzyılın hatiplerinin sözlerini, kendi tarzlarında yazmış olabilirler. Ancak hepsinin üzerinde anlaştıkları nokta, yeminlerini bozmalarını istediği, Protestanların şiddetli eleştirilerde bulunduğu ve Varna bozgunuyla cesaretleri kırılan Katoliklerin bunu zayıf olarak savunabildikleridir.

hane ordusunun başarılı olması ve Doğu kilisesinin kurtuluşu ile gösterilebilirdi. Ne var ki vicdanen bağlı olduğu anlaşma, gücünü de azaltmıştı. Barış yapıldığını öğrenen Fransız ve Alman gönüllüler öfkeli homurtularla çekip gitmişlerdi, Lehler, ülkelerinden çok uzaklara yaptıkları seferlerden yorulmuşlardı, belki de yabancı komutanlardan emir almaktan hoşlanmıyorlardı, anlaşmanın hemen akabinde *palatine*'leri sorumluluk bölgelerine ya da kalelerine geri çekilivermişlerdi. Macarlar da birtakım hiziplere ayrılmış ya da tereddütlerinden takdire şayan bir şekilde toparlanmışlardı. Bu ikinci seferde haçlı ordusunun mevcudu yirmi bin kişi gibi yetersiz bir sayıya inmişti. Vassallarıyla krallık ordusuna katılan Eflak şefi, sultanın av partilerine giderken kalabalık bir asker birliğinin de beraberinde bulunduğunu gözlemlemiş ve Ladislaus'a iki çok hızlı at armağan ederek bu partiler hakkındaki düşüncesinden haberdar etti. Ne var ki Sırp despotu, krallığını yeniden toparladıktan ve çocuklarına kavuştuktan sonra yeni toprak vaatleriyle baştan çıkarıldı ve kralın [Ladislaus] tecrübesizliğine rağmen, papa temsilcisinin coşkusu ve savaşçı Huniades'in kibri, kılıç ve haç ile tüm engellerin aşılacağı şeklinde bir genel düşüncenin doğmasını sağlamıştı. Tuna'yı geçtikten sonra bir yol ayrımına geldiler: ya Constantinopolis'e ya da Hellespontus'a gideceklerdi; birincisi, dosdoğru olmakla birlikte engebeli ve güç koşullar barındıran Haemus Dağlarını aşarak gidilen bir güzergâhtı, diğeri ise daha uzun ama güvenliydi, Euxinus kıyısı takip edilerek düz bir hat izlenerek gidilecekti ve İskitlerin eskiden yaptıkları gibi at arabalarını yandan gelecek baskılara karşı siper olarak kullanabileceklerdi. Mantıkla hareket ederek ikinci yolu yeğlediler; Katolik ordusu, yerli Hristiyanların kiliselerini ve köylerini acımasızca yakıp yıkarak Bulgaristan ovalarında ilerlediler ve deniz kıyısındaki Varna'ya geldiler; burası, Ladislaus'un bozguna uğradığı ve öldüğü yer olarak ünlendi.[25]

25. Grekçesi Odessus olan Varna, ismini kahraman Ulysses'ten almış bir Mile-

Varna Savaşı (10 Kasım 1444)

Murad'ın inzivaya çekildiği Manisa'dan Asya'daki kuvvetleriyle Avrupa'daki topraklarını savunmak üzere hareket geçtiği haberi üzerine güçlerini artıracak başka müttefikler aramak yerine bu ölümcül noktada paniğe kapıldılar. Kimi yazarlara göre Grek imparator korktuğundan veya kandırıldığından [sultanın] Boğazı geçmesi için izin vermişti; Cenevizli veya papanın yeğeni olan Katolik amiral de paraya düşkünlüğü sebebiyle Hellespontus'un savunmasını yeterince yerine getirmediği yönünde itham edildi. Sultan, altmış bin kişilik ordusunun başında hızla Edirne'den geçti, ateşli savaşçılar Huniades ile kardinal Türklerin savaş düzenini ve asker mevcudunu yakından inceleyince geri çekilmeyi önerdiler ama artık geç kalmışlardı. Sadece kral zafer ya da ölüm yönünde karar vermişti ve onun bu kararlılığı neredeyse şanlı ve etkileyici bir zaferle sonuçlanacaktı. İki hükümdar, kendi ordularının merkezinde karşı karşıya çarpışıyorlardı; beylerbeyleri, başka deyişle Anadolu ve Rumeli orduları komutanları sağ ve sol kanatların başında bulunuyordu; onların karşılarında da Ioannes Huniades ile despot yer alıyordu. İlk saldırıda Türk ordusunun kanatları büyük hasar aldı, ne var ki Hristiyan ordusu için avantaj sayılabilecek bu durum onlara felaket getirdi; ihtiyatsız galipler düşmanın peşine düştüler ve yoldaşlarından uzaklaştılar. Süvarilerinin kaçtığını gören Murad hem kendisinin hem de imparatorluğunun kaderi için umutsuzluğa kapıldı, tam bu esnada, kıdemli bir yeniçeri onun atının dizgininden tuttu, hükümdarının içine düştüğü dehşeti görerek savaştan çekilmesini önlemeyi göze alan bu yeniçeri sonradan bağışlanmakla kalmayıp ayrıca ödüllendiril-

sia kolonisiydi (Cellarius, c. I, s. 374; d'Anville, c. I, s.). Arrianus'un *Periplus of the Euxine* adlı eserine göre (s. 24, 25, içinde: Hudson'ın *Geographers*'ının ilk cildi) Tuna'nın ağzından bin yedi yüz kırk *stadion* veya *furlong*, Bizans'tan iki bin yüz kırk ve denize dik uzanan Haemus Dağlarının burnunun veya sırtının kuzeyinden üç yüz altmış *stadion* uzaklıktaydı.

di. Hristiyanların ihanetinin eseri olan anlaşmanın bir kopyası, savaşın ön cephelerinde sergilendi ve söylenene göre endişeli sultan ellerini açıp gökyüzüne bakarak gerçek Tanrı'ya onu koruması için yalvarmış ve İsa peygamberden de adını ve dinini bu denli kötüye kullananlardan öç almasını istemişti.[26] Az sayıda ve düzensiz durumdaki birlikleriyle Macaristan kralı, düşmanlarının üzerine cesaretle atıldı ama mızraklı yeniçeri safları onu durdurdu. Osmanlı kroniklerine inanılırsa Murad, Macar kralının atına bir mızrak sapladı,[27] Ladislaus, piyadelerin mızrakları üzerine düştü; bir Türk askeri bütün gücüyle bağırdı: "Macarlar! İşte kralınızın başı!" Ladislaus'un ölümü onların da bozgununun işareti demekti, gereksiz kovalamacadan geri dönen Huniades, düştüğü yanılgıdan ve ordunun uğradığı felaketten büyük üzüntü duydu; kralın cesedini çekip götürmeye çalıştıysa da yenenlerle yenilenlerin birbirine karıştığı kalabalık arasında bunu başaramadı ve son bir çaba ve ustalık göstererek Eflak süvarilerinden geri kalanları kurtarmaya çalıştı. Bu uğursuz Varna Savaşı'nda on bin Hristiyan yok oldu, Türklerin kaybı sayı olarak daha fazlaysa da toplam asker mevcudunun daha küçük bir kısmını oluşturuyordu ancak filozof sultan, buna benzer bir başka savaş yapsalar kendilerinin sonunun da böyle olabileceğini itiraf etmekte sakınca görmemişti. Onun emriyle Ladislaus'un öldüğü yere bir sütun dikildi; üzerindeki yazıtta ihtiyatsızlıklarını suçlamak yerine Macar gençliğinin cesareti

26. Kimi Hristiyan yazarlar da koynundan bir başka mayasız ekmek çıkardığını ve anlaşma yeminin *edilmediğini* ileri sürer. Müslümanlar, mütevazı bir edayla Tanrı'ya ve peygamberi İsa'ya dua ettiğini düşünüyorlar ki bu düşünce Callimachus (L, III, s. 156; Spondan., MS 1444, No. 8) tarafından da ima ediliyor.

27. Bir eleştirmen, muzaffer bir generalin bu tür *spolie opima*'sının [bir generalin bir savaşta rakip generali öldürmesi sonrası alınan unvan] doğruluğuna her zaman itimat edemez zira kahraman olmak çok zor, pohpohlanmak çok kolaydır (Cantemir, s. 90, 91). Callimachus (I. III, s. 517) çok daha basitleştirerek ve daha muhtemel şunları söylüyor: "*supervenientibus Janizaris, telorum multitudine non tam confossus est quam obrutus.*"

övülüyor ve talihsizliği için üzüntü duyuluyordu.[28] Gözlerimizi Varna'daki savaş alanından çevirmeden önce iki önemli kişinin Kardinal Iulianus ve Huniades'in hayat hikâyeleri ve karakterleri üzerinde durmak için can atıyorum.

Kardinal Iulianus

Iulianus Caesarini[29] Romalı soylu bir ailedendi; Grek ve Latin bilimleri, ilahiyat ve hukuk üzerinde çalışmıştı, çok yönlü zekâsı sayesinde eğitiminde, askerî hayatında ve saltanatında başarılar kazandı. Roma morunu henüz üzerine geçirmişti ki Bohemya asileri ve mezhep ayrılıkçılarına karşı imparatorluğun silahlı olarak harekete geçmesini sağlamak amacıyla Almanya'ya gönderildi. Bir Hristiyan zulmetmez, aynı şekilde askerlik mesleği de bir din adamına zarar verir; ne var ki ilki, zamanın şartları gereği affedilebildi, ikincisi ise Almanların utanç verici geri çekilmelerinin ortasında yalnız ve korkusuz duran Iulianus'un cesareti ile yüceltilmişti. Papanın temsilcisi sıfatıyla Basel Konsili'ni o açtı, konsilin başkanı olmasına rağmen kilisenin özgürlüğünün en önde gelen savunucusu oldu ve yeteneği ve gayretiyle yedi

28. Spondanus'un özenle derlediği Æneas Sylvius'un birkaç değerli ifadesinden başka bizim başvuracağımız en yetkin uzmanlar on beşinci yüzyılın üç tarihçisidir: Philippus Callimachus (*de rebus a Vladislao Polonorum atque Hungarorum Rege gestis*, kitap̄ III, içinde: Bel., *Script. Rerum Hungaricarum*, c. I, s. 433-518), Bonfinius (*Decad.*, III, L, V, s. 460-467) ve Chalkokondyles (L, VII, s. 165-179). İlk ikisi İtalyan'dı ancak yaşamlarını Polonya'da ve Macaristan'da sürdürdüler (Fabric., *Bibliot. Latin. med. et infimæ Ætatis*, c. I, s. 324; Vossius, *de Hist. Latin.*, L, III, b. 8, 11; Bayle, *Dictionnaire*, "Bonfinius"). Segnia'nın şansölyesi Fælix Petancius (ad calcem Cuspinian. de Cæsaribus, s. 716-722) 15. yüzyıldaki savaşın yapıldığı alanı kısa bir bölümde tasvir ediyor

29. Lenfant (*Hist du Concile de Basle*, c. I, s. 247 vd.), Kardinal Iulianus'un kökenini ve Bohemya'daki savaşlarını (s. 315 vd.) anlatıyor. Spondanus ile Fleury'nin devamcısı dolaylı olarak, Basel'deki hizmetlerini ve talihsiz sonunu anlatıyorlar.

sene boyunca muhalefetini sürdürdü. Eugenius'un otoritesine ve kişiliğine karşı en sert önlemleri aldırdıktan sonra bazı gizli çıkarlar ya da vicdani sebepler yüzünden ani bir şekilde halkın tarafını bıraktı. Kardinal, Basel'den Ferrara'ya çekildi, Grekler ile Latinlerin tartışmalarında, her iki ulus da onun ileri sürdüğü kanıtların doğruluğuna ve dinî alandaki bilgeliğinin derinliğine hayran oldular.[30] Macaristan'daki elçiliğinde, kendisinin de ilk kurbanları arasında bulunduğu, üstün konuşma yeteneği ile sarf ettiği yanıltıcı sözlerin etkilerinin nasıl felaketlere sebep olduğunu görmüştük. Hem papaz hem de askerlik yapan kardinal, Varna bozgununda ölüp gitti. Ölümüne dair çeşitli rivayetler vardır ama en çok rağbet edilene göre üzerinde taşıdığı altınların ağırlığı yüzünden kaçışı güçleşmiş ve kaçmakta olan diğer Hristiyanlardan kimilerinin acımasız açgözlülüğünün kurbanı olmuştur.

IOANNES CORVINUS HUNIADES

Bilinmeyen ya da oldukça kuşkulu bir kökene sahip olan Huniades meziyetleriyle Macar orduları komutanlığına yükselmiştir. Annesi Grek, babası Eflaklıydı ve annesinin kökeninin Constantinopolis imparatorlarına dayanması muhtemeldir; Eflaklıların iddiaları ve doğduğu bölgeden aldığı Corvinus soyadı onun soyunu eski Roma *patricius*'larına [aristokratlarına] dayandırma çabası da olabilir.[31] Gençliğinde İtalya'daki savaşlarda görev yaptı,

30. Syropoulos, bir düşmanın yetenekleri üzerine övgülerde bulunuyor (s. 117):
"*τοιαῦτά τινα εἶπεν ὁ Ἰουλιανός,*
πεπλατυσμένως ἄγαν καὶ λογικῶς, καὶ
μετ' ἐπιστήμης καὶ δεινότητος ῥητορικῆς."
31. Bkz. Bonfinius, *Decad. III*, L, IV, s. 423). İtalyan tarihçi ya da Macaristan kralı, bir Eflak köyünün adını Roma'daki Valerianus ailesinin tek bir kolunun sıradan ama ünlü adıyla karıştıran absürt komplimanlardan utanmadılar mı?

Zagreb piskoposu tarafından on iki atlıyla tutsak edildi. *Beyaz şövalye*nin[32] cesareti kısa sürede göze çarpmaya başladı, soylu ve zengin bir kadınla evlenmesiyle ünü arttı, Macar sınırlarını savunurken aynı yılda Türklere karşı üç savaş kazandı. Onun sayesinde Polonyalı Ladislaus, Macaristan tacına da sahip oldu ve hizmetlerinin ödülü olarak kendisine Transilvanya (Erdel) voyvodalığı verildi. Iulianus'un organize ettiği haçlı seferlerinin ilkinde iki Türk zaferiyle şöhretini pekiştirdi ve sıkıntı içindeki halk Varna Savaşı'ndaki ölümcül hataları bir süre sonra unuttu. Avusturya Kralı Ladislaus'un yokluğu ya da henüz reşit olmaması sebebiyle itibari kral Huniades Macaristan'ın en yüksek rütbeli komutanı ve idarecisi seçildi; görevine başladığı ilk zamanlarda ona karşı duyulan kıskançlıkları şiddetle bastırmışsa da on iki yıllık hükümranlığı onun savaş ve politika sanatlarındaki becerisinin bir göstergesidir. Ancak yine de onun başarıları incelendiğinde pek de yetkin bir komutan olmadığı anlaşılmaktadır; *beyaz şövalye* tıpkı korkusuzca saldıran ve utanmadan geri çekilen bir barbar şefi gibi, kafasından çok eliyle savaştı, askerî hayatı almaşık biçimde zafer ve yenilgilerin romansı biçiminde geçti. Türkler yaramaz çocuklarını korkutmak için onun adını kullanır ve ona *Lain Jankus* veya Kötü Ruh (*Wicked*) diyorlardı; bunlar onların saygısının da kanıtıdır; koruyuculuğunu üstlendiği süre boyunca krallık Türklere âdeta geçit vermedi, komutanı ve ülkesini geri dönülmez şekilde alt ettiklerine inandıklarında bile onun cesaretini ve heybetini hissettiler. Varna Savaşı'ndan dört yıl sonra savunma pozisyonda kalmak yerine yine Bulgaristan'ın içleri ile Kosova Ovası'na kadar ilerledi ve kendisininkinden dört kat büyük olan Osmanlı ordusuna üç gün direndi. Tek başına Eflak

32. Philip de Comines (*Mémoires*, L, VI, b. 13) zamanın geleneğine uyarak onu sitayişle anıyor ancak Şövalye Blanc de Valaigne (Valachia) diye tuhaf bir isim veriyor. Chalkokondyles ve Leunclavius'un incelediği Türk yıllıkları [Salname] değerinin doğruluğundan şüphe ile söz ediyorlar.

ormanlarının içerisinden kaçmaya çalışırken iki hırsız tarafından yolu çevrildi, boynunda asılı altın zinciri isteyen hırsızlardan birini kılıcıyla öldürdü, öbürünü de kaçmak zorunda bıraktı; özgürlüğü ve canını ortaya koyduğu birtakım yeni tehlikelere atıldıktan sonra Huniades, dertli krallığının varlığıyla avundu.

Belgrad'ı Savunması ve Ölümü (22 Temmuz-4 Eylül 1456)

Ancak II. Mehmed'in komutasındaki kuvvetlere karşı Belgrad'ı savunması yaşamının son ve en şanlı başarısı oldu. Kırk günlük kuşatmadan sonra, şehrin kimi bölgelerine girmiş olan Türkler çekilmek zorunda kaldılar, sevinç içindeki halklar Huniades'i ve Belgrad'ı Hristiyanlığın savunucusu ve kalesi olarak kutladılar.[33] Bu müthiş kurtuluştan yaklaşık bir ay sonra kahramanın dünya üzerindeki süresi doldu, Osmanlı sultanı kendisini mağlup eden tek düşmanına karşı intikam alma imkânı kalmadığı için mezar taşına bakarak iç çekti. Taht boşalınca, minnettar Macarlar, onun o sırada on sekiz yaşındaki oğlu Matthias Corvinus'u hükümdarlığa seçtiler ve ona taç giydirdiler. Uzun süren saltanatı refah içinde geçti, Matthias, azizlik ve fatih unvanı almayı arzuluyordu ama onun asıl erdemi bilimsel çabaları teşvik etmesiydi, Latin hatipler ve tarihçiler İtalya'dan getirtildi ve onların etkili çalışmalarıyla babasının karakteri ve anısına ışık tuttular.[34]

33. Bonfinius (*Decad. III*, L, VIII, s. 492) ve Spondanus (MS 1456, No. 1, 7). Huniades, Belgrad'ın savunma onurunu Fransisken keşişi Capistran ile paylaşmıştır. Onu ne aziz ne de kahraman olarak görmeyen rakipleri ondan söz etmek lütfunda bulunmuyorlar.

34. Bkz. Bonfinius, *Decad. III*, L, VIII; *Decad. IV*, L, VIII). Matthias Corvinus'un karakteri ve yaşamı üzerine Spondanus'un gözlemleri ilginç ve eleştireldir (MS 1464, No. 1; 1475, No. 6; 1476, No. 14, 16; 1490, No. 4, 5). İtalya

ARNAVUT PRENSİ İSKENDER BEY'İN KÖKENİ VE EĞİTİMİ (1404-1413)

Grek İmparatorluğu'nun yıkılışını erteleyecek ölçüde Osmanlı ordularını meşgul ederek dikkatimizi çekmeye hak kazanmış olan Huniades ile İskender Bey (Gjergj Kastrioti; Skënderbej; *Georgius Castriotus Scanderbegh*) kahramanlar listesinde müştereken yer almışlardır.[35] İskender Bey'in babası John Castriot (Gjon Kastrioti; Ioannes Castriotus)[36] dağlar ve Adriyatik Denizi arasında kalan Epir (Epiros) ya da Arnavutluk bölgesinin küçük bir bölgesinde kalıtsal krallığı yönetiyordu. Sultanın gücüyle mücadele edemeyen Castriot yüksek vergi ödemek başta olmak üzere bazı ağır barış şartlarını kabul etti; bu barışın fidyesi olarak da dört oğlunu Türklere teslim etti, bu dört genç prens sünnet edildikten sonra, Muhammedî dininde yetiştirildiler ve Türk politikasına uygun biçimde askerî ve ilmî eğitim aldılar.[37]

---

hayranlığı, gösteriş merakından ileri geliyordu. Sicilyalı Peter Ranzanus [Pietro Ranzano] *Epitome Rerum Hungaricarum* (s. 322, 412) eserinde onun başarılarından sitayişle bahsediyor. Narnili Galeotus Martius onun güzel sözlerini ve özdeyişlerini topladı (s. 528, 568); evliliğine ve taç giymesine özel bir ilgimiz var. Bu üç eser, Bel'in *Scriptores Rerum Hungaricarum*'unun ilk cildinde yer almaktadır.

35. Sör William Temple, *Heroic Virtue* eserindeki zarif bir makalede (*Works*, c. III, s. 385), onları kraliyet tacı taşımasa da o tacı hak eden diğer yedi liderin arasına koyuyor: Belisarius, Narses, Cordovalı Gonsalvo, Orange Prensi I. William, Parma Dükü Alexander, Ioannes Huniades ve George Castriot veya İskender Bey.

36. Bir dostunun basit ve doğru bir şekilde, İskender Bey'in yaşadığı dönem, ortam ve kendisi hakkındaki anılarını dinlemeyi dilerdim. İşkodralı rahip Marinus Barletius'un [Marin Barleti] eski ulusal tarihi (*de Vitâ, Moribus, et Rebus gestis Georgii Castrioti*, vd., kitap XIII, s. 367, Argentorat. 1537, *folio*) onu şatafatlı ve büyük cübbeler ve mücevherler içinde tasvir etmiş. Ayrıca bkz. Chalkokondyles (L, VII. s. 185; L, VIII, s. 229).

37. Marinus, onun eğitimi, sünnetinden vb. kısaca ve gönülsüzce söz ediyor

Üç büyük kardeş kölelerden oluşan kalabalık içine düşünce şaşkına döndü, zehirlendikleri söylense de bunu doğrulayan ya da çürüten tarihî bir belge yoktur. Çok genç yaşından itibaren bir askerin salabetini ve ruh halini sergileyen dördüncü kardeş Georgius Castriotus'un nazik ve babacan davranışları böyle bir zehirlenme şüphesini ortadan kaldırır. Türk sarayına meydan okuyan bir Tatar, iki de Persli karşısında peş peşe kazandığı zaferlerle Murad'ın takdirini kazanmıştı ve hem şanının hem de köleliğinin temsili olarak ona Türkçe İskender Bey ismini vermişti. Babasının krallığı eyalete dönüştürüldü fakat bunun karşılığı olarak sancak statüsüne yükseltilip emrine beş bin atlı ve imparatorluğun önde gelen saygınlarından olduğuna ilişkin paye verildi. Avrupa'da ve Asya'da yapılan savaşlarda onurla hizmet etti, İskender Bey'in Hristiyanlara rastladığı zaman onları kolladığına, Müslüman düşmanlara karşı ise şiddetle saldırdığına inanan tarihçinin bu yaratıcılığına ya da saflığına ancak gülebiliriz. Huniades'in şanı tartışmasızdır, o ülkesini ve dinini savunmak için savaşmıştı ancak bu yurtseveri öven düşmanları onun rakibini hain ve dönek diye adlandırmıştır. Hristiyanların gözünde İskender Bey'in isyanı, babasının yanlışları, üç kardeşinin şüpheli ölümleri, kendinin küçümsenerek yurdunun köle durumuna düşürülmesiyle haklı bulunmuştur, biraz geç de olsa atalarının inancını ve bağımsızlığını savunmuş olduğundan ona hayrandırlar. Dokuz yaşından itibaren Kur'an eğitimi aldı, İncil'den habersizdi; bir askerin dinini otorite ve alışkanlık oluşturur, haliyle kırk yaşında[38] nasıl böyle bir zihin aydınlanması yaşadığını

(L, I. s. 6, 7).

38. İskender Bey, 1466'da altmış üç yaşındayken ölmüşse (Marinus, L, XIII, s. 370), 1403'te doğmuş demektir; anne babasından Türkler tarafından alındığında *novennis* [9 yaşında] olmalıdır (Marinus, L, I, s. 1, 6); bu olay 1412'de olmuş, demek ki II. Murad'ın tahta çıkmasından dokuz yıl önce meydana gelmiştir; bu sultan Arnavut tutsağı kalıtım yoluyla almış, doğrudan doğruya kendisi tutsak etmemiştir. Spondanus bu tutarsızlığa dikkat çekmiştir (MS 1341,

anlayabilmek çok zordur. Bağlandığı zincirlerin ağırlığını hissederek bunları kırmışsa, o zaman çıkar ya da intikam duygularıyla hareket ettiğinden daha az şüphe edilecektir. Fakat uzun yıllar boyunca kayıtsız kalması ve her yıl ödüllendirilmesi sultan ile tebaası arasındaki bağı daha da güçlendiriyordu, bu da haklılığını biraz zedeliyordu. İskender Bey içinde uzun süre Hristiyan inancını ve isyan niyetini barındırmışsa, her namuslu insan, hainlik için kullandığı, yemininden dönmeye söz verdiği, binlerce mutsuz kardeşinin maddi ve manevi yıkımına sebep olduğu bu alçakça tutumunu lanetle anacaktır. Türk ordusunun öncülerine komuta ettiği sırada Huniades ile gizli mektuplaşmasını da övecek miyiz? Hamisinin düşmanlarının zafer kazanmasını sebep olan hainlik edip sancağını terk etmesini mi affedelim?

Türklere Karşı İsyan Etmesi (28 Kasım 1443)

Yenilgiyle sonuçlanmak üzere olan bir savaşın kargaşası içinde İskender Bey'in gözleri reis efendiye [reisülküttap] dikildi, hançerini göğsüne dayayıp Arnavutluk bölgesinin yönetimi için bir ferman hazırlamaya onu zorladı, sonra da korkuya kapılarak suçunun anlaşılmaması için o suçsuz insanı ve maiyetindekileri öldürdü. Planlarını açıkladığı maceraperest arkadaşlarıyla birlikte savaş alanından, geceleyin hızlı ilerleyişlerle babasının memleketinin dağlarına kaçtı. Fermanı gören Croya [Kroya; Krujë; Akçahisar] ona kalenin kapılarını açtı, kaleye hâkim olur olmaz sahte maskesini çıkardı ve peygamber ile padişahı inkâr etti ve kendisini ülkesi ile ailesinin intikamcısı ilan etti. Dinin ve özgürlüğün yeniden tesisi iddiası genel bir isyanın fitilini tutuşturdu, savaşçı bir ulus olan Arnavutlar yaşamak veya ölmek için kralla-

No. 31; 1443, No.14).

rının vârisine katıldılar; Osmanlı askerleri de ya şehit ya da vaftiz olmak seçeneklerinden birini seçmeye zorlandılar. Epir (Epiros) bölgesinde bulunan yöneticilerin yaptıkları toplantıda İskender Bey, Türklere karşı yapılacak savaşta komutan olarak seçildi ve tüm müttefikler para ve asker sağlamayı kabul ettiler. Vergilerden, taşınmazlardan ve zengin Selina tuzlalarından yılda iki yüz bin duka[39] tutarında bir gelir sağlandı ve bunun lüks ve şahsi harcamalar için değil kesinlikle genel hizmet için kullanılması karar altına alındı. Halka karşı hoşgörülü ama disiplin konusunda sert olan İskender Bey, yersiz davranışta bulunanları ordudan kovuyordu, bu da otoritesini güçlendiriyordu ve komutası altındaki Arnavutlar kendilerinin yenilmez olduklarına inanıyorlardı ve düşmanlarına da böyle görünüyorlardı. Onun gittikçe yayılan ününü duyan birçok yiğit Fransız ve Alman serüvenci gelerek hizmeti altına girdiler; kendi ordusu sekiz bin atlı ve yedi bin piyadeden oluşuyordu, atları ufak türdendi, savaşçıları zindeydi ve o, ülkesinin dağlarının zorluklarını ve sağlayacağı avantajları iyi biliyordu; geceleri tehlikenin yaklaştığı fenerlerle haber veriliyor ve tüm birlikler en elverişli yerlerde mevzi alıyorlardı. Böylesine orantısız kuvvetlerle İskender Bey yirmi üç yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun ordularına karşı koydu; iki fatih, İkinci Murad ile büyük oğlu, bariz bir küçümseme ve yatışmaz bir hınçla üzerine gittikleri bir isyancı karşısında başarısızlığa uğradılar. Murad, altmış bin süvari ve kırk bin yeniçeriyle Arnavutluk'a girdi; kırsal alanı yağmalayabildi, savunmasız kentleri işgal edebildi, kiliseleri camiye dönüştürdü, Hristiyan gençleri sünnet etti ve yetişkin ve inatçı tutsaklarını ölümle cezalandırdı ama fetihleri, saldırılara inatla dayanan ancak saçma bir hile ve batıl inançla yenilgiye uğratılan küçük Sfetigrade [Svetigrad] Kalesi'nden öteye geçeme-

39. Geliri ve emrindeki güçler bereket versin ki Marinus tarafından açıklanıyor (L, II, s. 44).

di.[40] Murad, Kastrioti'lerin kalesi ve merkezi olan Croya önünde çok kayıp verdi ve utanç içinde kuşatmayı kaldırdı; can sıkıcı geri çekilişinde de neredeyse görünmez düşmanı tarafından taciz edildi;[41] bunlardan dolayı yaşadığı hayal kırıklığı belki de sultanın ömrünü kısaltan sebepler arasındaydı.[42] Kazandığı fetihlerin tam ortasındaki bu can sıkıcı dikenden uzun süre kurtulamayan İkinci Mehmed ateşkes anlaşması için elçilerinin onunla görüşmelerine izin verdi. Arnavut prensi ulusunun özgürlüğünü ustaca savunan bir kişi olarak övülmekte haklıdır. Şövalye ruhunun ve imanının verdiği coşkuyla o, Büyük İskender (III. Alexandros) ve Pyrrhos ile birlikte anılmış ve hemşerilerinin yüzlerini kızartmamıştır. Ancak dar bir bölgeye hükmeden ve küçük güçleri olan biri, doğuyu ve Roma lejyonlarını yenerek zafere ulaşan antik kahramanlardan ayrılmalıdır. Karşı karşıya geldiği paşalar, mağlup ettiği ordular, kendi elleriyle katlettiği üç bin Türk eleştirel gözle değerlendirilmelidir. Okuryazar olmayan bir düşmana karşı, Epir'in karanlık ıssızlığında taraflı biyografi yazarları maceranın boyutunu biraz büyütebilirler fakat kurguları İtalyan tarihi ışığında açığa çıkmıştır. Onların doğruluğundan kuşku duymak için gösterilebilecek örneklerden birisi de Napoli kralına yardım için sekiz yüz kişinin başında Adriyatik Denizi'ni geçmiş olduğuna ilişkin hikâyedir.[43] Belki de onlar kazandığı üne zarar

40. Biri Bulgaristan'da, öbürü Arnavutluk'ta olmak üzere iki Dibras [Debre] vardı, bunları yukarı ve aşağı olarak ayırıyorlardı; Croya'dan yetmiş mil uzaklıkta olan birincisi (L, I, s. 17) Svetigrad Kalesi'ne komşuydu; buranın halkı, kıyıya bir köpek ölüsü atıldığı için o suyu içmeyi reddetmişlerdi (L, V, s. 139, 140). Keşke elimizde iyi bir Epir haritası olsaydı.

41. Tüm yabancıların ve yeni zaman yazarlarının olduğu gibi aldığı Arnavut papazının cafcaflı ve laf kalabalığıyla dolu dördüncü, beşinci ve altıncı kitaplarındaki bilgileri Cantemir'in (s. 92) Türkçe anlatısı ile karşılaştırınız.

42. Kahramanının onurunu artırmak için, Barletius (L, VI, s. 188,-192) sultanı gerçekten de Croya Kalesi önünde hastalıktan öldürüyor. Ne var ki bu cüretkâr kurgu Murad'ın Edirne'de hangi tarihte öldüğünü bilen Grekler ve Türkler tarafından çürütülmüştür.

43. Calabria seferi için bkz. Muratori'nin (*Annali d'Italia,* c. XIII, s. 291) ve

vermeden, Osmanlı gücüne karşı pes etmek zorunda kaldığını söyleyebileceklerdi. Kendini büyük bir tehlikede hissedince Papa İkinci Pius'tan sığınma talebinde bulundu. Herhalde kaynakları tükenmişti; Venedik'e bağlı Lissus'ta sığınmacı olarak öldü[44] (17 Ocak 1467). Mezarı, öldükten hemen sonra bu toprakları ele geçiren Türkler tarafından bozuldu, kemiklerini bileklikler yapıp takan yeniçeriler, bu batıl tılsımla onun yiğitliğine gayriihtiyari de olsa saygı duyduklarını göstermiş oldular. Ölümünden hemen sonra ülkesinin yıkılması da onun ününe katkı sağlamış olabilir, ne var ki direnişin ve teslimiyetin sonuçlarını mantıklı bir şekilde düşünüp tartsaydı, bir yurtsever olarak sadece kendi hayatı ve dehasına bağlı olan eşitsiz bir savaşa girmezdi. Belki de İskender Bey, papa tarafından destekleneceği, Napoli kralının ve Venedik Cumhuriyeti'nin Adriyatik Denizi'nin Yunanistan ve İtalya arasındaki dar sahil kesimini koruyan özgür ve Hristiyan halkını korumak için birleşecekleri mantıklı ama temelsiz düşüncesine kapılmıştı. Henüz bebek olan oğlu ulusunun yaşadığı felaketten kurtulmuştu; Kastrioti'ler[45] Napoli Krallığı'ndaki bir dukalığa yerleştirildiler ve soyları günümüze dek, krallığın en ünlü ailelerinde yaşamını sürdürdü. Arnavutluk'tan kaçan bir koloni Calabria'da yurt edinme olanağı buldu; bunlar atalarının dilini ve geleneklerini bugün de sürdürmektedirler.[46]

---

alıntıladığı yazarın orijinal metninin (Joh. Simonetta, *de Rebus Francisci Sfortiæ*, içinde: Muratori, *Script. Rerum Ital.*, c. XXI. s. 728 vd.) ya hiç bahsetmediği ya da bizzat tanıklığı sebebiyle düzelteceği Marinus Barletius'un dokuzuncu ve onuncu kitapları. Stradiot [Stratioti] olarak anılan Arnavut süvarileri kısa sürede İtalya'daki savaşlarda ünlendi (*Mémoires de Comines*, L, VIII, b. 5).

44. En iyi kaynaklara ve en akılcı eleştirilere göre davranan Spondanus, dev gibi betimlenen İskender Bey'i insan boyutlarına indirdi (MS 1461, No. 20; 1463, No. 9; 1465, No. 12, 13; 1467, No. 1). Papaya bizzat yazdığı mektubu ve Korfu Adası'nda göçebeliğin sıkıntılarını çeken Phranza'nın (I. III. 28) şahitliği, Marinus Barletius'un (L, X) acemice gizlediği sıkıntılarını gösteriyor.

45. Kastrioti ailesi için bkz. Ducange (*Fam. Dalmaticæ vd.*, XVIII. s. 348-350).

46. Bu Arnavut kolonisinden Swinburne (*Travels into the Two Sicilies*, c. I, s.

ROMA VEYA GREK İMPARATORLARININ SONUNCUSU CONSTANTINOS PALAIOLOGOS (1 KASIM 1448-29 MAYIS 1453)

Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü takip ettiğim bu uzun yolda Caesar'ların adını ve görkemini zayıf bir biçimde sürdürmüş olan Constantinopolis'in son hükümdarına varmış bulunuyorum. Macar haçlı seferinden sonra dört yıl daha yaşamış olan Ioannes Palaiologos'un ölümüyle[47] Andronikos'un da ölümü ve Isidore'nin manastıra çekilmesi üzerine krallık hanedanında Manuel'in üç oğlu Constantinos, Demetrios ve Thomas kaldı. Birinciyle sonuncusu Mora'da, çok uzaktaydılar, Selybria (Silivri) topraklarına sahip olan Demetrios, bir grupla merkezden uzak yerlerdeydi, hırsı halkının yaşadığı sıkıntılara karşı onu kör etmişti, zaten Türklerle ve hizipçilerle kurduğu komplo hareketleriyle imparatorluğun huzuru bozulmuştu. Son imparatorun cenazesi aceleci ve şüpheli davranışlarla gömüldü, Demetrios taht üzerindeki hakkını savunmak için bayatlamış ve değersiz bir safsatadan yararlanmak istedi ve kendisinin, babası saltanat sürdüğü sırada doğmuş en büyük evlat olduğunu ileri sürdüyse de imparatoriçe, senato, askerler, kilise mensupları ve halk ortak bir fikirle yasal halefi belirledi. Bu değişimden haberi olmayan Thomas ise o esnada tesadüfen başkente döndü ve o esnada orada bulunmayan diğer kardeşinin hakkını savundu. Tarihçi Phranza, elçi olarak hemen Edirne sarayına gönderildi.

350-354) bahsetmektedir.

47. Phranza'nın kroniği açık ve özgündür, ne var ki Spondanus (MS 1445, No. 7) dört yıl yedi ay yerine, son Constantinos'un yedi ya da sekiz yıl saltanatta kaldığı söylüyor, bu fikrini IV. Eugenius'un Etiyopya kralına yazdığı iddia edilen bir mektubuna dayandırıyor.

Murad onu saygıyla kabul etti ve armağanlar vererek uğurladı, ne var ki onun bu nazik onayı, kendi üstünlüğünü ve Doğu İmparatorluğu'nun da yakında çökeceğini ilan etmiş oluyordu. Constantinos'a Sparta'da iki önde gelen temsilci tarafından taç giydirildi. İlkbaharda Mora'dan yelken açtı, tesadüfen karşılaştığı bir Türk filosundan kurtuldu, tebaasının övgüleri zevkle kabul etti, yeni saltanatını bir festivalle kutladı ve dağıttığı bağışlarla zaten yoksullaşan devletin hazinesini tamamen tüketti. İmparator, Mora'nın mülkiyetini kardeşlerine bıraktı, bu iki prensin, Demetrios ve Thomas, annelerinin önünde sözler verip kucaklaştılarsa da bu, aslında aralarındaki kırılgan hukukun süreceğinin göstergesi değildi. Sonra imparator kendine bir eş seçmeyle ilgilendi. Ona Venedik doge'sinin kızı önerildi ancak Bizans soyluları, miras yoluyla gelen hükümdarlık ile seçim sonucu göreve gelen liderliğin denk olmadığı gerekçesiyle bu öneriye karşı çıktılar; [Bizanslıların yaşayacağı] sonraki sıkıntılarda bu güçlü cumhuriyetin yöneticisi uğradığı bu hakareti hep hafızasında taşıdı. Constantinos, Gürcü ve Trapezus (Trabzon) krallık aileleri arasında kararsız kaldı.

Phranza'nın Elçiliği (1450-1452)

Gerek yaptığı resmî görevler gerekse özel yaşamı ile Phranza Bizans İmparatorluğu'nun son günlerini âdeta tek başına temsil etmektedir.[48] *Protovestiarios* Phranza[49] imparatorun vekâleti ve yetkileriyle donatılmış olarak imparatorluğun lüksü ve zenginliğinin arta kalanlarıyla bezeli biçimde Constantinopolis'ten yola çıktı. Kalabalık maiyetinde soylular, muhafızlar, hekimler

48. Phranza (L, III, 1-6) güveni ve itibarı hak ediyor.
49. (Lat.) *Sacrae vestis*. Kutsal gardırop anlamına gelir ve imparatorluğun en üst düzeydeki mali yetkilisidir. (ç. n.)

ve keşişler bulunuyordu, bir müzisyenler topluluğu onlara eklendi; hayli pahalıya mal olan bu elçilik görevi iki yıldan çok sürdü. Gürcistan'a, daha doğrusu Iberia Krallığı'na vardıklarında kentliler ve köylüler bu yabancıların çevresinde toplandılar, ne olduğunu bilmedikleri çalgılardan çıkan nağmeleri dinlemekten pek büyük keyif aldıkları saf tutumlarından belli oluyordu. Daha önce barbarlara tutsak düşmüş[50] yüz yaşlarında bir adam, dinleyicilerine Hindistan'ın şaşılası özelliklerini[51] ve adını bilmediği bir denizden nasıl Portekiz'e döndüğünü anlatarak onları eğlendiriyordu.[52] Phranza bu konuksever topraklardan, Grek hükümdardan Murad'ın kısa süre önce öldüğünü haberini aldığı Trapezus sarayına geçti. Bu deneyimli politikacı sevinmek yerine hırslı bir gencin babasının bilge ve barışçıl yönetim üslubuna uzun süre bağlı kalmayacağını düşünerek endişeye kapıldı. Sultan Murad'ın ölümünden sonra Sırp despotunun kızı olan ve dinini değiştirmeyip Hristiyan inancını sürdüren karısı Maria[53] onurlu bir biçimde ailesine geri gönderilmişti; büyükelçi, imparatora güzelliği ve erdemi ile ünlü olan bu kadının hanedana layık bir seçim olacağını tavsiye etti, Phranza bu tavsiyesine karşı

50. Timur'un Gürcistan'ı birinci ele geçirişinde, 1394'te tutsak edildiğini kabul etsek (Sherefeddin, L, III, b. 50), Tatar ustayı 1398'e Hindistan'a kadar izlemiş olması, oradan da baharat taşıyan gemilere binmiş olması düşünülebilir.

51. Mutlu ve dindar Hintliler yüz elli yıldır bitki ve mineral açısından zengin hükümdarlık ülkesinin en güzel ürünlerini elde ediyorlardı. Hayvanları dev gibiydi, karıncalar (*formiça indica*) dokuz inç uzunluğundaydı, koyunları fil gibi, filler koyun gibi... *Quid libet audenti* vd.

52. Baharat adalarından Hindistan'ın dışındaki bir limana giden gemiye bindi; *invenitque navem grandem* Ibericam, *quâ in* Portugalliam *est delatus.* Bu sahte ya da olağanüstü pasaj (Phranza, L, III, b. 30), Ümit Burnu'nun keşfinden yirmi yıl önce, 1477'de yazılmıştır. Ne var ki bu yeni coğrafi eser, Nil'in kaynağını Hindistan'da gösteren eski ve çelişkili hatalara bağlı kalıyor.

53. Onu Lazarus Ogli'nin ve Sırp Helena'nın kızı olarak tanıtan Cantemir (s. 83) Murad'la evlenme yılını 1424 olarak saptıyor. Sultanla yirmi altı yıl beraber yaşadıkları halde *corpus ejus non tetigit* [Lat. "Ona elini sürmeden"] olduğuna inanmak kolay değildir. Constantinopolis'in alınışından sonra Sultan II. Mehmet'in yanına sığındı (Phranza, L, III, b. 22).

getirilebilecek itirazları da ayrıntılı bir şekilde ele alarak çürüttü. Denk olmayan birleşmeleri kraliyet moru ile yüceltilebilirdi, akrabalık engeli ise biraz sadaka vererek kiliseden sağlanacak bağışlamayla kaldırabilirdi, bir Türk ile evlenmenin utancına da her zaman göz yumuluyordu ve güzel Maria her ne kadar elli yaşına gelmişse de imparatorluğa bir vâris verebilme umudu vardı. Constantinos, Trapezus'tan demir alan ilk gemiyle kendisine iletilen tavsiyeye kulak verdi, ne var ki sarayın bir kısmı bu evliliğe karşı çıktı, zaten kalan günlerini manastırda ibadetle geçirme yemini eden kadın sultan da bu durumu olanaksız kıldı. Yine ilk seçeneğe dönen Phranza, Gürcü prensesini yeğledi; böylesine göz kamaştırıcı bir ittifak da babasının gözlerini kamaştırdı. İlkel ve millî geleneklerine göre kızı için para istemek şöyle dursun[54] çeyiz parası olarak elli altı bin ve senelik beş bin duka vermeyi önerdi. Phranza'nın bu hizmetinin karşılığı bir teminatla geri ödendi, oğlu imparator tarafından vaftiz edilip evlatlık alındı ve kızına da Constantinopolis imparatoriçesi gibi hizmet edileceğinin sözünü verdi. Phranza'nın dönüşünde Constantinos anlaşmayı mührünü basarak kendi elleriyle onayladı ve güvence için altın boğanın üzerindeki üç kırmızı haç simgesini bastı ve ilkbaharda kadırgalarının gelini imparatorluk sarayına getirmek üzere yola çıkacağını Gürcü elçiye iletti.

Bizans Sarayının Durumu

İmparator bu işi bitirince, tek başına sadık Phranza'yı kabul etti, onu, bir hükümdarın resmî takdiriyle değil uzun yokluğundan sonra içini dökeceği bir dostun sıcaklığıyla kucakladı. "Bana herhangi bir çıkar gözetmeden ve öfke duymadan öğüt veren an-

54. Antik Çağ okuyucuları, Agamemnon'un sunularını (*Iliad* , L, V, 144) ve antik dönemin geleneklerini hatırlayacaktır.

nemi ve Kantakuzenos'u yitirdikten sonra[55] etrafım ne sevdiğim ne de güvendiğim insanlar tarafından sarıldı," dedi imparator. "Sizin de tanıdığınız, fikirlerine sıkı sıkıya bağlı olan büyük amiral Loukas Notaras, her yerde benim düşüncelerimi ve davranışlarımı kendisi yönlendiriyormuş gibi sözler söylüyormuş. Saray mensuplarının geri kalanı da ya kişisel çıkarlarla ya da gerçek dışı görüşlerle hareket ediyor, siyasi konular ve evliliğim için keşişlere ne danışabilirim? Uzun süre sizin yardımınıza ve sadakatinize ihtiyacım olacak. İlkbaharda kardeşlerimden birine Batılı devletin yardımını sağlamasını rica edeceksiniz, özel bir heyetle Mora'dan Kıbrıs'a, oradan da yeni imparatoriçeyi getirmek için Gürcistan'a gideceksiniz." Phranza, "Emirlerinize karşı çıkılmaz yüce efendim ama," dedi ve anlamlı bir gülümsemeyle şöyle devam etti: "Hiç ara vermeden evimden uzak kalırsam eşim bir başka koca aramaya kalkışabilir ya da bir manastıra kapanabilir." İmparator onun endişelerine güldükten sonra, *bunun* son yolculuğu olacağını, oğluna varlıklı ve soylu bir vâris belirleyeceğini ve kendisini de büyük *megas logothetes* [mali işlerden sorumlu en yüksek rütbeli kişi] olarak atayacağını söyledi. Evlenme işi hemen düzenlendi fakat bu görev, kendi konumuyla uyumsuz olmasına rağmen, amiral tarafından gasp edildi. Muvafakatini almak ve buna denk başka bir görevlendirme müzakere etmek üzere bir süre beklenildi ve küstah ve güçlü birini sinirlendirmemek için Phranza'nın atanması gizli tutuldu. Kış, elçilik görevinin hazırlığıyla geçti; Phranza, oğlunu tehlikeli olabilecek ortamdan uzaklaştırmaya, annesinin yakınlarının bulunduğu Mora'ya götürmeye karar verdi. İşte Türklerle yapılan bir savaşla bozulan ve imparatorluğun yıkıntıları altında gömülen kamusal ve kişisel planlar buna benzer şeylerdi.

55. Kantakuzenos (bu isimli imparatorun akrabası mı, bilmiyorum) Grek mezhebinin ateşli savunucusu olan bir yerliydi ve elçi olarak gönderildiği Sırp kraliçesinin kardeşiydi (Syropoulos, s. 37, 38, 45).

LXVIII. BÖLÜM

II. Mehmed'in Saltanatı ve Karakteri

Constantinopolis'in Türkler Tarafından Kuşatılması ve Kesin Olarak Fethi

Constantinos Palaiologos'un Ölümü

Greklerin Tutsaklığı

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Yıkılması

Avrupa'nın Şaşkınlığı

II. Mehmed'in Fetihleri ve Ölümü

(M.S. 1451-1481)

II. MEHMED'İN KARAKTERİ

Constantinopolis'in Türkler tarafından kuşatılması her şeyden önce bakışlarımızı ve merakımızı Bizans İmparatorluğu'nu yıkan güçlü kişiye ve karakteri üzerine çekmektedir. II. Mehmed,[1] II. Murad'ın oğluydu, annesi Hristiyan bir prensesti, muhtemelen bütün ülkelerden gelerek sultanın hareminde yer alan cariyelerden biriydi. [Mehmed] Dindar bir Müslüman'a verilen ilk eğitimleri aldı ve ahlakını öğrendi, yaşamının bu döneminde, Müslüman olmayan biriyle konuştuktan sonra, arınmak için, dinen emredildiği üzere elini yüzünü yıkıyordu [abdest]. Yaşı ilerledikçe ve hükümdarlık kabiliyetleri arttıkça bu koyu taassubun da gevşediği anlaşılıyor. Kendini rahat hissettiği anlarda (söylendiğine göre) Mekkeli peygamber için eşkıya ve sahtekâr demeye bile cüret edermiş. Ancak sultan Kur'an'ın ayetlerine ve kurallarına her zaman saygılı olmuştur,[2] özel yaşamındaki patavatsızlıkları hiçbir zaman halkın kulağına gitmemiştir ve

1. II. Mehmed'in karakteri söz konusu olduğunda Türklere veya Hristiyanlara inanmak risklidir. En makul portresi, kini yaşının ilerlemesi ve inzivaya çekilmesiyle iyice azalmış olan Phranza (L, I, b. 33) tarafından yapılmış görünüyor; ayrıca bkz. Spondanus (MS 1451, No. 11), Fleury'nin devamcısı (c. XXII, s. 552), Paulus Jovius, *Elogia* (L, III, s. 164-166) ve Bayle, *Dictionnaire* (c. III, s. 272-279).

2. Cantemir (s. 115) ve yaptırdığı camiler dine karşı umumi saygısının kanıtlarıdır. Mehmed, Patrik Gennadios ile kendi dinlerini içeren özgürce tartışmalar yapmıştır (Spond., MS 1453, n. 22)

bu konuda kendilerini, gerçeğin dışındaki hata ve zırvalıklara kaptırmış olan yabancıların ve softaların sözlerine inanmamak gerekir. Mehmed en bilgili üstatlardan ders almış ve çeşitli bilim dallarında hızlı ilerlemeler kaydetmiştir, ayrıca anadilinin yanında Arapça, Farsça, Kaldea dili (Chaldaean) veya İbranice, Latince ve Grekçeyi konuşuyor veya en azından bu beş dilde konuşulanları anlıyordu.[3] Farsça iyi vakit geçirmesine, Arapça ise eğitimine katkı sağlıyordu; zaten genç Doğulular bu iki dili genellikle öğreniyorlardı. Türkler ile Grekler arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında hükmetmeyi istediği bir ulus ile kendi dillerinde sohbet etmeyi istemiş olabilir, Latince nazım[4] ve nesirlerde[5] kendisine yapılan övgüler kulağına gitmiş olabilir ancak hangi fayda veya değer bir devlet veya bilim adamının kölesi olan İbranilerin tuhaf dillerini öğrenmesini sağlamıştır? Dünya tarihi ve coğrafyasına meraklıydı ve konularında bilgi sahibiydi Doğulu, belki de Batılı kahramanların[6] yaşam öykülerini büyük bir gıptayla okuyordu, astrolojiyi matematik biliminin kapsa-

3. *Quinque linguas praeter suam noverat; Graecam, Latinam, Chaldaicam, Persicam.* Phranza'yı Latinceye çeviren yazar, her Müslüman'ın Kur'an'ı okumak için öğrenmesi gereken Arapçayı çıkarmış.

4. Philelphus, Latince yazdığı övgü şiiri (*ode*) ile Constantinopolis fatihinden karısının annesinin ve kız kardeşlerinin özgürlüğe kavuşturulmasını talep etti ve bu bağışlamayı elde etti. Bu şiir, Milano dükünün elçileri vasıtasıyla sultana teslim edilmişti. Philelphus'un kendi isteğiyle Constantinopolis'e çekilmek istediği iddiası şüphelidir, zira hatip sık sık kutsal savaş çağrıları yapmıştır (yaşam öyküsü için bkz. Lancelot, içinde: *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, c. X. s.718, 724 vd.).

5. Robert[o] Valturio 1483'te Verona'da on iki kitaptan oluşan *De re Militari* eserini yayımladı; bombaların kullanılmasından söz eden ilk o olmuştur. Hamisi, Rimini Prensi Sigismund[o] Malatesta, Latince bir mektupla bu eseri II. Mehmed'e sundu.

6. Phranza'ya göre, II. Mehmed, sürekli olarak İskender'in, Augustus'un, Constantinos'un ve Theodosius'un yaşam öykülerini ve tüm eylemlerini okuyup inceliyordu. Onun buyruğu üzerine Plutarhos'un *Lives* (*Bio Paralleloi*) eserinin Türkçeye çevrildiğini bir yerlerde okudum. Sultan, Grekçesini anladıysa tebaasının bu çeviriden yararlanmasını isterdi. Bununla birlikte bu yaşam öyküleri, değerli oldukları kadar bir özgürlük okulu mahiyeti de taşıyorlardı.

mı içinde varsayması zamanının genel bir aptallığı olduğundan mazur görülebilir, ayrıca İtalyan ressamlarını davet etmiş ve onlara armağanlar vermiştir ki bu da [İslam dininin hoş gözlerle bakmadığı] sanata karşı duyduğu beğeninin simgesidir.[7] Ne var ki bu vahşi ve azgın insanı din kuralları ve eğitimle zapt etmek mümkün değildi. Çalınan bir kavunu yediklerini ispat etmek için on dört iç oğlanın karnını deşmesinin ya da yeniçerilere aşk düşkünü olmadığını göstermek için kendi elleriyle kafasını kestiği güzel cariyenin öyküsünü yazmayacağım ve bunlara kesinlikle inanmıyorum. Osmanlı hanedanında yalnız üç hükümdarın içkiye düşkün olduğunu söyleyen Türk vakayinameleri onun masumluğunu böylece belirtiyorlar.[8] Ancak hiddetli ve amansız tutkuları olduğu da inkâr edilemez, savaş alanında olduğu gibi sarayında da en önemsiz sebeplerle kan dökmekte tereddüt etmezdi, doğaya aykırı şehvetiyle esir aldığı genç ve soylu adamların gururlarıyla oynuyordu. Arnavutluk Savaşı'nda dersini iyi çalıştı ve kısa sürede babasının yaptıklarını aştı; iki imparatorluğu, on iki krallığı ve iki yüz kenti yenilmez kılıcıyla fethettiği yazıldıysa da bu, abes ve dalkavukça bir hesaptır. Hiç kuşkusuz bir askerin ve muhtemelen bir komutanın niteliklerine sahipti, Constantinopolis'i fethetmesi de ününe ün kattı, ne var ki imkânları, karşılaştığı engelleri ve başarıları karşılaştıracak olursak II. Mehmed herhalde III. Aleksandros (Büyük İskender) ve Timur'un düzeyine çıkarılamaz. Komuta ettiği Osmanlı kuvvetleri, her zaman düşman ordusundaki asker sayısından daha fazlaydı, yine de fetihleri Fırat'ın (Euphrates) ve Adriyatik Deni-

7. Venedik'ten getirttiği ünlü Gentile Bellini, ondan bir altın kolye ile bir altın zincir ve içerisinde üç bin duka bulunan bir kese aldı. Ressama kas hareketlerini göstermek için bir kölenin öldürüldüğünü yazan Voltaire'in saçma hikâyesine sadece gülüyorum.

8. İçkiye düşkün sultanlar I. Süleyman, II. Selim ve IV. Murad'dır (Cantemir, s. 61). Pers sofuları daha düzenli bir liste sunabilirler, son zamanlarda ise bizim Avrupalı gezginlerimiz bu âlemlerin tanıkları ve katılımcılarıydı.

zi'nin ötesine geçemedi ve orduları Huniades (Yanoş) ve İskender Bey, Rodos Şövalyeleri ve Pers kralı tarafından durduruldu.

Saltanatı (9 Şubat 1451-2 Temmuz 1481)

Murad'ın hükümdarlığı sırasında iki kez tahta çıkmış ve iki kez de tahttan inmiştir. Babasının hükümdarlığına karşı koymaya genç olduğu için kalkışmamış ancak bu faydalı önlemin alınmasını önermiş olan vezirleri hiçbir zaman bağışlamamıştı. Bir Türkmen beyinin kızıyla evlendi, iki ay süren düğün şenliklerinden sonra, Edirne'den karısıyla beraber ayrılıp Manisa'ya gitti. Altı hafta dolmadan Divan'dan [Divanı Hümayun] Murad'ın öldüğü ve yeniçerilerin ayaklandığı haberi geldi. Hızla harekete geçti ve kudretiyle bu isyancıları yola getirdi ve seçkin muhafızlarla Çanakkale Boğazı'ndan [Hellespontus] geçti; Edirne'ye 1 mil mesafedeyken vezirler ve beyler, imamlar ve kadılar, askerler ve halk yeni sultanlarının önünde yere kapandılar, sevinç gözyaşı döktüler. 21 yaşında tahta çıktı ve erkek kardeşlerini, çocuk yaşında olanları da dâhil, isyana kalkışabilirler düşüncesiyle mecburen öldürttü.[9] Asya'dan ve Avrupa'dan gelen elçiler tebriklerini sundular ve dostluğunu talep ettiler, onlarla ılımlı ve barışçıl bir dille konuştu. Yapılan anlaşmada ettiği kutsal yeminler ve verdiği samimi teminatlarla Grek imparatorunun güvenini arttırdı ve isteği üzerine Bizans sarayında alıkonulan Osmanlı şehzadesinin yıllık giderleri için ödemesi gereken üç yüz bin *asper*'in [akçe] karşılığı olarak Strymon [Struma] kıyılarındaki bir kısım verimli toprağı Bizans İmparatorluğu'na verdi. Ancak Mehmed'in ah-

9. Bu haneden çocuklarından biri olan Calapin acımasız kardeşinin elinden kurtarıldı ve Callistus Othomannus adıyla Roma'da vaftiz edildi. İmparator III. Frederic ona Avusturya'dan bir arazi verdi ve hayatını orada tamamladı; gençlik yıllarında Viyana'daki yaşlı şehzade ile sohbet eden Cuspinian[us] onun dindarlığını ve bilgeliğine hayran kaldı (*de Caesaribus*, s. 672, 673).

bapları, babasının görkemli yaşantısını ıslah edecek kadar ciddi olan bu genç hükümdardan korkmuş olabilirler; gösteriş için ayrılmış paraları, tasarladığı planları gerçekleştirme yolunda harcamaya başladı ve yedi bin doğancıbaşından oluşan gereksiz bir grup ya dağıtıldı ya da askerî birliklere kaydedildi. Saltanatının ilk yazında, bir ordunun başında Asya [Anadolu] şehirlerini dolaştı; en büyük hayalinin küçük engellere takılmaması için Karamanların gururunu kırıp onlara baş eğdirdi.[10]

Mehmed'in Düşmanlarına Dair Planları (1451)

Muhammedî ve özellikle de Türk kazuistler, inananları hiçbir vaadin dinlerinden ve görevlerinden daha bağlayıcı olmadığını ve sultanın kendisinin ve seleflerinin anlaşmaları feshedebileceğini ilan ettiler. Murad'ın adaleti, alicenaplığı, ahlaka aykırı bulduğu bu ayrıcalığı hoş karşılamamıştı fakat hırs, oğlunu, insanların en kibirlisi kılmış ve hilekârca ve ikiyüzlü davranışlarda bulunmuştur. İki dudağı arasından barış kelimesi çıkarken kalbinde savaş planları vardı, Constantinopolis'i fethetmekten başka bir şey düşünmüyordu ve Grekler kendi düşüncesizlikleri ile ölümcül çatlağın ilk bahanesini verdiler.[11] Elçiler, gözden kay-

10. II. Mehmed'in tahta çıkışı için bkz. Dukas (b. 33), Phranza (L, I, b. 33; L, II, b. 2), Chalkokondyles (L, VII. s.199) ve Cantemir (s. 96).

11. Constantinopolis'in kuşatılmasına gelmeden önce belirtmeliyim ki Cantemir ve Leunclavius'un kısa imaları haricinde bu fetih hakkında II. Süleyman'ın Rodos kuşatmasını anlatana benzer herhangi bir Türkçe kaynağa erişemedim (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, c. XXVI. s.723-769). Bu sebeple önyargıları bir dereceye kadar yaşadıkları sıkıntılarla bastırılmış Greklere güvenmem gerekiyor. Başlıca metinlerimiz Dukas (b. 34-42), Phranza (L, III, b. 7-20), Chalkokondyles (L, VIII. s. 201-214) ve Leonardus Chiensis (*Historia C. P. a Turco expugnatae*, Norimberghae, 1544, *in 4to*, 20 yaprak). Bunlardan sonuncusu en eski tarihlisidir; Sakız Adası'nda, şehrin kaybedilişinden sadece yetmiş dokuz gün sonra, 16 Ağustos 1453 tarihinde ve böyle bir olayın etkisiyle altüst olmuş düşünceler ve duygular içerisinde yazılmıştır. Kardinal Isidore'nin

bolup kendilerini unutturacak yerde onun ordusunu izleyerek, verdikleri yıllık parayı ödemesini, hatta miktarını arttırmasını istediler, bu talepler Divan'ın canını sıktı, Hristiyanların gizli dostu olan vezir, kardeşlerinin duygularını [bu elçilere] duyurmak zorunda kaldı. "Aptal ve sefil Romalılar," dedi Halil [Paşa], "sizin planlarınızı biliyoruz ama siz nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunuzun farkında değilsiniz. Artık karşınızda vicdanlı Murad yok, onun tahtında hiçbir kanunun bağlayamayacağı ve engelin durduramayacağı genç bir fatih oturuyor ki onun elinden kurtulabilirseniz günahlarınızın cezasını geciktiren Tanrı'ya şükredin. Neden boş ve imalı tehditlerle bizi korkutmaya çalışıyorsunuz? Kaçak Orhan'ı serbest bırakın ve Romanya sultanı ilan edin, Tuna'nın [Danube] ötesinden Macarları çağırın, Batı uluslarını bize karşı silahlandırın; emin olun yıkılışınızı başlatmak ve hızlandırmaktan başka bir şey yapmış olmayacaksınız." Vezirin bu dehşet verici sözleri Bizans elçilerini çok korkuttuysa da Osmanlı hükümdarının nazik ve dostça konuşmalarıyla rahatladılar; sultan, Edirne'ye döner dönmez Greklerin şikâyetlerini telafi edeceğine ve çıkarlarının da gözetileceğine dair güvence verdi. Ama Çanakkale Boğazı'ndan çıkar çıkmaz onlara ödemekte olduğu parayı kaldırdığına ve Struma kıyılarındaki görevlilerin kovulmasına dair emir verdi, böylece onun düşmanca tavırları açığa çıktı, kısa bir süre sonra da Constantinopolis kuşatmasının başlangıcı sayılacak ikinci bir emir verdi. Daha önce dedesi [Yıldırım Bayezid] Boğaz'ın en dar yerinde Asya tarafında bir hisar yaptırmıştı, kendisi ise bu hisarın tam karşı-

---

Papa V. Nicholas'a yazdığı mektuptan (içinde: *Farragine Rerum Turcicarum,* ad calcem Chalcondyl. *Clauseri,* Basel, 1556) ve ayrıca Theodosius Zygomala'nın Martin Crusius'a 1581 yılında gönderdiği risaleden (*(Turco-Graecia,* L, I, s. 74-98, Basel, 1584) de bazı ipuçları eklenebilir. Çeşitli olaylar ve araçlar Spondanus tarafından eleştirel süzgeçten geçirilmişti (MS 1453, No. 1-27). Olay yerinden uzakta bulunan, yalnız kulaktan dolma bilgileri kullanan Monstrelet'in ve Latinlerin anlatılarını göz ardı etme özgürlüğünü kullanacağım.

sına Avrupa yakasında daha heybetli bir hisar inşa etmeye karar verdi, Grek başkentine yaklaşık beş mil uzaklıktaki Asomaton denen yerde bin duvar ustasının ilkbaharda toplanmasını emretti.[12] İkna, güçsüzlerin yegâne vasıtasıdır ve güçsüz olan nadiren ikna edebilir; imparatorun elçileri, Mehmed'i, tasarısını uygulamaktan vazgeçirmek için boşuna uğraştılar. Söylediklerine göre, dedesi, bir hisar yaptırmak için bu toprakların sahibi olan Manuel'den izin istemişti ancak Boğaz'ın kontrolünü Türklerin eline verecek olan bu ikinci hisar, iki ulusun ittifakına zarar verebilirdi; Latinlerin Karadeniz'deki ticaretine engel olursa muhtemelen şehrin [Constantinopolis] yaşamını sürdürmesine de engel olabilirdi. "Şehrin karşısında bir girişimde bulunuyorum," dedi bivefa sultan, "ancak bu duvarlar Constantinopolis İmparatorluğu'nun sınır taşlarıdır. Macarlarla ittifak kurduğunuzda ve onlar karadan, Fransız kadırgaları da denizden Çanakkale'yi ele geçirdiğiniz zaman babamın içine düştüğü sıkıntıyı unuttunuz mu? Murad, Boğaz'ı geçmeye zorlandığında kötü niyetiniz askerî direncinizden çok daha fazlaydı. O zamanlar Edirne'de bir çocuktum, Müslümanlar endişelendiler ve gâvurlar[13] bizim bu durumumuzla dalga geçtiler. Ama babam, Varna Savaşı'nı kazanınca batı yakasında bir kale inşa etmeye yemin etti ve bunu gerçekleştirmek benim görevimdir. Kendi topraklarım üzerinde

12. Hisarın konumu ve Boğaz'ın topografyası en iyi Peter Gyllius (*de Bosphoro Thracio*, L, II, b. 13), Leunclavius (*Pandect.*, s. 445) ve Tournefort'tan (*Voyage dans le Levant*, c. II, mekt. XV, s. 443, 444) öğrenilebilir ancak Tournefort'un Fransız denizcilik bakanına yolladığı plan ya da harita için üzülmeliyim. Okuyucu bu tarihin XVII. Bölüm'üne geri dönebilir.

13. Türklerin inançsızlar için söyledikleri aşağılayıcı isim Dukas tarafından *Καβουρ*, Leunclavius ve günümüz yazarları tarafından da *Giaour* sözcüğüyle açıklanır. Ducange'ye göre (*Gloss. Graec.*, c. I, s. 530) bu ismin kökeni *καβουρον* halkın konuştuğu Grekçede kaplumbağa demektir ve dininden geriye döneni ifade eder. Oysaki *Gabour* Farsçadan Türkçeye geçen ve ateşe tapanlar için kullanılırken sonradan haça tapanlar için söylenmeye başlayan *Gheber* sözcüğünden fazlası değildir (d'Herbelot, *Bibliot. Orient.*, s. 375).

yapmak istediğim şeyi engellemeye gücünüz ve hakkınız var mı? Bu yer benimdir, Boğaz'ın kıyılarına kadar Asya'da Türkler yaşıyor ve Avrupa, Romalılar tarafından terk edilmiştir. Geri dönün ve mevcut Osmanlı'nın, seleflerinden çok farklı olduğunu kralınıza bildirin, *onun* verdiği kararlar *onların* hayallerini aşar ve *onların* yapmayı göze alamadıklarını *o* yapmaktadır. Güvenle geri dönün fakat benzer bir mesajla gelecek bir sonraki kişinin canlı canlı derisinin yüzüleceğinden haberi olsun." Bu beyandan sonra Greklerin ruhani olarak da önderi olan Constantinos[14] kılıcını kınından çıkardı, Türklerin, Boğaz'a yaklaşmasına ve yerleşmesine karşı direnmeye karar verdi. Fakat kendisine yakışan gibi değil, daha az cömert ve daha az sağduyulu bir tutum takınmasını tavsiye eden sivil ve dinî idarecilere uydu; buna göre yeni onur kırıcı saldırılara acı çekerek sabır göstermesi, Osmanlıların omzuna saldırganlık suçunun yüklenmesi, güvenliklerinin şansa ve zamana bağlı olması ve büyük ve kalabalık bir başkentin yanı başındaki bir kaleyi uzun süre ayakta tutamayacağına dair inançlarını kabul ettirdiler. Bilge insanlar korku, safdiller ise umut içerisinde kış mevsimini geçirdiler; her bir kişinin uğraşı ve zamanı âdeta durdu; Grekler mukadder yok oluşlarının habercisi olarak ilkbaharın gelmesine ve Mehmed'in yaklaşmasına kadar kendilerini tehdit eden tehlikeye gözlerini kapamışlardı.

Boğaz'da Bir Hisar Yaptırıyor (Mart 1452)

Asla affetmeyen bir efendinin emirlerine nadiren itaatsizlik edilir. Martın yirmi altıncı günü, Asomaton Türk zanaatkâr gru-

14. Phranza, efendisinin sağduyusuna ve cesaretine adaletle yaklaşıyor: *Calliditatem hominis non ignorans Imperator prior arma movere constituit*; ayrıca *cum sacri tum profani proceres*'in aptallığını eleştirerek *amentes spe vanâ pasci*'ye kulak vermiştir. Dukas şahsi danışman değildi.

buyla âdeta kaplandı, Avrupa ve Asya'dan kara ve deniz yoluyla malzemeler özenle taşındı.[15] Pişmiş kil Cataphrygia'dan,[16] kereste Heraklea'dan (Karadeniz Ereğlisi) ve Nikomedia'daki (İzmit) ormanlardan, Anadolu'daki taş ocaklarından da taşlar getirildi. Bin duvar ustasının her birine iki işçi yardım etti ve günde iki arşın (*cubit*) miktarınca çalışmaları zorunlu tutuldu. Hisar[17] üçgen biçiminde inşa edildi ve her bir köşeye büyük ve güçlü kuleler yapıldı, bunlardan biri tepenin yamacı üzerinde, diğer ikisiyse deniz kıyısındaydı, duvarların kalınlığı yirmi iki, kulelerin çapı da otuz fit olarak saptanmıştı ve tüm yapı kurşundan sağlam bir malzemeyle kaplanmıştı. Mehmed'in kendisi de yorulmak bilmez bir çabayla çalışmaları yönetti ve zanaatkârları daha hızlı çalışmaları için sıkıştırdı, üç vezirin her birine de bir kulenin sorumluluğu verildi, kadılar da en az yeniçeriler kadar hevesliydi, en basit çalışmanın bile Tanrı'ya ve sultana hizmet etmek anlamına geldiği söylenerek yüceltildi ve bu kadar insanın çabası, gülümsemesiyle umudun, kaşlarını çatmasıyla ölümün habercisi olan sultanın bir bakışıyla gittikçe artıyordu. Grek imparator, karşı konulmaz ilerleyişi dehşetle seyretti ve didişmek için en ufak fırsatı kollayan ve gizlice kışkırtan amansız bir düşmanı pohpohlayarak veya hediyeler vererek yatıştırmak için boşuna çabaladı. Bu tür fırsatlar kaçınılmaz olarak hemen ortaya çıkıyordu. Açgözlü ve kâfir Müslümanlar tereddüt dahi etmeden görkemli kiliselerin kalıntılarını, hatta Başmelek Mikail'e adanan mermer sütunları kullanıyorlardı, bunlara el konulmasına itiraz eden bazı

15. Bu açık ve tutarlı açıklamalar yerine Türk yıllıkları (Cantemir, s. 97) Kartaca'nın kuruluşu esnasında Dido'nun öküz derisi kurnazlığına benzer gülünç bir masalı anlatıp duruyorlar. Bu yıllıklar (Hristiyanlık karşıtı bir önyargıyla etkilenmedilerse) Grek tarihçilerden çok daha az değerlidir.

16. *Cataphrygia*: Antik dönemde Mysia ve Phrygia arasında kalan yer. (ç. n.)

17. Avrupa'nın bu en eski kalesinin boyutları konusunda Phranza, yayımcısı Leunclavius tarafından konumu doğrulanan Chalkokondyles'in söyledikleriyle aynı fikirde değildir.

Hristiyanlar şehitlik tacını almış sayıldılar. Constantinos, tebaasının tarlalarını ve hasadını korumak için Türk muhafız istemişti, koruma sağlandı fakat aldıkları ilk emir ordugâhtaki atların ve katırların buralarda serbestçe otlamalarıydı ve yerliler tarafından saldırıya uğrarlarsa kardeşlerini koruyacaklardı. Bir Osmanlı şefinin maiyetindeki adamlar, gece vakti atlarını toplanmaya hazır mısır tarlasına salmışlardı, zarar fark edildi ve bu saldırıya sinirlendiler ve çıkan çatışmalarda her iki taraftan birçok insan öldü. Mehmed şikâyetleri keyifle dinledi ve kabahatli köyü yok etmek için bir asker birliği gönderdi; suçlular kaçmışlardı ama hiçbir şeyden haberi olmayan kırk kadar masum hasatçı askerler tarafından katledildi. Bu kışkırtmaya kadar ticaret yapmak ya da merakların gidermek amacıyla Constantinopolis'e geliyorlardı; ilk tehlike işareti belirince imparator kale kapılarının kapatılması için emir verdi (Haziran) fakat barış için hâlâ endişeli olan imparator üçüncü günde Türk tutsaklarını serbest bıraktı[18] ve gönderdiği son bir mesajda bir Hristiyan'ın ve askerin tevekkülünü ifade etti: "Ne yeminler ne de anlaşma ve öneriler barışı sağlayabilir, dinsiz savaşına devam et," dedi Mehmed'e. "Sadece Tanrı'ya güveniyorum; O, sizin yüreğinizi yumuşatırsa bu mutlu değişiklikten sevinç duyacağım, şehrimi size teslim edecek olursa onun kutsal iradesine itiraz etmeden teslim olacağım. Ama ikimizden biri yeryüzünün hâkimi olarak ilan edilene kadar görevim halkımı savunmak ve bu uğurda ölmektir." Kararlı sultanın cevabı düşmancaydı, tahkimatları tamamlanmıştı ve Edirne'ye dönmeden önce (1 Eylül), kale toplarının menzilinden geçecek tüm gemilerden, ülke ayrımı yapılmaksızın vergi alınması için güvendiği bir ağayı ve dört yüz yeniçeriyi görevlendirmişti. Boğaz'ın bu yeni efendilerine itaat etmeyen bir Venedik gemisi, tek

18. Bunlar arasından Mehmed'in iç oğlanları vardı ve onun amansız öfkesinin o kadar bilincindeydiler ki gün batımından önce geri dönemeyeceklerse, şehirde kafalarının kesilmesi için yalvardılar.

bir top atışıyla denizin dibini boyladı. Kaptan ile otuz tayfa bir kayığa atlayarak kurtuldularsa da zincire vuruldular ve *başkente* gönderildiler, kaptan kazığa vuruldu, tayfaların ise başları kesildi; tarihçi Dukas[19] cesetlerinin Dimetoka'da vahşi hayvanlara yem olduğunu gözlemledi. Constantinopolis'in kuşatılması gelecek ilkbahara ertelendi ancak bir Osmanlı ordusu, Constantinos'un kardeşlerinin emrindeki kuvvetlerin dikkatini başka yöne çekmek için Mora'ya hareket etti. Bu uğursuz günlerde, prenslerden biri olan despot Thomas'ın, onu mutlu eden veya dertlere salan, bir oğlu dünyaya geldi (17 Ocak 1453). Hüzünlü Phranza buna, Roma İmparatorluğu'nun son kıvılcımı, diyor.[20]

Constantinopolis Kuşatması İçin Hazırlıklar (Eylül 1452-Nisan 1453)

Grekler ve Türkler uykusuz ve endişeli bir kış geçirdiler; ilki korkudan, diğerleri ise umuttan uyuyamamıştı, ikisi de saldırı ve savunma hazırlıkları yaptılar. Galip ya da mağlup iki imparator da ulusal duygulardan derinden etkileniyorlardı. Gençliğinin ateşi ve öfkeli karakteri Mehmed'in duyarlılığını daha da artıyordu, boş zamanlarında Edirne'de Cihannüma[21] Sarayı'nın inşasıyla oyalanıyordu[22] ancak Caesar'ın şehrini fethetmekten daha ciddi düşüncesi yoktu. Gecenin bir yarısı, saat iki civarında ya-

19. Dukas, b. 35. Phranza (L, III, b. 3), daha önce gemisinde yolculuk ettiği Venedikli kaptanı şehit olarak anıyor.

20. *Auctum est Palaeologorum genus, et Imperii successor, parvaeque Romanorum scintillae heres natus, Andreas*, vd. (Phranza, L, III, b. 7). Bu güçlü ifadesinin kaynağı hisleridir.

21. *Cihan* ve *nüma*, kelimeleri Farsçada dünya ve gözleyen anlamına gelir, cihannüma ise gözetleme kulesi gibi yapılara verilen isimlerdir (ç. n.)

22. Cantemir, s. 97, 98. Sultan, fetihten kuşkuluydu veya Constantinopolis'in avantajlarını bilmiyordu. Bir şehir ya da krallık bazen, bazen hükümdarının imparatorluk şansı tarafından yıkılır.

tağından sıçradı ve baş vezirinin hemen gelmesini emretti. Yollanan haber, saati, hükümdarın karakteri ve içinde bulunduğu durumu Murad'ın güvenini kazanan ve tahta geri çağrılmasını sağlayan Halil Paşa için tehlike işareti anlamına geliyordu. [Murad'ın] Oğlunun tahta çıkmasıyla göreve uygun görülmüştü ve vezirliği devam etti ancak tecrübeli devlet adamı tek bir adımıyla kırılabilecek ve derinliklere sürüklenebileceği ince ve kaygan bir buz tabakasının üzerinde yürüdüğünün farkındaydı. Hristiyanlara karşı gösterdiği dostluk, ki bu durum o dönemde masumca da olabilir, onun *Gabour Ortachi* [Gâvur Ortacı[23]] ya da kâfirlerin üvey kardeşi olarak anılmasına yol açtı[24] ve açgözlülüğü, savaştan sonra tespit edilen rüşvet ve ihanet yazışmalarına sebep oldu. Gece yarısı hükümdardan yanına gelmesi için emir alınca, belki de son kez göreceği düşüncesiyle karısı ve çocuklarıyla kucaklaştı, bir kâseyi altınlarla doldurdu ve saraya koştu, sultanın önünde yere kapandı ve Doğuluların geleneklerince görevinin ve minnettarlığının bir hediyesi olarak kâseyi sundu.[25] "Sana bahşettiğim hediyeleri geri almak değil dileğim," dedi Mehmed. "Karşılığını aklını kullanarak vermeni bekliyorum. Ben senden daha değerli ve daha önemli bir hediyeyi, Constantinopolis'i istiyorum." Vezir şaşkınlığından kurtulur kurtulmaz, "Roma İmparatorluğu'nun bunca büyük bölümünü size vermiş olan Tanrı," diye cevap verdi, "başkentini ve geriye kalmış pek az toprağını sizden esirgemeyecektir. Onun takdiri ve sizin gücünüz başarıyı

23. Hristiyanlar ile Osmanlı arasında arabulucu. (ç. n.)
24. *Σύντροφος*, Cousin tarafından *père nourricier* [üvey baba] olarak Latince çevirisi baz alınarak çevrilmiş fakat aceleyle Ismael Boillaud'un (ad Ducam, b. 35) kendi hatasını fark edince düzeltmek için yazdığı notu gözünden kaçırmıştır.
25. Hükümdarın ya da rütbece kendisinin üstü kişilerin huzuruna armağanla çıkmak eski bir Doğu geleneğidir ve daha eski ve daha evrensel olan kurban etme düşüncesine benzemektedir. Buna benzer Pers armağan örnekleri için bkz. Aelian, *Hist. Var*, L, I, b. 31-33).

sağlayacaktır; ben ve diğer bütün sadık kulların hayatlarımızı ve kaderimizi feda edeceğiz." "Lala,"[26] (veya hoca) dedi sultan, "şu yastığı görüyor musun? Bütün gece sıkıntımdan onu bir o yana bir bu yana çekiştirdim; yatağımdan kalktım, sonra yine yattım fakat bu yorgun gözlerimi uyku bir türlü ziyaret etmedi. Romalıların altınlarından ve gümüşlerinden sakın, kuvvetlerimiz onlarınkinden üstün ve Tanrı'nın yardımı, peygamberinin duası ile en kısa zamanda Constantinopolis'in efendisi olacağız." Askerlerin durumlarını anlayabilmek için sokaklarda sık sık yalnız ve tebdil geziyordu, böyle zamanlarda sultanı tanımak da tehlikeliydi. Saatlerini düşman şehrinin planını çizmekle geçirdi, topları nereye yerleştireceklerini, hangi noktadan saldırıya geçeceklerini, mayınları [lağım] nasıl kullanacaklarını ve tırmanma merdivenlerini hangi duvarlara dayayacaklarını komutanlarıyla ve mühendisleriyle tartışıyordu; geceleri tasarlanan bu manevralar ve uygulamalar gündüzleri eyleme konuyordu.

Mehmed'in Büyük Topu

Tüm savaş araçları arasında özel bir dikkatle, Latinlerin müthiş buluşunu inceledi ve onun topları o güne kadar dünyada var olanların hepsini aştı. Greklerin hizmetinde neredeyse boğaz tokluğuna çalışan ve Müslümanların safına geçen ve sultan tarafından cömertçe ağırlanan Macar ya da Danimarkalı, bu topun mucidiydi. Mehmed, zanaatkârın, sorduğu ilk soruya hevesle cevap vermesinden memnun kaldı. "Constantinopolis surlarını yıkmaya yetecek büyüklükte bir gülleyi veya taşı fırlatabilen bir

26. Türklerdeki *Lala* (Cantemir, s. 34) ve Greklerde *Tata* (Dukas, b. 35), çocukların telaffuzundan türemiştir; ebeveynlerini ifade eden bu sözcükler, dudaktan ya da dişten çıkan bir ünsüzle açık bir ünlüden meydana gelen aynı hecenin yinelenmesinden oluşmaktadır (des Brosses, *Méchanisme des Langues*, c. I, s. 231-247).

topu dökebilir miyim? Onların sağlamlığından bihaber değilim ama Babil'in surlarından daha sağlam olsalardı bile onlara daha kuvvetli bir aletle karşı koyardım ama bu aletin konumunu belirlemeyi ve kullanımını mühendislerinize bırakmalısınız." Bu güvence üzerine Edirne'de bir dökümhane kuruldu, malzemeler hazırlandı ve üç ayın sonunda Urban etkileyici ve neredeyse inanılmaz büyüklükte pirinçten toplar üretti. Çapı, denildiğine göre on iki karıştı (*palm*) ve altı libreden daha ağır taş gülleleri fırlatabiliyordu.[27] Yeni sarayın önünde boş bir alanda deneme yapılması düşünüldü, şaşkınlık ve korkuya yol açıp kötü bir duruma ve zarara sebep olmaması için ertesi gün topun denemesinin yapılacağı halka duyuruldu. Patlama yaklaşık yüz *furlong*'luk bir alanda hissedildi veya duyuldu, top, barutun gücüyle bir milden fazla ilerledi ve düştüğü yerde derin bir çukur açtı. Bu yıkıcı aygıtın taşınması için otuz kadar yük arabası birbiriyle birleştirildi ve altmış öküz tarafından çekildi, her iki tarafına dengeyi sağlamaları için iki yüz adam konuldu, yolları düzeltmek ve köprüleri onarmak için iki yüz elli işçi önden yollandı ve yaklaşık iki ay yüz elli millik bir yolda çalıştırıldı. Parlak bir filozof[28] bu olay üzerine Greklerin saflığıyla alay ediyor ve mağlup tarafın abartılarına her zaman inanılmaması gerektiğini birçok gerekçesiyle birlikte gözlemliyor. Yaptığı hesaba göre iki yüz librelik bir gülleyi atmak için yaklaşık yüz elli librelik barut gerekmektedir, aynı anda barutun on beşte biri ateşlenemeyeceği için cılız ve etkisiz bir fırlatma olurdu. İmha sanatında bilgisiz olduğumdan,

27. Eski Atina (*Attica*) *talent*'i yaklaşık altmış *minae* ya da İngiliz libresine denk geliyordu (bkz. Hooper, *Ancient Weights, Measures vd.*), ne var ki modern Grekler arasında bu klasik adlandırma yüz veya yüz yirmi beş librelik ağırlığa çıkarıldı (Ducange, *τάλαντον*). Leonardus Chiensis *ikinci* topun güllesi ya da taşını şöyle ölçüyor: *Lapidem, qui palmis undecim ex meis ambibat in gyro.*

28. Bkz. Voltaire (*Hist. Générale*, b. XCI, s. 294, 295). O [edebiyatta] tüm dünyanın hâkimi olmak istiyordu; şair sık sık bir kimyager, bir gökbilimci vb. gibi davranıyor ve bunların üslubunu kullanıyordu.

topçuluk alanında gerçekleştirilen günümüzdeki yeniliklerin atılan maddenin ağırlığından ziyade parça sayısını, gürültüsünden ziyade hızını tercih ettiğini görebiliyorum. Yine de o yüzyıldaki dökümcülerin daha az bilgiye sahip olmalarına karşın tutkuları ve çabaları sonucunda makul sınırları aşmış bulundukları konusunda kesin mutabık olan çağdaş yazarların kanıtlarını reddetmeye cüret etmiyorum. Mehmed'inkine oranla daha büyük olan başka bir Türk topu bugün de Çanakkale Boğazı'nın girişini korumaktadır ve kullanımı zahmetli olsa da etkisinin küçümsenmeyecek derecede olduğunu son denemede kanıtlamıştır. Bir keresinde bin yüz librelik bir taş gülle üç yüz otuz librelik barut tozuyla atıldı, altı yüz yarda sonra gülle boğazın diğer yakasına geçerken üç parçaya bölünmüş, denizin üzerinde köpükler bırakmış ve sıçrayarak karşısındaki tepeye çarparak durmuştur.[29]

II. Mehmed, Constantinopolis'i Kuşatmaya Hazırlanıyor (6 Nisan 1453)

II. Mehmed Doğu başkentini tehdit etmeye başlarken, Grek imparator da yerden ve gökten yardım gelmesi için hararetli dualar ediyordu. Ancak bu görünmeyen güçler onun yalvarışlarına kulaklarını tıkamışlardı ve Hristiyanlık dünyası Constantinopolis'in çöküşünü ilgisizlikle seyrediyordu, tek umudu kıskanç Mısır sultanının politik çıkarları icabı yardım etmesine bağlıydı. Bazı devletler çok zayıf bazılarıysa çok uzaktı, bazıları tarafından tehlike farazi olarak bazıları tarafından da kaçınılmaz olarak kabul ediliyordu, Batı'daki krallar, bitmez tükenmez iç karışıklık-

29. Ruslara karşı Çanakkale Boğazı'nın tahkimatını güçlendiren Baron de Tott (c. III, s. 85-89), kendi cesaretini ve Türklerin şaşkınlığını canlı hatta komik bir şekilde anlatıyor. Fakat bu maceracı gezgin güvenimizi kazanmada hünerli değil.

larla meşguldü ve Roma pontiff'i Greklerin yalanlarından veya inatçılığından bıkmıştı. İtalya'nın ordularını ve hazinelerini onlara yardım için kullanacak yerde V. Nicolaus sonlarının yaklaştığını önceden bildirdi; bu kehanetinin gerçekleşecek olması halinde edineceği onurları düşünmekle meşguldü. Belki de onların sıkıntılarının son raddesine gelmeleriyle yumuşamıştı ama merhamet göstermek için geç kalmıştı, zayıf çabaları fayda getirecek gibi değildi ve Ceneviz ve Venedik filoları kendi limanlarından çıkana kadar Constantinopolis düşmüştü.[30] Mora'daki ve Grek adalarındaki prensler bile soğukkanlı bir tarafsızlık gösterdiler; Galata'daki Ceneviz kolonisi özel bir anlaşma için müzakerede bulundu ve sultan merhameti sayesinde imparatorluğun yıkıntılarının arasından çıkabileceklerine dair asılsız umutlar verdi. Çok sayıda plebs ve bazı Bizans soyluları tehlikeli günler yaşayan ülkelerini terk ettiler, zenginlerin açgözlülüğü imparatoru yarı yolda bıraktı, ücretli askerlerden oluşan bir orduyla savunmayı artırmak yerine, servetlerini gizleyip Türkler için ayırdılar.[31] Yoksul ve terk edilmiş imparator yine de düşmanına karşı direnmeye hazırlandı ama cesareti rakibine eşit olsa bile gücü ona karşı koymak için yetersizdi. İlkbaharın başlamasıyla Türk ordusunun öncü birlikleri kasabaları ve köyleri Constantinopolis kapılarına kadar sürdüler, teslim olanların canlarını bağışladılar ve onları korudular, karşı koymaya çalışanları ise kılıçtan geçirdiler. Karadeniz kıyısındaki Grek şehirleri Mesembria, Achelum

30. *Non audivit, indignum ducens,* diyor dürüst Antonius ne var ki Roma sarayı daha sonra utandığı ve üzüldüğü için Platina'da daha nazik ifade tarzı buluyoruz, *animo fuisse pontifici juvare Graecos* ve daha olumlu bir ifade ise Aeneas Sylvius tarafından dile getiriliyor, *structam classem vd.* (Spond., MS 1453, No. 3).
31. Antonin., içinde: *Proœm.* — Epist. Cardinal. Isidor. apud Spondanum; Dr. Johnson, *Irene* trajedisinde bu tipik olayı iyi yakalıyor:
"İnleyen Grekler altın dolu mağaraları kazıyor,
İstifçilik döneminin birikmiş servetini;
Gözü yaşlı krallarına bahşedilen serveti,
Savaştığı uluslar kapılarından çaldı."

ve Bizon ilk uyarıda teslim olan kentlerdi, yalnızca Selybria gururla mücadele etti ve bir kuşatma veya ablukaya alındı, karadan bağlantıları kesilince cesur yerliler teknelerini denize indirip Kyzikos'un karşı kıyısını talan edip buradan getirdikleri tutsakları köle olarak pazarlarda sattılar. Fakat Mehmed'in gelmesi üzerine herkes sustu ve yerlere kapandı, başkente beş mil kala durdu, oradan imparatorluğun sembolü olan Aziz Romanus kapısına kadar savaş düzeninde ilerledi ve nisan ayının altıncı gününde Constantinopolis'in unutulmaz kuşatması başladı.

Türklerin Kuvvetleri

Avrupa ve Asya birlikleri sağlı sollu Marmara'dan Haliç'e dek yayılıyordu, yeniçeriler sultanın otağının önünde konuşlandırılmıştı, Osmanlı hatları derin bir tahkimatla kapatılmıştı, küçük bir birlik ise Galata'yı kuşattı ve itaatlerinden şüphe duydukları Cenevizliler de gözlendi. Kuşatmadan yaklaşık otuz yıl önce Yunanistan'da ikamet eden araştırmacı Philelphus hangi isimde ya da değerde olursa olsun Türk kuvvetlerinin sayısının altmış bin süvari ve yirmi bin piyadeyi geçmediğinden emindi ve barbarlara uysalca teslim olan ulusların korkaklığını kınıyordu. Aslında sultanla birlikte hareket eden ve ödemelerini devletin hazinesinden alan *Kapıkulu*lar[32] düzenli birlikler olabilir. Ama paşalar kendi yönetimlerinde bölgesel milis kuvvetleri topluyor veya onların başlarında bulunuyordu, birçok bölgenin asker verme sorumluluğu vardı, yağma umudu olan birçok gönüllü mevcuttu ve kutsal borazanın sesi en azından Hristiyanların korkusunu artıracak

32. Saray birliklerine *Kapıkulu*, eyalet birliklerine *Serhatkulu* denilmektedir. İsimleri ve kuruluşları II. Süleyman'ın kanunnamesinden öncesine dayanır; kendi deneyimlerinden yararlanarak Kont Marsigli, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî durumu hakkında bir eser yazdı.

ya da ilk çarpışmada kılıçlarını köreltmeye yetecek kadar aç ve korkusuz tutucu kalabalığı çağırıyordu. Dukas, Chalkokondyles ve Khioslu Leonardo sultanın ordusunun tamamını abartarak üç yüz-dört yüz bin kişi olduğunu aktarıyor fakat olayları daha yakından takip eden Phranza daha dikkatli bir uzmandı ve onun iki yüz elli sekiz bin olarak verdiği net asker mevcudu olaylara ve olasılıklara uygun bir sayıydı.[33] Kuşatanların deniz gücü daha az korkutucuydu; Marmara Denizi'nde üç yüz yirmi gemi vardı ama bunlardan en fazla on sekizi savaş kadırgası olarak sınıflandırılabilirdi, geri kalanların büyük bir kısmı ise mühimmat, asker ve erzak getiren nakliye ve depo görevi gören gemilerdi.

Greklerin Durumu

Constantinopolis'in ele geçirildiği dönemde bile hâlâ yüz binden fazla nüfusu vardı ancak bu sayı savaş sırasında değil ele geçirildikten sonra hesaplanmıştır. Bu nüfusun çoğunu işçiler, rahipler, kadınlar ve güvenlik için kadınların ortaya koyduğu cesarete bile sahip olmayan erkekler oluşturuyordu. Belki bir zorbanın isteğiyle, tabiiyeti altında bulunanların uzak sınırlarda hizmet etme konusunda isteksizlik göstermelerini mazur görebilirim ama bir erkek, çocuklarının hayatını ve mülklerini savunmak için hayatını ortaya koymaya cesaret edemez ise toplum içerisinde insan doğasının ilk ve en önemli gücünü bozmuş olur. İmparatorun emriyle sokaklarda ve evlerde kaç vatandaşın ve hatta keşişin şehirlerini savunmak için gönüllü olarak orduda yer alacağı hakkında bir soruşturma yapıldı. Listeler Phranza'ya

33. Philelphus'un görüşleri 1508 yılında Cuspinian tarafından da onaylanmıştır (*de Caesaribus*, içinde: *Epilog. de Militiâ Turcicâ*, s. 697). Marsigli Türklerin düzenli ordularının mevcudunun göründüğünden daha az olduğunu kanıtlıyor. Leonardus Chiensis Constantinopolis kuşatmasındaki yeniçeri sayısının on beş binden fazla olmadığını hesaplıyor.

emanet edildi ve gayretli bir çalışmadan sonra ulusun savunmasının dört bin dokuz yüz yetmiş Romalıya düştüğünü efendisine üzüntü ve şaşkınlık içinde bildirdi.[34] Constantinos ve onun sadık yardımcısı tarafından bu rahatsız edici sır saklandı ve silah depolarından şehirdeki bazı gruplara yeterli oranda kalkanlar, tatar yaylar ve tüfekler çıkarıldı. Ceneviz soylusu Ioannes Iustinianus (Giovanni Giustiniani) komutası altında iki bin yabancı askerden oluşan bir yardımcı kuvveti de sağladılar, bu yardımcı birliğe cömert bir bağışla ödeme yapıldı ve cesur komutanlarına zafer kazanıldığı takdirde ödül olarak Lemnos Adası vadedildi. Limanın [Haliç] girişine güçlü bir zincir çekildi, bazı Grek ve İtalyan savaş ve ticaret gemileri tarafından da bu zincir arkadan desteklendi; Candia ve Karadeniz'den art arda gelen Hristiyan gemileri ulusal hizmet adına alıkonuldu. On üç, belki de on altı mil genişliğindeki başkent tüm Osmanlı İmparatorluğu kuvvetlerine karşı ancak yedi ya da sekiz bin mevcuda sahip bir birlik tarafından savunuldu. Avrupa ve Asya kuşatanların kontrolündeydi, Greklerin dayanma güçleri ve erzakları günden güne tükeniyordu ve dışarıdan herhangi bir yardım geleceğine dair hiçbir umutları kalmamıştı.

İki Kilisenin Göstermelik Birliği (12 Aralık 1452)

İlk Romalılar kılıçlarını ya ölüm ya fetih diyerek çektiler, ilk Hristiyanlar ise belki de birbirlerine sarılıp sabır ve tevekkül içinde şehit olmayı beklediler. Constantinopolis'teki Grekleri harekete geçiren sadece iman ruhuydu ama bu da düşmanlık ve

34. *Ego eidem (Imp.) tabellas extribui non absque dolore et moestitiâ, mansitque apud nos duos aliis occultus numerus* (Phranza, L, III, b. 3). Ulusal önyargılara hoşgörüyle bakarak yalnızca kamuya açık gerçekler için değil, kişisel düşünceler için de daha güvenilir tanık isteyemeyiz.

anlaşmazlıktan başka bir şey üretmiyordu. İmparator Ioannes Palaiologos Latinlerle birleşme düşüncesi rağbet görmediği için ölmeden önce bundan vazgeçmişti ancak bu fikir kardeşi Constantinos içinde bulunduğu sıkıntılı durum sebebiyle ikiyüzlü bir tavırla son bir yardım dilenmeye girişince yeniden canlandı.[35] Elçilerine, dinen onlara itaat edebilecekleri vaadi ile birlikte onlardan dünyevi yardım beklediklerini, devletin acil işleri sebebiyle kiliseyi ihmal etmesinin mazur görülmesini ve [Constantinopolis'te] bir papa elçisi görmeyi dilediklerini söylemeleri talimatını verdi. Buna benzer, tutulmayan sözler daha önce de verilmiş olsa da Vatikan bu pişmanlık ifadelerini yine de göz ardı edemedi, üstelik bir ordu yerine elçi göndermek daha kolaydı ve nihai yıkımdan yaklaşık altı ay önce Rusya Kardinali Isidoros rahiplerden ve askerlerden oluşan maiyetiyle birlikte elçi olarak yola çıktı. İmparator onu bir dost ve papaz olarak selamladı, umuma ve şahsına verdiği vaazları saygıyla dinledi ve Floransa Konsili'nde onaylandığı gibi, ruhban sınıfından olanlar ve olmayanların en itaatkârları birleşme antlaşmasını imzaladı. 12 Aralık günü, kurban kesmek ve dua etmek üzere Ayasofya Kilisesi'nde iki ulus toplandı ve iki dinî liderin, İsa'nın vekili V. Nicolaus'un ve isyancı bir halk tarafından sürgün edilen Patrik Gregorius'un isimleri saygıyla anıldı.

Greklerin İnatçılıkları ve Bağnazlıkları

Ancak mihrapta dinsel ayini yöneten Latin papazın kılık kıyafeti ve dili Grekler için bir aşağılanma konusu oldu ve *mayasız* çöreği ya da ekmeği kutsamasını ve tören kâsesine su dökmesi-

35. Spondanus'ta birleşme anlatısı sadece taraflı değil, aynı zamanda eksiktir. Pamiers başpiskoposu 1642 tarihinde öldü ve bu sahneyi gerçekçi bir şekilde ve cesaretle anlatan Dukas tarihi (b. 36-37) 1649 tarihine kadar basılmadı.

ni dehşetle izlediler. Ulusal bir tarihçi, imparatorun kendisinin ve hiçbir vatandaşının bu yeniden uzlaşma konusunda samimi olmadıklarını utanarak kabul etmiştir.[36] Acele ve koşulsuz itaatlerine tepkileri dindirebilmek için ileride yeniden müzakere etme vaadi verildi ancak bahanelerinin en iyi ya da en kötü tarafı yalan yere yemin ettiklerini itiraf etmeleriydi. Onurlu kardeşlerinin sitemleriyle karşılaştıklarında "Sabırlı olun," diye fısıldadılar, "Tanrı bizi yutmak isteyen ejderhanın elinden kentimizi kurtarana kadar bekleyin. O zaman bu azimite'lerle gerçekten de yeniden uzlaşıp uzlaşmadığımızı göreceksiniz." Ancak sabır, coşkun ruh halinin uygulayabileceği bir şey değildi ve sarayın kurnaz politikaları da halkın coşkusunun enerji ve şiddetini önleyemezdi. Her cinsiyetten ve her sınıftan kişi kilisenin geleceğinin ne olacağını öğrenmek için Ayasofya Kilisesi'ndeki Keşiş Gennadios'un hücresine koştular.[37] Bu kutsal adam görünmüyordu, derin düşünceyle ve ilahî coşkuyla kendinden geçmiş olmalıydı ama hücresinin kapısının üzerindeki bir levhayı işaret etti ve insanlar şu korkunç kelimeleri okumalarıyla peş peşe geri çekildiler: "Ey sefil Romalılar! Neden gerçeği terk ediyorsunuz? Tanrı'ya güvenmek yerine İtalyanlara mı güveneceksiniz? İnancınızı yitirdiğinizde şehrinizi de kaybedeceksiniz. Tanrım, bana merhamet et! Bu suçta masum olduğumu huzurunda söylüyorum. Ey sefil Romalılar! Düşünün, kendinize gelin ve tövbe

36. Phranza uyum gösteren Greklerdendi. O bu tedbiri *propter spem auxilii* [yardım umudu doğuracak kadar] olarak kabul ediyor; Ayasofya Kilisesi'ndeki ortaklaşa ayinde bulunmak istemeyenleri de *extra culpam et in pace essent* [Hatanın karşısında esenlikten yana olmak] olarak zevkle onaylamaktadır (L, III, b. 20).

37. Din adamı olmadan önceki adı Georgios Scholarios'tu, keşiş ya da patrik olduktan sonra Gennadios olarak değiştirdi. Constantinopolis'te öfkeyle saldırdığı birleşmeyi Floransa'da savunduğu için Leo Allatius (Diatrib., *de Georgiis*, içinde: Fabric., *Bibliot. Graec.*, c. X. s. 760-786) onu çift kişilikli olarak tasvir ediyor fakat Renaudot (s. 343-383) onun kişilik özelliklerini ve ikiyüzlü karakterini ortaya çıkarır.

edin. Atalarınızın dininden vazgeçmekle, dinsizliği kucaklayarak yabancılara köle olarak boyun eğiyorsunuz." Gennadios'un tavsiyelerine uygun olarak melekler gibi saf, şeytanlar kadar gururlu olan dindar bakireler birleşme anlaşmasını reddettiler ve Latinler ve onların dostlarıyla şimdi ve gelecekte yapılacak olan tüm komünyonlardan vazgeçtiler, bu hareketleri halktan ve ruhban sınıfından büyük bir çoğunluğun alkışlarını topladı ve örnek alındı. Gennadios'un manastırından çıkan dindar Grekler, kendilerini meyhanelere attılar ve sarhoş olup papalığın kölelerine sövdüler, Kutsal Bakire onuruna kadehlerini doldurdular ve daha önce nasıl Chosroes (I. Keyhüsrev) ve Chagan'dan (Avarların kağanı kastediliyor) kurtardıysa, şehri Mehmed'e karşı savunması için de yalvardılar. Coşku ve şarabın verdiği çifte sarhoşlukla yiğitçe haykırdılar: "Yardıma ya da birleşmeye ne gereksiniminiz var, Latinlerden ne bekliyoruz? Azimite'lerin inançları bizden uzak olsun!" Türklerin fethinden önceki kış boyunca salgın haline gelen taşkınlıklarla halk şaşkına döndü, Paskalya'dan önceki Büyük Perhiz dönemi ruhlarda sevgi ve merhameti solutacak yerde yalnızca bağnazların inatçılıklarını ve etkilerini kuvvetlendirdi. Ateşli taraftarların inançlarını günah çıkartıcılar [itirafçılar; *confessors*] yakın takibe aldılar ve kışkırttılar ve birliğe açık ya da gizli destek veren bir rahipten komünyon kabul edenlere ağır kefaret cezaları uyguladılar. Böyle bir din adamının hizmeti, törenlerin saf ve sessiz katılımcılarını da lekeliyordu, onlar kirli törenleriyle kutsal karakterlerinin onurunu kaybediyorlardı, ani bir ölüm tehlikesi altında bile günahların bağışlanması veya dua için onların yardımları istenmiyordu. Latinler tarafından adakla kirletilen Ayasofya Kilisesi'nden halk ve papazlar, bir Yahudi sinagogundan ya da putperest tapınağından kaçar gibi uzaklaştılar ve sık sık tütsü bulutları tüten, sayısız ışıkla parlayan, dua ve şükran sesleriyle yankılanan bu kutsal kubbede geniş ve kasvet-

li bir sessizlik hüküm sürdü. Latinler, kâfirlerin ve imansızların en iğrençleriydi; imparatorluğun vekillerinden olan bir megadük,[38] Constantinopolis'te papanın tacı ya da kardinal külahını görmektense Mehmed'in sarığını görmeyi tercih ettiğini duyurdu.[39] Hristiyanlar ve vatanseverler için çok alçakça olan bu tür duygular Grekler arasında yayılmıştı ve ölümcül sonuçları oldu; imparator tebaasının desteğinden ve sevgisinden mahrum kaldı ve doğal korkaklıkları onları kutsal emirlere boyun eğmeye ve mucizevi kurtuluşlardan medet ummaya sevk etti.

CONSTANTINOPOLIS'İN II. MEHMED TARAFINDAN KUŞATILMASI (6 NİSAN-29 MAYIS 1453)

Constantinopolis'in üçgen şeklinin iki yanında da deniz olması düşman saldırısına karşı bir savunma oluşturuyordu, bir yanında Marmara Denizi'yle doğal bir koruma, diğer yanında da limanla [Haliç] da yapay bir savunma imkânı veriyordu. İki su arasında kalan üçgenin temeli de ikili sur ve yüz fit derinliğinde bir hendekle korunuyordu. Görgü tanığı olan Phranza'nın altı mile[40] kadar uzattığı bu savunma hattına Osmanlılar esas saldırılarını yaptılar, imparator en tehlikeli noktaların durumunu ve komutalarını düzene soktuktan sonra dış surları savunmaya

38. (Gr.) *Megasduks*. (ç. n.)

39. "*Φακιόλιον, καλύπτρα*", kardinal şapkası olarak çevirisi yapılabilir. Grekler ve Latinlerin âdetleri ayrışmayı körükler.

40. Greklerin milleri Rusların *werst*'ine, 547 Fransız *toise*'ine, 104⅔ ölçülerinden daha küçüğe indirgenmelidir. Phranza'nın 6 millik uzunluğu 4 İngiliz milini geçmez (D'Anville, *Mesures Itinéraires*, s. 61, 123 vd.).

girişti. Kuşatmanın ilk günlerinde Grek askerler hendeğe indiler ya da savaş alanına doğru hücuma geçtiler fakat çok geçmeden bir Hristiyan'a yirmiden fazla Türk askeri düştüğünü fark ettiler ve bu cesur girişten sonra ihtiyatlı bir şekilde surları korumakla yetindiler. Bu ihtiyat korkaklıkla suçlanmamalıdır. Ulus aslında korkak ve alçaktı ama son Constantinos bir kahraman gibi anılmayı hak ediyordu, onun gönüllü soylu grubu [ilk] Romalıların ruhuyla savaşıyorlardı ve yabancı yardımcı birlikler de Batı'nın şövalyelik onuruyla onları destekliyorlardı. Sürekli olarak atılan ok ve mızraklara tüfekler ile topların dumanı, gürültüsü ve ateşi eşlik ediyordu. Onların küçük silahları aynı anda ceviz büyüklüğünde beş ya da on kurşun boşaltıyordu, aradaki mesafeye ve barutunun gücüne göre tek bir atışla birkaç zırh ya da vücudu delip geçebiliyordu. Ancak Türkler hemen ya siperlere sığındı ya da yıkıntılar arasına gizlendi. Hristiyanların bilgisi her geçen gün artıyordu ancak barut stokları her gün yapılan harekâtlarla azalmıştı. Mühimmatları sayı ve büyüklük bakımından güçlü değildi, ağır topları varsa bile onları patlama etkisiyle sallanıp yıkılmasın diye eski surların üzerine yerleştirmekten korkuyorlardı.[41] Türkler de topçuluğu biliyorlardı, bunu çok daha üstün biçimde kullanıyorlar, gayret ve zenginliğin yanında mutlak bir hükümdarın komutasında savaşıyorlardı. Mehmed'in büyük topu ise tek başına dikkate değerdi, o zamana göre önemli ve göze çarpan bir nesneydi fakat bu devasa araç hemen hemen aynı büyüklükteki iki desteğe dayanıyordu;[42] Türk topçuları surların karşısına dizilmişti, aynı anda on dört batarya en uygun

41. *At indies doctiores nostri facti paravere contra hostes machinamenta, quæ tamen avare dabantur. Pulvis erat nitri modica, exigua; tela modica; bombardæ, si aderant incommoditate loci primum hostes offendere maceriebus alveisque tectos non poterant. Nam siquæ magnæ erant, ne murus concuteretur noster, quiescebant*. Leonardus Chiensis'in bu pasajı ilginç ve önemlidir.

42. Chalkokondyles ve Phranza'ya göre büyük top kazayla patladı, Dukas'a göre ise topçunun ustalığı bunu engelledi. Belli ki aynı silahtan bahsetmiyorlar.

yere doğru aynı anda gürledi ve bunlardan birinin yüz otuz gülle attığı belirsiz bir şekilde ifade edilmektedir. Bununla birlikte sultanın gücüne ve hareketliliğine karşın bu sanatta henüz yeni olduğu görülüyordu, döngüleri sayan bir ustanın gözetiminde olan büyük top günde en fazla yedi kez atış yapabiliyordu.[43] Isınan metal maalesef patladı, birkaç kişinin ölümüne sebep oldu, her patlamadan sonra topun ağzına yağ dökerek tehlikeyi ve kazayı önlemeyi düşünen bir ustanın bu becerisi takdir edildi.

Saldırı ve Savunma

Rastgele atılan ilk gülleler zarar vermekten ziyade gürültü çıkarıyordu, bir Hristiyan'ın tavsiyesiyle mühendisler bir kalenin öne doğru çıkık olan burçlarının iki tarafına doğru hedef almasını öğrenmişti. Ne kadar kusurlu da olsa topun ağırlığı ve atışın tekrarlanması surlarda biraz etki yaratacaktı ve hendeğin kenarına doğru ilerleyen Türkler devasa çukuru doldurmaya ve hücum edecek bir yol yapmaya çalıştılar.[44] Bir sürü çalı çırpı, fıçı ve ağaç gövdesiyle burayı doldurdular, kalabalık o kadar hızlıydı ki en öndekiler ve en zayıflar çukura itiliyor ve biriken kütlenin altına hemen gömülüyordu. Çukuru doldurmak kuşatanların, temizlemek ise kuşatılanların lehineydi; gündüz yapılan uzun ve kanlı çatışmalar esnasında doldurulanlar geceleri boşaltılmaya çalışılıyordu. Mehmed'in bir diğer imkânı ise lağım yöntemiydi

43. Constantinopolis'in kuşatılmasından yaklaşık yüz yıl sonra Fransa ve İngiltere donanmaları, Manş Denizi'ndeki savaşta iki saat içerisinde üç yüz atış yapmış olmalarından gururla söz ettiler (*Mémoires de Martin du Bellay*, L, X. içinde: *Collection Générale*, c. XXI, s. 239).

44. Abbé Vertot'nun kanlı ve inatçı hitabetine benzetmeden onun Rodos, Malta vb. kuşatmalarına dair uzun uzadıya tasvirlerinden bazı ilginç olaylar seçtim. Fakat bu makbul tarihçi romantizme meyilliydi Malta Şövalyelerini memnun etmek için yazdı, onların coşkusunu ve şövalye ruhunu benimsedi.

fakat zemin kayalıktı ve her denemeleri Hristiyanlar tarafından baltalanıyordu. Yeraltı geçitlerini barutla doldurup tüm kuleleri ve şehri havaya uçurma becerisi henüz düşünülmemişti.[45] Constantinopolis kuşatmasının diğerlerinden farkı, modern ve antik ağır silahların aynı anda kullanılmasıdır. Bir yanda top atışları yapılırken öbür yandan savaş aygıtları taş ve mızrak fırlatıyor, koçbaşları, aynı duvarları dövüyordu ama barutun keşfi sıvı ve söndürülemez ateşin kullanımının yerini de alamadı. Silindirler üzerinde büyük ve ahşaptan bir kule geliştirildi, bu taşınabilir cephane üç kat boğa derisi ve çalı çırpıyla korunuyordu. Oyuklardan güvenli bir şekilde devamlı yaylım ateşi yapılıyordu ve önündeki üç kapı alternatif bir çıkış oluşturmak ve askerlerle işçilerin geri çekilmesi için tasarlanmıştı. Bir merdivenle üstteki platforma çıkıyorlar ve o platformun yüksekliği kadar olan bir tırmanma merdiveni makaralarla yükseltilerek düşman surlarına bağlanan bir köprü oluşturulabiliyordu. Bu sinir bozucu çeşitli ustalıklar yeni olduğu kadar Grekler için de zararlıydı, Aziz Romanus Kulesi devrildi; şiddetli bir mücadeleden sonra Türkler gedikten püskürtüldü ve karanlık sayesinde engellendiler fakat aydınlıkla beraber taze bir kuvvet ve kesin bir başarıyla saldırıyı yenileyeceklerine inanıyorlardı. Çarpışmanın duraklamasıyla bu umut süresi her dakika imparator ve geceyi bölgesinde geçiren, kilise ve şehrin güvenliğiyle ilgili işçileri sevk eden Iustinianus (Giovanni) tarafından değerlendirildi. Şafak vakti tahta kulesinin küle döndüğünü ve hendeğin de temizlenerek eski haline getirildiğini sabırsız sultan şaşkınlık ve kederle fark etti ve Aziz Romanus Kulesi de tekrar güçlü ve tek parçaydı. Planının ba-

45. Barutlu mayın [lağım] teorisi ilk kez 1480 tarihinde Geiorge Siene'nin el yazmasında ortaya çıktı (Tiraboschi, c. VI, kısım I, s. 324). İlk kez 1487 tarihinde Sarzanella'da kullanıldı ancak 1503 tarihindeki gelişmelerin onuru, bunu İtalya savaşlarında başarıyla kullanan Peter Naverre'ye atfedildi (*Hist. de la Ligue de Cambray,* c. II, s. 93-97).

şarısızlığına üzüldü ve dinsizce bir haykırışla otuz yedi bin peygamberin sözünün onu böyle bir işi kâfirlerin bu kadar kısa bir sürede başaracağına inanmaya zorlayamayacağını haykırdı.

Gemilerin Yardıma Gelişi ve Başarıları

İsteksiz Hristiyan hükümdarların yardımı geç geldi fakat Constantinos, başkenti kuşatılmadan önce, Ege adalarında, Mora ve Sicilya'da, en gerekli yardımları alabilmek için birçok görüşmeler yapmıştı. En erken nisan ayının başında, savaş gemisi olarak teçhiz edilen beş büyük ticaret gemisi,[46] kuzeyden bir rüzgâr esmezse[47] Sakız Adası limanından yola çıkacaktı. Bu gemilerden biri imparatorluk bayrağını taşıyordu, kalan dördü Cenevizlilere aitti, buğday ve arpa, şarap, yağ ve sebzelerle ve hepsinden önemlisi, başkentin savunması için askerler ve denizcilerle doluydu. Can sıkıcı bir gecikmeden sonra hafif bir rüzgâr ve ikinci günü güneyden gelen güçlü bir fırtına onları Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne doğru sürükledi ama şehir karadan ve denizden zaten kuşatılmıştı ve Türk filosu Boğaz'ın girişindeydi, bu cesur destekçileri engellemek ya da geri püskürtmek için hilal biçiminde bir kıyıdan diğerine sıralanmışlardı. Constantinopolis'in coğrafi yapısını gözünün önüne getirebilen okuyucular, bu manzaranın azametini de anlayacak ve hayran kalacaktır. Beş Hristiyan gemisi zafer naraları atarak, var güçle-

46. Greklerin bu ünlü gemilerin sayısı üzerinde hemfikir olmamaları tuhaftır; Dukas 5 diyor, Phranza ve Leonardus 4, Chalkokondyles ise sayılarını 2 olarak veriyor; kimileri en büyüklerini göstermekle yetiniyor, kimisi de en küçüklerini. Voltaire bu gemilerden birinin III. Friedrich'e ait olduğunu söyleyerek Doğu ve Batı imparatorlarını karıştırıyor.

47. Cousin, büyük bir meydan okumayla ya da coğrafya ve dil bilmemenin verdiği cesaretle onları güney rüzgârları sebebiyle Sakız Adası'nda alıkoyuyor ve kuzey rüzgârları sayesinde de Constantinopolis'e gönderiyor.

riyle yelken ve kürek çekerek üç yüz gemiden oluşan düşman filosuna doğru ilerlemeye devam ediyordu; surlar, ordugâh, Asya ve Avrupa kıyıları bu önemli destek anlarını endişeyle izleyen sayısız seyirciyle dolmuştu. İlk bakışta bu olay tedirgin edici görünmüyordu, Müslümanların üstünlüğü her açıdan belliydi ve sayıları ve yiğitlikleri ile zaferi kesin olarak kazanacakları belliydi. Bununla birlikte donanmaları ulusal bir dehanın değil, sultanın isteğinin bir sonucuydu, bu yüzden aceleyle oluşturulmuştu ve kusursuz değildi; başarılarının boyutuna bakarak Tanrı'nın onlara karayı verdiğini, denizleri de kâfirlere bıraktığını Türkler de kabul ediyordu;[48] peş peşe alınan yenilgilerle birlikte yaşadıkları hızlı çöküş, onların bu mütevazı itiraflarının doğruluğunu kanıtlıyordu. Kuvvetlerinin on sekizi kadırgalardan, filonun geri kalanı kaba bir şekilde inşa edilen ve beceriksizce kullanılan ve askerden ve toplardan yoksun teknelerden oluşuyordu. Cesaret büyük ölçüde gücün bilincinden [güçlü olma] kaynaklandığından bu faktör yeniçerilerin cesaretini kırmış olabilir. Hristiyan filosundaki beş sağlam ve büyük gemi yetenekli kaptanlar ve denizin tehlikeleri konusunda tecrübeli İtalyan ve Grek eski denizciler tarafından idare ediliyordu. Geçmelerini önlemeye çalışan ama zayıf kalan engelleri ağırlıkları sayesinde batırmaya veya parçalamaya çalışıyorlardı, topçular atışlarıyla âdeta suları süpürüyordu, kendilerine yaklaşmayı düşünen ve rampaların üzerinde bekleyen düşmanların başlarına sıvı ateş (Grejuva) döküyorlardı. Rüzgârlar ve dalgalar her zaman en yetenekli denizcilerin lehine çalışır. Çarpışmalar esnasında neredeyse etkisiz hale gelen bir imparatorluk gemisi Cenevizliler tarafından kurtarıldı fakat biri mesafeli biri de yanaşık saldırıda bulunan Türkler iki-

48. Türk denizciliğinin sürekli zayıflaması ve gerilemesi Rycaut (*State of the Ottoman Empire*, s. 372, 378), Thévenot (*Voyages*, kısım I, s. 229-242) ve Tott'ta (*Mémories*, c. III) gözlemlenebilir; sonuncusu okuyucuyu her zaman şaşırtmak ve eğlendirmek ister.

sinde de dikkate değer kayıplar verdirtilerek püskürtüldü. Mehmed kıyıda atının üstünden ya bağırarak ya da hareketleriyle kâh ödüller vadederek kâh düşmandan değil kendisinin yapacaklarından korkmaları gerektiğini ifade ederek askerlerini cesaretlendirmeye çalışıyordu. Hırslı yapısı sebebiyle yerinde duramıyor, bulunduğu yerden sanki kendisi de savaşıyormuş gibi hareket ediyordu;[49] doğa kanunlarına hükmeden oymuş gibi korkusuzca atını denize sürdü ama bu nafile bir çabaydı. Onun bağırarak yaptığı sert uyarıları ve ordugâhtan yükselen destek haykırışları Osmanlıları ilk ikisinden daha kanlı ve ölümcül olan üçüncü bir saldırıya teşvik etti. Kanıtlarına güvenmesem de Phranza'nın o gün on iki binden fazla adamın katledildiğine dair verdiği bilgiyi buraya eklemeliyim. Türklerin filosu kargaşayla Asya ve Avrupa kıyılarına doğru kaçarken Hristiyan filosu hasar almadan muzaffer bir şekilde Boğaz boyunca ilerleyip limanın zincirli kısmına güvenli bir şekilde demir attılar. Zaferin verdiği güvenle birlikte Türk güçlerini teslim almalarıyla övündüler. Öte yandan Türk amiral ya da kaptan paşa [Kaptan-ı Derya], bazı mazeretler buldu, gözünden yaralanmıştı ve bu yarayı yenilginin sebebi olarak gösterdi. Baltaoğlu, Bulgaristan prenslerinin soyundan gelen bir devşirmeydi ve açgözlülüğü onun askerî karakterini lekeliyordu. Bir halkın ya da bir kralın despotluğu altında, bozguna uğramak suçlu bulunmak için yeterli bir kanıttı. Öfkeli Mehmed rütbesini ve hizmetlerini elinden aldı. Kaptan paşa dört köle tarafından sultanın huzurunda yere serildi ve altından bir sopayla yüz vuruşa mahkûm edildi,[50] öldürülmesine ilişkin ferman ilan edildi fakat

49. Thukydides'in (L, VII, b. 71) Syrakousai, limanındaki büyük deniz savaşında hırslı Atinalıların hareketlerini betimlediği manzaranın gözümde canlandığına yemin ederim.

50. Dukas'ın abartılı ya da bozulmuş metnine göre (b. 38) bu altın sopa 500 libre ya da *pound* gibi inanılmaz bir ağırlığa sahipti. Bouillaud'un verdiği 500 *drahmi* ya da 5 libre ağırlığı ise Mehmed'in kolunu çalıştırmasına ve amiralin sırtının ezilmesine sebep olabilirdi.

sonra müsadere ve sürgün cezalarıyla yetinen padişahın merhametine sevindi. Greklerin umudu yardımın gelişiyle canlandı ve Batılı müttefiklerini umursamazlıkla suçladılar. Anadolu çölleri ve Filistin kayalıkları arasında milyonlarca gönüllü haçlı kaçınılmaz olarak mezara gömülmüştü fakat imparatorluk şehri düşmanlarına karşı daha güçlü, dostları için de daha ulaşılabilirdi. Denizci devletler akıllıca davranıp makul bir şekilde silahlansaydı Roma adının mirası kurtarılabilir, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbinde Hristiyan kalesi olarak varlığını sürdürebilirdi. Ama Constantinopolis'in kurtarılması için yapılan bu yegâne yardım yetersizdi, uzaklardaki güçler onun içinde bulunduğu tehlikeli duruma karşı duyarsızdı ve Macaristan ya da en azından Huniades'in temsilcisi korkuyu ortadan kaldırmak ve harekâtı yönlendirmek için Türklerin ordugâhında bulunuyordu.[51]

Mehmed, Gemileri Karadan Yürütüyor

Greklerin Divan'da neler görüşüldüğünü öğrenmeleri zordu, yine de inatla ve şaşkınlık verici bir şekilde direnmelerinin azimli Mehmed'in üzerinde yorucu bir etki yarattığına inandılar. Geri çekilmeyi düşünmeye başladı ve eğer Bizans sarayıyla gizli gizli görüşen Halil Paşa'nın tavsiyelerine karşı çıkan kıskanç ve hırslı ikinci veziri olmasaydı kuşatmayı aniden kaldırabilirdi. Denizden ve karadan çifte saldırı yapılmadıkça şehrin düşmesi pek mümkün görünmüyordu ama liman [Haliç] erişilmezdi, zincirlerle kapatılmış, sekiz büyük gemi ve yirmiden fazla küçük gemi, birkaç kadırga ve yelkenliyle savunuluyordu. Türkler, deniz savaşından ve açık denizde ikinci bir karşılaşmanın gerçek-

51. Macaristan ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmadığını itiraf eden Dukas, Constantinopolis'in Türklerin son fethi olacağına dair batıl bir inanca sahip olduklarını belirtiyor. Bkz. Phranza (I, III, b. 20) ve Spondanus.

leşmesinden endişe ediyorlardı. Bu karmaşık durum içinde dâhi Mehmed cesaret isteyen ve muhteşem bir plan tasarladı ve daha hafif gemilerini ve askerî teçhizatını Boğaz'dan Haliç'in en yüksek bölümüne kara yoluyla naklederek bu planı uyguladı. Mesafe yaklaşık on mildi ve zemin çalılarla kaplıydı, yolun Galata'nın arkasından geçmesi gerekiyordu, bu planın başarıya ulaşması ya da tahrip edilmesi Cenevizlilere bağlıydı. Ama bu bencil tüccarlar son yok edilen [*devoured*] olmayı ümit ediyorlardı ve [Osmanlıların] beceri isteyen işlerdeki eksiklikleri bu çok sayıdaki itaatkârın ustalığıyla giderildi. Düzlük bir yol sağlam ve güçlü kalaslarla kaplandı, onları daha kaygan ve pürüzsüz hale getirmek için öküz ve koyunların iç yağlarıyla yağlandı. Silindirler üzerinde art arda dizilmiş, erkeklerin ve makaraların yardımıyla ileriye doğru çekilmiş seksen hafif kadırga, elli ve otuz kürekli guletler Boğaz'da karaya çıkarıldı. Her geminin pruvasına ve dümenine iki kılavuz ya da kaptan yerleştirildi ve yelkenler rüzgârla açıldı, gösterilen bütün bu gayretin başarıya ulaşması şarkılar ve alkışlarla kutlandı. Bir gecede Türk filosu acı içinde tepeye taşındı, düzlük üzerinden yön verildi ve daha derin kısımda bekleyen Grek filosunun müdahale edemeyeceği bir kısımdaki eğimden Haliç'in sığ sularına indirildi. Bu harekâtın gerçek önemi, [Greklerde] yol açtığı şaşkınlık ve [Türklere] verdiği kendine güvenle biraz abartılmıştır ama mahut ve tartışılmaz gerçek her iki ulusun gözleri önünde gerçekleşmiş ve yazarları tarafından kaydedilmiştir.[52] Benzer hileler antik dönemlerde tekrar tekrar yapılmıştı,[53] (bir kez daha tekrarlamalıyım ki) Osmanlı kadırga-

52. Aynı fikirde olan dört Grek'in söyledikleri, Cantemir (s. 96) tarafından Türk yıllıkların kaynak gösterilerek doğrulanmıştır. Ama mesafeyi *on* milden daha kısa bir mesafeye indirebilir, *bir* gecelik süreyi de uzatabilirim.

53. Phranza benzer bir taşıma işleminin iki örneğini verir. Biri Augustus'un Actium Savaşı'ndan sonraki Korinthos kıstağı boyunca 6 millik inanılmaz eylemi, diğeri, daha gerçek olanı ise onuncu yüzyıldaki Grek General Niketas'ınki. Bunlara gemilerini Tarentum limanına getirmek için cesur bir girişimde bu-

ları büyük tekneler olarak düşünülmelidir, eğer biz büyüklüğü, mesafeyi, engelleri ve araçları karşılaştırırsak övülen bu mucize[54] kendi zamanımızın sanayisi ile eş değerde olabilir.[55] Mehmed'in filosu ve ordusu Haliç'in üst tarafını işgal eder etmez en dar yerde elli arşın genişliğinde ve yüz arşın uzunluğunda dar bir köprü, daha doğrusu mendirek inşa etti, bu mendireğin zemini sağlamdı, birbirine demirle bağlanmış kalaslar, fıçılar ve varillerden oluşuyordu. Bunun üzerine en büyük toplardan biri yerleştirilirken askerler ve tırmanma merdivenleriyle birlikte seksen kadırga daha önce Latin savaşçıların kente saldırdıkları tarafa daha uygun diye yaklaştı. Hristiyanlar bu yarım kalmış yapıları imha etmedikleri için tembellikle suçlandı fakat onların ateşi daha güçlü bir ateşle kontrol altına alındı ve susturuldu. Filosunu ve mendireği gece vakti yakmak için bir girişimde bulunmak isteseler de sultanın dikkati bu girişimi engelledi ve en öndeki galyotları batırıldı ya da ele geçirildi. En cesur İtalyan ve Grek gençler onun emriyle zalimce katledildi, imparatorun kederi, haklı bir misilleme olarak iki yüz altmış Müslüman esirin başlarını surlar üzerinde sallandırsa da yatışmadı.

Kentin Sıkıntısı

Kırk günlük bir kuşatmadan sonra Constantinopolis'in kaderi artık önlenemezdi. Zaten asker mevcudu az olan garnizon maruz kaldığı iki saldırıyla tükendi ve asırlardır düşman saldırılarına karşı ayakta duran surlar Osmanlı toplarıyla her tarafından

lunan Hannibal'ınki de eklenebilir (Polybius, L, VIII, s. 749, edit. Gronov).
54. Venediklilere benzer bir sorumlulukla hizmet eden Candialı bir Grek, Mehmed'in danışmanı veya ajanı olabilirdi (Spondanus, MS 1438, No. 37).
55. Özellikle 1776 ve 1777 tarihlerinde Kanada göllerinde yapılan emek açısından çok büyük ama sonuç anlamında verimsiz olan girişimleri ima ediyorum.

parçalandı ve birçok gedik açıldı. Aziz Romanus kapısının yakınlarındaki dört kule yerle bir edilmişti. Constantinos, tükenmiş ve isyana hazır birliklerinin ödemelerini yapmak için dört katıyla geri ödeyeceği sözünü vererek kiliseleri yağmalamak zorunda kaldı, onun bu kutsala saygısızlığı, birlik karşıtlarına utanç verdi. İç tartışmalar zaten azalmış olan Hristiyanların gücünü daha da küçültmeye başlamıştı; Cenevizli ve Venedikli yardımcı kuvvetler kendi hizmetlerinin daha üstün olduğunu ileri sürüyorlardı, ortak tehdit karşısında bile hırsları sönmeyen Iustinianus (Giovanni) ve megadük birbirlerini ihanet ve korkaklıkla suçluyordu.

Genel Saldırı İçin Türklerin Hazırlığı

Constantinopolis'in kuşatılması boyunca kimi zaman barıştan ya da teslimiyetten söz edildi, şehir ile ordugâh arasında birkaç elçi gidip geldi.[56] Grek imparatorun gururu güçsüzlüğü sebebiyle kırılmıştı, dinini ve hükümdarlığını korumasını sağlayacak herhangi bir şarta teslim olabilirdi. Türk sultan askerlerinin kanını boş yere akıtmaktan kaçınıyordu ama hâlâ Bizans hazinelerini kendisine bağlamak istiyordu ve dinî sorumluluğu dolayısıyla *gâvurlara* sünnet, haraç ya da ölüm seçeneklerini sunuyordu. Mehmed'in açgözlülüğünü yıllık yüz bin duka belki doyuracaktı fakat onun asıl tutkusu Doğu'nun başkentini almaktı. İmparatora zenginlikte eş değer bir şehir, halkına da özgür bir yaşam ya da güvenle ayrılmayı önerdi fakat çok da verimli geçmeyen bir görüşmeden sonra Constantinopolis surları altında bir tahtın ya da bir mezarın sahibi olacağını duyurdu. Gururundan veya dünyanın kendisini ayıplayacağı korkusundan

56. Chalkokondyles ve Dukas, bu görüşmenin zamanı ve ayrıntıları konusunda ayrı düşünceler ileri sürüyorlar. Ne şanlı ne de faydalı bir sonuç vermeyince sadık Phranza hükümdarını teslim olma düşüncesinden kurtarıyor.

Palaiologos, şehri Osmanlıların ellerine teslim etmedi ve savaşın son anına kadar savaşmaya karar verdi. Sultan, saldırının hazırlıklarıyla birkaç gün meşgul oldu, gözde bilimi astroloji tarafından şanslı ve ölümcül bir zaman olarak Mayıs'ın 29. günü belirlenmişti. 27. günün akşamı ise son emirlerini bildirdi, komutanlarını huzurunda topladı ve habercilerini bu tehlikeli teşebbüsün yükümlülüklerini ve sebeplerini duyurmaları için kampa dağıttı. Despotik bir yönetimin birinci ilkesi korkudur; tehditleri de Doğululara özgüydü, firar eden askerlerin kuş kanadı[57] taksalar bile onun acımasız adaletinden kaçamayacakları ifade edildi. Yeniçerilerin ve paşaların büyük bir kısmı Hristiyan ailelerinin çocuklarıydı ama peş peşe yapılan evlat edinmelerle Türk adının şanı sürdürüldü. Bireylerin aşamalı ilerleyen değişiminde bir birliğin, bir alayın ya da bir *oda*nın ruhu taklit ve disiplinle canlı tutulur. Bu kutsal savaştan hemen önce Müslümanlar, zihinlerini dua ile bedenlerinin yedi bölgesini su ile yıkayarak [abdest] ve sonraki günün kapanışına kadar yemekten kaçınarak ruhlarını arındırdılar. Derviş toplulukları çadırları ziyaret ettiler, şehitlik

57. Chalkokondyles (L, VIII, s.208) için bu kanatlar Doğu'nun bir betimlemesinden başka bir şey değildir ama *Irene* trajedisinde Mehmed'in tutkusu, hisleri ve mantığının üzerinde yükseliyor:
Şiddetli kuzey rüzgârı, onun donmuş kanatları üzerinde,
Onu meraklı bulutların üzerine taşıyın,
Ve onu Pleiad'ların altın arabasına oturtun,
Böylece öfkem, onu oradan işkenceye sürükleyebilir.
Yapılan aşırı laf kalabalığını bir tarafa bırakıp şu gözlemlerde bulunacağım: **1.** Rüzgârların işleyişi havanın en alt tabakası ile sınırlandırılmalı. **2.** *Pleiad*'lar ismi ve hikâyesi tamamen Greklere ait (Scholiast ad Homer, Σ 686; Eudocia, içinde: Ioniâ, s. 399; Apollodore, L, III, b. 10; Heine, s. 229, Not. 682) ve Mehmed'in ilgi duyduğu Doğu astronomisi ile alakasızdır (Hyde ad Ulugbeg, *Tabul.*, içinde: Syntagma Dissert., c. I, s. 40, 42; Goguet, *Origine des Arts*, vd., c.VI. s. 73-78; Gebelin, *Hist. du Calendrier*, s. 73). **3.** Altından bir araba (iki tekerlekli ve binek hayvanlarca çekilen) ne bilimde ne de kurgusal eserlerde vardır. Korkarım ki Dr. Johnson *Pleiad*'ları büyük ayı (diğer adıyla *waggon*) ya da *zodiac* (kuzey takım yıldızı) ile karıştırıyor.
Ἄρκτον θ' ην καὶ ἅμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσι.

arzusunu aşıladılar, cennet bahçeleri ve nehirleri arasında kara gözlü bakirlerle kucaklaşarak sonsuz bir gençlik geçireceklerinin teminatını verdiler. Gerçi Mehmed dünyevi ve elle tutulur ödüllerin etkisine daha çok güveniyordu. Muzaffer askerlere iki katı ödeme sözü verdi. "Bu şehir ve yapılar benim ama esirleri ve ganimetleri, altın ve güzellik hazinelerini kahramanlığınıza bırakıyorum; zengin ve mutlu olun. İmparatorluğumun birçok eyaleti var, Constantinopolis surlarına ilk tırmanan kahraman asker, en güzel ve en zengin idareyle ödüllendirilecektir, ayrıca benim minnettarlığım, şerefini ve talihini onun hayallerinin de ötesine kavuşturacaktır." Bu gibi güçlü motivasyonlar Türkler arasında genel bir heves oluşturdu. Yaşamlarını hiçe sayıp harekete geçmek için sabırsızlandılar, ordugâh Müslümanların bağırışlarıyla yankılandı: "Tanrı tektir ve Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, Muhammed onun elçisidir"[58] Galata'dan Yedikule'ye (*seven towers*) dek deniz ve kara bütün gece yakılan ateşlerle aydınlandı.

İmparatorun Son Selamı ve Grekler

Faydasız bir şekilde şikâyetlerini bağırarak dile getirenler, günahlarının suçlarından ve cezasından hayıflanan Hristiyanların durumu çok daha farklıydı. Meryem'in kutsal bir tasviri büyük bir tören alayında ortaya çıkarılmıştı fakat koruyucu azize onların yalvarışlarına kulak asmadı. Onlar da zamanında teslim olmayı reddeden imparatorun inatçılığını suçladılar. Kaderlerinin korkunçluğunu tahmin ediyor, Türk köleliğinin sükûneti ve güvencesi için iç çekiyorlardı. Grek soyluları ve müttefiklerin en cesurları yirmi sekizinci akşamı, genel saldırının tehlikeleri ve

58. Phranza, Müslümanların Tanrı'nın ismiyle değil de peygamberin ismiyle sevinmeleri meselesini tartışıyor: Voltaire'in bu dindarlık gayreti aşırı, hatta saçma.

yapılması gerekenler hakkında hazırlanmak için saraya çağrıldı. Palaiologos'un konuşması Roma İmparatorluğu'nun cenaze konuşmasıydı; söz verdi, yalvardı ve kendi zihninde sönmüş olan umudu boş yere aşılamaya çalıştı.[59] Dünya huzursuz ve kasvetliydi. Ne İncil ne kilise ülkeleri için hizmet eden kahramanlar için belirli bir karşılık ön görmedi. Fakat hükümdarlarının kuşatma ile sıkışıp kalması, savaşçıların çaresizliğinin cesareti ile silahlandırdı ve bu acıklı sahne bu kederli toplantıda kendisi de hazır bulunan Phranza'nın duygularıyla tasvir edildi. Ağladılar, sarıldılar, aileleri ve kaderleri ne olursa olsun hayatlarını feda ettiler. Görev yerlerine dağılan her komutan gece boyunca tetikte ve endişeli bir şekilde surlarda nöbet tuttu. İmparator ve ona bağlı sadık birlikler birkaç saat sonra camiye dönüşecek olan Ayasofya'ya girdiler ve kutsal komünyon ayinine gözyaşları ve dualarla katıldılar. İmparator, ağlamalar ve ağıtlar yankılanan bu yerde az bir zaman dinlendi. Kalplerini kırmış olabileceği herkesten özür diledi.[60] Sonra da muhafızları ziyaret etmek ve düşmanın hareketlerini gözlemlemek için atının sırtına atladı. Son Constantinos'un üzüntüsü tüm Bizans Caesar'larının başarısından daha şerefliydi.

Genel Saldırı (29 Mayıs)

Karanlığın kargaşasında bir saldırgan bazen başarılı olabilir ama bu genel ve büyük saldırı için Mehmed'in askerî muhake-

59. Korkarım ki bu söylev Phranza tarafından meydana getirildi. Çünkü çok vaaz ve manastır kokan bu sözlerin Constantinos ile ilgisi olduğundan neredeyse kuşkuluyum. Leonardus Latin yardımcılara daha saygılı bir şekilde hitap ettiği başka bir konuşmayı onun konuşması olarak gösterir.

60. Bu küçük düşürücü hareket, ölmekte olan hükümdarlara bazen zorla yaptırılan bu fedakârlık, İncil'deki affetme doktrini ile ilgilidir. Senden aşağıda olandan af dilemek 499 kişiyi affetmekten daha kolaydır.

mesi ve astrolojik bilgisi ona sabahı, Hristiyan takviminin unutulmaz zamanı 29 Mayıs 1453 tarihini beklemesini tavsiye etti. Önceki gece yorucu şekilde çalışmalar yapıldı; askerler, toplar ve çalı çırpılar hendeklerin kenarlarına ilerletildi. Birçok kısımda açılan gediklere düzgün ve kolay geçiş sağlayan seksen kadırga neredeyse pruvaları ve tırmanış merdivenleriyle Haliç'in daha az savunulabilir surlarına dokunuyordu. Sultan ölüm pahasına sessiz olunması emrini verdi fakat hareketin ve sesin fiziksel kanunları disipline ya da korkuya itaat etmiyordu. Tek bir kişi sesini bastırabilir ya da adımlarını ayarlayabilirdi ama binlerce kişinin çalışması ve yürüyüşü kaçınılmaz olarak kalelerdeki nöbetçilerin kulaklarına gelen ahenksiz gürültüler olarak ulaşır ve tuhaf bir kargaşa oluşturur. Şafak vaktinde, sabah atışlarının alışılmış sesleri duyulmadan Türkler şehre karadan ve denizden hücum etti. Saldırı hatları örülmüş ya da kıvrılmış iplikler gibi yakın ve akıcıydı.[61] Ordunun en ön kısmındakiler komutadan yoksun ve düzensiz savaşan gönüllü topluluklardı ve körü körüne yağma yapma ya da şehit olma umuduyla ordugâha katılan kuvvetsiz yetişkinlerden, çocuklardan, köylü ya da aylaklardan oluşuyordu. Genel bir hareket onları surlara doğru itti, tırmanmak için en gözü pek olanlar hızlıca düşürüldü ve Hristiyanların ne bir mızrağı ne de bir mermisi boş yere heba oldu. Ancak bu zahmetli savunmada onların dayanma gücü ve cephaneleri tükendi. Hendek cesetlerle doldu, bu da onların birliklerinin geçişlerine destek sağladı. Bu fedakâr öncülerin ölümleri yaşamlarından daha işe yarar oldu. Paşaları ve sancakları altındaki Anadolu ve Rumeli birlikleri arka arkaya hücuma geçtiler. İlerlemeleri çeşitli ve kuşkuluydu ama iki saat süren çatışmadan sonra Grekler avantajlarını koruyorlardı ve bu avantajı geliştirdiler, daha sonra

61. 10.000 muhafızdan başka Dukas, gemici ve deniz askeri olmak üzere süvari ve piyade olarak 250.000 Türk'ün genel saldırıda yer aldığını söylüyor.

imparatorun sesi duyuldu, ülkelerini kurtarmaları için son bir çabayla başarıya ulaşmaları için askerlerini teşvik etti. Bu korkunç anda yeniçeriler canlı, güçlü ve yenilmez bir şekilde ortaya çıktı. Sultan atının üzerinde elinde demirden bir topuzla onların kahramanlıklarının hâkimi ve seyircisiydi, belli zamanlar için ayırdığı on bin yerli asker tarafından çevrilmişti, sesi ve gözleriyle savaşın seyrini yönetiyor ve yönlendiriyordu. Safların arkasında savaşmaya teşvik edip, kaçmalarını önleyen ve kaçanları cezalandıran çok sayıda yargılama görevlisi vardı. Tehlike ön tarafta olsa da kaçakların arkasında utanç ve kaçınılmaz bir ölüm vardı. Korkunun ve acının çığlıkları, davul ve boru sesli savaş müziği tarafından bastırıldı. Seslerin mekanik çalışması insanın ruhunu ve kan dolaşımını hızlandırdığından insan makinesini onurdan ve mantıktan daha etkili bir biçimde hareket ettirebileceği tecrübelerle kanıtlanmıştır. Saflardan, kadırgalardan ve köprülerden Osmanlı topları her bir yandan gümbürdedi. Ordugâh, şehir, Türkler ve Grekler sadece Roma İmparatorluğu'nun nihai kurtuluşuyla ya da yok oluşuyla dağılacak bir duman bulutu tarafından sarıldı. Tarihsel kahramanların ya da masal kahramanlarının bireysel dövüşleri hayal dünyamıza neşe katar ve sevgimizi kazanır. Savaş yeteneklerindeki gelişimler zihnimizi daha yetkin kılabilir, zararlı olsa bile gerekli olan bilimi geliştirir. Ancak genel bir hücumun tekdüze ve kanlı resimlerinde her şey kan, korku ve kargaşadan ibarettir. Üç asır ve bin mil ötedeki bir olayın izleyicilerin ve aktörlerin bile tarif edemeyeceği, adil ve yeterli fikir sahibi olamadıkları bir sahneyi tasvir etmeyeceğim.

Constantinopolis'in hemen kaybedilmesi Ioustinianes'in zırhının bir okla ya da kurşunla delinmesine bağlanabilir. Kanın görüntüsü ve duyduğu keskin acı silahları ve adamlarıyla şehrin en sağlam koruyucusunun cesaretini kırdı. Bir cerrah arayışıyla mevziisinden geri çekilirken yorulmak nedir bilmeyen impara-

tor onun kaçışını fark etti ve onu durdurdu. "Yaranız hafif ve tehlike ise bizi zorluyor, varlığınız elzemken nereye geri çekiliyorsunuz?" diye bağırdı imparator. Cenevizli ise titreyerek "Tanrı'nın Türklere açtığı yoldan geri çekiliyorum" diye yanıtladı ve bu sözlerden sonra duvardaki gizli gediklerden aceleyle geçti. Bu alçak hareketle askerî hayatının şerefini lekeledi, birkaç gün Galata'da ya da Sakız Adası'nda hayatta kalmaya çalıştı, kendi vicdanı ve halkın sitemleri sebebiyle hayata küstü.[62] Onun bu hareketi Latin yardımcı kuvvetlerine de kötü bir örnek teşkil etti, saldırı iki kat kuvvetle yapıldığından savunma gevşemeye başladı. Osmanlıların sayısı Hristiyanlardan elli, belki de yüz kat daha fazlaydı, ikili sur top atışlarıyla bir harabe yığınına döndü, birkaç millik bir alanda daha zayıf ve daha ulaşılabilir yerler bulunmalıydı ve şehri kuşatanlar tek bir noktadan nüfuz etselerdi şehir geri dönüşü olmayan bir şekilde düşecekti. Sultanın ihsanlarını hak eden ilk kişi devasa boylu, güçlü yeniçeri Hasan'dı. Bir elinde pala diğer elinde kalkanıyla, yiğitlikleriyle ona rakip olan otuz yeniçeriyle birlikte burçların dış tarafına tırmandı, bu cesur macerada on sekizi can verdi. Hasan ve on iki arkadaşı surların zirvesine ulaştı, surlar üzerinden yere itildiyse de dizlerinin üzerinde doğruldu ama tekrar taş ve mızrak yağmuruna tutuldu. Ancak onun bu başarısı, surlara tırmanmanın mümkün olduğunu kanıtladı, surlar ve kaleler anında Türk yığını ile kaplandı ve Grekler avantajlı yerlerinden sürülüp artan kalabalık altında ezildi. İmparator bu kalabalık ortasında uzun bir süre bir askerin ve bir komutanın görevini başarıyla yerine getirdi fakat sonunda

62. Ioustinianes'in (Giovanni Giustiniani) savaşı bırakıp gitmesini sert biçimde eleştirirken Phranza, kendisinin ve halkın duygularını ifade eder. Bazı özel sebepler Dukas'ın ona karşı daha nazik olmasına yol açar ancak Leonardus Chiensis'in sözleri onun güçlü ve yakın zamanlarda mevcut olan öfkesini gösteriyor *gloriae salutis suique oblitus.* Tüm Doğu siyasetinde hemşehrileri her zaman şüpheli, çoğu zaman da suçluydu.

gözden kayboldu.[63] Onun etrafında dövüşmeye devam eden soylular son nefeslerine kadar Palaiologos'un ve Kantakouzenos'un onurlu isimlerini sürdürdüler. Onun ise şu kederli haykırışı duyuldu: "Benim kafamı kesecek bir Hristiyan yok mu?"[64] Onun son korkusu canlı olarak inançsızların eline düşmekti.[65]

İMPARATOR CONSTANTINOS PALAIOLOGOS'UN ÖLÜMÜ

Constantinos ihtiyatlı çaresizlikle mor tokasını fırlattı. Kargaşanın ortasında bilinmeyen bir el tarafından yere yıkıldı ve bedeni ceset yığınının altına gömüldü. Ölümünden sonra direniş ve düzen artık yoktu. Grekler şehre doğru kaçtılar ve Aziz Romanus kapısının dar geçidinde birçoğu ezildi ve boğuldu. Zafer kazanan Türkler iç surların gediklerinden geçtiler ve şehrin içine doğru ilerlediler. Haliç'teki Phenar [Fener] kapısını zorlayan silah arkadaşları da onlara katıldı.[66] Hararetli kovalamacanın baş-

63. Dukas onu iki Türk askerinin darbesiyle öldürmüştür. Chalkokondyles onu omzundan yaralar ve geçitte ezer. Phranza'nın üzüntüsü onu düşmanın arasına taşır ve imparatorun ölümünün görüntüsünden kaçırır. Ama dalkavukluktan uzak Dryden'in soylu dizelerine başvurabiliriz:
Sebastian için, bırakalım meydanı araştırsınlar;
Cesetlerden oluşan bir dağ buldukları yerde,
Birini tepesinden aşağı doğru bakması için gönder;
Orada onu yiğitçe uzanırken bulacaklar,
Yüzü cennete dönük, bu kanlı anıtta
Kılıcıyla kazdığı
64. Spondanus (MS 1453, No. 10) kurtuluşunu istediğinden onu intihar suçundan aklama arzusunda.
65. Leonardus Chiensis, tamamen dürüst bir şekilde, Türkler imparatoru tanımış olsalardı, sultanın hoşuna gideceği böyle bir esiri kurtarmak ve güvenliğini sağlamak için epey çaba harcayacaklarını belirtiyor.
66. Cantemir, s. 96. Haliç'in ağzındaki Hristiyan gemileri, denizden yapılan bu saldırıyı yan taraftan saldırarak yavaşlatmışlardı.

larında yaklaşık iki bin Hristiyan kılıçtan geçirildi ama kısa bir süre sonra açgözlülük zalimliğin önüne geçti. İmparator ve onun seçtiği gruplar başkentin her bir parçasında benzer sertlikte bir karşı koyma yiğitliğinde bulunmayacağı anlaşılınca [Türklere, rüşvet olarak] hemen para vermeleri gerektiğini anladılar.

Kentin ve İmparatorluğun Yitirilmesi

Böylelikle Keyhüsrev'in ve Avarların ve halifelerin gücüne meydan okuyan Constantinopolis elli üç gün süren bir kuşatmanın ardından geri dönüşü olmaksızın II. Mehmed'in ordularına karşı boyun eğmişti. Latinler sadece imparatorluğu devirmeye çalışmıştı fakat Müslümanlar onun dinini de ayaklar altına almıştı.[67]

Türkler Constantinopolis'i Yağmalıyor

Felaket haberi hızlı kanatlarla uçar ancak Constantinopolis o kadar genişti ki uzak mahalleler yıkılışlarından habersiz mutlu yaşantılarına devam ettiler.[68] Ama bu genel şaşkınlıkta, bencillik ve sosyal endişe durumunda, saldırının kargaşa ve gürültüsünde geceleri ve gündüzleri uykusuz geçmiş olmalı. Birçok Grek kadının sessiz ve huzurlu uykularından yeniçeriler tarafından uyandırıldığına inanamam. Evler ve manastırlar bu felaketle halkın

67. Chalkokondyles çok saçma bir şekilde Constantinopolis'in, Asyalılar tarafından Troya felaketinin intikamı olarak yağmalandığını iddia eder. On beşinci yüzyıl gramercileri Türklerin isimlerini *Teucri*'nin kabaca telaffuz edilmesine bağlıyorlar (Ed. n: Teucri İtalyanca Troyalılar anlamına gelmektedir).

68. Kyros, bir festival sırasında Babil'e baskın yaptığı zaman kent o kadar büyük ve şehrin sakinleri o kadar kayıtsızdı ki uzakta yaşayanlar esir olduklarını anlayana kadar çok zaman geçti (Herodotos, I, I, b. 191) ve Usher (*Annal.*, s. 78) Peygamber Yeremya'dan (*Jeremiah*) alıntı yapıyorlar.

güvenliği için hemen boşaltıldı ve tir tir titreyen sakinler ürkek hayvan sürüleri gibi sokaklarda toplandı. Sanki bir araya gelen zayıflık bir güç üretecek ya da kalabalık arasında her bir kişi güvende ya da görünmez olacakmış gibi boş bir beklenti içindeydiler. Şehrin her bir yanından Ayasofya'ya sel gibi aktılar. Bir saat içinde kutsal alan, koro yeri, nef, üst ve alt galeriler çok sayıda baba, koca, kadın ve çocuk, rahip, keşiş ve dindar bakirlerle doldu. Kapılar içeriden kilitlendi, son zamanlarda dinsiz ve kirletilmiş diye nefret ettikleri bu yapının kutsal kubbesinden koruma istediler. Bir gün Türklerin Constantinopolis'e gireceğine, Romalıları Ayasofya'dan önceki meydana, Constantinos Sütunu'na [Çemberlitaş] kadar kovalayacağına ama bunun onların felaketlerinin dönüm noktası olacağına ve tam bu sırada elinde kılıçla bir meleğin cennetten yeryüzüne ineceğine, bu kutsal silahla sütunun dibinde oturan fakir bir adama imparatorluğu teslim edeceğine dair ateşli bir dindarın ya da sahtekârın kehanetine itimat ettiler. "Bu kılıcı tut ve Tanrı'nın halkının intikamını al," diyecekti ve bu canlandırma etkisine sahip sözlerle Türkler kaçacak, galip olan Romalılar onları Batı'dan ve tüm Anadolu'dan İran sınırlarına kadar sürecekti. Bunun üzerine Dukas, biraz süslü ama tamamen gerçeğe bağlı kalarak Greklerin ihtilafına ve inatçılıklarına çıkışıyor "O melek gökten kiliselerin birleşmesine razı göstermeniz karşılığında inip düşmanlarınızı yok etmeyi teklif etseydi bile," diye bağırmıştı tarihçi, "o ölümcül anlarda bile emniyetinizi reddeder veya Tanrı'nızı aldatırdınız."[69]

69. Bu canlı tasvir Dukas'tan alınmıştır (b. 39) ki kendisi iki yıl sonra Midilli (Lesbos) prensi tarafından sultana elçi olarak gönderilmişti (b. 44). 1463 yılında ele geçirilene kadar (Phranza, L, III, b. 27) Midilli, yaşadıkları sefaletin hikâyelerini defalarca, belki de süsleyerek anlatan Constantinopolis'ten kaçanlarla dolu olmalıydı.

GREKLERİN TUTSAKLIĞI

Onlar geç kalan meleği beklerken kapılar baltalarla kırıldı, Türkler herhangi bir direnişle karşılaşmadıkları için çok sayıda tutsağı elleri kana bulanmadan seçtiler ve güvenceye aldılar. Seçimlerini gençlik, güzellik ve zenginliğe göre belirliyorlardı ve sahiplik hakkı ilk el koymaya, kişisel güce ve emir ve komuta yetkisine göre belirleniyordu. Bir saat içinde erkekler iplerle, kadınlar da örtüleri ya da kuşaklarıyla bağlandı. Senatörler köleleriyle, papazlar kilise kapıcılarıyla, plebs sınıfından gençler yüzlerini en yakın akrabalarından hatta güneşten bile gizleyen soylu genç kızlarla birlikte bağlandı. Bu şekildeki tutsaklık toplumdaki sınıf kavramını bozdu, doğanın bağları parçalandı. Babaların sızlanmalarına, annelerin gözyaşlarına, çocukların feryatlarına merhametsiz askerler aldırış etmiyordu. En yüksek çığlıklar göğüsleri çıplak, saçları dağınık ve kollarını can havliyle uzatmış halde sunaklardan koparılan rahibelerden geliyordu ve haremdeki uykusuz geçen gece hizmetlerini manastırda geçenlere pek az kişinin tercih edeceğine inanmamız gerekir. Talihsiz Grekler sokaklarda evcil hayvanlar gibi iplerle çekildiler ve fatihler daha fazla yağma için geri dönmek istedikleri için, onların ürkek adımlarını tehditler ve dayakla hızlandırmaya çalışıyorlardı. Aynı saatlerde benzer bir yağma tüm kilise, manastır, saray ve şehrin yerleşim alanlarında uygulandı, ne kadar kutsanmış ya da gizlenmiş de olsa herhangi bir yer Grekleri ve onların mülklerini koruyamazdı. Bu düşkün insanlardan altmış binden fazlası şehirden ordugâha ya da donanmaya nakledildi ve oradan sahiplerinin keyiflerine ya da çıkarına göre ya değiş tokuş yapıldı ya da satıldılar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak eyaletlerine köle olarak dağıtıldılar. Bunların arasında bazı dikkat çekici kişileri görebiliriz. İmparatorun başmabeyincisi ve sekreteri olan tarihçi Phranza ailesiyle birlikte

Türklere esir düştü. Dört ay boyunca köle olarak cefa çektikten sonra özgürlüğüne kavuştu, bir sonraki kış Edirne'ye gitmeyi göze aldı ve burada *mir başı*[70] ya da at ustasından fidye karşılığında karısını geri aldı ancak gençliğinin ve güzelliğinin baharındaki iki çocuğu Mehmed için alıkonulmuştu. Phranza'nın kızı haremde muhtemelen bakire olarak öldü, oğlu ise ölümü kötü şöhrete tercih etti ve on beş yaşındayken hükümdar âşığı tarafından bıçaklandı.[71] Bir Grek *matron*'unu[72] ve iki kızını, bu soylu aileden kendisine eş seçen Philelphus tarafından Latince yazılmış bir kaside sebebiyle serbest bıraktı fakat bu cömertlik böylesine insanlık dışı bir eylemin kefareti değildi.[73] Gururlu ve acımasız Mehmed ancak bir Roma temsilcisinin ele geçirilmesiyle tam anlamıyla tatmin olacaktı ama Kardinal Isidoros tüm aramalardan ustalıkla kurtuldu ve Galata'dan *plebs* kılığında kaçtı.[74] Zincirin olduğu kısımda ve Haliç'in gerisinde hâlâ İtalyan savaş ve ticaret gemileri vardı. Kuşatma sırasında cesaretlerini göstermişlerdi, Türk denizcileri şehri talan etmek için dağılmışken onlar da kaçış anını kolladılar. Yelkenlerini kaldırdıkları anda kıyı yalvaran ve

70. Burada Gibbon'un mir başı olarak verdiği görevli büyük ihtimalle ahırlardan sorumlu olan mîrahûr denen görevliydi. (ç. n.)

71. Bkz. Phranza (L, III, b. 20, 21). Onun ifadeleri olumludur*: Ameras sua manu jugulavit ... volebat enim eo turpiter et nefarie abuti. Me miserum et infelicem.* Bununla birlikte haremin karanlık kuytularında yaşanan kanlı ve kirli sahneleri aktarılanlardan öğrenebildi.

72. *Matron*, Latincede soylu, iffetli ve ailesine karşı sorumluluklarının bilincinde olan kadına verilen sıfattır. Roma dünyasında kadınların yaşayışlarına ve özelliklerine göre belirli sıfatlar belirlenir. (ç. n.)

73. Bkz. Tiraboschi (c. VI, kısım I, s. 290) ve Lancelot (*Mém. de l'Académie des Inscriptions,* c. X, s.718). Tiranların en merhametsizi ve en ahlaksızı olarak sık sık sövdüğü bu halk düşmanını nasıl övebildiğini merak ediyorum.

74. II. Pius'un Yorumlamalar'ına göre kardinal kurnaz bir şekilde herhangi birinin cansız bedenine kendi şapkasını takmıştı, bu cesedin başı gururla kesilip gösterilirken, asıl Roma temsilcisi değersiz biri olarak serbest bırakılmıştı. Büyük Belçika Kroniği [kardinalin] kaçışını, İsa uğruna çektiği acıların ödülünü ve erdemini kaybetme korkusuyla mektuplarından çıkardığı (diyor Spondanus, MS 1453, No.15) yeni maceralarla süslüyor

acınası bir kalabalıkla doldu ama hepsinin taşınması için gemiler yetersizdi, Venedikli ve Cenevizli hemşehrilerini seçtiler. Galata halkı, padişahın kayda değer vaatlerine rağmen değerli kişisel eşyalarıyla birlikte evlerini terk ettiler.

Ganimetin Değerlendirilmesi

Büyük kentlerin çöküşünü ve yağmalanmasını tasvir eden her tarihçi tek bir felaket öyküsünü tekrarlamaya mahkûmdur; aynı tutkular aynı etkileri doğurur, bu tutkular kontrolsüzce tahrik edildiğinde medeni ve barbar arasındaki fark ne yazık ki azalır. Bağnazca ve nefretle bağıran Türklerin keyfî bir şekilde ve çok fazla Hristiyan kanını akıttıkları söylenemez fakat onların kurallarına göre (tıpkı antik dönemin kuralları gibi) yenilenler hayatlarının bir kıymeti yoktu ve yenenler ise fetihlerinin ödülünü her iki cinsiyetten tutsakları ya bizzat kullanarak ya satarak ya da fidyelerinden sağlıyorlardı.[75] Constantinopolis'in zenginliği sultan tarafından muzaffer birliklerine hak olarak tanındı, bir saatlik yağma ile yıllarca çalışarak elde edebileceklerinden daha fazla gelir edinmişlerdi. Ancak ganimet düzenli bir şekilde paylaştırılmadığı için bu bölüşümlerde liyakat etkili değildi. Yiğitliğin ödülü, ordunun peşine takılan ve savaşın zahmetine ve tehlikesine katlanmayan kişiler tarafından çalındı. Onların verdiği tahribat öyküleri ne keyifli ne de bilgilendiricidir. İmparatorluktan kalan miktar toplamda dört milyon duka değerindeydi,[76] bu meblağın küçük bir kısmı Venedikliler, Cenevizliler,

75. Busbequius keyif ve beğeniyle savaş hakları ve kölelerin antik dönemdekiler ve Türkler tarafından kullanımını ayrıntılı bir şekilde anlatıyor (*de Legat. Turcicâ*, epist. III, s. 161).

76. Leunclavius bu meblağı bir derkenarında göstermiştir (Chalkokondyles, L, VIII, s. 211) ama Venedik, Ceneviz, Floransa ve Ancona'ya sırasıyla 50, 20, 20 ve 15.000 duka gibi bir rakam düştüğünden kuşkulanıyorum. Bu tahminde

Floransalılar ve Ancona'lı tüccarlara aitti. Bu yabancıların sermayeleri hızlı ve sürekli dolaşımı iyileştirdi ama Grekler ise zenginliklerini saraylarda ve gardıroplarında gereksiz bir gösteriş için harcamışlardı ya da eski sikke ve külçelerden oluşan hazinelerini, şehir savunması için ellerinden alınmasın diye toprağa gömmüşlerdi. Manastır ve kiliselere yapılan saygısızlık ve yağmalar en acı yakınmalara sebep oldu, Ayasofya kubbesinin kendisi, yeryüzü cenneti, ikinci gök, Keruv'un aracı, Tanrı'nın görkeminin tahtı,[77] asırların sunularından mahkûm bırakıldı. Altın, gümüş, inci ve mücevherler, vazolar ve papazlara ait eşyalar çok günahkâr bir şekilde insanlığın hizmetine girdi. Din adamı olmayan kimselerce bile çok değerli tutulan tabloların bezleri ve tahta çerçeveleri ya da yontular yırtıldı, kırıldı, yakıldı, ayaklar altında çiğnendi veya en aşağılık işlerde kullanıldı. Kâfir gözler için her türlü değerli sayılabilecek kutsal tasvirler alındıktan sonra tablolar ya da ahşaplar kırılmış ya da yakılmış, ayaklar altında ezilmiş ya da ahırlarına veya mutfaklarına, rezil kullanımları için eklenmişti. Kutsal şeylere yapılan bu saygısızlık Constantinopolis'e Latin işgalcilerin yaptıklarının bir benzeriydi. İsa'nın, Meryem'in ve azizlerin günahkâr Latinlerden gördüğü muamele ateşli Müslümanlar açısından putperest anıtlarına zarar verme anlamına da gelebilir. Bir filozof halkın feryatlarına katılmak yerine belki de sanatın gerilemesinde işçiliğin işten daha değerli olmadığını gözlemlemelidir ve yeni görüşlerin sağlanması ve mucizeler, rahiplerin mahareti ve halkın saflığıyla yenilenmesini hızlandırabilir. O, genel karışıklık içinde yıkılan ya da dağılan Bizans kitaplıklarının kaybolmasına da ciddi bir şekilde üzülecektir. Yüz yirmi bin el yazmasının kaybolduğu söyleniyor.[78] Tek bir duka ile on

bile yabancılardan alınan paralar ganimetin tüm tutarının dörtte birini ancak geçecekti.

77. Coşkulu övgüleri ve feryatları için bkz. Phranza (L, III, b. 17).

78. Bkz. Dukas (b. 43) ve 15 Temmuz 1453 tarihli Laurus Quirinus'tan V.

cilt satın alınabiliyordu ve aynı gülünç fiyat, bir raf dolusu dinî kitap için belki fazlaydı ama Antik Grek edebiyat ve biliminin en soylu yapıtları Homeros ve Aristoteles'in eserleri için de veriliyordu. Klasik servetimizin paha biçilmez bir kısmının İtalya'da saklandığını ve Almanya'nın bir kentindeki işçilerin, zamanın ve barbarlığın her türlü zararına meydan okuyan bir buluş yaptıklarını büyük bir memnuniyetle dile getirebiliriz.

II. Mehmed Kenti, Ayasofya'yı ve Sarayı Dolaşıyor

29 Mayıs'ın unutulmaz ilk saatlerinden aynı günün sekizinci saatinde sultanın Aziz Romanus Kapısı'ndan zaferle geçtiği zamana kadar Constantinopolis'e kargaşa ve yağma hâkimdi.[79] Kendisine her biri (Bizanslı bir tarihçinin söylemiyle) Herculeskadar güçlü, Apollo kadar becerikli, herhangi bir savaşta on ölümlüye bedel olan paşaları, vezirleri ve muhafızları eşlik ediyordu. Fatih,[80] Doğu mimarisinden çok farklı olan kubbelerin ve sarayların garip ama görkemli görünümüne şaşkınlık ve memnuniyetle bakakaldı. Hipodrom veya *Atmeydanı*'nda dikkatini üzerinde üç yılanın kıvrıldığı sütun çekti. Türklere göre şehrin putları ya da tılsımlarından biri olan bu canavarlardan birinin alt çenesini, gücünü göstermek için demirden gürzü ya da savaş baltasıyla vurarak kırdı.[81] Ayasofya'nın ana kapısında atından indi ve içeri girdi; onun zaferinin anıtı olan bu yapıya

Papa Nicolas'a gönderilen mektup (*Hody de Graecis*, s. 192, Cotton Library'deki bir el yazmasından).

79. Constantinopolis'te gece yarısından itibaren saatleri ve günleri sayan Julian takvimi kullanılıyordu. Ancak Dukas gün doğumundan itibaren anlıyor gibi görünüyor.

80. Bkz. Türk yıllıkları s. 329 ve *Pandects of Leunclavius*, s. 448.

81. Antik Grek döneminden kalan bu ilginç eserden bahsetme fırsatım oldu (c. III, s. 104-105).

özel bir saygısı vardı, mermer bir döşemeyi kırmaya heveslenen bir Müslüman'ı hançeri ile uyardı, ganimetleri ve esirleri askerlere bıraktığını ama kamusal ve özel yapıların hükümdar için ayrıldığını söyledi. Emriyle Doğu'nun başkentinin kilisesi bir camiye dönüştürüldü, taşınabilir durumdaki batıl inançları yansıtan değerli eşyalar kaldırıldı, haçlar indirildi, tasvirlerle ve mozaiklerle kaplanmış duvarlar yıkandı, temizlendi ve yalın bir hale gelmesi için onarıldı. Aynı gün ya da hemen sonraki cuma günü *müezzin* ya da tellal (*crier*) en yüksek kuleye çıkıp Tanrı'nın ve peygamberinin adını andığı *ezan*la halka çağrıda bulundu, imam vaaz verdi ve II. Mehmed, son Caesar zamanına kadar Hristiyanların dinsel ayinlerinin kutlandığı büyük sunakta namaz kıldı ve şükür duasını etti.[82] Ayasofya'dan çıktı ve Büyük Constantinos'un yüz halefinin yaşadığı terk edilmiş ve birkaç saat içinde kraliyet ihtişamından sıyrılan imparatorluk sarayına gitti. İnsanlığın büyük değişimleri hüzünlü sonuçlarını düşünmeye başladı ve hoş bir Pers şiirinin beytini tekrarladı: "Örümcek ağını imparatorluk sarayında örüyor / Efrasiyab'ın kulelerinde baykuşlar nöbet şarkısını söylüyor."[83]

Greklere Karşı Tutumu

Ne var ki Constantinos'un kaderinin ne olduğunu öğrenene

82. Phranza ve Dukas için çok acı olan Ayasofya'nın dönüştürme konusunun Türkçe açıklaması için Cantemir'e (s. 102) başvurmak zorundayız. Aynı nesneyi karşıt ışıkların Hristiyan ve Müslüman gözlere nasıl gösterdiğini gözlemlemek oldukça eğlencelidir.

83. Cantemir'in orijinalini verdiği bu dize kullanımından yeni güzellikler ortay çıkarır. Scipio da Kartaca yağmasında Homeros'un meşhur kehanetini okumuştu. Aynı cömert duygu, fatihin zihnini geçmişe ya da geleceğe götürür.
(Ç. n.: Beytin Farsçası şöyledir: *Perdedari mikoned der kasr-ı kayzer ankebut* / bum *nevbet mizedend der târem-i efrâsiyâb*. Farsçasının Türkçe çevirisi ise şöyledir: *Baykuş nevbet çalar Efrâsiyâb kubbesinde* / *Örümcek perdedardır Kayserin sarayında*)

kadar zihni tatmin olmuyor, zaferi tamamlanamıyordu; kaçmış mıydı, esir mi alınmıştı ya da savaşta ölmüş müydü? İki yeniçeri, onun ölüm haberinin karşılığı olan şeref ve ödülü talep ettiler, bir ceset yığının altındaki bedeni çizmelerine işlenmiş altın kartal işlemelerinden tanınmıştı. Grekler son imparatorlarının başını gözyaşları içinde tanıdılar,[84] Mehmed bu kanlı ganimeti sergiledikten sonra rakibini, saygın bir cenaze töreni düzenleyerek onurlandırdı. Onun ölümünden sonraki en önemli tutsak, imparatorluğun en önemli bakanı, grandük Lukas Notaras'tı.[85] O, kendini ve hazinesini tahtın dibine gelip sunduğunda öfkelenen sultan, "Neden bu hazineleri hükümdarınızı ve ülkenizi savunmak için kullanmadınız?" diye sordu. Tutsak ise "Onlar sizindi, Tanrı onları size ayırmıştı" diye yanıtladı. "Onları benim için ayırmışsa uzun süren verimsiz ve ölümcül bir direnişle onları bu kadar uzun süre saklayacağınızı nasıl tahmin ettiniz?" diye sordu despot. Megadük, yabancıların [Venedikliler ve Cenevizlilerin] inadının ve Türk vezirin gizli gizli yaptığı yüreklendirmelerinin buna sebep olduğunu söyledi ve bu tehlikeli görüşme sonunda bağışlanma ve koruma güvencesi alarak huzurdan ayrıldı. Mehmed, onun hastalık ve üzüntüden bitap düşen karısını, saygıdeğer prensesi ziyaret etmeye tenezzül etti, onu yaşadığı bu talihsizlikleri için teselli ederken sevecen ve bir evladın saygılı haline bürünmüştü. Benzer bir merhamet devletin önde gelen görevlileri için de yapıldı, birçoğunun fidyesini kendisi ödedi, bazı durumlarda kendisini mağlupların dostu ve babası ilan etti. Ancak biraz zaman sonra değişti, şehirden ayrılışından önce Hipodrom'da soylu esirlerinin

84. Dukas (bkz. Spondanus, MS 1453, No. 13)gibi ben de Mehmed'in Grek imparatorunun başını Pers, Arabistan vb. yerlere gönderdiğine inanmıyorum; elbette daha az insanlık dışı bir ganimetle kendini tatmin etti.

85. Phranza megadüke kişisel olarak düşmandı, ne zaman ne de ölüm ya da manastıra çekilmesi sempati duymasına ve bağışlamasına yol açmadı. Dukas şehide övgü ve merhamet eğilimdedir, Chalkokondyles daha tarafsızdır fakat Grek komplosunun ipuçları için ona teşekkür borçluyuz.

kanı akıttı. Hristiyanlar onun bu hain merhametsizliğine lanetler okudular. Onlar, megadük ve iki oğlunun idamını, destansı şehitliklerin renkleriyle[86] süslüyorlardı, öldürülmesinin sebebi olarak da iki oğlunu tiranın şehvetine teslim etmeyi cesurca reddetmesine bağlanmıştı. Yine de bir Bizans tarihçisi gizli anlaşma, kurtuluş ve İtalyan yardımı gibi bazı sözler ortaya atıyor; böyle bir ihanet şerefli olabilirdi ama cesurca kendini tehlikeye atan isyancının, doğal olarak hayatı elinden alındı; güvenini kaybeden fatihi ise artık güvenemeyeceği düşmanlarını ortadan kaldırdı diye suçlayamayız. Muzaffer sultan 18 Haziran tarihinde Edirne'ye döndü ve yıkılan Doğu İmparatorluğu'nun düşüşüyle birlikte kendi sonlarının da yaklaştığını anlayan Hristiyan hükümdarlarının elçilerinin sahte ve kof tebriklerine gülümsedi.

Constantinopolis'te Yeni İskan Çalışmaları

Constantinopolis, hükümdarının ve halkının yokluğunda boş ve ıssız kalmıştı. Ama o, büyük bir imparatorluğun başkenti özelliğinden soyutlanamazdı ve bu yerin ruhu her zaman zamanın ve kaderin rastlantılarına karşı zafer kazanacaktı. Osmanlı'nın eski tahtı [başkenti] Bursa ve Edirne artık taşra şehirlerine dönüşmüşlerdi ve II. Mehmed, Constantinos tarafından seçilen hükümranlık noktasına kendi ve haleflerinin ikametgâhını inşa etti.[87] Latinlere sığınak olabilecek Galata surları kontrollü bir

86. Hristiyanlıkta kırmızı, beyaz, mavi ya da yeşil renklerle belirtilen şehitlik aşamaları bulunuyor. Gibbon burada bu şehitlerin, tüm aşamaların renkleriyle anıldıklarını söylüyor. (ç. n.)

87. Constantinopolis'in restorasyonu ve Türkler tarafından atılan temeller için bkz. Cantemir (s. 102-109), Dukas (b. 42) Thévenot, Tournefort ve diğer modern gezginlerimiz. Constantinopolis'in büyüklüğünün, nüfusunun vb. ile Osmanlı İmparatorluğu'nun devasa bir tasvirinden (Abrégé, *de l'Histoire Ottomane*, c. I, s. 16-21) 1586 yılında Müslümanların başkentte Hıristiyanlardan ve hatta Yahudilerden daha az sayıda olduğunu öğrenebiliriz.

şekilde yıkıldı, Türk topçularının yol açtığı hasarlar kısa sürede onarıldı; ağustos ayından önce başkentin surlarının onarılması için büyük miktarda kireç yakılmıştı. Özel ya da kamu, kutsal ya da kutsal olmayan tüm arazi ve yapılar fatihin mülkiyetine devredildiği için, sarayının ve hareminin inşası için üçgen alandan [Tarihî Yarımada] sekiz *furlong* yer ayırdı. Burada, bu ihtişamın merkezinde (İtalyanların ısrarla adlandırdığı şekliyle) *Grand Signore*, Asya ve Avrupa'ya hükmediyor görünüyordu ancak Boğaziçi kıyılarındaki biri, düşman donanmasının saldırılarına karşı güvende değildir. Yeni cami özelliğiyle Ayasofya Katedrali'ne büyük bir ödenek ayrılmıştı; Müslümanların sadakati ve ferahı için yüksek minarelerle taçlandırılmış, bahçeler ve çeşmelerle çevrilmişti. Aynı örnek diğer camilerde ve sultan [selatin] camilerinde de taklit edildi, bunlardan ilki bizzat Mehmed tarafından Kutsal Havariler [Havariyyun] Kilisesi ve Grek imparatorlarının mezarlarının yıkıntıları arasında inşa edildi. Fetihten sonraki üçüncü gün, ilk Arap kuşatmasında ölen Abu Ayub ya da Eyüp'ün (*Job;* Ebu Eyyûb el- Ensarî) mezarı bir rüya ile ortaya çıkarıldı; yeni sultan imparatorluk kılıcını, bu şehidin türbesi önünde kuşanırlar.[88] Constantinopolis artık Roma tarihçisinin ilgi alanı olmaktan çıkmıştır, bu yüzden Türk sahiplerinin saygısızlık yaptığı ya da yeni inşa ettiği sivil ve dinî yapılardan tek tek bahsetmeyeceğim. Nüfus hızla yenilendi, eylül ayı bitmeden evvel başkentteki yerleşim alanlarına yerleşmelerini ölüm cezası yaptırımıyla emreden hükümdara, Anadolu ve Rumelili beş bin aile itaat etmişti. Mehmed'in tahtının korunması sadık Müslüman tebaasının sayısının artmasına bağlıydı fakat o akılcı politikasıyla Grekleri de kendi tarafına çekmeyi çok istiyordu; onlar, canlarından, özgürlüklerinden ve dinlerini özgürce uygulayacak-

88. Eyüp Sultan'ın *türbe*si ya da anıtsal mezarı, belki de hacminden dolayı daha az yararlanılan eser, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*'da (c. I, s. 305, 306, Paris, 1787) gravürlü olarak tasvir edilmiştir.

larından emin olur olmaz kalabalık bir şekilde şehre geri döndüler. Patrik seçimi ve görevlendirilmesi Bizans saray merasimine uygun şekilde yapıldı; Gennadios'un ellerine, dini görevinin bir sembolü olan piskoposluk asasını (*crosier or pastoral staff*) teslim edip ona gösterişli biçimde süslenmiş bir atı hediye olarak veren ve oturması için ayrılan konağa kadar eşlik etmeleri için vezirleriyle paşalarını görevlendiren sultanı korkuyla karışık hoşnutlukla seyrettiler.[89] Constantinopolis'teki kiliseler iki din arasında paylaşıldı, sınırları belirlendi. Mehmed'in torunu Selim'in bu sınırlar ihlal edilinceye kadarki altmış yıl boyunca Grekler bu eşit paylaştırılmadan yararlandılar.[90] Sultanın [Selim] bağnazlığına engel olmak isteyen Divan üyeleri tarafından cesaretlendirilen Hristiyanlık savunucuları bu bölüştürme eyleminin bir cömertlik değil hak olduğunu, bir imtiyaz değil sözleşme olduğunu, şehrin yarısı bir fırtınaya maruz kalmış olsa da [fethedilse de] diğer yarısının kutsal bir teslim anlaşması yaptığını ileri sürdü. Bu ayrıcalığın asıl metni yanmıştı ama işlemleri hatırlayan üç yaşlı yeniçerinin şahitliğiyle zarar giderildi fakat onların yeminlerinin rüşvet karşılığında oluşu Cantemir'in düşüncesinde o zamanın anlatılarındaki olumlu ve oy birliğiyle verdikleri onaydan daha ağır basar.[91]

---

89. Phranza (L, III, b. 19) bu merasimle ilgili belki de Greklerin birbirleriyle ve Latinlerle olan raporlarını nakleder. Bu olay Constantinopolis'in alınmasında sonra patriklerin tarihini halkın kullandığı Grekçe ile yazan Emanuel Malaxus tarafından doğrulanmıştır ve Crusius'un *Turco-Graecia*'sına eklenmiştir (L, V, s. 106-184). Fakat okuyucu Mehmed'in Katolik biçimi benimsediğine inanmayacaktır: *"Sancta Trinitas quae mihi donavit imperium te in patriarcham novae Romae deligit"*)

90. Crusius'un *Turco-Graecia*'sına ve Spondanus'a (MS 1453, No. 21; 1458, No. 16) dayanarak Grek kilisesinin iç çekişmelerini ve tutsaklığını tasvir ediyor. Gennadios'un halefi kendisini umutsuzluk içinde bir kuyuya attı.

91. Cantemir (s. 101-105) eski ve modern Türk tarihçilerinin mutabık olduğu tanıklıkta ısrar ediyor ve ulusal şereflerini alçaltmamak için gerçekleri çarpıtmayacaklarını savunuyor, çünkü bir şehri zorla almak uzlaşmadan almaktan saygın ve daha onurludur. Fakat şu sebeplerle bundan şüpheliyim: **1.** Belirli

PALAIOLOGOS VE KOMNENOS HANEDANLARININ YOK OLUŞU

Avrupa ve Asya'daki Grek hükümdarlığının parçalarını Türk ordularına bırakacağım ancak Constantinopolis'te hüküm sürmüş son iki hükümdarlık soyunun[92] tamamen yok oluşu Roma İmparatorluğu'nun Doğu'daki gerileyişi ve çöküşünü de nihayete erdirdi. Mora'nın despotları Demetrios ve Thomas kardeşler[93] Palaiologos isminin son hayatta kalanlarıydı ve imparator Constantinos'un ölümü ve hükümdarlıklarının yıkılışı ile şaşkına döndüler. Kendilerini savunma umutları olmadığı için, kaderleri onlara bağlı olan Grek soylularla birlikte Osmanlı gücünün yetişemeyeceği bir yer olan İtalya'ya iltica etmek için hazırlandılar. İlk endişeleri, on iki bin duka tutarında bir haraç almakla yetinen muzaffer sultan tarafından giderildi, yeni bir kurban aramak için başka toprakları ve adaları hırsla araştırırken Mora'yı yedi yıl boyunca rahat bıraktı. Ancak bu yedi yıl keder, kargaşa ve sefalet içinde geçti. *Hexamilion* [yani Korint (Korinthos)] kıstağının sık sık yükseltilen ve sık sık da yıkılan surları üç yüz İtalyan okçusu tarafından uzun süre savunulamazdı ve Türkler Korint'in anahtarlarını ele geçirmişlerdi, yaz seferlerinden birçok esir ve ganimetle dönmüşlerdi, yaralı Greklerin şikâyetlerini ise ilgisiz-

---

tarihçilerden alıntı yapmıyor, Leunclavius'un Türk Yıllıkları istisnasız olarak Mehmed'in Constantinopolis'i *per vim* aldığını doğruluyor (s. 329). **2.** Aynı argüman bu onurlu ve faydalı anlaşmayı unutmayacak olan Greklerin lehine de çevrilebilir. Voltaire her zamanki gibi Türkleri Hristiyanlara tercih ediyor.

92. Trabzon'daki Komnenos'un düşüşü ve soy ağacı için bkz. Ducange (*Fam. Byzant*. s. 195); son Palaiologos için de yine aynı klasikçi (s. 244, 247, 248). Montferrat Palaiologos'un nesli ertesi yüzyıla kadar tükenmedi fakat Grek kökenlerini ve akrabalarını çoktan unutmuşlardı.

93. İki kardeşin anlaşmazlıkları ve yaşadıkları talihsizliklerin önemsiz hikâyeleri Phranza'da (L, III. b. 21-30) Thomas'ın tarafını tutar şekilde, Dukas'ta çok kısa (b. 44, 45) ve Chalkokondyles'te (L, VIII, IX, X) çok dağınık ve çok ayrıntılıdır.

lik ve kibirle dinlediler. Çobanlardan ve haydutlardan oluşan göçebe bir kabile olan Arnavutlar, yarımadayı yağmalayıp kana boğdular, iki despot yakınlardaki paşaya tehlikeli bir şekilde ve utanç duyarak yardım için yalvardı, isyanı bastırdığında da onların gelecekteki idare usullerine dair telkinlerde bulundu. Ne kan bağları ne de komünyonlarda ve sunak önlerinde defalarca verdikleri sözler ne de bir mecburiyet kendi aralarındaki çekişmeleri uzlaştırabildi ya da erteleyebildi. Her biri kılıçlarıyla veya yakarak birbirlerinin miraslarını yerle bir etti, Batı'nın yardımlarını ve destek kuvvetlerini iç savaşlarda tükettiler, güçlerini sadece vahşi ve keyfî uygulamalarda kullandılar. Rakip [kardeşlerden] zayıf olanı çektiği acının intikamını almak için yüce efendilerine başvurdu fakat tam başarıya ulaşmış, intikamını almak üzereyken Mehmed, Demetrios'un dostu olduğunu duyurdu ve karşı koyulmaz bir kuvvetle Mora'ya yürüdü.

Mora'nın Yitirilmesi (1460)

Sparta'yı ele geçirdiğinde "Bu kargaşa içindeki eyaleti kontrol etmek için çok güçsüzsün," dedi sultan, "kızını yatağıma alacağım ve sen ömrünün geri kalan kısmını güven ve saygı içinde geçireceksin." Demetrios iç çekip boyun eğdi ve kalesiyle birlikte kızını da teslim etti, Edirne'ye kadar hükümdarını ve oğlunu izledi, kendisi ve maiyetindekilerin bakımı için Trakya'da bir şehir ve yakınındaki Imbros [Gökçeada], Lemnos [Limni] ve Semothrake [Semadirek] adalarını aldı. Ertesi yıl, Constantinopolis'in Latinlerce ele geçirilmesinden sonra Karadeniz[94] kıyısında yeni bir imparatorluk kurmuş olan Komnenos hanedanının son üyesi, talihsizliği sonucu ona katıldı. Anadolu'daki fetihlerini sürdü-

94. Trabzon'un kaybı ya da fethi için bkz. Chalkokondyles (L, XI, s. 263-266), Dukas (b. 45), Phranza (L, III, b. 27), Cantemir (s. 107).

ren Mehmed, kendisini Trabzon İmparatoru ilan eden David'in başkentini kara ve deniz yoluyla kuşattı;[95] iki taraf arasındaki görüşme kısa ve kesin bir soruyu içeriyordu: "Krallığınızdan vazgeçerek canınızı ve hazinenizi güvence altına alacak mısınız? Yoksa hem krallığınızı hem canınızı hem de hazinenizi kaybetmeyi mi seçeceksiniz?" Korkuya kapılan güçsüz Komnenos, buna benzer bir uyarı ile dört yüz top ve on veya on iki bin kadar askerle tahkim edilmiş şehrini Mehmed'e veren Müslüman komşusu Sinop hükümdarının[96] tuttuğu yolu izlemeye karar verdi.

Trabzon'un Yitirilmesi

Trabzon sadakatle teslim edildi ve imparator ile ailesi Romanya'da bir kaleye gönderildi ancak Pers kralı ile mektuplaştığına dair küçük bir şüphe üzerine David ve tüm Komnenos hanedanı, fatihin kıskançlığı veya hırsının kurbanı oldu. [Sultanın kayınpederi] Talihsiz Demetrios bile sürgünden ve müsadereden uzun süre kaçınamadı. Aşağılık boyun eğişi sultanın acımasını ve küçümsemesini harekete geçirdi, maiyetindekiler Constantinopolis'e nakledildi. Sefaleti elli bin akçe gelirle hafifletilmeye çalışıldı, ta ki yaşam biçimi olarak keşişliği seçmesi ve geç kalmış ölümü Palaiologos'u dünyevi efendisinden kurtarana kadar. Demetrios'un köleliğinin mi yoksa kardeşi Thomas'ın sürgününün mü daha utanç verici ol-

95. Tournefort (c. III, 17, mektup, s. 179) Trabzon'un kötü iskan (*mal peuplée*) edildiğini söyler fakat en son ve en doğru gözlemci olan Peyssonel bu şehrin 100.000 sakini bulunduğunu aktarır *(Commerce de la Mer Noire*, c. II. s. 72 ve tüm bölge için s. 53-90). Şehrin refahı ve ticareti birinde 30.000 Laz olan iki yeniçeri odasının ayrılıkçı kavgalarıyla sürekli olarak bozulmaktadır.

96. Sinoplu ya da Sinop Prensi İsmail Bey'in (çoğunlukla bakır madenlerinden elde edilen) 200.000 dukalık geliri vardı (Khalkond., L, IX. s. 258, 259). Peyssonel (*Commerce de la Mer Noire*, c. II, s. 100) burayı 60.000 nüfuslu modern bir şehir olarak tanımlıyor. Bu sayı çok fazla görünüyor ama yine de sakinleriyle ticaret yaparak zenginliğini ve nüfusunu öğrenebiliriz.

duğunu söylemesi kolay değil.[97] Mora'nın fethedilmesiyle despot Korfu Adası'na kaçtı, oradan da bazı sivil destekçileriyle İtalya'ya geçti. İsmi, çektiği çileler ve Havari Andreas'ın başı [kafatası] Vatikan'ın ona konukseverce davranmasını sağladı. Papa ve kardinallerden aldığı altı bin dukalık gelirle yaşadığı sefalet uzatıldı. Oğulları Andreas ve Manuel İtalya'da eğitim gördüler ama en büyüğü düşmanlarına göre rezil, dostlarına göre külfetliydi, rezil hayatı ve evliliğiyle aşağılanmıştı. İsmi onun yegâne mirasıydı ve onu birbiri ardına Fransa ve Aragon krallarına sattı.[98] Geçici refah döneminde VIII. Charles, Napoli Krallığı ile Doğu İmparatorluğu'nu birleştirme konusunda hırslıydı ve bir halk festivalinde *Augustus* unvanını ve imparatorluk morunu taktı. Grekler memnundu, Osmanlı ise Fransız şövalyelerinin yaklaşmasıyla endişelenmeye başladı.[99] Thomas'ın ikinci oğlu Manuel Palaiologos doğduğu yeri tekrar ziyaret etmeyi arzu ediyordu. Bâb-ı Âli onun dönüşünü hoş karşılayabilir ve tehlikeli bulmayabilirdi. Constantinopolis'te güvenliği ve rahatı sağlandı, Müslümanlardan ve Hristiyanlardan oluşan saygın bir kafile onu defnetti. Doğası gereği çok cömert olan bazı hayvanlar evcil bir şekilde üremeyi reddederler, imparator ailesinin bu son üyesi daha aşağılık bir seviyeye inmişti. Sultanın bahşettiği iki güzel kadını kabul etti, geriye Türk âdetleri ve diniyle yetişen bir köle oğul bıraktı.

---

97. Spondanus (Gobelin, *Comment. Pii,* II, L, V) despot Thomas'ın Roma'ya varışını ve karşılaşmasını aktarır (MS 1461, No. 3).

98. Capitolinus'tan Fransız kraliyet kütüphanesine aktarılan 6 Eylül 1494 tarihli bir kararla Andreas Palaiologos, Mora'yı ayırarak birtakım şartlar ve kişisel çıkarlar da gözeterek Constantinopolis ve Trabzon İmparatorlukları üzerindeki hakkını Fransa Kralı VIII. Charles'a devretti (Spondanus, MS 1495, No. 2). M. de Foncemagne (*Mém. de l'Académie des Inscriptions,* c.XVII, s. 539-578) bir kopyasını Roma'dan elde ettiği bu antlaşma üzerine bir çalışma yaptı.

99. Phillippe de Comines (L, VII, b. 14) Valona'dan (Avlonya) Constantinopolis'e on sekiz gün sürecek altmış millik kolay bir deniz yolculuğuyla yükselişe hazırlanan Greklerin sayısını zevkle verir. Osmanlı İmparatorluğu bu işten Venedik'in politikasıyla kurtuldu.

AVRUPA'NIN DUYDUĞU ACI VE KORKU (1453)

Constantinopolis'in önemi kaybedilince anlaşıldı ve bu önem daha da abartıldı. V. Nicolaus huzur ve zenginlik içinde yaşasa da Doğu İmparatorluğu'nun çöküşüyle papalığı itibarsızlaştı, Latinlerin kederi ve korkusu tekrar canlandı ya da haçlı seferlerinin eski coşkusu canlanıyor gibi görünüyordu. Batının en uzak ülkelerinden biri olan Flanders'teki Lille'de Burgonya Dükü Philip, soylulardan oluşan bir kurul topladı ve onların hayallerine ve zevklerine ustalıkla uyarlanan görkemli bir festival düzenledi.[100] Ziyafetin ortasında devasa bir Sarazen, sırtında kalesi olan yapma bir fille salona girdi. Dini simgeleyen kalenin içinden yas kıyafetleri içinde bir matron çıktı. Baskıdan hayıflanıyordu ve savunucularını yavaşlıkla suçladı. Altın Post'un[101] önde gelen temsilcisi yumruğunun üzerinde canlı bir sülün taşıyarak ilerledi, şövalyelik ritüellerine göre düke sundu. Bilge ve yaşlı bir prens olan Philip kendi adına ve güçleri adına Türklere karşı kutsal bir savaşa girişmek için söz verdi, bu meclisin diğer kralları ve baronları tarafından da örnek alındı. Onlar Tanrı, Bakire Meryem, kadınlar ve *sülünler* üzerine ant içtiler, ayrıca bazı yeminleri de onların hep birlikte ettikleri genel yeminden daha az abartılı değildi. Ancak icraat gelecekteki bazı yabancı yardım ihtimaline bağlıydı, on iki yıl daha yaşayan Burgonya dükü ölümün arifesinde belki daha dikkatli ve samimi olabilirdi. Her yürek aynı şevkle tutuşsaydı Hristiyanların birliği cesaretleriyle uyumlu olsaydı, İsveç'ten[102]

100. Bu festivalin aslı için bkz. Olivier de la Marche (*Mémoires,* kısım I, b. 29, 30) ve de St. Palaye'nin (*Mémoires sur la Chevalerie*, c. I, kısım III, s. 182-185) özeti ve gözlemleri. Tavus kuşu ve sülün kraliyet kuşları olarak ünlüydü.

101. *Golden Fleece*. Burgonya dükü tarafından kurulan dinî tarikat. (ç. n.)

102. O zaman yapılan bir sayıma göre İsveç, Gotland ve Finlandiya'da

Napoli'ye dek her devlet aynı oranda süvari, piyade, insan ve parayı adil bir şekilde sağlasaydı aslında Constantinopolis geri alınabilirdi ve Türkler Çanakkale Boğazı ve Fırat'ın ötesine sürülebilirdi. Fakat her mektubu oluşturan ve her toplantıda hazır bulunan imparatorun sekreteri devlet adamı ve hatip Aeneas Sylvius,[103] Hristiyan dünyasının birbirleriyle zıt durumunu ve ruhunu kendi deneyimleriyle açıklamıştı. "Başsız bir gövde, yasaları ve memurları olmayan bir cumhuriyettir," diyor. "Papa ve imparator büyük saygınlıklar yansıtan parlaklıktadırlar. Ne var ki gözleri kamaştıran bu ışık kaynakları birer hayalet'ten başka şey değillerdir. Komuta edecek güçleri yoktur, kimse onların sözünü dinlemez. Her ülke, kendi hükümdarınca yönetilir, her hükümdarın da kendine özgü çıkarları vardır. Hangi inandırıcı söz, birbirleriyle temelden ayrılık içerisinde bulunan ve düşmanlık besleyen devletleri aynı bayrak altında birleştirebilirdi? Ordularını bir araya getirseler bile bunlara kim komuta edecekti? Bu ordu hangi düzene göre kurulacaktı? Süel disiplin nasıl sağlanacaktı? Bu denli büyük asker kalabalığını beslemeyi kim göze alabilecekti? Çeşitli dilleri kim birbiriyle anlaştıracak ya da çok ayrı töre ve gelenekleri kim bağdaştırabilecekti? Fransızlarla İngilizleri, Cenovalılarla Aragonları, Almanlarla Macar ve Bohemyalıları barış halinde tutmayı kim başarabilecekti? Bu haçlı seferi az sayıda askerle yapılacak olursa inançsızlarca bozguna uğratılacaklardı. Çok sayıda da olsalar kendi hantallıkları ve düzensizlikleri altında ezileceklerdi." Bununla birlikte aynı Aeneas, II. Pius olarak papalık tahtına

1.800.000 savaşçı erkek bulunuyordu ve o tarihlerdeki nüfusları bugünküne oranla daha çoktu.

103. Spondanus 1454 tarihinde Aeneas Sylvius'tan itibaren kendi gözlemleriyle zenginleştirdiği Avrupa'nın durumu hakkında çalıştı. Bu kıymetli tarihçi ve İtalyan Muratori, Mehmed'in öldüğü ve bu bölümü tamamlayacağım dönem olan 1453'ten 1481'e dek olayların akışını anlatıyorlar.

çıkınca hayatının sonuna dek Türklerle savaşma düşüncesine sadık kaldı. Mantua Konsili'nde yanlış ya da zayıf bir coşkunun kıvılcımlarıyla biraz heyecan yarattı fakat papa, Ancon'da bizzat askerlerle gemiye binmek üzere ortaya çıkınca bu çaba mazeretlerle ortadan kayboldu ve hareket günü, tarihi belirlenmeyen bir zamana ertelendi. Hoşgörü ve sadakayla Alman hacılardan oluşan ordusunu dağıtmak zorunda kaldı. Gelecekte ne olursa olsun, halefleri ve İtalya güçleri mevcut düzenleri ve yerel hırslarıyla meşgul oldular. Her bir nesnenin uzaklığı ya da yakınlığı kendi gözlerindeki önemini belirledi. Çıkarlarının daha geniş görüntüsü onlara ortak bir düşmana karşı savunmayı ve deniz savaşlarını sürdürmeyi öğretebilirdi. İskender Bey ve cesur Arnavutların desteği daha sonra Napoli'nin istila edilmesini engelleyebilirdi.

II. MEHMED'İN ÖLÜMÜ (1481)

Otranto'nun Türklerce kuşatılarak yağmalanması genel bir korku yarattı. Papa Sixtus Alplerin ötesine kaçmaya hazırlanırken II. Mehmed'in elli bir yaşında ölümüyle bu fırtına ortadan kalktı.[104] Onun yüce dehası İtalya'nın fethini arzuluyordu, güçlü bir şehri ve büyük bir limanı ele geçirmişti ve

104. İki tarihçinin yanı sıra Napoli Krallığı'nın Türkler tarafından işgal edilişi için bkz. Giannone (*Istoria Civile*, c. III, s. 449-455). II. Mehmed'in hükümdarlığı ve fetihleri için ben bazen Giovanni Sagredo'nun *Memorie Istoriche de' Monarchi Ottomanni* eserini kullandım. Barış zamanlarında ya da savaş sırasında olsun, Türkler dikkatlerini hep Venedik cumhuriyeti üzerinde toplamışlardır. St. Marko valisi niteliğiyle Sagredo, bu cumhuriyetin tüm girişimlerini ve arşivlerini incelemiştir; bu yüzden ne işin aslı ne de üslubu bakımından değersiz değildir. Bununla birlikte, inançsızlara karşı çok serttir. Dillerini ve törelerini bilmediği halde II. Mehmed için yazdığı yetmiş sayfadaki anlatışı (s. 69, 140), tarih çalışmalarının sonu olan 1640 ve 1644 yıllarına doğru daha ayrıntılı ve daha özgün olmaktadır.

aynı hükümdar eski ve yeni Roma'nın ganimetlerini elde edebilirdi. [105]

105. Grek İmparatorluğu'na sonsuz bir veda ederken isimleri ve kanıtları art arda tekrarlanan Bizans yazarlarının büyük koleksiyonlarından kısaca bahsedeceğim. Aldus ve İtalyanlar, klasiklerin en güzel çağını Grekçe baskılarla sınırladılar. Prokopius, Agathias, Kedrenos, Zonaras vb. yazarlar bilge Almanların çabalarıyla yayımlandı. Tüm Bizans serisi (folyolar halinde 36 cilt) Roma ve Leipsic desteğiyle Louvre kraliyet basımevinden kademeli olarak (MS 1648 vd.) çıkarıldı ama Venedik baskısı (MS 1729) daha fazla ve ucuz olsa da Paris baskısının ihtişamından doğruluk açısından daha aşağıda değildir. Fransız yayıncıların meziyetleri çok çeşitlidir fakat Anna Komnena, Kinnamos, Villehardouin vb. yazarların eserleri Charles du Fresne du Cange'nin tarihsel notlarıyla zenginleştirilmiştir. Onun *Greek Glossary*, *Constantinopolis Christiana*, *Familiae Byzantinae*, adlı destekleyici çalışmaları imparatorluğun en karanlık bölümlerini sürekli olarak aydınlatır.

LXIX. BÖLÜM

On İkinci Yüzyıldan İtibaren Roma'nın Durumu

Papaların Dünyevi Hâkimiyeti

Şehirdeki Karışıklıklar

Arnold de Brescia'nın Politik Ayrılığı

Cumhuriyetin Restorasyonu

Senatörler

Romalıların Gururu

Savaşları

Avignon'a Çekilen Papaların Seçiminden ve Varlığından Yoksunlukları

Jübile

Roma'nın Soylu Aileleri

Colonna ve Ursini Kavgaları

(M.S. 800-1500)

ROMA'NIN DURUMU VE DEVRİMLERİ (1100-1500)

Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşünün ilk dönemlerini incelediğimizde, gözlerimiz en çok dünyanın en adil bölgelerine yasa veren kraliyet şehri üzerinde odaklanıyor. İmparatorluğun kaderini ilk olarak hayranlıkla, sonra uzunca bir süre acıyarak ama her zaman dikkatle izliyoruz ve dikkat başkentten eyaletlere doğru dağılırken eyaletleri imparatorluk gövdesinden art arda ayrılan dallar olarak kabul ediyoruz. Boğaz'ın kıyılarında ikinci Roma'nın kuruluşu tarihçileri Constantinos'un haleflerini takip etmeye mecbur bıraktı ve Bizans monarşisinin uzun vadeye yayılan çöküşünün sebeplerini ve yaratıcılarını keşfetme merakımız bizi Asya ve Avrupa'nın en uzak ülkelerine gitmeye sevk etti. Iustinianus'un fethiyle eski başkentin kurtuluşu için Tiber kıyılarına geri çağrıldık ancak bu kurtuluş köleliğin değişikliği ya da daha da kötüleşmesiydi. Roma ganimetlerinden, tanrılarından ve Caesar'larından çoktan ayrılmıştı, Gotik hâkimiyeti de Greklerin tiranlığından daha utanç verici ve baskıcı değildi. Hristiyanlık döneminin sekizinci yüzyılında ibadet ettikleri tasvirlerle alakalı dinî bir kargaşa Romalıları, bağımsızlıklarını savunmak için kışkırttı. Piskoposları dinî olduğu kadar dünyevi olarak da özgür halkların babası sayıldı, Charlemagne tarafından restore edilen, Batı İmparatorluğu'nun adı ve görünümü hâlâ

modern Almanya'nın temel anayasasını süslüyordu. Roma ismi, istemsizce de olsa hâlâ saygımızı uyandırmalıdır, iklim (etkisi ne olursa olsun) uzun süredir aynı değildi:[1] Kanın saflığı binlerce farklı kanalla kirlenmişti fakat [Roma'nın] kalıntılarının saygıdeğer görünümü ve geçmişteki ihtişamının anıları ulusal karakterinin kıvılcımını yeniden alevlendirdi. Orta Çağın karanlığı bazı dikkatimizi çekmeyen sahneleri sergiliyordu. Constantinopolis'in Türk orduları tarafından köleleştirildiği dönemle hemen hemen aynı dönemde papaların mutlak hâkimiyetini kabul eden Roma şehrinin durumunu ve devrimlerini gözden geçirene kadar mevcut çalışmaya son vermeyeceğim.

Roma'nın Fransız ve Germen İmparatorları (800-1100)

On ikinci yüzyılın başında,[2] ilk haçlı seferlerinin bölgesi olan dünyanın başkenti; unvanlarını, onurlarını, dünyevi hâkimiyet haklarını ve yetkilerini bu ölümsüz şehirden alan imparatorun ve papanın tahtı olan Roma, Latinler tarafından saygı gördü. Bu kadar uzun bir aradan sonra, Charlemagne ve Otho'un haleflerinin, Ren'in ötesindeki ulusal bir meclis tarafından seçildiğini tekrarlamanın yararı olmayabilir fakat bu prensler Alpleri ve Apenninleri geçip Tiber kıyılarında imparatorluk taçlarını arayana kadar Almanya ve İtalya krallarının mütevazı unvanlarıyla yetindiler.[3]

1. Halefi Montesquieu'den daha az yaratıcı olan Abbé Dubos, iklimin etkisini ileri sürmüş ve bu etkiyi de büyütmüş, Romalıların ve Batavilerin dejenere olmasına karşı çıkmıştır. Bu örneklerinden ilkine şöyle cevap veriyor: **1.** Değişimin göründüğünden daha az gerçek olması ve modern Romalıların atalarının erdemlerini kendilerinde ihtiyatla saklamaları. **2.** Roma'nın havasının, toprağının ve ikliminin büyük ve görünür bir değişikliğe uğraması (*Réflexions sur la Poésie et sur la Peinture*, kısım II, b. 16).

2. Okuyucu Roma'dan uzun süre uzak kaldı ki ona bu tarih kitabının 49. Bölüm'ünü hatırlamasını ya da yeniden gözden geçirmesini tavsiye ediyorum.

3. Alman imparatorlarının Roma'daki taç giyme törenleri özellikle de XVI.

Şehre yaklaşmalarıyla şehrin biraz uzağında, din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalık hurma dalları[4] ve haçlarla onları selamladılar ve kurtların, aslanların, ejderhaların ve kartalların muhteşem tasvirleri ile süslü cumhuriyetin eski cohort'larını ve legion'larını[5] temsil eden askerî sancaklar dalgalanıyordu Roma'nın istiklalinin devam ettiğini gösteren kraliyet töreni köprüde, kapıda ve Vatikan'ın merdivenlerinde üç kez tekrarlandı, geleneksel bağışın dağıtımı ilk Caesar'ların ihtişamını zayıf bir şekilde taklit ediyordu. Taç giyme töreni Aziz Petrus Kilisesi'nde halefi tarafından gerçekleştirildi, Tanrı'nın sesi, halkın sesiyle karışmıştı; halkın onayı "Efendimiz papaya uzun ömür ve zafer! Efendimiz imparatora uzun ömür ve zafer! Roma ve Germen ordularına uzun ömür ve zafer!"[6] dilekleriyle ilan edildi. Caesar ve Augustus isimleri, Constantinos ve Iustinianus'un yasaları, Charlemagne ve Otho örnekleri imparatorların en yüce hâkimiyetini kurmuştu, unvanları ve suretleri sikkelere kazınmıştı[7] ve yargı yetkileri şehrin başkanına (*prefect*) teslim ettikleri adalet kılıcıyla belirlenmişti. Ancak her Romalının önyargısı, barbar efendilerinin ismi, dili ve tavırlarıyla uyanmıştı. Saksonya ya da Frankonya

---

yüzyıldakiler en iyi orijinal kayıtlardan Muratori (*Antiquitat. Italiæ medii Ævi*, c.I, tez II, s. 99 vd.) ve Cenni *(Monument. Domin. Pontif.* c. II, tez VI, s. 261) tarafından anlatılmıştır; ikincisini sadece Schmidt'in (*Hist. des Allemands,* c. III, s. 255-266) yaptığı bol alıntılardan biliyorum.

4. Hurma dalları Hristiyanlar için önemlidir. Örneğin Yeni Ahit'te Hz. İsa'yı Kudüs'te karşılayanların ellerinde de hurma dalları bulunduğu söylenmektedir (Yuhanna, 12/13). (ç. n.)

5. *Legion*: Roma'nın askerî gücünü oluşturan atlı ve yaya birlikleri. *Cohort*: Legion'u oluşturan alt birliklerdir. (ç. n.)

6. "Exercitui Romano et Teutonico!" [Roma ve Germen ordusu!] İkincisi hem görüldü hem de hissedildi ama ilki "magni nominis umbra"dan [büyük isminin gölgesi] fazlası değildi.

7. Muratori papa sikkelerinin serisini oluşturmuştur (*Antiquitat.*, c. II, tez XXVII, s. 548-554). Sadece iki tanesi 800 yılından eskidir; III. Leo'dan IX. Leo'ya kadar hüküm süren imparatorlardan yaklaşık elli adet günümüze kadar ulaşan sikke vardır, VII. Gregorius ve II. Urbanus'tan kalan yoktur ancak II. Paschalis'e ait olanlarda, bağlılık nişanından vazgeçtiği görülmektedir.

Caesar'ları feodal aristokrasinin şefleriydi, özgürlüklerinden aciz olsalar bile köleliğe karşı tahammülsüz olan uzaktaki bir halkın bağlılığını tek başına güvence altına alan sivil ve askerî gücün disiplinini uygulayamazlardı. Hayatlarında sadece ve sadece bir kez, her imparator Germen (*Teutonic*) vasallarından oluşan ordusuyla birlikte Alplerden indi. Onların barışçıl düzenini ve taç giyme törenini anlattım fakat bu düzen genellikle onların egemenliklerini yabancıların istilasıymış gibi karşılayan Roma'nın hoşnutsuzluklarından ve isyanlarından dolayı bozuluyordu. (İmparatorun) Ayrılışı her zaman hızlı, sık sık da utanç verici oluyordu, hükümdarın uzun süren yokluğunda otoritesi aşağılanıyor ve ismi unutuluyordu. Germania ve İtalya'da bağımsızlığın ilerlemesi imparatorluk yönetimlerinin temellerini sarsmış ve papaların zaferleri Roma'nın kurtuluşu olmuştu.

PAPALARIN ROMA'DAKİ OTORİTESİ

İmparator, iki hükümdarlığının fetih hakkıyla tehlikeli bir hükümdarlık sürdürdü ama papanın otoritesi daha katı olmasına rağmen daha yumuşak fikirlerin ve alışkanlıkların temelinde kurulmuştu. Yabancı etkinin uzaklaştırılmasıyla çobanı sürüsüne iade edilmiş ve sevdirmişti. Bir Germen hükümdarın keyfî bir şekilde ve rüşvetle aday gösterilmesi yerine İsa'nın vekili, çoğunluğu şehrin yerlisi ya da sakini olan kardinaller heyeti tarafından özgürce seçildi. Hâkimlerin ve halkın alkışlarıyla onaylandı, İsveç ve Britanya'da itaat edilen dinî güç en nihayetinde Romalıların seçme hakkından kaynaklanmıştı. Aynı oy hakkı başkente bir dinî liderle birlikte bir de prens kazandırdı. Constantinos'un papaları Roma'nın dünyevi hâkimiyetiyle yetkilendirdiğine evrensel olarak inanılıyordu ve cesur siviller,

en dinsiz şüpheciler imparatorun haklarını ve onun hediyesinin geçerliliğini tartışmaktan memnundular. İşin aslı, bağışlarının gerçekliğinin kökleri dört asırlık geleneğe ve cehalete dayanıyordu ve bu muhteşem köken gerçek ve daimî etkilerle kayboldu. Piskoposların sikkesinde *Dominus* (Lat. Efendi) ya da Lord yazılmıştı. Onların unvanları, Germen Caesar'larının özgürce ya da isteksizce verilen onayları, övgüleri ve bağlılık yeminleriyle kabul edildi, uzun zamandır şehir ve Aziz Petrus'un [maddi] mirası üzerinde en yüksek ya da ona bağlı yargılama yetkisini uyguluyorlardı. Önyargıları tatmin eden papaların hâkimiyeti Roma özgürlükleriyle uyumsuzdu, daha eleştirel bir araştırma onların güçlerinin soylu kaynağını ortaya çıkardı: Grek tiranlarının ayrılıkçılığından ve baskısından kurtardığı halkın minnettarlığı. Bir batıl inanç döneminde, krallık ve rahiplik birliğinin yapısının karşılıklı olarak birbirini güçlendireceği ve cennetin anahtarlarının en şüphesiz teminatı dünyevi itaat olacağı gözlemlenmeliydi. Görevin kutsallığı, kişinin şahsi ahlaksızlığıyla gerçekten de alçalabilirdi. Ancak onuncu yüzyılın rezaletleri VII. Gregorius ve haleflerinin ciddi ve riskli erdemleri tarafından tamamen yok edilldi ve kilisenin haklarını korumak için sürdürdükleri hırslı çekişmelerde çektikleri acılar ya da başarılar, eşit değerde halkın hürmetini arttırmalıydı. İşkence kurbanları bazen sefalet içinde sürgünde dolaştılar, kendilerini şehitlik mertebesine sunan dinsel (*apostolic*) coşku, her Katolik yüreğin iyiliğini ve sempatisini kazanmalıdır. Kimi zaman da Vatikan'da gürleyip dünyanın krallarını yarattılar, onları yargıladılar ve tahtlarından indirdiler en gururlu Romalı, Charlamagne'ın halefleri tarafından ayakları öpülen ve üzengi tutulan bir rahibe boyun eğmekten utanamazdı.[8] Faydasız ve tembel insanların varlıklarının ve zenginlikleri-

8. Bkz. Ducange, *Gloss. mediæ et infimæ Latinitat.*, c. VI, s. 364, 365, "Staffa". Bu saygı krallar tarafından başpiskoposlara, vasalları tarafından efendilerine verildi (Schmidt, c. III, s. 262); *filial* [Katolik Kilisesi'ne bağlılık] ve feodal

nin büyük bir bölümünü elde ettiği şehrin geçici çıkarları bile papanın konutunu huzur ve onurla korumalıydı. Papaların sabit geliri muhtemelen bozuldu. İtalya ve diğer eyaletlerdeki miras kalan eski mülkler günahkâr eller tarafından ele geçirilmişti. Kayıplar, Papino ve onun soyundan gelenlerin daha büyük hediyelerinin sahibi olmaktansa hak talebiyle tazmin edilemeyecekti. Ancak Vatikan ve Capitolinus sürekli ve sayıları artan hacıların ve yalvaranların kalabalığı ile beslendi. Hristiyanların yetkisi daha da arttı ve papa ve kardinaller dinî ve dünyevi nedenlerin muhakemesiyle şaşkına döndü. Temyiz hakkı ve uygulaması Latin kilisesinde yeni bir hak ve uygulama olarak ortaya çıktı[9] kuzeyden ve batıdan gelen piskoposlar ve başrahipler talepleri, şikâyetleri, suçlamaları ve savunmaları için apostolların eşiklerinin önüne davet edildiler veya çağrıldılar. Metz ve Cologna [Köln] başpiskoposlarına ait iki atın, altın ve gümüşle birlikte Alplere geri döndüğüne dair ender bir mucize bir zamanlar kaydedilmişti[10] fakat kısa süre sonra anlaşıldı ki hacıların ve müşterilerin başarıları, kurbanlarının değerine oranla davalarının adaletine daha az bağlıydı, bu yabancıların zenginliği ve dindarlığı gösterişli bir şekilde sergilendi ve dinsel ya da din dışı harcamaları Romalıların kazancı için çeşitli kanallarda dolaşıyordu.

---

bağımlılığın izlerini karıştırmak Roma'nın en hassas politikasıydı.

9. Tüm Hristiyan âlemînde Roma papalığına yapılan başvurular Aziz Bernardus'ın gayreti (de Consideratione, L, III, c. II, s. 431-442, ed. Mabillon, Venedik, 1750) ve Fleury'nin kararıyla hoş karşılanmadı (*Discours sur l'Hist. Ecclésiastique*, IV ve VII). Ancak sahte dinî hükümlere inanan aziz sadece bu başvuruların suistimal edilmesini kınamaktadır; daha aydın tarihçi, bu yeni içtihadın kökenini araştırır ve ilkeleri reddeder.

10. "*Germanici ... summarii non levatis sarcinis onusti nihilominus repatriant inviti. Nova res! quando hactenus aurum Roma refudit? Et nunc Romanorum consilio id usurpatum non credimus*," (Bernard, *de Consideratione*, L, III, b. 3, s. 437). Pasajın ilk kelimeleri belirsiz ve muhtemelen bozuktur.

Batıl İnançların Değişkenliği

Bu gibi güçlü nedenler, Roma halkının dinî ve istekli itaatini ruhani ve dünyevi babalarına sıkıca bağladı. Ancak önyargıların ve çıkarların etkinliği tutkunun kontrol edilmez çıkışları tarafından sık sık rahatsız edilirdi. Ağacı kesip meyvesini toplayabilen Hindistanlı[11] ile ticaret kervanlarını yağmalayan Arap aynı barbar dürtü ile harekete geçer ve içinde bulunduğu zamanda geleceği görmezden gelen anlık yağma için en önemli nimetlere uzun vadede ve güvenli yoldan sahip olmaktan vazgeçer. Bu nedenle Aziz Petrus tapınağına düşüncesiz Romalılar tarafından saygısızlık edildi. Sunular yağmalandı, hacılar yaralandı. Değeri ve sayısı hesaplanamayan benzer ziyaretler, kutsal olana karşı gösterdikleri misafirperverlik dışı tavırlarla engellendi. Batıl inançların etkisi bile dalgalı ve belirsizdir. Belirli sebeplerle itaat altına alınan köle çoğu kez açgözlülüğü ya da şerefiyle serbest bırakılırdı. Rahiplerinin masallarına ve kehanetlerine duyulan saf bağlılık barbarların zihinlerine çok güçlü bir şekilde etki eder ancak böyle bir zihin, hayalî olanı duyuya tercih etmeye, mevut dünyanın çıkarları ve isteklerine uzaktaki bir neden, görünmez ve belki de hayalî bir amaç için kurban etmeye en az yetenekli olandır. Gençliğin ve sağlığın verdiği dinçlikte uygulama daima inançla çelişecek, ta ki yaş, hastalık ya da musibetlerin baskısı, korkularını uyandırana, pişmanlık ve dindarlığın çifte borcunu ödemeye zorlayana kadar. Modern dinî kayıtsızlık zamanlarının din adamlarının huzuru ve güvenliği için en uygun zamanlar olduğunu daha önce zaten gözlemlemiştim. Batıl inancın egemenliği altında cehaletten beklentileri çoktu ve insanoğlunun şiddetinden de çok korkuyorlardı. Sürekli artan zenginlik on-

11. "*Quand les sauvages de la Louisiane veulent avoir du fruit, ils coupent l'arbre au pied et cueillent le fruit. Voila le gouvernement despotique*," (*Esprit des Loix*, L, V, b. 13); tutku ve cehalet her zaman despotiktir.

ları dünyanın tek sahibi haline getirmiş olmalıydı, dönüşümlü olarak pişman olan baba tarafından bahşediliyor, açgözlü oğlu tarafından yağmalanıyordu, onların karakterlerine ya hayranlık duyuldu ya da saldırıldı, aynı put (*idol*) aynı ateşli taraftarların elleriyle sunağa yerleştirildi ya da ayaklar altında çiğnendi. Avrupa feodal sisteminde ordular, ayrımın unvanı ve bağlılığın ölçüsüydü ve onların gürültüsünün ortasında yine de yasanın ve mantığın sesi nadiren duyulur ve itaat edilirdi. Gürültücü Romalılar piskoposlarının boyunduruğunu küçümsediler ve güçsüzlüğünü aşağıladılar:[12] ne eğitimi ne de karakteri kılıcının gücünü edepli ve etkili kullanmasına izin verecekti. Seçiminin nedenleri ve hayatının zaafları [onu] tanıdık gözlemlere maruz bıraktı. Yakınlık; adını ve kararlarını barbar dünyaya vurgulamak istediği saygınlığı azaltmış olmalıydı. Onun farkı felsefi tarihçimizin dikkatinden kaçmadı: "Roma sarayının adı ve otoritesi özellikleri ve yönetimini tamamen bilmemelerine rağmen Avrupa'nın cehalete derince gömülü ülkelerinde bile çok korkunçtu ki papa evinde az saygı görüyordu, onun ezelî düşmanları Roma'nın kapılarını kuşatmıştı hatta şehirdeki hükümetini bile kontrol etti. Avrupa'nın en uzak sınırlarından gelen elçiler ona dönemin en büyük hükümdarının mütevazı daha doğrusu sefil itaatini taşıdılar ona giden yolu bulmada ve kendilerini ayaklarının altına sermekte çok zorlandılar."[13]

12. Salisbury'li Ioannes, vatandaşı IV. Hadrianus ile yaptığı karşılıklı bir konuşmada, papayı ve din adamlarını açgözlülükle suçluyor. "*Provinciarum diripiunt spolia, ac si thesauros Crsi studeant reparare. Sed recte cum eis agit Altissimus, quoniam et ipsi aliis et sæpe vilissimis hominibus dati sunt in direptionem*," (*de Nugis Curialium*, L, VI, b. 24. s. 387). Bir sonraki sayfada, piskoposlarının erdemler yerine armağanlarla uzlaşmaya çabaladıkları Romalıların düşüncesizliğini ve ihanetlerini suçluyor. Bu çok yönlü yazarın bize kendisi ve dönemi hakkında daha fazla manzara sunmaması üzücü bir durum.

13. Hume, *History of England*, c. I, s. 419. Aynı yazar bize II. Henry'nin babası Geoffrey'in din adamlarına uyguladığı kişisel bir zulme dair Fitz-Stephen'dan bilgiler vermiştir. "Normandiya'nın efendisi olduğunda, Seez'in varsayımı-

VII. Gregorius ve Halefleri (1086-1305)

İlk zamanlardan beri papaların zenginliği kıskançlığa, güçleri muhalefete, kişilikleri zorbalığa maruz kalıyordu. Ancak piskoposluk ve kraliyet taçlarının uzun süredir devam eden düşmanlığı, düşmanlarının sayısını artırdı ve hırslarını alevlendirdi. İtalya için epey ölümcül olan Guelpho ve Ghibelinno gruplaşması Romalılar tarafından asla dürüstlükle ya da sebatla kucaklanamazdı, piskopos ve imparatorun ikisinin de hem tebaası hem de düşmanlarıydı ancak destekleri iki taraf tarafından da talep edildi ve dönüşümlü olarak bayraklarında Aziz Petrus ve Germen kartalı simgeleri görüldü. Papalık monarşisinin kurucusu olarak sevilen ya da nefret edilen VII. Gregorius, Roma'dan sürüldü ve Salerno'da sürgündeyken öldü. Haleflerinden otuz altısı[14] Avignon'a çekilinceye kadar, Romalılarla eşit olmayan bir çekişmeyi sürdürdü, yaşları ve itibarları çoğu zaman ihlal edildi ve kiliseler, dinî törenlerde isyan ve cinayetle kirletildi. Böyle değişken bir vahşetin[15] bağlantısı ve önceden planlama olmaksızın tekrarlanması sıkıcı ve iğrenç olacaktı ve ben on ikinci yüzyılın şehrin ve papalığın durumunu temsil eden bazı olaylarıyla yetineceğim.

---

na göre, rızası olmadan bir piskopos seçimine devam edildi: bunun üzerine, piskopos seçimi ile hepsinin hadım edilmesini emretti ve tüm testislerin bir tabakta getirilmesini sağladı." Acı ve tehlikeden haklı olarak şikâyet etmiş olabilirlerdi ancak zaten iffet sözü verdikleri için onları gereksiz bir hazineden mahrum etmişti.

14. IX. Leo'dan VII. Gregorius'a Arragon, Pandulphus Pisanus, Bernard Guido vb. kardinallerinin ve papaların yaşamlarının otantik ve çağdaş bir dizisi, Muratori'nin *Italian Historians* (c. III, kısım I, s. 277-685) eserine eklenmiştir ve her zaman gözlerimin önünde olacaktır.

15. Kenarlarına yazılan yılların tarihleri, bu bölüm boyunca, sıradan ve mükemmel rehberim olan Muratori Yıllıkları'na açıkça olmasa da yapılan atıflar olarak anlaşılabilir. Bir usta özgürlüğü ile 28 ciltlik *Italian Historians*'ın büyük koleksiyonunu kullanır ve gerçeklerden alıntı yapar ve bu hazine kütüphanemde olduğu için, bir görev değilse de orijinallere danışmanın bir zevk olduğunu düşünüyorum.

II. Paschalis (1099-1118)

Kutsal Perşembe'de Paschalis sunağın önünde görevini yaparken gözde magistratus'un onayını isteyen bir kalabalığın gürültüsüyle engellendi, sessizliği iyice öfkelenmelerine sebep oldu, cennet ve yeryüzü meselelerini karıştırmayı dindarca reddetti ve halkın mahvoluşunun sebebi ve tanığı olduğu için tehtit ve küfürlerle karşılaştı. Paskalya bayramı sırasında piskopos ve din adamları yalın ayak ve toplu olarak şehitlerin mezarlarını ziyaret ettiklerinde Capitolinus'un öncesinde Aziz Angelo Köprüsü'nde taşlar ve oklarla iki kez saldırıya uğradılar. Yandaşlarnın evleri yerle bir edildi, Paschalis tehlike ve güçlükle kaçtı. Aziz Petrus'un mirasına ordu toplamak için el koydu ve son günlerini iç savaşın felaketlerini kendine yorup ızdırap çekerek geçirdi.

II. Gelasius (1118-1119)

Halefi olarak II. Gelasius'un seçilmesi ve sonra gelen sahneler kilise ve şehir için daha da rezildi. Güçlü ve fesat bir baron olan Cencio Frangipane[16] öfkeli ve silahlı bir şekilde aniden meclise girdi. Kardinaller soyuldu, dövüldü ve ayaklar altında çiğnendiler, merhamet ve saygı duyulmadan İsa'nın vekili boğazından yakalandı. Gelasius saçlarından sürüklendi, tokatlandı, yumruklandı, tekmelendi, mahmuzlandı ve zorbanın evinde demir zincire vuruldu. Halkın ayaklanmasıyla piskoposları teslim edildi;

16. Pandulphus Pisanus'un (s. 384) şaşaalı sözlerini yazıya dökmekten kaçınamam "*Hoc audiens inimicus pacis atque turbator jam fatus Centius Frajapane, more draconis immanissimi sibilans, et ab imis pectoribus trahens longa suspiria, accinctus retro gladio sine more cucurrit, valvas ac fores confregit. Ecclesiam furibundus introiit, inde custode remoto papam per gulam accepit, distraxit pugnis calcibusque percussit, et tanquam brutum animal intra limen ecclesiæ acriter calcaribus cruentavit; et latro tantum dominum per capillos et brachia, Jesû bono interim dormiente, detraxit, ad domum usque deduxit, inibi catenavit et inclusit.*"

rakip aileler Frangipane'nin şiddetine karşı çıktılar. Bağışlanmayı talep eden Cencio, girişiminin suçundan çok başarısızlığından pişman olmuştu. Papa sunakta tekrar saldırıya uğradığında çok zaman geçmemişti. Dostları ve düşmanları kanlı bir çatışma ile meşgulgen o, rahip kıyafetleri içinde kaçtı. Romalı matronların merhametini uyandıran bu alçak firarda hizmetlileri dağıtıldı ya da atlarından indirildi ve Aziz Petrus Kilisesi'nin arkasındaki boşluk alanda halefi, korkudan ve yorgunluktan yalnız ve yarı ölü bir vaziyette bulundu. Elçi ayaklarındaki tozu silkeledi, itibarının ayaklar altına alındığı ve kişiliğinin de tehlikeli olduğu bir şehirden geri çekildi. Bir imparatorun yirmiden daha hoşgörülebilir olduğu yapılan isteksiz itirafla rahiplik hırsının kibri ortaya çıktı.[17] Bu örnekler belki yeterlidir ama aynı yaştaki iki piskoposun II. ve III. Lucius'un acılarını unutamam.

II. Lucius (1144-1145) ve III. Lucius (1181-1185)

İlki Capitolinus'a saldırmak için savaş düzenini alırken bir taşla vuruldu ve birkaç gün içinde öldü. İkincisi ise hizmetçileri tarafından ağır şekilde yaralandı. İç karışıklıkta rahiplerden birkaçı tutsak edildi, zalim Romalılar içlerinden birini kardeşlerine rehberlik etmesi için ayırdılar, gözlerini oydular. Komik bir piskoposluk tacı takıp yüzleri kıçlarına bakacak şekilde eşeklere bindirdiler ve bu berbat durumda kilisenin başına, kendilerini ibret olarak sunmaları için yemin ettirildiler. Umut ya da korku, yorgunluk ya da pişmanlık, erkeklerin karakteri ve zamanın koşulları bazen bir süre barışı ve itaati sağlayabilir ve papa tehtit ve şiddetle sürüldüğü Lateran ya da Vatikan'a sevinç alkışlarıyla geri döndü. Ama fesatlığın kökleri derin ve kalıcıydı. Önce geçici

17. "*Ego coram Deo et Ecclesiâ dico, si unquam possibile esset, mallem unum imperatorem quam tot dominos*," (*Vit. Gelas.*, II, s. 398).

bir sükûnet vardı ama bunu Aziz Petrus'un gemisini neredeyse gömecek bir fırtına takip etti.[18]

II. Callistus (1119-1124)

Avrupa'da barışı sağladıktan sonra II. Callistus başkentte özel silahların kullanılmasını yasaklayan güce ve yetkiye sahipti. Papa tahtına saygı duyan uluslar arasında Roma'daki karışıklıklar genel bir kızgınlığa sebep oldu.

II. Innocentius (1130-1143)

Öğrencisi III. Eugenius'a yazdığı bir mektupla Aziz Bernardus tüm sertliği ve gayretiyle isyancı halkın ahlaksızlığını kınadı.[19]

Aziz Bernardus'a Göre Romalıların Karakteri

"Kim habersizdir," diyordu Clairvaux keşişi, "Romalıların aşırı gurur ve kibirlerinden? Direnmek için çok zayıf oldukları halde isyanla beslenen, itaat etmeyi küçümseyen ve hor görenler. Hizmet için söz verdiklerinde hükmetmeyi arzularlar, bağlılık için söz veriyorlarsa isyan fırsatını gözlerler. Yine de kapılarınız

18. Aziz Petrus'un Gemisi (*The Barque of St. Petrus*), Katolik Kilisesi'ni sembolize eder; bu imgelemde İsa'nın on iki havarisinden biri olan Aziz Petrus ve havarilerinin Katolik inancının gemisinin dümenini idare ettiklerine inanılır. (ç. n.)

19. "*Quid tam notum seculis quam protervia et cervicositas Romanorum? Gens insueta paci, tumultui assueta, gens immitis et intractabilis usque adhuc, subdi nescia, nisi cum non valet resistere*," (*de Considerat.* L, IV, b. 2, s. 441). Aziz nefes alır ve sonra tekrar başlar: "Hi, invisi terræ et clo, utrique injecere manus," vd. (s. 443).

ve tavsiyeleriniz onlara kapalıysa yüksek sesli yaygaralarıyla hoşnutsuzluklarını belli ederler. Fesatlıkta beceriklidirler, iyi işler yapma becerisini de asla öğrenmediler. Yeryüzüne ve cennete karşı nefret duyarlar, Tanrı'ya saygısız, kendi aralarında kışkırtıcı, komşularına karşı kıskanç, yabancılara karşı zalimdirler. Kimseyi sevmezler, kimse tarafından da sevilmezler ve korku yaymak isterken sürekli endişe içinde yaşarlar. İtaat etmezler, nasıl yöneteceklerini bilmezler, üstlerine sadakatsiz, onlarla eşit olanlara tahammülsüz, hayırseverlerine karşı nankör, talep ya da reddederken küstahtırlar. Söz verirken yüce, icraate gelince zayıftırlar; dalkavukluk, iftira, vefasızlık, vatan hainliği onların politikasına aşina becerilerdir." Elbette bu karanlık portre, Hristiyan merhametinin kalemi tarafından renklendirilmemiştir[20] ancak, ne kadar sert ya da çirkin olsa da özellikler, on ikinci yüzyılın Romalılarına canlı bir benzerlik göstermektedir.[21]

BRESCIA'LI ARNOLDUS (1140)

Yahudiler Mesih'i halk tabakasına özgü bir karakterle aralarında göründüğünde reddetmişti ve o, dünyevi hükümdarlığının gururu ve ihtişamını üstlendiğinde Romalılar, onların İsa'nın vekilinden bihaber olmalarını ileri sürebilirlerdi. Haçlı seferlerinin yoğunlaştığı dönemde, Batı dünyasında bazı merak ve mantık kıvılcımları yeniden alevlendi. Bulgaristan'daki Pavlusçu [Paulosçu]

20. Bir Roma vatandaşı olarak Petrarca, Bernardus'un aziz olsa da aynı zamanda erkek olduğundan, kızgınlıkla kışkırtabileceği ve muhtemelen aceleci tutkusundan pişman olabileceği vb. gözlemleyebilmek için kendisinden izin alır (*Mémoires sur la Vie de Pétrarque*, c. I, s. 330).

21. Baronius, Yıllıklar'ının on ikinci cildine ilişkin indeksinde makul ve kolay bir bahane buldu. Romani *Catholici* ve *Schismatici* olarak iki başlık yapmıştır: kentin söyledikleri arasından tüm iyilikleri ilkine, tüm kötülükleri de ikincisine uygular.

tarikat İtalya ve Fransa topraklarına başarı ile aktarıldı. Gnostik görüşler İncil'in sadeliği ile karışmıştı. Din adamlarının düşmanları tutkularını vicdanlarıyla ve özgürlük arzularını dindarlık meslekleriyle uzlaştırdılar.[22] Roma'nın özgürlük trompetini ilk defa kilisede mevkii en alt düzeyle sınırlanan ve keşiş kıyafetlerini yoksulluk kıyafeti olarak değil sadakat üniforması olarak giyen Brescia'lı Arnoldus çaldı.[23] Düşmanları ciddi şekilde hissettikleri zekâyı ve belagati inkâr edemedi, onun ahlakının yanıltıcı saflığını gönülsüzce kabullendiler ve hataları önemli ve yararlı gerçeklerle karıştırılarak halka tavsiye edildi. Teoloji çalışmalarında, aynı şekilde ayrılıkçı şüphe ile ilgilenen ünlü ve talihsiz Abelard'ın öğrencisi olmuştu.[24] Ancak Eloisa'nın sevgilisi yumuşak ve esnek bir doğaya sahipti ve onun dinî yargıları pişmanlığının alçakgönüllülüğüyle terbiye edildi ve zararsız hale getirildi. Arnaldus bu ustasından muhtemelen Kutsal Üçleme'nin bazı doğaüstü tanımlarını öğrendi. Zamana göre aykırıydı, vaftiz ve komünyon ayini hakkındaki fikirleri genel olarak sansürlendi fakat politik bir ayrılıkçılık şöhretinin ve talihsizliğinin asıl kaynağıydı. İsa'nın krallığının bu dünyada olmadığına dair beyanı alıntılamaya kalkıştı kılıç ve asanın sivil hakimlere verildiğini; dünyevi onurların ve mülklerin yasal yollarla seküler kişilere verildiğini, papanın, başrahibin ve

22. XII. yüzyılın ayrılıkçılıkları, Brescia'lı Arnoldus'un olumlu görüşlerini aklında bulunduran Mosheim'da (*Institut. Hist. Eccles.* s. 419 – 427) bulunabilir. Altıncı ciltte Paulicianism (Pavlusçuluk) mezhebini anlattım ve Ermenistan'dan Trakya ve Bulgaristan, İtalya ve Fransa'ya göçlerini takip ettim.

23. Brescia'lı Arnoldus'un orijinal tasvirleri Fridingen Piskoposu Otho tarafından (*Chron.*, L, VII, b. 31, *de Gestis Frederici I.*, L, I, b. 27; L, II, b. 21) ve Ligurinus'un III. kitabında yer alan, 1200 yıllarında Basel yakınlarındaki Paris Manastırı'nda geliştirilen Gunthur'un bir şiirinde (Fabric., *Bibliot. Latin. med. et infimæ Ætatis*, c. III, s. 174, 175) yapılmıştır Arnoldus ile ilgili uzun pasaj Guilliman tarafından üretilmiştir (*de Rebus Helveticis*, L, III, b. 5, s. 108).

24. Bayle'nin muzip zekâsı, *Dictionnaire Critique*'de Abélard, Foulques, Heloise'in makalelerini fazla şakacı ve öğretici şekilde oluşturmuştur. Abélard ve Aziz Bernardus arasındaki skolastik ve müspet tanrısallık konusundaki anlaşmazlık, Mosheim (*Institut. Hist. Ecclés.*, s. 412-415) tarafından iyi anlaşılmıştır.

piskoposların ya devletten ya da kurtuluşlarından vazgeçmeleri ve gelirlerinin kaybından sonra iman edenlerin adakları ve vergilerinin lüks ve açgözlülük için değil de manevi işlerin yerine getirildiği sade bir yaşamda yeterli olacağını cesurca savundu. Kısa bir sürede vaiz, bir vatansever olarak saygı gördü ve Brescia piskoposuna karşı hoşnutsuzluk ya da isyan onun derslerinin ilk meyvesiydi. Ancak halkın iyiliği, rahibin kininden daha az kalıcıydı ve Arnaldus'un ayrılıkçılığı II. Innocentius tarafından kınandı,[25] bundan sonra Lateran genel meclisinde ön yargı ve korkuyla kilisenin ceza vermesi için zorlandılar. İtalya artık sığınak olamazdı ve Abelard'ın öğrencisi İsviçre'nin ilk kantonu olan Zürih'te güvenli ve konuksever bir sığınak bulana kadar Alplerin ötesine kaçtı. Bir Roma karargâhından,[26] kraliyet yazlığından, soylu bakirelerin bir kısmının bulunduğu Zürih bazen Milanoluların başvurularıyla imparatorluk vekilleri tarafından yargılansa da yavaş yavaş özgür ve gelişmekte olan bir şehre dönüştü.[27] Reform için daha az uygun bir yaşta Zuinglius'un habercisi alkışlar eşliğinde duyuldu, cesur ve sade insanlar onun canlı fikirlerini özümsediler ve uzun süre korudular. Becerisi ya da erdemi Constance piskoposunu ve

25. "*–Damnatus ab illo*
Præsule, qui numeros vetitum contingere nostros
Nomen ad innocuâ ducit laudabile vitâ."
II. Innocentius'un şiirsel olmayan ismini iltifat haline getiren Ligurinus'un becerisini ve doğruluğunu alkışlayabiliriz.

26. Roma'ya ait olan Statio Turicensis yazıtı Zürih'te bulunmuştur (D'Anville, *Notice de l'ancienne Gaule*, s. 642-644) ancak şehir ve kantonun Tigurum ve Pagus Tigurinus isimlerini gasp ettiği ve hatta tekelleştirdiği konusunda yeterli bir kanıt yoktur.

27. Guilliman (*de Rebus Helveticis*, L, III, b. 5, s. 106), İmparator Louis (Dindar Louis) kızına başrahibe Hildegard'ın bağışını yeniden anlatıyor (MS 833). *Curtim nostram Turegum in ducatu Alamanniae in pago Durgaugensi*, köyler, ormanlar, çayırlar, sular, köleler, kiliselerle vb. asil bir hediye. Charles (Dazlak Charles), I. Otho komutasında surla çevrili şehri verdi *ius monetae* ve Fridingen piskoposunun sınırları "Nobile Turegum multarum copia rerum," Zürih antikacıları tarafından memnuniyetle tekrarlanıyor.

efendisinin görüşlerini ve düzenini kendileri uğruna unutan diğer tüm papa temsilcilerini hayran bıraktı. Geciken gayretler Aziz Bernardus'un ateşli teşvikleriyle hızlandı[28] ve kilise düşmanı, Aziz Petrus'un halefinin yüzüne karşı Roma'da kendi sancağını dikmek için aldığı gözü kara önlemler yüzünden işkenceyle sürüldü.

ROMALILAR CUMHURİYETİ RESTORE ETMEYE CESARET EDİYOR (1144-1154)

Yine de Arnoldus'un cesareti takdire şayandı: halk ve soylular tarafından korundu hatta belki de davet edildi, özgürlük görevinde onun hitabet sanatı yedi tepede gürledi. Aynı söylevde hem Livius hem de Aziz Paulos metinlerini harmanlayarak İncil'in (*gospel*) ve klasiğin coşkusuyla birleştirdi ve Romalıları, ruhban sınıfının sabırlarının ve ahlaksızlıklarının kilisenin ve şehrin ilk zamanlarına göre nasıl garip bir şekilde yozlaştıkları konusunda uyardı. İnsanların ve Hristiyanların devredilemez haklarını savunmaları, cumhuriyetin yasalarını ve yargıçlarını eski haline getirmek, imparatorun adına saygı göstermek ama çobanın da sürüsünün ruhani yönetimiyle sınırlı tutulması için cesaretlendirdi.[29] Onun ruhani yönetimi, reformcunun eleşti-

28. Bernard, *Epistol.*, CXCV, CXCVI, c. I. s. 187-190. Hakaretlerinin arasında değerli bir onay bırakmıştır, "qui, utinam quam sanae esset doctrinae quam districtae est vitae". Arnoldus'un kilise için değerli bir kazanım olacağını biliyor.

29. Romalılara tavsiyelerde bulundu,
Consiliis armisque sua moderamina summa
Arbitrio tractare suo: nil juris in hâc re
Pontifici summo, modicum concedere regi
Suadebat populo. Sic læsâ stultus utrâque
Majestate, reum geminæ se fecerat aulæ.

risinden ve kontrolünden kaçamadı, o verdiği derslerle ruhban sınıfının en alt dereceli din adamlarına, despotik emirlerle Roma'nın yirmi sekiz bölgesine ya da bir papazın ruhani bölgesine el koyan kardinallere karşı direnmelerini öğretiyordu.[30] Devrim; yağma, zorbalık, kan dökme ve evleri tahrip etmeden başarılı olmadı ve başarılı olan gruplaşma din adamlarının ve karşıt soyluların yağmalanması ile zenginleşti. Arnaldus da Brescia'daki görevinin neticesinden keyif aldı ya da çok üzüldü, egemenliği on yıldan fazla sürerken iki papa, II. Innocentius ve IV. Anastasius zamanında o, Vatikan'da ya korkudan titredi ya da komşu şehirlerde sürgün olarak dolaştı. Onlar daha güçlü ve şanslı bir papazla başarılı oldular. Aziz Petrus tahtına çıkan tek İngiliz olan IV. Hadrianus,[31] Aziz Alban Manastırı'ndan bir keşiş ve neredeyse bir dilenci şartlarından gelmişti. Sokakta bir kardinalin öldürülmesi ya da yaralanmasıyla oluşan ilk provokasyonda suçlulara Noel'den Paskalya'ya kadar kısıtlama getirdi, Roma dinî ibadetin gerçek ya da manevi huzurundan mahrum bırakıldı. Romalılar dünyevi prenslerini küçümsemişlerdi ve ruhani babalarının suçlamalarına keder ve dehşetle boyun eğmişlerdi, suçlarının cezasını kefaretle ödediler ve asi vaizlerinin kovulması günahlarının bağışlanmasının bedeli oldu. Ancak Hadrianus'un intikamı henüz yetersizdi, Friedrich Barbarossa'nın yaklaşan taç giyme töreni, devletin ve kilisenin başındakiler için eşit derecede olmasa da kırgın ve cesur reformcu için ölümcül oldu. Viterbo'daki görüşmede papa imparatora Romalıların öfkesini ve kontrol edilemez ruhunu, kendisinin ve ruhban sınıfının sürekli

Gunther'in şiiri Otho'nun nesrinden de farklı değildir.

30. Bkz. Baronius (MS 1148, No. 38, 39) Vatikan el yazmalarından. Arnoldus'u (MS 1141, No. 3), etkisi daha sonra Fransa'da kendisine zarar veren siyasi sapkınların babası olarak yüksek sesle kınıyor.

31. İngiliz okuyucu *Biographia Britannica*'nın "Adrian IV." maddesine başvurabilir ancak kendi yazarlarımız, vatandaşlarının şöhretine veya değerlerine hiçbir şey eklememiştir.

olarak maruz kaldığı hakaretler, zararlar ve korkuları, sivil ilkeleri ve dinî itaatlerinin yıkılması gerektiğini savunan Arnaldus'un zararlı ayrılıkçı eğilimlerini anlattı. Friedrich bu iddialarla ikna edilmişti ya da imparatorluk tacının arzusuyla baştan çıkarılmıştı, hırs dengesinde bireyin masumiyeti ya da yaşamı önemsizdir ve ortak düşmanlar önemli siyasi uyumlar uğruna feda edildi. Arnaldus, Roma'dan geri çekildikten sonra Campania vikontları tarafından korunmuştu, oradan da Caesar'ın gücüyle zorla alındı ve şehrin valisi tarafından cezası açıklandı.

İdam Edilmesi (1155)

Özgürlük şehidi, ilgisiz ve nankör bir halkın gözü önünde diri diri yakıldı ve külleri, önderlerinden geriye kalanların toplanmasın ve onlara ibadet edilmesin diye Tiber'e atıldı.[32] Ruhban sınıfı onun ölümüyle bir zafer kazandı, külleriyle birlikte mezhepleri de dağıldı, yüce yargının krallar ve uluslar üzerinde uygulandığını özellikle şehirde ve prenslerin ve dinî görevlilerin bölgelerinde benimsendiğini iddia edebilirlerdi ancak hatırası hâlâ Romalıların zihninde yaşıyordu. Okulundan muhtemelen başkentin Katolik kilisesinin, yasak ve aforozların cezalarından muaf tutulduğuna dair yeni bir dinî makale çıktı. Piskoposları krallar, uluslara uygulanan yüce yargının en çok da prensin şehri ve apostolların bölgesi tarafından benimsendiğini idda edebilir ancak onlar rüzgârlara vaaz verdiler, etkiyi zayıflatan aynı prensip Vatikan'ın gürlemesinin kötüye kullanılmasını azaltmalıydı.

32. Daha önce alıntılanan tarihçi ve şairin yanı sıra, Arnoldus'un son maceraları IV. Hadrianus'un biyografi yazarı tarafından aktarılmıştır (Muratori. *Script. Rerum Ital.*, c. III, kısım I, s. 441, 442).

Senatonun Restorasyonu (1144)

Antik özgürlük aşkı, onuncu yüzyıl başları gibi Saxon Otho'ya karşı ilk mücadelelerinde, soylular tarafından yılda iki *consul* seçilerek, *plebs tribunus*'ların adını ve görevini on ya da on iki plebs magistratus ile canlandırması Roma'nın senatosu ve halkı tarafından korunup restore edilmesi inancını teşvik etti.[33] Ancak bu saygıdeğer yapı eleştirinin ışığı karşısında ortadan kaybolur. Orta Çağın karanlığında senatörler, consul'ler ve consul'lerin oğullarının isimleri de bulunabilirdi.[34] Rütbeleri ya da onurlarının belirlenmesi için bu kişilere rütbeleri imparator tarafından bahşedildi ya da çok güçlü vatandaşlar tarafından bu isimler onlara takıldı[35] veya saf ve *patricius* bir soydan gelme iddiasındalardı. Ancak onlar soy bağları ve servetleri olmadan, hükümetin emirleri yerine insanların verdikleri rütbelerle hoşnut oluyorlardı,[36] şehrin faaliyetlerinde şanlı bir dönem olarak

33. Ducange (*Gloss. Latinitatis Mediæ et Infimæ Ætatis*, "Decarchones", c. II, s. 726) bana Blondus'tan (*Decad.* II, L, II) bir alıntı yapıyor: *Duo consules ex nobilitate quotannis fiebant, qui ad vetustum consulum exemplar summærerum præessent.* Sigonius'ta (*de Regno Italiae*, L, V, şuradan: c. II, s. 400) ise X. yüzyılın *consul* ve *tribunus*'larını okudum. Blondus ve Sigonius, kayıtlarının eksikliğini klasik yöntemle mantıken ya da hayalle çok özgürce kopyaladı.

34. Berengarius'un methiyesinde (Muratori, *Script. Rer. Ital.*, c. II, kısım I, s. 408) X. yüzyılın başlangıcında bir Romalıdan *consulis natus* olarak bahsedilir. Muratori (*Dissert.*, V) 952 ve 956 yıllarında keşfetmiştir, *Gratianus in Dei nomine consul et dux, Georgius consul et dux*; ve 1015'te VIII. Gregorius'un kardeşi Romanus gururla ama belirsiz bir şekilde kendini şekillendirir, "*consul et dux et omnium Roma norum senator*".

35. X. yüzyılın sonlarına doğru, Yunan imparatorları Venedik, Napoli, Amalphi vb. dükleri, ὑπατος veya *consul* unvanını vermişlerdir (bkz. Chron. Sagornini, *passim*) ve Charlemagne'ın halefleri hiçbir imtiyazından feragat edemeyecekti. Ancak genel olarak, Fransızlar ve Almanlar arasında bulunabilecek consul ve senatör isimleri, kont ve efendiden fazlasını ifade etmez (*Signeur*, Ducange, Glossar.). Keşişe benzer yazarlar genellikle iyi klasik kelimelerde isteklidirler.

36. En anayasal biçim III. Otho'nun (MS 998) *consulibus senatûs populique Romani* beratıdır ama bu yasa muhtemelen sahtedir. I. Henry'nin, MS 1014 yılının taç giyme töreninde, tarihçi Dithmar (apud Muratori, *Dissert.*, XXIII) onu anlatıyor, *a senatoribus duodecem vallatum, quorum sex rasi barbâ, alii pro-*

senatonun kuruluşu ancak İsa'dan sonra bin yüz kırk dört yılından kalmaktadır. Halkın coşkusu ve kişisel hırslarla bir anayasa taslağı alelacele hazırlandı, Roma on ikinci yüzyılda, antik modelin düzenini ve oranını açıklamak için bir klasikçi restore etmesi için bir yasa koyucu üretemezdi. Özgür ve silahlı bir halkın toplanması her zaman yüksek ve hatırı sayılır alkışlarla konuşulur. Ancak otuz beş *tribus*'un[37] düzenli dağılımı, *centuria*'ların[38] servetleri ve sayısının iyi dengesi, düşman hatiplerin tartışmaları, oy verme ve oy sayma işlerinin yavaş yapılması sanattan bihaber, hukuki bir yönetimin faydalarına karşı duyarsız kör kalabalıklara kolayca adapte edilemezdi. Atlı birliği düzeninin yeniden canlandırılması ve diğerlerinden ayrı tutulması Arnaldus tarafından önerildi fakat böyle bir ayrımın nedeni ve ölçüsü ne olabilirdi?[39] Şövalyelerin maddi nitelikleri dönemin yoksulluğuna indirgenmiş olmalıydı: o zamanlar, onların sivil yargı görevlerine, çiftçilerin gelirlerine ihtiyaç duyulmuyordu, onların ilk görevleri at sırtında askerlik hizmeti, feodal kullanım hakları ve şövalye ruhları tarafından daha asil bir şekilde sağlanıyordu. Cumhuriyetin hukuk sistemi kullanışsız ve bilinmezdi: Roma ve barbar yasaları altında İtalya'da yaşayan uluslar ve aileler hissizce ortak bir kalabalık içinde birbirlerine karışmıştı ve bazı zayıf geleneklerle bazı kusurlu fragmanlar *Codex Iustinianus*[40] ve *Pandectae*[41] anısı-

lixâ, mystice incedebant cum baculis. Berengarius'un methiyesinde senatodan bahsedilmiştir (s. 406.)

37. Antik Roma'da toplumu oluşturan kabileler. (ç. n.)

38. Roma halkı servetlerine göre *centuria* adı verilen beş ayrı kısma ayrılmıştı. (ç. n.)

39. Eski Roma'da atlı düzeni, Cicero'nun consul'lüğüne kadar senato ve halk ile cumhuriyetin üçüncü bir kuruluşu olarak kabul edilmiyordu (Plin., *Hist. Natur.* XXXIII, 3., Beaufort, *République Romaine*, c. I, s. 144-155).

40. Iustinianus Yasaları olarak bilinse de Iustinianus, *Corpus Iuris Civilis* ismiyle Roma hukukunu kanunlar halinde toplatmış ve Hadrianus'tan kendi dönemine kadarki imparatorların emirnamelerini de bu bölümde derletmiştir. (ç. n.)

41. *Digesta* adıyla da bilinen klasik dönem hukukçularının eserlerinin, frag-

nı korumaya devam etmişti. Romalılar özgürlükleriyle şüphesiz consul'lük görevini ve unvanını yeniden kurmuş olabilirlerdi, İtalyan şehirlerinde böylesine gelişigüzel bir şekilde benimsenen bir unvanı hafife almamışlarsa da en sonunda yabancı bir ülkedeki ticaret temsilciliklerinin mütevazı bir konumu haline gelmiştir. Fakat *tribunus* hakları, kamu consul'lerini tutuklayan o müthiş kelime meşru bir demokrasinin varlığına inanır ya da onu ortaya koymalıdır. Eski *patricius*'lar devletin tebaasıydı, modern baronlar ise barış ve düzen düşmanı, İsa'nın vekili papazları aşağılayan, plebs magistratus'ların silahtan arınmış kutsallığına uzun süre saygı duymayan tiranlardı.[42]

Capitolinus

Roma'ya yeni bir varoluş ve dönem veren on ikinci yüzyıl devriminde, siyasi bağımsızlığını belirleyen veya onaylayan gerçek ve önemli olayları gözlemleyebiliriz. **I.** Roma'nın yedi tepesinden biri olan Capitolinus tepesi[43] yaklaşık dört yüz yarda

---

manlarının derlenmesi ile oluşmuştur, *Corpus Iuris Civilis*'in bir bölümüdür. (ç. n.)

42. Brescia'lı Arnoldus'un cumhuriyetçi planı Gunther tarafından şöyle belirtildi:

"*Quin etiam titulos urbis renovare vetustos;*
Nomine plebeio secernere nomen equestre,
Jura tribunorum, sanctum reparare senatum,
Et senio fessas mutasque reponere leges.
Lapsa ruinosis, et adhuc pendentia muris
Reddere primævo Capitolia prisca nitori."

Ancak bu reformlardan bazıları fikirlerden, diğerleri ise sözcüklerden fazlası değildi.

43. Roma antik tarihçileri arasındaki birçok anlaşmazlıktan sonra, nehrin yanındaki Capitolinus Tepesi'nin zirvesinin kesinlikle Tarpeia Kayası ve *Arx* [ç.n: Roma şehrinin Akropolis'ini tanımlayan kelime] olduğu; diğer zirvede, Araceli kilisesi ve manastırı vardı ve Aziz Francis'in yalınayak rahiplerinin Iuppiter Tapınağı'nı işgal ettikleri belirlendi (Nardini, *Roma Antica*, L, V, b. 11-16).

uzunluğunda ve iki yüz yarda genişliğindedir. Yüz adımlık bir merdiven Tarpeian kayalıklarının zirvesine götürür, yamaçlar yumuşatılmadan, uçurumlar düşen yapıların kalıntılarıyla doldurulmadan evvel mesafe daha dikti. Eski çağlardan beri barış zamanında tapınak, savaşta ise kale olarak kullanıldı. Şehrin kaybından sonra, muzaffer Galyalılara karşı bir kuşatma sürdürdü ve imparatorluğun sığınağı Vitellius ve Vespasianus'un iç savaşında işgal edilmiş, saldırıya uğramış ve yakılmıştı.[44] Iuppiter ve benzer tanrıların tapınakları toza dönüşmüştü, yerlerine manastırlar ve evler yapılmıştı, sağlam duvarlar, uzun ve koruyucu revaklar zamanla çürümüş ya da yıkılmıştı. Capitolinus'un güzelliği değil de gücünü yeniden kurmak, birliklerinin ve consul'lerinin koltuklarını güçlendirmek özgürlüğünü kazanan Romalıların ilk eylemiydi, sıklıkla tepeye çıktıklarında en soğuk zihinleri bile atalarının anılarıyla ısınmış olmalıydı. **II.** İlk Caesar'lar seçkin altın ve gümüş sikke basma ayrıcalığı ile yetkilendirilmişti, senatoya daha basit metaller olan bronz ve bakır bırakıldı:[45] armalar ve kitabeler yaratıcı bir dalkavuklukla daha geniş bir alana yazıldı ve böylece hükümdar kendi erdemlerini kendisinin övmesi işinden de kurtulmuştu. Diocletianus'un halefleri, senatonun övülmesini bile küçümsediler, onların Roma'daki ve eyaletlerdeki memurları, darphane yönetimlerini tek başına üstlendiler. Aynı ayrıcalık İtalya'daki Got krallarının, Grek, Fransız ve Alman hanedanlıklarının uzun silsilesinden miras kaldı. Sekiz yüz yıllık bir geri çekilişin ardından Roma senatosu bu onurlu ve kazançlı ayrıcalığı savundu; II. Paschal'dan itibaren papalar, Alplerin ötesinde ikametgâh kurulmasını zımmen reddetti. On

44. Tacit., *Hist*., III, 69, 70.

45. Bununla birlikte, asil ve temel metallerin imparator ve senato arasındaki bölünmesi, gerçek bir olay değil, muhtemelen en iyi antikitecilerin görüşüdür (bkz. Père Joubert, *Science des Médailles*, c. II, s. 208-211, Baron de la Bastie'nin geliştirilmiş ve sınırlı sayıda baskısında).

ikinci ve on üçüncü yüzyılın bahsedilen cumhuriyet sikkeleri meraklıların dolaplarında sergilenmektedir. Bunlardan biri, sol elinde bir kitap tutan İsa "Roma senatosunun ve halkının yemini: Dünyanın başkenti Roma" yazısıyla tasvir edilmiştir, arka tarafında ise Aziz Petrus başlığı ve cübbesi ile diz çökmüş bir senatöre, ailesinin adı ve sembolünün bir kalkan üzerine yazıldığı sancağı teslim ederken tasvir edildiği bir altın madalyondur.[46]

Şehrin Praefectus'u[47]

III. İmparatorlukla birlikte şehrin *praefectus*'unun görevleri belediye görevlisine indirgenmişti, yine de son temyizde, idari ve cezai yargı yetkisini kullandı. Otho'nun haleflerinden aldığı çekilmiş bir kılıç onun üniformasının tarzı ve faaliyetlerinin bir sembolüydü.[48] Bu makam soylu aileler ile sınırlandırılmıştı; halkın seçimi papa tarafından onaylandı ancak üçlü sadakat yemini praefectus'u karşıt görevlerin çatışmasında mahcup ederdi.[49] Üç

46. İtalya'nın antik dönemi üzerine yaptığı XXVII. İnceleme'sinde (c. II, s. 559-569) Muratori, *Affortiati, Infortiati, Provisini, Paparini* gibi belirsiz isimler yazılı bir dizi senato sikkesi göstermiştir. Bu süre zarfında, VIII. Bonifacius hariç, tüm papalar, halefi XI. Benedictus'un halefi tarafından devam ettirilen ve düzenli olarak Avignon sarayında kullanılan, sikke basımı hakkından kaçınmıştır.

47. Antik Roma'da çeşitli görevler için çeşitli praefectus'lar bulunuyordu. Gibbon burada şehrin idaresinden sorumlu olan praefectus'tan bahsetmektedir. (ç. n.)

48. Bir Alman tarihçi olan Gerard of Reicherspeg (içinde: Baluz., *Miscell.*, c. V, s. 64, apud Schmidt, *Hist. des Allemands*, c. III, s. 265) XI. yüzyılda Roma anayasasını şöyle açıklamıştır: "Grandiora urbis et orbis negotia spectant ad Romanum pontificem itemque ad Romanum Imperatorem, sive illius vicarium urbis præfectum, qui de suâ dignitate respicit utrumque, videlicet dominum papam cui facit hominum, et dominum imperatorem a quo accipit suæ potestatis insigne, scilicet gladium exertum."

49. Çağdaş bir yazarın sözleri (Pandulph., *Pisan.*, içinde: *Vit. Paschal.*, II, s. 357, 358) 1118 praefectus seçiminin sonucunu ve yeminini tanımlamıştır; *inconsultis patribus ... loca praefectoria ... Laudes praefectoriae ... comitiorum app-*

pay ile sahip oldukları bir hizmetçi, özgür Romalılar tarafından görevden alındı, onun yerine bir *patricius* [soylu] seçtiler. Ancak Charlamagne tarafından küçümsenmeyen bu unvan, vatandaş ve tebaası için de çok yüceydi, isyanın (1198-1216) ilk coşkusundan sonra praefectus'luğun restorasyonuna gönülsüzce razı oldular. Bu olaydan yaklaşık elli yıl sonra papaların en hırslısı ya da en azından en şanslısı III. Innocentius, Romalıları ve kendisini yabancı hâkimiyet ambleminden kurtardı,[50] kılıç yerine sancakla yetkilendirdi ve onu [Praefectus'u] Germen imparatorlarına hizmet veya yemin gibi tüm bağlılıklarından kurtardı. Onun dinî yetkisi yerine papa tarafından sivil yönetim için, o dönemde ve gelecekte kardinal olarak adlandırıldı, fakat yargı yetkisi dar bir alana indirgendi, bu özgürlük günlerinde hak ve uygulama senatodan ve halktan kaynaklanmıştı.

Senatonun Mevcudu ve Seçimi

IV. Senatonun restorasyonundan sonra[51] askere alınan papalar (Müsaade ederseniz bu ifadeyi kullanacağım) yasama ve yürütme gücüyle yetkilendirildi fakat onların görüşleri çok nadir olarak günümüzden öteye ulaştı ve en çok o günlerde şiddet ve kargaşadan rahatsızlık duyuldu. Bu topluluk ya da meclis en fazla elli altı senatörden oluşuyordu[52] ve en seçkinleri consul

---

lausum ... juraturum populo in ambonem sublevant ... confirmari eum in urbe praefectum petunt.

50. "Urbis præfectum ad ligiam fidelitatem recepit, et per mantum quod illi donavit de præfecturâ eum publice investivit, qui usque ad id tempus juramento fidelitatis imperatori fuit obligatus et ab eo præfecturæ tenuit honorem," (*Gesta Innocent. III.*, içinde: Muratori, c. III, kısım I, s. 487).

51. Bkz. Otho Frising., *Chron.*, VII. 31; *de Gest. Frederic. I.*, L, I, b. 27.

52. Taşralı Roger Hoveden, *Capuzzi* ailesinin tek senatöründen vb. bahsediyor; *quorum temporibus melius regebatur Roma quam nunc* (MS 1194) est temporibus lvi. senatorum, (Ducange, *Gloss.*, c. VI, s. 191, "Senatores").

unvanı ile ayırt ediliyordu. Muhtemelen yıllık olarak halk tarafından seçiliyordu ve her bölgeden ve kiliseden on kişi, seçmenlerinin daha önceden seçtikleri bir, her bölgedeki ya da papazın dinî bölgesinden (*parish*) on kişi, özgür ve kalıcı bir anayasa için bir temel oluşturabilmiştir. Bu fırtınada kırılmaktansa eğilmeyi tercih eden papalar, senatonun kuruluşunu ve ayrıcalıklarını bir antlaşma ile onayladılar ve zamandan, barıştan ve dinden hükümetlerinin yeniden kurulmasını beklediler. Kamu ve kişisel menfaat güdüleri bazen Romalılardan nadiren ya da geçici olarak fedakârlık talep edebilir; onlar kilisenin ve cumhuriyetin yasal liderleri Aziz Petrus ve Constantinos'un haleflerine ettikleri bağlılık yeminini tekrarladılar.[53]

Senatorlük Görevi

Kanunsuz bir şehirde, halk meclisinin birliği ve gücü feshedildi ve Romalılar kısa sürede yönetimin basit şekilli ve daha güçlüsünü benimsedi. Senatonun adı ve otoritesi tek bir *magistratus*'a[54] ya da iki görevdaşa verildi ve bir yılın ya da altı ayın sonunda değiştirildiklerinden sorumluluğun büyüklüğü zamanın kısalığıyla telafi edildi. Ama bu geçici hükümdarlıkta Roma senatörleri açgözlülüklerine ve hırslarına boyun eğdiler. Aileleri-

53. Muratori (*dissert.*, XLII, c. III, s. 785-788) orijinal bir antlaşma yayınlamıştır: *Concordia inter D. nostrum papam Clementem III. et senatores populi Romani super regalibus et aliis dignitatibus urbis, &c., anno 44 Degrees senatûs.* Senato, otorite ile konuşur: *Reddimus ad praesens.... habebimus.... dabitis presbetria.... jurabimus pacem et fidelitatem*, vd. Tenementis Tusculani hakkındaki bir bildiriden 47. yılın aynı döneminden alınmış ve doğrulanmış; *decreto amplissimi ordinis senatûs, acclamatione P. R. publice Capitolio consistentis.* Orada *senatores consiliarii* ve basit senatörlerin farkını görebiliriz (Muratori, *dissert.*, XLII, c. III, s. 787-789).

54. Antik Roma dünyasında yüksek devlet görevlilerine verilen genel bir isimlendirme. (ç. n.)

nin ve gruplarının çıkarlarıyla adalet duyguları ayartıldı, sadece düşmanlarını cezalandırdıkları için yine sadece yandaşları onlara itaat ettiler. Piskoposlarının dinî ve manevi desteğiyle hafifletilemeyen anarşi, Romalıları kendilerini yönetme konusunda beceriksiz oldukları konusunda uyardı ve lütufları kendi evlerinde bulmaya umudu kalmayanlar onları yabancı ülkelerde aradılar. Aynı çağda ve aynı nedenlerden dolayı, İtalyan cumhuriyetlerinin çoğu, ne kadar garip görünse de durumlarına uyarlanan ve en sağlıklı sonuçları sağlayan önlemleri kabul etmeye yönlendirildi.[55] Bazı yabancı ama dost şehirlerden doğuştan soylu ve lekesiz karakterli tarafsız bir magistratus, şanının ve ülkesinin sesiyle tavsiye edilen savaş ve barışın en yüksek idaresini devrettikleri bir asker ve devlet adamı seçtiler. Yöneten ve yönetilen arasındaki sözleşme yeminler ve antlaşmalarla mühürlendi, gücünün süresi, kazancının ölçüsü, karşılıklı yükümlülüklerin yapısı titizce ve hassasiyetle belirlendi. Ona meşru üstleri olarak itaat edeceklerine dair yemin ettiler ve o, inancını bir yabancının tarafsızlığıyla ve bir vatanseverin coşkusuyla birleştireceğine dair söz verdi. Kendi seçtiği dört ya da altı şövalye ya da sivil, onun silahlı ve adil denetçisi oldu, hizmeti ve atları için masraflarını kendi karşılayacağı iyi bir grup, *Podesta*'ya[56] katıldı. Adalet duygusunda sevgileriyle sapmalara sebep olabilecek karısı, oğlu ve kardeşi geride kaldı. Görev süresi boyunca arazi satın alması, ittifak anlaşması ve hatta bir vatandaşın evindeki daveti kabul etmesi yasaklandı ve yönetimine karşı bir suçlama ileri sürülürse

55. Muratori (*dissert.*, XLV, c. IV, s. 64-92) bu yönetim biçimini tam olarak açıklamıştır ve sonunda verdiği *Occulus Pastoralis*, *magistratus*'ların görevleri üzerine bir inceleme veya öğüt niteliğini taşımaktadır.

56. Latin yazarlarda, en azından gümüş çağında, *Potestas* unvanı görevden *magistratus*'a aktarıldı.
"*Huius qui trahitur praetextam sumere mavis;*
An Fidenarum Gabiorumque esse Potestas." (Iuvenal., *Satir.*, X, 99).
(Ç. n: Podesta, Orta Çağ İtalya'sında kentlerin yönetimi için görevlendirilen en yüksek yetkilidir.)

bunu düzeltene kadar onuruyla ayrılması mümkün olmayacaktı.

Brancaleone (1252-1258)

Bu yüzden Romalılar on üçüncü yüzyılın ortalarında Bologna'dan bir İngiliz tarihçinin kalemi sayesinde şöhreti ve erdemi unutulmaktan kurtulan senatör Brancaleone'yi çağırdılar.[57] Görevin zorluklarına dair açık bir öngörü, itibarı için bir endişeyle onların seçimlerinin onurunu reddetmek için meşgul olmuştu. Roma yasası askıya alındı, görevi üç sene daha uzatıldı. Suçlu ve ahlaksız [biri] tarafından zalimlikle suçlandı, din adamları ise ondan, taraf tutuyor diye şüphelendi ancak barış ve düzen destekçileri tarafından, bu nimetleri geri getirmek için dik duruş sergileyen dürüst magistratus'u alkışladılar. Hiçbir suçlu, senatörün adaletine karşı koyacak kadar güçlü, ondan sıyrılacak kadar da gözlerden uzak değildi. Onun verdiği hükümle Annibaldi ailesinden iki soylu darağacında idam edildi, şehirdeki ve çevresindeki yağma ve zarar için güçlü bir korunak olan yüz kırk kuleyi acımadan yıktı. Basit bir piskopos gibi, kendi bölgesinde ikamet etmek zorunda kaldı ve Brancaleone'nin sancağı sahada etkili bir şekilde korku uyandırmak için sergilendi. Hizmetlerinin karşılığı keyif aldıkları mutluluğa layık olmayan insanların nankörlüğü oldu. Kendi çıkarları için kışkırttıkları halk soyguncuları tarafından bu hayırseverin görevden alınıp tutuklanması Romalıları heyecanlandırdı. Eğer Bologna onun güvenliği için taahhüt istemeseydi canı da bağışlanmayacaktı. İhtiyatlı senatör ayrılmadan önce Roma'nın soylu ailelerinden otuz rehinenin ta-

57. Brancaleone'nin yaşamını ve ölümünü için bkz. Matthew Paris, *Historia Major*, s. 741, 757, 792, 797, 799, 810, 823, 833, 836, 840. Çok sayıda hacı ve talip Roma ve Aziz Albans'ı birbirine bağladı, İngiliz din adamlarının kızgınlığı papaların zamanla aşağılanıp ezilmesiyle onları neşeye sevk etti.

kas edilmesini gerekli gördü. Tehlikede olduğuna dair haberler sebebiyle ve karısının ricasıyla daha sıkı korundular ve Bologna onuru uğruna papalığın yasaklarının tehditlerine dayandı. Bu cömert direniş Romalılara şimdi ile geçmişi karşılaştırmalarını sağladı ve Brancaleone pişmanlık duyan halkın alkışları arasında hapishaneden Capitolinus'a doğru yürütüldü. Onun yönetiminin geri kalanı sağlam ve şanslıydı. Ölümü ile kıskançlık bastırılır bastırılmaz kafası değerli bir kavanoza kapatıldı ve yüksek bir mermer sütunun üzerine yerleştirildi.[58]

Anjou'lu Charles (1265-1278)

Akıl ve erdemin güçsüzlüğü İtalya'da daha etkili bir seçim tavsiye etti: gönüllü ve riskli itaat sağladıkları özel vatandaş yerine, senatörleri düşmanlarından ve kendilerinden koruyabilecek bazı prenslerin bağımsız gücünü seçtiler. Devrin en hırslı ve savaşçı kralı olan Anjou ve Provence'li Charles aynı zamanda Napoli Krallığı'nı papadan, senatörlük görevini de Roma halkından kabul etmiştir.[59] Şehrin içinden geçerken, zafere giden yolda, onların sadakat yeminlerini kabul etmiş, Lateran sarayına yerleşmiş ve kısa süreli ziyaretinde despotik karakterinin sert özelliklerini yumuşatmıştı. Yine de Charles talihsiz rakibi Conradin'i de geçit

58. Matthew Paris açıklamasını şöyle sonlandırır: *Caput vero ipsius Brancaleonis in vase pretioso super marmoream columnam collocatum, in signum sui valoris et probitatis, quasi reliquias, superstitiose nimis et pompose sustulerunt. Fuerat enim superborum potentum et malefactorum urbis malleus et extirpator, et populi protector et defensor veritatis et justitiæ imitator et amator,* (s. 840). IV. Innocentius'un biyografisini kaleme alan kişi (Muratori, *Script.*, c. III, kısım I, s. 591, 592) bu Ghibelinno senatörünün daha az elverişli bir portresini çizmiştir.

59. Anjou'lu Charles'ın Roma'nın daimî senatör makamına seçilmesi, Muratori koleksiyonunun VIII. cildinde tarihçiler Nicholas de Jamsilla (s. 592), Padua keşişi (s. 724), Sabas Malaspina (L, III, b. 9, s. 308) ve Ricordano Malespini (b. 177, s. 999) tarafından belirtilmiştir.

töreninde aynı şekilde alkışlayan halkın dönekliğine maruz kaldı. Capitolinus'ta hüküm süren güçlü bir intikamcı, papaların kıskançlığını ve korkularını harekete geçirdi. Hayatının mutlak koşulları üç yılda bir yenilendi ve III. Nicolaus'un düşmanlığı Sicilya kralını Roma hükümetinden çekilmeye zorladı. Otoriter papaz, Constantinos'un bağışının doğruluğunu, gerçekliğini ve kullanımını, şehrin huzuru için kilisenin bağımsızlığından daha az gerekli olmadığını savunur; senatörün yıllık seçimi tesis edilir ve tüm imparatorların, kralların, prenslerin, seçkin kişilerin ve göze çarpan rütbedekilerin yetkilerine meşru bir şekilde son verebilir.[60]

Papa IV. Martinus (1281)

Bu yasaklayıcı madde Romalıların oy hakkını tevazu ile rica eden IV. Martinus tarafından kendi lehine kaldırıldı. Halkın otoritesi huzurunda iki seçmen, senatörlük onurunu ve cumhuriyetin en yüce yönetimini papaya değil yaşam boyu elinde tutmak ya da kendi ya da vekillerince keyifle uygulaması için soylu ve sadık Martinus'a verdi.[61] Yaklaşık elli yıl sonra aynı unvan Bavyera İmparatoru Louis'e verildi (1328) ve Roma'nın özgürlüğü kendi başkentlerinin yönetiminde kentsel görevi kabul eden iki hükümdarı tarafından da onaylandı.

60. Constantinos'un dünyevi egemenliği bahşedilen III. Nicolaus'un ses getiren fetvası hâlâ mevcuttur ve VIII. Bonifacius tarafından *VII. Decretales*'e eklendiği için, Katolikler tarafından veya en azından papa savunucuları tarafından kutsal ve sürekli bir yasa olarak kabul edilmelidir.

61. Odericus Raynaldus'un (MS 1281, No. 14, 15) *Ecclesiastical Annals*'tan aldığı bu Roma yasasının bir özeti için Fleury'ye (*Hist. Eccles.*, c. XVIII, s. 306) borçluyum.

Roma İmparatorlarının Söylevleri

İsyanın ilk anlarında, Brescia'lı Arnaldus zihinleri kiliseye karşı öfkelendirdiğinde Romalılar imparatorluğun iyiliği için uzlaştırmak ve erdemleriyle hizmetlerini Caesar adına yapmaları konusunda öğüt vermek için ustaca uğraştılar. III. Conradus (1144) ve I. Friedrich elçilerinin tutumları, övgü, gurur, gelenek ve kendi tarihlerinin bilgisizliklerinin bir karışımıdır.[62] Onun sessizliği ve ilgisizliğine dair şikâyetlerinden sonra, bu prenslerden ilkini Alpleri geçme ve ellerinden imparatorluk tacını alma görevini üstlenmesi konusunda yüreklendirir. "Majestelerine yalvarıyoruz, oğullarınızın ve vasallarınızın alçakgönüllülüğünü küçümsemeyin, senatoyu tahtınıza düşman olarak nitelendiren, anlaşmazlık tohumlarını eken, yıkım hasadını alabileceklerini düşünen ortak düşmanlarımızın suçlamalarını dinlemeyin. Papa ve Sicilyalı, özgürlüğümüze ve taç giyme töreninize karşı koymak için dürüst olmayan bir birliktelik altında birleşmiştir. Tanrı'nın kutsaması, bizim gayretimiz ve cesaretimiz şimdiye kadar girişimlerini bozguna uğrattı. Güçlü ve fesat yandaşlarından özellikle de Frangipani'nin, evlerini ve kulelerini ele geçirdik: bunlardan bazıları birliklerimiz tarafından işgal edildi, bazılarını da yerle bir ettik. Daha önce yıkmış oldukları Milvian Köprüsü'nü, güvenli geçişinizi sağlamak için yeniden restore ettik ve güçlendirdik; ordunuz Aziz Angelo Kalesi'nden hiçbir saldırıya maruz kalmadan şehre giriş yapabilir. Yaptığımız ve tasarladığımız her şey şerefiniz ve hizmetiniz için, sadık umutla, din adamları tarafından gasp edilen hakları korumak, imparatorluğun itibarını canlandırmak

62. Bu mektuplar ve konuşmalar, belki de tarihçilerin en soylusu olan Fridingen piskoposu Otho tarafından korunmaktadır (Fabric., *Bibliot. Lat. Med. et Infim.*, c. V, s. 186, 187); Avusturya markizi Leopold'un oğluydu; annesi Agnes, IV. Henry'nin kızıydı ve kendisi III. Conrad ve I. Friedrich'in üvey kardeşi ve amcasıydı. Yedi *kitaplık Chronicle of the Times* eserini bıraktı; *Gesta Frederici I,*. Muratori'nin tarihçilerinin ikinci, sonuncusu ise altıncı cildine eklenmiştir.

ve seleflerinizin şanını ve şöhretini aşmak içindir. İkametinizi dünyanın başkenti Roma'da yeniden kurabilirsiniz; İtalya'ya ve Germen krallığına yasalar verebilirsiniz ve senato ve halkın gücü ile yeryüzünü elinde tutan Constantinos ve Iustinianus[63] örneğini taklit edebilirsiniz."[64] Ancak bu görkemli ve aldatıcı dilekler, gözlerini Kutsal Topraklar'a diken ve Kutsal Topraklar'dan döndükten kısa bir süre sonra, Roma'yı ziyaret etmeden ölen Frankonyalı Conradus tarafından sevgiyle karşılanmadı.

I. Friedrich (1155)

Yeğeni ve halefi Friedrich Barbarossa, imparatorluk tacı için çok daha hırslıdır ancak yine de Otho'nun haleflerinden herhangi biri İtalya Krallığı üzerinde böyle bir mutlak hâkimiyet elde edememişti. Dinî ve laik prenslerle çevrili, Sutri'deki kampında ona özgürce ve gösterişli bir şekilde söylevde bulunan Roma elçilerine bir konuşma yapmıştır: "Kulağınızı şehirlerin kraliçesine yöneltin; din adamlarının boyunduruğunu yok eden ve meşru imparatorunu taçlandırmak için sabırsız olan Roma'nın barışçıl ve samimi zihnine yaklaşın. Uğurlu etkiniz altında, ilkel zamanların etkileri yeniden kurulabilir. Ölümsüz şehrin imtiyazlarını savunun ve monarşisi altında dünyanın küstahlığını azaltın.. Önceki dönemlerde, senatonun bilgeliğiyle, atlı sınıfının cesareti ve disipliniyle, muzaffer kollarını Doğu ve Batı'ya, Alplerin ötesine ve okyanus adalarına uzattığı konusunda bilgisiz değilsiniz. Günahlarımız yüzünden, prenslerimizin yokluğunda, senatonun asil kuruluşu unutulmaya yüz tutmuştur; gücü de sağduyumuzla

63. Biz imparatorluğu restore etmek istiyoruz (dedi cahil Romalılar) *um statum, quo fuit tempore Constantini et Justiniani, qui totum orbem vigore senatûs et populi Romani suis tenuere manibus.*
64. Otho Frising. *de Gestis Frederici I.*, L, I, b. 28, s. 662-664.

aynı şekilde azalmıştır. Senatoyu ve atlı birlikleri yeniden canlandırdık: Birinin consul'leri, diğerinin birlikleri, size ve imparatorluğun hizmetine ayrılacaktır. Roma matronunun söylediklerini duymuyor musunuz? Siz bir misafirdiniz, ben sizi vatandaş olarak kabul ettim; Alplerin ötesinden gelen bir yabancı olarak, sizi hükümdarlığım için görevlendirdim;[65] size kendimi ve bana ait olan ne varsa her şeyimi verdim. Ulus için kanınızı dökeceğiniz, huzur ve adalet içinde kent yasalarını ve öncekilerin tüzüğünü koruyacağınız ve Capitolinus'taki unvanlarınızı ilan edecek sadık senatörleri beş bin gümüş ile ödüllendireceğiniz konusunda ilk ve en kutsal göreviniz bunun için yemin etmek ve ant içmek olacaktır. Agustus'un adıyla birlikte karakterini de üstlenin." Latin retoriğinin çiçekleri henüz tükenmemişti ancak onların kibirlerine tahammül edemeyen Friedrich, kraliyetin ve fethin yüksek sesiyle hatibin konuşmasını kesti: "Gerçekten de Romalıların cesareti ve bilgeliği ünlüdür ancak konuşmalarınız bilgelikle oluşturulmamıştır ve ben bu cesaretinizin eylemlerinizde öne çıkmasını dilerdim. Tüm dünyevi şeyler gibi Roma da zamanın ve kaderinin iniş çıkışlarını hissetti. En soylu aileleriniz Doğu'ya, Constantinos'un kraliyet şehrine aktarıldı, gücünüz ve özgürlüğünüzden geriye kalanlar Grekler ve Franklar tarafından uzun zaman önce tüketildi. Antik Roma'nın ihtişamını, senatonun ağırlığını, şövalye ruhunu, ordugâh disiplinini ve lejyonların cesaretini görmek ister misiniz? Onları Germen cumhuriyetinde bulacaksınız. Çıplak ve yalnız bir imparatorluk değildir, imparatorluğun gururu ve erdemi de aynı şekilde Alplerin ötesine, hak eden insanlara göç etmiştir:[66] onlar sizin savun-

65. "*Hospes eras, civem feci. Advena fuisti ex Transalpinis partibus principem constitui.*"

66. "*Non cessit nobis nudum imperium, virtute sua amictum venit, ornamenta sua secum traxit. Penes nos sunt consules tui,*" vd. Cicero veya Livius, Hercynia ormanında doğmuş ve eğitilmiş bir barbarın hitabetine ait olan bu imgeyi reddedemezdi.

manızda çalıştırılacaklar, ancak bağlılığınızı talep ediyorlar. Benim ya da benden öncekiler Romalılar tarafından davet edilmiş gibi davranıyorsunuz, kelimeyi karıştırıyorsunuz; onlar davet edilmediler, onlara yalvarıldı. Şehir yerli ve yabancı tiranlardan, ülkemiz de külleri ebedî istirahatteki Charlemagne ve Otho tarafından kurtarıldı, kurtuluşunuzun bedeli onların hâkimiyetiydi. Atalarınız, bu hâkimiyet altında yaşadılar ve öldüler. Şimdi miras ve mülkiyet hakkıyla iddia ediyorum, sizi benim elimden kurtarmaya kim cesaret edebilecek? Frankların[67] ve Germenlerin eli, yaşlılığına göre zayıflamadı mı? Ben yenilgiye mi uğradım? Tutsak mıyım? Güçlü ve yenilmez bir ordunun sancaklarıyla çevrili değil miyim? Efendinize şartlar dayatıyorsunuz; yeminler istiyorsunuz: koşullar adil ise, bir yemin gereksizdir; adaletsiz ise bu suçtur. Adaletimden şüphe edebilir misiniz? En vasatına kadar tebaamı genişlettim. Capitolinus'un savunmasında kılıcım kınından çıkmayacak mı? Bu kılıçla Danimarka'nın kuzey krallığı Roma İmparatorluğu'na geri döndü. Bol ama gönüllü bir akışla sunulan cömertliğimin nesnelerini ve ölçüsünü, akan ödülümün nesnelerini bana emrediyorsunuz. Hepsi sabredenlerin hizmetine sunulacaktır; tüm kaba sırnaşıklıklar engellenecektir."[68] Ne imparator ne de senato, egemenliğin ve özgürlüğün bu yüce iddialarını devam ettiremedi. Romalılardan şüphelenen ve papa ile birleşen Friedrich, Vatikan'a yürüyüşüne devam etti; taç giyme töreni Capitolinus'tan gelen bir hücumla bölündü ve eğer Germenlerin sayısı ve cesareti kanlı çatışmada üstün gelseydi egemenliğini şekillendirdiği bu şehrin varlığında kamp kuramazdı.Yaklaşık on iki yıl sonra, Aziz Petrus'un koltuğuna bir

67. Sarayın dilini ve Almanya'nın rejimini kesinlikle anlayan Fridingen'li Otho, XII. yüzyıldaki Franklardan egemen millet olarak bahsediyor (*Proceres Franci, equites Franci, manus Francorum*) ancak *Teutonici* sıfatını da ekliyor.
68. Otho Frising. *de Gestis Frederici I.*, L, II, b. 22, s. 720-733. Bu özgün ve güvenilir eylemleri, özgürce ama doğrularına sadık kalarak çevirdim.

anti-papa oturtmak için Roma'yı kuşattı ve Tiber Nehri'ne on iki Pisa kadırgası eklendi fakat senato ve halk müzakere sanatı ve hastalığın ilerlemesi ile kurtarıldı; Friedrich ya da halefleri böyle bir düşmanca girişimi tekrarlamadılar. Onların yorucu egemenlikleri, papalar, haçlı seferleri ve Lombardiya ve Germania'nın bağımsızlıklarıyla uygulandı: onlar Roma ittifakına yanaştı ve II. Friedrich, Capitolinus'ta büyük Milan Caroccio'sunu sundu.[69] Swabia hanedanı yok olduktan sonra Alplerin ötesine sürüldü, onların son taç giyme törenleri, Germen Caesar'larının güçsüzlüğünü ve yoksulluğunu açığa çıkardı.[70]

Roma'nın Komşu Şehirlerle Savaşları

Hadrianus'un egemenliği altında imparatorluk, Fırat Nehri'nden okyanusa Atlas Dağı'ndan Grampian Dağlarına kadar uzandığı zaman, hayalperest bir tarihçi[71] Romalıları antik savaş

69. Ricobaldo ve Francis Pipin Kroniklerinden Muratori (*dissert.* XXVI. II. s. 492) edebî bir değeri olmayan bu garip dizeleri hediye olarak eklemiştir:
"*Ave decus orbis, ave! victus tibi destinor, ave!*
Cœurrus ab Augusto Frederico Cæsare justo.
Væ Mediolanum! jam sentis spernere vanum
Imperii vires, proprias tibi tollere vires.
Ergo triumphorum urbs potes memor esse priorum
Quos tibi mittebant reges qui bella gerebant."
"*Ne si dee tacere* (ben şu an *Italian Dissertations*, c. I, s. 444 kullanıyorum) *che nell' anno 1727, una copîa desso Caroccio in marmo dianzi ignoto si scopri, nel campidoglio, presso alle cârcere di quel luogo, dove Sisto V. l'avea falto rinchiudere. Stava esso posto sopra quatro colonne di marmo fino colla sequente inscrizione,*" vd. eski kayıtla aynı amacı açıklar.
(Ç. n: *Caroccio*: Muhafızların çevresine dizilerek eşlik ettiği, şehrin bayrak ve sancaklarının taşındığı araç.)
70. İtalya'daki İmparatorluk birliklerinin ve otoritesinin gerilemesi Muratori'nin Yıllıklar'ındaki tarafsız bilgilerle bağlantılıdır (c. XI-XII) ve okuyucu hikâyeyi yurttaşlarının saygınlığını kazanan Schmidt'in *Histoires des Allemands* (c. III, IV) eseri ile karşılaştırabilir.
71. "*Tibur nunc suburbanum, et æstivæ Præneste deliciæ, nuncupatis in Capitolio*

betimlemeleriyle neşelendirdi. "Bir zamanlar," der [bu tarihçi] Florus, "yaz mevsiminde Tibur [günümüzde Tivoli] ve Praeneste'deki [günümüzde Palestrina] tatillerimiz Capitolinus'taki düşmanca yeminlerin hedefleriydi. Aricia korularındaki gölgelerden korktuğumuzda Sabinlerin ve Latinlerin sayısız meçhul köylerini, yüzümüz kızarmadan yenebilirdik hatta Corioli bile hak etmeden muzaffer general unvanına sahip olabilirdi." Çağdaşlarının gururu geçmişle şu anın karşılaştırılması ile tatmin oldu: gelecek beklentisiyle, bin yıl sonra yağmalanmış ve ilkel sınırlarına çekilmiş Roma'nın aynı düşmanlıkla aynı yerde yenileneceği, villalarını ve bahçelerini süsleyecekleri öngörüsüyle mütevazı davrandılar. Tiber'in bitişiğindeki her iki alan her zaman Aziz Petrus Kilisesi tarafından istenildi, bazen de kilisenin mülkü oldu fakat baronlar kanun dışı bir bağımsızlık ele geçirdiler ve başkentin isyanı ve anlaşmazlığı şehirler tarafından büyük bir bağlılıkla kopyalandı. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Romalılar, kilisenin ve senatonun itaatsiz vasallarını azaltmak ya da yok etmek için sürekli çabaladılar, bununla birlikte dikbaşlı ve bencil hırsları papa tarafından yumuşatıldıysa da manevi ordularının ittifakıyla onların gayretleri sık sık teşvik edildi. Onların savaşları sabanından alınan[72] *consul*'lerin ve *dictator*'lerin savaşıydı. Capitolinus'un eteklerinde toplanmış birlikler kapılardan hücuma geçti, komşularının hasatlarını yağmaladı ya da yakıp yıktılar, çatışmalarla meşgul olup on beş ya da yirmi günlük seferden sonra evlerine döndüler. Kuşatmaları bıktırıcı ve beceriksizceydi. Zaferden faydalanırken, kıskançlık ve intikamın aşağılık ihtirasına boyun eğdiler ve yiğitliği benimsemek yerine

votis petebantur." Florus'un tüm pasajı (L, I, b. 11) zevkle okunabilir ve dahi bir adam olarak methedilmeyi hak eder (*Oeuvres de Montesquieu*, c. III. s. 634, 635, 4. baskı).

72. Gibbon burada "sabanından alınan" ifadesi ile çiftliğinde çalışırken diktatör ilan edilen ve MÖ 458 yılında Romalıları Volsk tehlikesinden kurtaran Lucius Quinctius Cincinnatus'u kastediyor. (ç. n.)

düşmanlarının talihsizliklerini ayaklar altına aldılar. Boyunlarından urganlarla bağlanarak esir alınan tutsaklar, affedilmelerini istediler. Rakip şehirlerin tahkimatları ve hatta binaları yıkıldı ve sakinleri komşu köylere dağıldı. Böylece kardinal piskoposların, Porto, Ostia, Albanum, Tusculum, Praeneste ve Tibur veya Tivoli tahtları, Romalıların acımasız düşmanlığı tarafından arka arkaya devrilmiştir.[73] Bunlardan,[74] Tiber'in iki anahtarı olan Porto ve Ostia hâlâ boş ve ıssızdır: bataklığa dönmüş, sağlıksız kıyılar bufalo sürüleri ve insanlarla dolmuştu ve nehir her türlü deniz yolculuğu ve ticaret için kaybedildi. Sonbahar sıcağında gölgelik bir dinlenme mekânı sağlayan tepeler, yine huzur içerisinde sunduğu nimetleriyle insanlığa gülümsedi; Frescati, Tusculum harabelerinin yakınında yükseldi. Tibur ya da Tivoli bir şehrin onuruna yeniden kavuştu[75] ve daha az gelişmiş Albano ve Palestrina şehirleri Roma kardinal ve prenslerin villalarıyla süslendi. Yıkım çalışmasında, Romalıların hırsı komşu şehirler ve müttefikleri tarafından sık sık kontrol edildi ve püskürtüldü: Tibur'un ilk kuşatmasında ordugâhlarından sürüldüler. Tusculum[76] (1167) ve Viterbo[77] (1234) savaşları onların durumuyla alakalı olarak

73. "Ne a feritate Romanorum, sicut fuerant Hostienses, Portuenses, Tusculanenses, Albanenses, Labicenses, et nuper Tiburtini destruerentur," (Matthew Paris, s. 757). Bu olaylar Muratori'nin Yıllıklar ve Endeks'inde (XVIII. cildinde) belirtilmiştir.

74. Tiber vb. kıyılarındaki bu şehirlerin ücra mahallelerinin durumu ve kalıntılarının canlı örnekleri için uzun zaman Roma civarında yaşayan P. Labat'a bkz. (*Voyage en Espagne et en Italiae*) ve Cingolani'nin topoğrafik haritasına eklenen P. Eschinard'a (Roma, 1750, 8. kitap) daha kesin betimlemeler için bakılabilir.

75. Labat (c. III, s. 233) Roma hükümetinin, Tivoli'nin gururunu ve yoksulluğunu ciddi şekilde küçümseyen yakın tarihli bir karardan bahsediyor: *in civitate Tiburtinâ non vivitur civiliter.*

76. Tusculum Savaşı'ndan bahseden dokuz çağdaş yazarı tarttığı kritik denge göz önüne alındığında, sadece Muratori'nin Yıllıklar'ının tarihiyle alıntı yaparak klasik metodumdan ayrılıyorum (c. X, s. 42-44).

77. Matthew Paris, s. 345. Winchester'ın piskoposu otuz iki yıl görev yapan Peter de Rupibus'tu (MS 1206-1238) ve İngiliz tarihçi tarafından bir asker ve devlet adamı olarak tanımlandı (s. 178, 399).

Trasimenus ve Cannae'ın unutulmaz savaş alanlarıyla karşılaştırılabilir. Bu küçük savaşların ilkinde, Tusculum'un biraz olsun rahatlamasını sağlamak için ayrılan ve Friedrich Barbarossa'ın emriyle gönderilen bin Germen atlı, otuz bin Romalıyı devirdi ve eğer bizler öldürülenlerin sayısını üç, tutsak edilenlerin sayısını iki bin kişi olarak hesaplayacak olursak, en gerçek ve mantıklı hesabı elde etmiş oluruz. Altmış sekiz yıl sonra, şehrin tüm gücünü arkasına alan bu kiliseye bağlı devlet, Viterbo'ya karşı yürüdü. Nadir bir koalisyonla Germen kartalı, muhalif sancağı Aziz Petrus'un anahtarıyla karıştı ve papanın yardımcı kuvvetlerine Toulouse kontu ve Winchester piskoposu tarafından komuta edildi. Romalılar yaşanılan utanç verici bir katliamın ardından yenildiler: ancak İngiliz başrahibi bir hacının abartılı kibrine sahip olmalı ki kendi birliklerinin sayılarını yüzle çarpmış ve alandaki kayıplarının otuz bin kişi olduğunu hesaplamıştır. Aslında senatonun politikası ve lejyonlarının disiplini Capitolinus ile yeniden düzenlenmiş olsaydı, İtalya'nın bölünmüş durumu ikinci bir fetih için en makul şansı sunacaktı. Ancak ordu konusunda, modern Romalılar komşu cumhuriyetlerden üstün değildi, beceride genel seviyenin altındaydılar. Onların savaşçı ruhu da uzun süreli değildi, bazı düzensiz hücumlardan sonra ulusal ilgisizlikleri, askerî kurumlarının ihmali ve yabancı paralı askerlerin utanç verici ve tehlikeli bir şekilde kullanmaları onların gerilemesine, dibe batmasına sebep oldu.

Papaların Seçimi

Hırs, Mesih'in üzüm bağlarında hızlı ve erken çıkan yabani bitkiler gibidir. İlk Hristiyan hükümdarların yönetimi altında Aziz Petrus'un koltuğu halk seçiminde, oylama, rüşvet ve şiddet

konularıyla tartışılmalı hale geldi. Roma'nın kutsal yerleri kanla kirletildi ve üçüncü yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar devamlı olarak fesatçı bölünmelerle kilisenin dikkati çok dağılmıştı. Nihai temyizin sivil magistratus'lar tarafından karara bağlandığı sürece fesatçı bölünmeler geçici ve bölgesel oldu, erdemler adalet ve iyilikle yargılandı, başarısız taraf rakibinin zaferini uzun zaman bozamadı. Ancak imparatorlar ayrıcalıklarından mahrum bırakıldıktan, İsa'nın vekilinin dünyevi mahkemeden sorumlu olmadığına dair kural belirledikten sonra her kutsal boşluk Hristiyan âlemini tartışma ve savaşlara dâhil edebilirdi. Kardinallerin ve alt rütbedeki din adamlarının, soyluların ve halk tabakasının iddiaları belirsiz ve ihtilaflıdır: seçim özgürlüğü uzun süredir üst düzey bir yetkilisi olmayan ya da ona itaat etmeyen şehrin kargaşasıyla hükümsüz kılındı. Bir papanın ölümü üzerine, farklı kiliselerde iki grup çift seçime gitmiştir: oyların sayısı ve ağırlığı, zamanın önceliği, adayların liyakati birbirini dengeleyebilmiştir: din adamlarının en saygınları bölünmüş ve sahte idolü gerçeğinden ayıramayan samimiyetsiz hükümdarlar ruhani tahtın önünde eğilmişlerdir. İmparatorlar düşman bir papanın dostluklarına muhalif olmanın siyasi motivasyonları sebebiyle genellikle bölünmenin yaratıcılarıydı ve rakiplerinin her biri düşmanlarının hakaretlerine katlanacak, vicdanı tarafından etkilenmeyecek, açgözlülüğü ve hırsı tarafından ayartılan yandaşlarının desteğini satın alacak duruma getirildi.

III. Aleksander Tarafından Belirlenen Kardinal Hakları (1179)

Barışçıl ve sürekli bir veraset sistemi III. Aleksander[78] tara-

78. Bkz. Mosheim, *Institut. Histor. Ecclesiast.*, s. 401, 403. Aleksander neredeyse tartışmalı bir seçimin kurbanı olmuştu ve Innocentius'un şüpheli erdemleri sadece Aziz Bernardus'un belirlediği ölçeklerde deha ve bilgisinin ağırlığı ile

fından en sonunda gürültücü din adamlarının ve halkın seçimlerini yürürlükten kaldırıp ve sadece kardinaller sınıfına seçim hakkını tanımasıyla tespit edildi.[79] Piskoposların, rahiplerin ve diyakozların üçlü düzeni önemli imtiyazlarla birbirlerine benzetildi. Roma'nın bölgesel din adamları hiyerarşide ilk sırayı aldı: onlar Hristiyan dünyasının ulusları arasından tarafsız bir şekilde seçildiler ve en zengin *beneficium*'ların mülkiyeti, en önemli piskoposluk arazileri, görevleri ve unvanları ile bağdaşmıyordu. Katolik kilisesinin senatörleri, yüce papanın yardımcıları ve elçileri, şehitlik veya kraliyet sembolü olarak mor renkte kıyafetlere bürünmüş; krallarla gurur verici bir eşitlik iddia ediyorlardı. X. Leo zamanına kadar sayıları nadiren yirmi-yirmi beşi aşmıştır ve itibarları ise sayılarının küçüklüğü ile artmıştır. Bu akıllı düzenlemeyle, tüm şüphe ve skandallar ortadan kaldırılmış ve ayrılıkçılıkların kökü o kadar etkili bir şekilde yok edilmiştir ki altı yüz yıllık bir süre içinde çift seçim sadece bir kez kutsal bir heyeti bölmüştür. Ancak oyların üçte ikisinin bir araya gelmesi gerektiğinden, seçim çoğunlukla kişisel çıkarlar ve kardinallerin tutkusu yüzünden ertelenmiştir ve bağımsız saltanatlarının süresini uzatırken, Hristiyan dünyası başlarında onları yönetecek bir liderin yoksulluğu içinde kalmıştır.

X. Gregorius Tarafından Kurulan Kardinal Meclisi (1274)

Gelecekteki kötüye kullanımı önlemeye karar veren X. Gre-

öne çıktı (bkz. hayatı ve yazıları).

79. Roma kardinallerinin kökenleri, unvanları, önemleri, kıyafetleri, öncelikleri vb. Thomassin tarafından ustaca tartışılmaktadır (*Discipline de l'Eglise*, c. I, s. 1262-1287) ama kardinallik rengi olan mor artık çok soluktur. Kutsal meclis, İsa'nın müritlerini temsil etmek için onun papazlığı sırasında kesin olarak yetmiş iki kişiye yükseltildi.

gorius'un yükselişine kadar neredeyse üç yıllık bir boşluk oluşmuştu ve bir miktar muhalefetten sonra mührü kilise kanunlarıyla kutsanmıştı.[80] Ölen papanın cenaze töreni ve henüz ortalarda olmayan kardinallerin gelişine zaman tanımak adına dokuz günlük bir zaman bırakılmış, onuncu günde ise her biri yanlarına birer hizmetçi verilmek suretiyle ortak bir daire ya da *kardinaller meclisinin* oturumunda, duvarlar ve perdeler tarafından bölünmeyecek şekilde kilitlenmişlerdir. İhtiyaçlarının karşılanması için küçük bir pencere ayrılmıştır ama kapılar her iki taraftan da kilitlenmiş ve dünyadan bihaber olmaları için tüm şehir magistratus'lar [hâkimler] tarafından korunmuştur. Eğer seçim üç günde tamamlanmamış olursa akşam yemekleri ve ziyafetler, sofranın lüksü yerine tek bir tabakla sınırlandırılacak, sekiz gün sonra da ekmek, şarap ve su daha az verilecektir. Kutsal papanın boşluğu sırasında kardinallerin nadir gelişen acil durumlar haricinde gelirlere dokunması ya da üstlenmesi yasaklanmıştır, seçmenler arasındaki tüm anlaşma ve vaatler resmen iptal edilir ve bağlayıcılıkları dinsel yeminler ve Katoliklerin duaları ile güçlendirilmiştir. Bazı uygunsuz veya gereksiz maddeler gevşetilmiştir, ancak seçim esnasında onları hapsetme prensibi güçlü ve bütün olarak devam etmiştir: onlar kişisel, sağlık ve özgürlük gibi bazı sebeplerle onları zorlamış ve karar verme anını hızlandırmıştır ve oylama ya da gizli oylamanın gelişmesiyle kardinaller toplantısını[81]

---

80. Bkz. Kilise Kanunlarının VIII. cildindeki (L, I, başlık 6, b. 3) X. Gregorius'un fetvası, "approbante sacro concilio"; VIII. Bonifacius'un 1298'de Roma'da yayımladığı ve tüm Avrupa üniversitelerinde ele aldığı Dekretaller'e [dinî hükümlere] bir ek.

81. Cardinal de Retz'in dehası, izleyicilerinden ve katılımcılarından olduğu (1665 yılının) bir kardinaller meclisinin betimlemesini yapmaya yeterdi (*Mémoires,* c. IV, s. 15-57) ancak VII. Aleksander'in egemenliğinden itibaren tarihini başlatan isimsiz bir İtalyan'ın (*Conclavi de' Pontifici Romani, in 4to.* 1667) bilgisine veya otoritesine güvenemiyorum. Eserin tesadüfi işleyişi hırs için panzehir olmasa da ders veriyor. Entrikaların labirentinde başarılı adaya hayran oluyoruz ama sonraki sayfa cenazesiyle açılıyor.

hayırseverlik ve inceliğin ipekten örtüsüne sardı.[82] Bu kurumlarla Romalılar prens ve piskoposların seçimlerinin dışında tutulmuştur ve bu vahşi ve güvencesi özgürlük ateşinde bu paha biçilmez ayrıcalığın kaybına da duyarsız görünüyorlardı. Bavyeralı İmparator Louis, büyük Otho örneğini canlandırdı. Magistratus ile müzakerelerden sonra Roma halkı,[83] Aziz Petrus önündeki meydanda toplandı: Avignon papası XXII. Ioannes tahttan indirildi: halefinin seçimi herkesin rızası ve alkışlarıyla onaylandı. Yeni bir kanunla, piskoposların yılda en fazla üç ay makamından ayrılmasına ve sadece iki günlüğüne şehir dışına çıkmasına oybirliğiyle karar verildi ve eğer üçüncü çağrıya kayıtsız kalırsa kamu hizmeti görevi düşürülecek ve görevden alınacaktı.[84] Fakat Louis kendi zayıflığını ve zamanının önyargılarını unuttu: bir Germen ordugâhının civarının ötesinde faydasız varlığı reddedildi. Romalılar kendi işçiliklerini küçümsüyordu, papa karşıtı, kendi meşru hükümdarından merhamet diledi[85] ve kardinallerin ayrıcalıklı hakları bu yersiz saldırı ile kesin olarak belirlendi.

---

82. Cardinal de Retz'in ifadeleri olumlu ve tasvir edilmeye değerdir: *On y vecut toujours ensemble avec le même respect, et la même civilité que l'on observe dans le cabinet des rois, avec la même politesse qu'on avoit dans la cour de Henri III., avec la même familiarité que l'on voit dans les colleges; avec la même modestie, qui se remarque dans les noviciats; et avec la même charité, du moins en apparence, qui pourroit être entre des frères parfaitement unis.*

83. *Richiesti per bando* (diyor John Villani) *sanatori di Roma, e 52 del popolo, et capitani de' 25, e consoli,* (*consoli?*) *et 13 buone huomini, uno per rione.* Bilgimiz bu anayasanın ne kadarının geçici olduğunu ve ne kadar normal ve kalıcı olduğunu söyleyemeyecek kadar eksiktir. Yine de Roma'nın eski tüzükleri tarafından hafifletilerek tasvir edilmiştir.

84. Villani (L, X, b. 68-71, içinde: Muratori, *Script.*, c. XIII, s. 641-645) bu yasayı ve tüm işlemi ihtiyatlı Muratori'den çok daha az nefretle ilişkilendirir. Daha karanlık çağlara ait herhangi bir kişi batıl inanç duygusunun (ben safsata olarak nitelendiriyorum) ne kadar saçma ve tutarsız olduğunu gözlemlemiş olmalıdır.

85. Avignon papalarının ilk cildinde bkz. ikinci özgün yaşam XXII. Ioannes s. 142-145, papa karşıtı itirafı s. 145-152 ve Baluze'nin zahmetli notları, s. 714, 715.

Papaların Roma'da Bulunmayışları

Seçim her zaman Vatikan'da yapılsaydı, senato ve halkın hakları ceza verilmeksizin ihlal edilmezdi. Fakat Romalılar unuttular ve şehirlerini ve piskoposluk bölgelerini kutsal bir ikamet olarak sürdürmeyen VII. Gregorius ve haleflerinin yokluğunda unutuldular. Bir piskoposluk bölgesinin bakımı, evrensel kilise yönetiminden daha az önemliydi, papalar otoritelerine her zaman karşı çıkıldığı ve kişiliklerinin sık sık tehlikede olduğu bir şehirden hoşnut olamazlardı. İmparatorların zulmünden ve İtalya savaşlarından, Alplerin ötesinde Fransa'nın misafirperver kucağına kaçtılar; Roma'nın kargaşasından Anagni, Perugia, Viterbo gibi daha sakin görev yerlerine, yaşamak ve ölmek için ihtiyatlı bir şekilde çekildiler. Sürü, çobanının yokluğunda, gücendiğinde ya da zayıfladığında, Aziz Petrus'un koltuğunu ücra bir köye değil dünyanın başkentine sabitlediğini (söyleyerek) sert bir uyarı ile geri çağırıldı. Romalıların orduyla yerleri ve insanları yok etmek için yürüyecekleri konusundaki vahşi tehditleri, onları geri adım atmaya teşvik etti. Onlar, çekingen bir boyun eğiş ile geri döndüler ve kaçışlarının sebep olduğu kayıpların, konutlarının kiraları, erzak satışı, konaklarının bakımından sorumlu hizmetçilerinin çeşitli masrafları gibi borçlarının hesaplanmasıyla karşılandılar.[86] Kısa bir barış, belki otorite sürecinden sonra yeni bir kargaşayla tekrar sürüldüler ve tekrar senatonun otoriter ya da saygılı davetiyle geri çağrıldılar. Bu seyrek geri çekilmeler Vatikan'ın sürgünleri ve kaçakları, nadiren başkentten uzak ve uzun

86. *Romani autem non valentes nec volentes ultra suam celare cupiditatem gravissimam, contra papam movere cperunt questionem, exigentes ab eo urgentissime omnia quæ subierant per ejus absentiam damna et jacturas, videlicet in hispitiis locandis, in mercimoniis, in usuris, in redditibus, in provisionibus, et in aliis modis innumerabilibus. Quòd cum audisset papa, præcordialiter ingemuit, et se comperiens* muscipulatum, vd., Matt. Paris, s. 757. Papaların olağan tarihi, yaşamları ve ölümleri, ikamet ve yoklukları için, dinî analistlere, Spondanus ve Fleury'ye başvurmak yeterlidir.

süre mahrum kaldı ancak on dördüncü yüzyılın başında papaya ait taht, Tiber'den Rhône Nehri'ne taşınmıştı.

VIII. Bonifacius (1294-1303)

Bu göçün sebebi VIII. Bonifacius ile Fransa kralı arasındaki şiddetli çekişmeden kaynaklanmış olabilir.[87] Aforoz ve enterdi gibi ruhani silahlar, üç meclisin birleşmesi ve Gallia kilisesinin ayrıcalıkları tarafından geri püskürtüldü ancak papa Yakışıklı Philippe'nin [IV. Philippe] kullanmaya cesareti olan dünyevi silahlara hazır değildi. Papa tehlike şüphesi olmadan Anagni'de ikamet ettiği sırada sarayı ve adamları, Fransız danışman Guillaume de Nogaret ve Roma düşmanı bir ailenin soylu bir üyesi olan Sciarra Colonna tarafından gizlice toplanan üç yüz atlı tarafından saldırıya uğradı. Kardinaller kaçtı, Anagni halkı bağlılıklarından ve şükranlarından vazgeçip baştan çıkarıldılar fakat korkusuz Bonifacius silahsız ve tek başına kendi koltuğunda tıpkı zorla askere alınan eski papazlar gibi oturmuş Gallerin kılıçlarını beklemişti. Yabancı bir düşman olan Nogaret, efendisinin emirlerini yerine getirmekten memnundu. Colonna'nın yerel düşmanlığıyla sözlü ve fiziksel olarak hakarete uğradı, üç günlük hapsinde her türlü hırçınlık ve tahrikle hayatı zorluklarla tehdit edildi. Onların tuhaf gecikmeleri, onu günahkâr zorbalıktan kurtaran kilise taraftarlarına zaman ve cesaret verdi fakat onun otoriter ruhu yaşamının bir parçasında incindi ve Bonifacius'un ömrü öfke ve intikam çılgınlığıyla sona erdi. Hatırası, açgözlülük ve kibrin göze batan kusurlarıyla lekelendi, şehitlik

87. İtalya ve Fransa kilisesi tarihçilerinin yanı sıra, son ve en iyi editörlerinin eklerle yayımladığı Thuanus'un bilge bir arkadaşı tarafından oluşturulan değerli bir incelemeye sahibiz (*Histoire particulière du grand Différend entre Boniface VIII et Philippe le Bel, par Pierre du Puis*, c. VII, kısım XI, s. 61-82.)

cesaretine sahip olmaması da bu dinî savunucuyu, azizlik mertebesine çıkaramadı. Bir tilki gibi giren, aslan gibi hüküm süren ve köpek gibi ölen asil ruhlu bir günahkârdı (zamanın kronikleri böyle söylüyor). Onun yerine insanlığın en naziği, XI. Benedictus geçmiştir. Philippe ve dinsiz temsilcilerini aforoz etmiş ve etkileri batıl inancın gözleriyle hâlâ görülebilen Anagni şehrine ve halkına büyük bir lanet okudu.[88]

Kutsal Makamın Avignon'a Taşınması (1309)

Ölümünden sonra, kardinaller meclisinin sıkıcı ve aynı belirsizlik Fransız gruplarının maharetiyle düzeltildi. Kırk günlük bir dönemde rakipleri tarafından adı belirlenen üç adaydan birini seçeceklerine dair aldatıcı bir öneri yaptılar ve kabul ettirdiler. Kralın ve ülkesinin öfkeli düşmanı Bourdeaux başpiskoposu, listenin ilk sırasındaydı ve hırsı bilinmekteydi. Vicdanı talihinin ve hayırseverin emirlerine itaat etti, hızlı bir elçi ile papa seçiminin onun ellerinde olduğu kendisine bildirildi. Koşullar özel bir görüşmeyle düzenlendi, işler öyle hızlı ve gizli yapıldı ki oy birliği ile V. Clemens'in yükselişi alkışlandı.[89] Her iki tarafın kardinalleri hemen yapılan Alplerin ötesinde kendisine katılma çağrısıyla şaşkına döndüler, [çağrının] nereden geldiğini anladıklarında da geri dönmeyi asla düşünmediler. Vaat ve etkilerle, Fransa'da ikamet etmeyi tercih etti ve konağını Poitou ve Gascony'e doğru taşırken yol üzerindeki şehir ve manastırları masraflarla tüket-

88. Labat'ın (c. IV, s. 53-57) Anagni'nin hâlâ bu lanetin ağırlığını hissettiğini ve mısır tarlalarının, üzüm bağlarının veya zeytin ağaçlarının bu lanetten etkilenip etkilenmediği varsayımını veya ciddi olup olmadığını bilmek zordur, her yıl papaların sadık yardımcısı olan doğa tarafından lanetlenir.

89. VII. Bonifacius'un hapsedilmesi ve çoğu anekdotta anlatıldığı gibi zorluklar karşısında sıkılan V. Clemens'in seçilmesi için bkz. Giovanni Villani'nin Kronikleri (L, VII, b. 63, 64, 80, içinde: Muratori, c. XIII).

tikten sonra nihayet Avignon'a,[90] Hristiyan âleminin ve Roma papalığının başkenti olarak yetmiş yıldan fazladır gelişen yere[91] yerleşti. Kara, deniz ve Rhône ile Avignon her taraftan erişilebilir konumdaydı, Fransa'nın güney bölgeleri İtalya'ya boyun eğmiyordu, papaların ve kardinallerin kalabilmeleri için yeni saraylar ortaya çıktı ve lüksün kurnazlığı kilise hazinesiyle ilgi çekici hale geldi. Onlar zaten bereketli ve kalabalık bir nokta olan komşu bölgedeki Venaissin kontluğuna sahiplerdi[92] ve daha sonra Avignon egemenliği, Napoli'nin ilk kraliçesi ve Provence kontesi Giovanna'nın gençliği ve endişesinden faydalanılarak seksen bin florin gibi az bir bedelle satın alındı.[93] Fransız monarşisinin gölgesi altında ve itaatkâr halkın arasında papalar, uzun süredir

90. Avignon'un sekiz piskoposunun özgün yaşamları (V. Clemens, XXII. Ioannes, XI. Benedictus, VI. Clemens, VI. Innocentus, V. Urbanus, XI. Gregorius ve VII. Clemens) Stephen Baluze tarafından (*Vitæ Paparum Avenionensium*, Paris, 1693, 2 cilt, *in 4to*) bol miktarda ve ayrıntılı notlar ile belgelerden ve anlaşmalardan oluşan ikinci cildinde yayımlanır. Bir editör ve bir vatanseverin gerçek gayretiyle, vatandaşlarının karakterlerini samimi bir şekilde haklı çıkarır veya mazur görür.

91. Avignon sürgünü İtalyanlar ile Babil ve Babillilerin esaretiyle karşılaştırılır. Muratori'nin kararından ziyade Petrarca'nın tutkusuna daha uygun olan bu öfkeli metaforlar Baluze'un önsözünde ciddi şekilde çürütülür. Abbé de Sade, Petrarca ve ülkesinin sevgisi arasında kararsız kalır. Yine de Avignon'un iç rahatsızlıklarının çoğunun kaldırıldığını mütevazı bir şekilde savunmuştur ve şairin karşı çıktığı ahlaksızlıkların birçoğu, İtalya'daki yabancılar tarafından Roma sarayına sokulmuştur (c. I, s. 23-28).

92. Comtat Venaissin, Thoulouse kontlarının idaresini devraldıktan sonra 1273'te Fransa Kralı III. Philippe tarafından papalara verildi. Kırk yıl önce Kont Raymond'un sapkınlığı onları ele geçirme bahanesi vermişti ve XI. yüzyıldan Rhodanum tarafındaki bazı topraklarda belirsizlikler yarattılar (*Valesii Notitia Galliarum*, s. 495, 610. Longuerue, *Description de la France*, c. I, s. 376-381).

93. Dört asırlık mülkiyet kendi başına bir hak olmasaydı, bu tür itirazlar anlaşmayı geçersiz kılabilirdi ancak satın alma parasının geri ödenmesi gerekmişti ve gerçekten ödenmesi sağlanmıştı. "*Civitatem Avenionem emit... per ejusmodi venditionem pecuniâ redundates,*" vd, (ii[da] *Vita Clement. VI.*, içinde: Baluz., c. I, s. 272. Muratori, *Script.*, c. III, kısım II, s. 565). Giovanna ve ikinci kocası için tek cezbedici olan şey hazır paraydı ve onsuz Napoli tahtına geri dönemezlerdi.

yabancısı oldukları saygın ve sakin durumun tadını çıkardılar ama İtalya, onların yokluğundan şikâyetçiydi ve yalnızlık ve yoksulluk içinde Vatikan'dan Aziz Petrus ve haleflerini sürgün eden kontrol edilmez özgürlükten pişmanlık duyuyor olabilirdi. Fakat pişman olmak için geç kalınmıştı ve faydasızdı. Eski üyelerinin ölümünden sonra kutsal meclis Roma'ya ve İtalya'ya nefret ve aşağılamayla bakan Fransız kardinalleriyle dolmuştu[94] ve doğdukları vatanlara son derece sağlam bağlarla bağlanmış ulusal hatta bölgesel bir grup papa, mecliste kalıcı hale gelmişti.

Jübile Geleneği ya da Kutsal Yıl (1300)

Sanayinin gelişmesi İtalyan cumhuriyetlerini ortaya çıkarmış ve zenginleştirmiştir: onların özgürlük çağı, nüfusun, tarımın, imalat ve ticaretlerinin en verimli dönemidir ve zamanla mekanik iş güçleri, zarafet ve yaratıcılık becerisiyle işlendi. Ancak Roma'nın konumu daha elverişsiz, toprağı daha verimsizdi, halkının nitelikleri tembellikleriyle azalmış, kibirleriyle mutlu olmuş kilise ve imparatorluklarının başkentinin sonsuza kadar, tebaalarının haraçlarıyla beslenmesi gerektiğini düşünmüşlerdi. Bu ön yargı, hacıların, havarilerin türbelerini ziyaret etmek için başvurmalarıyla bir ölçüde cesaret buldu, papaların son mirası olan "kutsal yıl"[95] geleneği halk için din adamlarından daha az faydalı değildi. Filistin'in kaybedilmesinden bu yana, haçlı sefer-

94. V. Clemens hemen dokuzu Fransız ve biri İngiliz on kardinal terfi ettirdi (Vita 4ta, s. 63.; Baluz., s. 625 vd.). 1331'de papa, Fransa Kralı tarafından önerilen iki adayı reddetti, *"quod xx. Cardinales, de quibus xvii. de regno Franciæ originem traxisse noscuntur in memorato collegio existant,"* (Thomassin, *Discipline de l'Eglise,* c. I, s. 1281.)

95. İlk bilgilerimiz Cardinal James Caietan'dan gelmektedir, (*Maxima Bibliot. Patrum,* c. XXV) ve VIII. Bonifacius'un yeğeninin bir aptal mı yoksa bir dolandırıcı mı olduğunu saptamakta zorlanıyorum; amca çok daha net bir karakterdir.

lerine uygulanan sınırsız hoşgörü, amaçsız olarak sürdürüldü ve kilisenin en değerli hazinesi sekiz yıldan fazla bir süre kamusal dolaşımdan hariç tutuldu. Hırs ve açgözlülüğün kötülüklerini kiliseden uzaklaştıran VIII. Bonifacius'un çabasıyla yeni bir kanal açıldı, her yüzyılın sonunda Roma'da kutlanan dünyevi oyunları canlandırmak ve hatırlatmak için papanın bilgisi yeterliydi. Halkın derin inanıcını tehlikeye atmadan duyurmak için tam zamanında bir vaaz verildi, ustaca bir bildiri dağıtıldı, bazı yaşlı şahitler ortaya çıkarıldı, 1300 yılının ilk Ocak ayında Aziz Petrus Kilisesi, kutsal zamanın hoşgörüsünü talep eden imanlı kalabalıkla doldu. Onların dindar sabırsızlıklarını izleyen ve tedirgin olan papa çok geçmeden iddialarının doğru olduğu antik tanıklarıyla ikna edildi ve Aziz Petrus'un ve Aziz Paulus'un kiliselerini, saygıyla ziyaret etmeleri gereken tüm Katolikler için o yıl ve benzer dönemlerde günahlarının bağışlanacağını ilan etti. Bu hoş çağrı tüm Hristiyan âleminde yayıldı, başta İtalya'ya en yakın bölgelerden ve Macaristan ve İngiltere gibi uzak krallıklardan, günahlarının kefaretini pahalı ve zahmetli bir yolculukla ödemek isteyen hacıların kalabalığı ile yollar, askerlik hizmetinin tehlikelerinden muaf tutularak hınca hınç dolmuştu. Yaşlı ya da sakat, rütbe ve cinsiyet fark etmeksizin insanlar genel kargaşada unutuldu, sokaklarda ve kiliselerde dua sabırsızlığıyla ezilerek öldü. Sayılarını hesaplamak kolay değildir, hesaplar da kesin doğru değildir; sayıları muhtemelen becerikli rahipler tarafından abartılmış ve örneklerinin etkisinden haberdardılar fakat Roma'nın hiçbir zaman iki yüz binden daha az yabancıyla doldurulmadığından, törenleri destekleyen aklı başında bir tarihçi sayesinde eminiz, başka bir izleyici de o yılın toplam sayısını iki milyon olarak açıklamıştı. Her bireyin, önemsiz de olsa adakları, kraliyet hazinesinde biriktirildi ve iki rahip, Aziz Paulus sunağındaki altın ve gümüş öbeğini, hesabını bile yapmadan ellerinde

tırmıklarla toplamak için gece boyunca ayakta kaldı.[96] Şükür ki huzurlu ve bereketli bir dönemdi, yiyecek az, hanlar ve pansiyonlar aşırı pahalıysa da Bonifacius'un tedbirleriyle ve Romalıların rüşvete bağlı misafirperverliği sayesinde ekmek, şarap, et ve balık tükenmez bir şekilde tedarik edildi. Ticaret ve sanayisi olmayan bir şehirden tüm zenginlikler hızlıca buharlaşır, ancak gelecek neslin açgözlülüğü ve kıskançlığı VI. Clemens'i yüzyılın uzak dönemlerini tahmin etmeye zorladı.[97] Merhametli papa, onların isteklerine uydu ve Roma'ya bu zavallı avuntuyu sağladı ve ismini ve uygulanışını Musa Jübilesi [Sebatik] olarak değiştirerek gerekçelendirdi.[98]

İkinci Jübile (1350)

Yaptığı çağrılara uyuldu ve hacıların sayıları, gayretleri ve cömertlikleriyle ilk festivalden aşağı kalmadı. Ancak savaş, salgın hastalık ve kıtlıkla birlikte üçlü kırbaçla karşı karşıya gelmişlerdi, birçok evli kadın ve genç kız, İtalyan kalelerinde tecavüze uğramış, piskoposların daha fazla yatıştıramadığı vahşi Romalılar tarafından birçok yabancı yağmalanmış ve öldürülmüştü.[99] [Bu yıldönümünü kutlamalarının süreleri] art arda daha da kısala-

96. Bkz. Muratori koleksiyonunun XII. cildindeki John Villani (L, VIII, b. 36) ve XI. cildindeki *Chronicon Astense* (s. 191, 192). "*Papa innumerabilem pecuniam ab eisdem accepit, nam duo clerici, cum rastris,*" vd.

97. VIII. Bonifacius ve VI. Clemens'in iki fetvası, *Corpus Juris Canonici*'ye eklendi (*Extravagant. Commun.*, L, V, başlık IX, b. 1, 2).

98. Sebt ya da jübile yılı gibi Musa peygamberden itibaren gelen gelenekler (Car. Sigon., *de Republica Hebraeorum*, Opp. c. IV, L, III, b. 14, 15, s. 151, 152), tüm bakım ve işlerin ertelenmesi, toprakların, borçların, hizmetin vb. periyodik olarak serbest bırakılması asil bir fikir gibi görünebilir ancak kutsal şeylerle alakası olmayan cumhuriyetlerde uygulanması zordur ve bu yıkıcı festivale Yahudi halkı tarafından uyulduğunu öğrenmekten memnuniyet duyarım.

99. Bkz. Muratori'nin XIV. cildindeki Matteo Villani Kronikleri (L, I, b. 56) ve *Mémoires sur la Vie de Pétrarque*, c. III, s. 75-89.

rak, ikincisi, İsa'nın yaşamını ifade etse de elli, otuz üç ve yirmi beş yıl olarak, belirlenmesinin sebebini papaların sabırsızlığına atfedebiliriz. Affetme savurganlığı, Protestan isyanı ve batıl inançların azalması jübilenin değerini düşürdü ancak on dokuzuncu ve son festival, Romalılar için zevk ve kazanç yılı oldu ve felsefi bir tebessüm halkın mutluluğu ve rahiplerin zaferini bozmayacaktı.[100]

Roma'nın Soyluları ya da Baronları

On birinci yüzyılın başında İtalya hem halka hem de hükümdara baskı yapan feodal tiranlara maruz kaldı. İnsanın doğal hakları, özgürlüklerini ve hâkimiyetlerini kısa sürede kendi şehirlerinden, komşu ülkelere doğru genişleten sayısız cumhuriyet tarafından savunuldu. Soyluların kılıçları kırıldı, köleleri azat edildi, kaleleri yıkıldı, [onlar] toplumun alışkanlıklarını ve bağlılıklarını benimsediler, hırsları kentsel saygınlıkla sınırlandı, Venedik ve Ceneviz'deki gururlu aristokrasisi içindeki her patricius [soylu] yasalara tabi tutuldu.[101] Fakat Roma'nın zayıf ve düzensiz hükümeti surların içinde ve dışında, hâkimlerin otoritesini küçümseyen, isyancı evlatlarını zapt etme görevinde adil değildi. Artık patricius'lar ve plebs'ler arasındaki çekişme yönetim için değildi, baronlar silahlarıyla, kişisel bağımsızlıklarını savundular, saraylarını ve kalelerini kuşatmaya karşı güçlendirdiler, kişisel tartışmalarını sayısız vasalları ve tebaalarının sayılarıyla sürdür-

100. Konu Lahey'de Fransız bir bakan olan M. Chais tarafından yazılan mektuplarda yer almıştır, *Historiques et Dogmatiques, sur les Jubilés et es Indulgences*, la Haye, 1751, 3 cilt, in 12mo; ayrıntılı ve hoş bir çalışmadır, yazar bir filozofun polemik tarzını tercih etmemiştir.

101. Muratori (*Dissert.* XLVII), Floransa, Padua, Genoa vd. yıllıklarını, geri kalanların kıyasını, Fridingen'li Otho'nun kanıtını, (*de Gest. Fred. I.*, L, II, b. 13) ve Este markizinin itaatini kanıt olarak gösteriyor.

düler. Köken ve bağlılık açısından ülkelerine yabancı gibiydiler[102] ve gerçek bir Romalı böyle yetiştirilebilirdi, yurttaşların namını küçümseyen, Roma'nın kendi prenslerini kibirle şekillendiren bu kendini beğenmiş yabancılardan vazgeçmesi mümkün olabilirdi.[103] Bir grup karanlık devrimden sonra kökenlere dair kayıtlar kayboldu, soyadı üstünlüğü kaldırıldı, ulusların kanları binlerce bağlantı ile birbirlerine karıştı; Gotlar, Lombardlar, Grekler, Franklar, Germenler ve Normanlar mülklerini adil bir şekilde, kraliyet cömertliği ya da yiğitliklerinin ayrıcalıklarıyla elde etti. Böyle örnekler kolayca kabul edilebilir fakat Musevi ırkının senatör ve consul rütbesine yükselmesi, onların sefil sürgün hayatlarının uzun süren tutsaklık dönemlerinde benzersiz bir olaydır.[104] IX. Leo döneminde varlıklı ve bilgin bir Yahudi, Hristiyan yapıldı ve vaftiz töreninde, aynı zamanda papa olan vaftiz babasının adıyla onurlandırıldı.

Yahudi Leo'nun Ailesi

Leo'nun oğlu Peter'in gayreti ve cesareti Hadrianus'un mozolesi yani şu anki adı Aziz Angelo Kalesi olan Crescentius kulesi yönetimiyle onun sadık desteğinin emanet edildiği VII. Grego-

102. İmparator I. Lotharius, 824 yılı gibi erken bir tarihte, Roma halkına sorular sorarak, her bir bireyden hangi ulusal yasayı seçtiğini öğrenmeye çalıştı (Muratori, *Dissertat.*, XXII).

103. Petrarca, eski cumhuriyetin düsturlarını ve hatta önyargılarını, XIV. yüzyıl düzenine uyguladığı cesur gerçekler ve saçma ukalalıklarla dolu nutku ya da mektubuyla bu yabancılara, Roma'nın tiranlarına saldırır (*Mémoires*, c. III. s. 157-169).

104. Bu Yahudi ailesinin kökeni ve maceraları, detaylarını *Chronographus Maurigniacensis* ve *Arnulphus Sagiensis de Schismate*'den (içinde: Muratori, *Script. Ital.*, c. III, kısım I, s. 423-432.) alan Pagi (*Critica*, c. VI, s. 435, MS 1124, No. 3, 4) tarafından aktarılır. Bu durum bir dereceye kadar doğru olmalıdır; yine de anti-papaya karşı bir suçlama haline dönüşmeden önce, bunun soğukkanlı bir bağı olmasını dilerdim.

rius'un güttüğü davada ortaya çıktı. Babası ve oğlu birçok neslin kaynağı oldu, tefeciliğin velinimeti olan zenginlikleri şehrin en soylu aileleri tarafından paylaşılıyordu, onların ittifakları o kadar genişti ki din değiştiren torunu, Aziz Petrus'un egemenliğinin benzerliğinin itibarı ile yüceltildi. Din adamlarının ve halkın çoğu, onun davasını destekledi, Vatikan'da birkaç yıl hüküm sürdü ve Aziz Bernardus'un hitabeti ve Anacletus'u papa karşıtı olarak damgalayan II. Innocentius'un son başarısıdır. Yenilgisi ve ölümünden sonra Leo'nun soyundan gelen gelecek kuşaklar, pek göze çarpmamaktadır, Yahudi stokçuların soyundan gelen hırslı modern soylular bulunmayacaktır. Farklı dönemlerde başarısız olan ya da günümüze kadar farklı saltanat dereceleriyle gelen Roma ailelerini belirtmek benim planım değil.[105] Nesebi eski consul'lere dayanan *Frangipani* isimlerini kıtlık döneminde ekmeklerini cömertçe paylaşmalarından almışlardı, böyle bir iyilik müttefikleri *Corsi* ile şehrin geniş bir bölgesini zincirli tahkimatlarında kapanmaktan daha görkemliydi. Bir Sabin ırkının olması gerektiği gibi *Savelli* de itibarını ilk baştaki gibi sürdürdü, eski *Capizucchi* soyadı ise ilk senatörlerin sikkelerinde yazılıydı, Conti ise kendi mülkü olmamasına rağmen Segnie kontlarının onurlarını korudu ve *Annibaldi* ailesi ise şayet Kartacalı kahramanların soyundan gelmemiş olsalardı çok bilgisiz ya da sıradan olacaklardı.[106]

---

105. Muratori, İtalyan ailelerine, isimlerine, soyadlarına iki denemesini (*dissertation*) ayırmıştır (XLI ve XLII). Kendi yerel hikâyeleri ile övünen bazı soylular, sert ve ihtiyatlı eleştirisine kırılmış olabilir; yine de biraz saf altının 1 *ons*u, kilolarca temel madenden daha değerlidir.

106. Aziz Georgios'un kardinali, VIII. Bonifacius'un seçimi ve taç giyme töreninin tarihini şiirsel veya oldukça doğru betimlemiş, (Muratori, *Script. Ital.*, c. III, kısım I, s. 641 vd.) VIII. Bonifacius'un taç giyme töreninde (1295) Roma'nın durumunu ve ailelerini tanımlamıştır.

"*Interea titulis redimiti sanguine et armis*
Illustresque viri Romanâ a stirpe trahentes
Nomen in emeritos tantæ virtutis honores

Colonna Ailesi

Ancak yukarıdaki lordlar ve prenslerin arasından, modern Roma yıllıklarının önemli bir parçası olan rakip COLONNA ve URSINI ailelerinin hikâyelerini ayrı tutabilirim. **I.** Colonna adı ve birlikleri[107] etimolojinin şüpheli bir konusu olmuştur, hatipler ve klasikçiler; Traianus Sütunları, Hercules Sütunları ya da İsa'nın kırbaçlandığı sütunu hatta İsraillilere çölden çıkmaları için rehberlik eden parlak sütunu gözden kaçırmadılar. Tarihte ilk olarak 1104 yılında görünmeleri, isimlerinin basit anlamını açıklarken güçlerini ve geçmişlerini doğrular. Cavae bölgesine el koyulmasıyla Colonna, II. Paschalis'in ordularını kışkırttı fakat onlar Zagarola ve Colonna'nın Campagna bölgesindeki babadan kalma topraklarına yasal olarak ellerinde tuttular ve bu şehirlerin ikincisi, bir villa ya da bir tapınak kalıntısı olan yüksek bir sütun ile süslenmişti.[108] Onlar da aynı şekilde komşu Tusculum şehrinin bir parçasına sahiptiler ve onuncu yüzyılda papalık makamının tiranları olan kontların soyundan geldiğine dair güçlü bir varsayım vardı. Kendilerinin ve halkın görüşlerine göre, ilk ve

---

Insulerant sese medios festumque colebant
Aurata fulgente togâ, sociante catervâ.
Ex ipsis devota domus præstantis ab Ursâ
Ecclesiæ, vultumque gerens demissius altum
Festa Columna jocis, necnon Sabellia mitis;
Stephanides senior, Comites, Annibalica proles,
Præfectusque urbis magnum sine viribus nomen." (L, II, b. 5, 100, s. 647, 648)

Roma'nın eski yasaları (L, III, b. 59, s. 174, 175), *in concilio communi* [genel bir mecliste] bir senatörün önünde bir suçluyu ya da kanun kaçağını vb. barındırmayacağına dair on bir baron ailesini söz vermeye zorladı; zayıf bir tedbir!

107. Colonna'nın kendilerinin ünlü evlerinin tam ve eleştirel bir tarihi ile dünyayı tercih etmemesi üzücü. Muratori'ye bağlı kalıyorum (*Dissert.*, XLII, c. III. s. 647, 648).

108. Pandulph. Pisan., (içinde) *Vit. Paschal. II.*, (içinde) Muratori, *Script. Ital.*, c. III, kısım I, s. 335. Ailenin Roma Campagna'da hâlâ büyük mülkiyeti var ama *Colonna*'nın bu özgün tımarı Rospigliosi'ye yabancılaşmışlardır (Eschinard, s. 258, 259).

en uzak ataları Rhenus [Ren Nehri] kıyılarından gelmişlerdi[109] ve Germen hükümdarlar yedi yüzyıl süren devrimlerde sık sık erdemleri ve talihleri ile örnek gösterilen soylu bir ırkla gerçek ya da hayal ürünü bir yakınlıkları olmasından utanmadılar.[110] On üçüncü yüzyılın sonlarına doğru soyağacındaki en güçlü dal, orduda ya da kilise saygınlığında öne çıkan amca ve altı kardeşten oluşuyordu. Bunlardan biri olan Peter, Roma'da senatör seçildi ve Capitolinus'a zafer arabasının üzerinde getirildi, Caesar unvanıyla bazı kibirli alkışlar ile selamlandı. John ve Stephan, ailelerine çok düşkün bir hami olan IV. Nicolaus tarafından Ancola markisi ve Romagna kontu ilan edildiğinde, hicivlerde içi boş bir sütunda hapsedilmiş olarak betimlenmiştir.[111] Ölümünden sonra, kibirli davranışları insanoğlunun en amansız öfkesini kışkırttı. Amca ve yeğen iki kardinal, VIII. Bonifacius'un seçimini reddetti ve Colonna bir anlığına dünyevi ve ruhani silahlarıyla baskı altında tutuldu.[112] Kişisel düşmanlarına karşı bir haçlı savaşı ilan etti, mülklerine el koyuldu, Tiber'in her iki yakasındaki kaleleri Aziz Petrus birlikleri ve soylu rakiplerinin

109. "Te longinqua dedit tellus et pascua Rheni," demiştir Petrarca; 1417'de Guelders ve Juliers dükü (Lenfant, *Hist. du Concile de Constance*, c. II, s. 539) V. Martin'in soyundan geldiklerini kabul eder (Otho Colonna) ancak *Memoirs of Brandenburg*'un kraliyet yazarı, ordularındaki asanın sütunla karıştırıldığını gözlemler. Colonna'nın Roma kökenini korumak için, Nero'nun bir kuzeninin şehirden kaçtığı ve Almanya'da ustalıkla Mentz'i kurduğu (*Diario di Monaldeschi,* içinde: *Script. Ital.*, c. XII, s. 533) zekice varsayılmıştır.

110. Lepanto'nun deniz zaferinde papanın kadırgalarını yöneten Marco Antonio Colonna'nın Roma'da alkışladığını görmezden gelemem (Thuan., *Hist.* L, VII, c. III, s. 55, 56.; Muret.. *Oratio* X. Opp., c. I, s. 180-190).

111. Muratori, *Annali d'Italia*, c. X, s. 216, 220.

112. Petrarca'nın Colonna'ya bağlılığı, Abbé de Sade'nin on dördüncü yüzyılda ailenin durumunu anlattığı metni genişletmesine, VIII. Bonifacius'a yapılan zulmü, Stephen ve oğullarının karakteri, Ursini ile kavgaları vb. ayrıntılı olarak incelemesini sağlamıştı (*Mémoires sur Pétrarque*, c. I, s. 98-110, 146-148, 174-176, 222-230, 275-280). Eleştirisi genellikle Villani'nin kulaktan dolma hikâyelerini ve daha az gayretli modernlerin hatalarını düzeltir. Stephen'ın soyu tükenmiş olan kollarını şimdi anlayabiliyorum.

birlikleri tarafından kuşatıldı ve ana merkezleri Palestrina ya da Praeneste'nin yıkılmasından sonra onların toprakları, daimî ıssızlığın simgesi olarak pulluklarla işaretlendi. Küçük düşürülen, kovulan ve yasaklanan altı kardeş, kurtuluş ve intikam umutlarından vazgeçmeyerek gizli ve tehlikeli bir şekilde Avrupa'yı dolaştı. Bu çifte umutla, Fransız sarayı en sağlam sığınaktı ve Philippe'nin girişimleriyle de yönlendirildiler ve desteklendiler, esir tiranın talihsizliğine ve cesaretine saygı duydularsa onların büyüklüğünü övmeliyim. Onun hukuki kararları onurunu ve servetini iade eden Roma halkı tarafından feshedildi. Ölen papanın vârisleri ve suç ortaklarına verilen yüz bin altın florin ile servetlerine dair hesaplamalar, kayıplarıyla bazı tahminler yapılabilir. Tüm ruhani suçlamalar ve yasaklar ihtiyatlı vârisleri tarafından kaldırıldı[113] ve hanenin serveti bu geçici kasırga sayesinde daha sağlam bir şekilde belirlendi. Sciarra Colonna'nın cesareti Bonifacius'un tutsaklığında ve daha sonra da Bavyeralı Louis'in taç giyme törenindeki minnettarlığıyla ortaya çıktı ve ordusundaki sütun kraliyet tacıyla çevrildi. Ancak ilk ailede [Colonna] şöhretli ve erdemli olan ve Antik Roma'ya layık olmayan Yaşlı Stephen'di. İşkence ve sürgün uluslara savaşta ve barışta yapabileceklerini gösterir, sıkıntılı döneminde o, acınılacak biri değil saygı gösterilen biri olmuştu, tehlikenin yönü adını ve ülkesini açıkça söylemesine sebep oldu. Ona "Şimdi kalen nerede" diye sorulduğunda elini kalbine koydu ve "Burada," diye cevapladı. Refahın geri dönmesini aynı erdemle destekledi ve ilerleyen yaşıyla elden ayaktan düşene kadar ataları, karakteri ve Stephen Colonna'nın çocukları, Roma cumhuriyetinde ve Avignon sara-

113. III. Aleksander, İmparator I. Friedrich'e bağlı olan Colonna'ya herhangi bir dinî *beneficium* sağlayamayacağını deklare etmişti (Villani, L, V, b. 1); yıllık aforozun son lekeleri V. Sixtus (*Vita di Sisto V.*, c. III, s. 416) tarafından temizlenmiştir. Hainlik, kutsal şeylere saygısızlık ve sürgün genellikle eski soyluların en iyi unvanlarıdır.

yında itibarını yükseltmişlerdi. **II.** Ursini ailesi[114] Spoletium'dan [günümüzdeki Spoleto] göç ettiler, Ursus'un oğulları on ikinci yüzyılda yalnızca ırklarının atası olarak bilinen biraz seçkin bir kişiden oluştu. Ancak kısa zamanda akrabalarının sayısı ve cesareti, kulelerinin gücü, senatodaki saygınlıkları ve dinsel meclisleriyle Roma'nın soylu aileleri arasında tanındılar, III. Caelestinus ve III. Nicolaus gibi papalar isimlerini ve soylarını yüceltmiştir.[115] Zenginlikleri nepotizmin ilk suiistimali olarak suçlanabilir: Aziz Petrus'un mülkleri Caelestinus[116] tarafından onlara devredildi, Lombardiya ve Toskana'da yeni krallıklar kurmak için hükümdarların ittifaklarını istemek ve onları Roma'nın daimî senatörlük görevleri için kullanma konusunda hırslıydı. Nesillerce sürdürülen kavgaları Colonna'nın azameti hakkında gözlemlenen şeyler aynı şekilde, iki yüz elli yıl boyunca kilise devletinin dikkatini dağıtan kalıtsal kavgada daimî ve birbirine denk olan düşmanları olan Ursini'nin ihtişamı için de kullanıla-

---

114. "*–Vallis te proxima misit,*
Appenninigenæ qua prata virentia sylvæ
Spoletana metunt armenta gregesque protervi."
Monaldeschi (c. XII; *Script. Ital.*, s. 533) Ursini'ye az bir olasılıkla doğru olabilecek bir Fransız kökeni verir.

115. Aziz Georgius'un kardinali tarafından V. Celestine'in şiirsel yaşamında (Muratori, c. III, kısım I, s. 613 vd.) bir aydınlık ve kaba olmayan bir pasaj buluyoruz (L, I, b. 3, s. 203 vd.).
"*—genuit quem nobilis Ursæ (Ursi?)*
Progenies, Romana domus, veterataque magnis
Fascibus in clero, pompasque experta senatûs,
Bellorumque manû grandi stipata parentum
Cardineos apices necnon fastigia dudum
Papatûs iterata tenens."
Muratori (*Dissert.* XLIII, c. III), III. Celestine'in ilk Ursini papazı olduğunu gözlemlediği bilinmez: *Ursi* kökenlerini okuma eğilimindedir.

116. "*Filii Ursi, quondam Clestini papæ nepotes, de bonis ecclesiæ Romanæ ditati,*" (*Vit. Innocent. III.*, içinde: Muratori, *Script.*, c. III. kısım I) III. Nicolas'ın taraflı savurganlığı Villani ve Muratori'de daha belirgindir. Yine de Ursini *modern* bir papanın yeğenlerini küçümseyecekti.

caktır. Güç ve üstünlük kıskançlığı kavganın asıl nedeniydi fakat yanıltıcı bir farklılık işareti olarak Colonna, Ghibellino adını ve imparatorun tarafını, Ursini ise Guelpho ismini ve kilise davasını benimsemiştir. Kartal ve anahtarlar, muhalefet sancaklarında sergilendi. Anlaşmazlığın kökeni ve yapısı uzun zaman önce unutulduğu (zaman) İtalya'nın iki grubu çok şiddetli bir öfkeye kapıldı.[117] Papaların Avignon'a çekilmesinden sonra terk edilen cumhuriyette silahlı kavgalarına devam ettiler ve her yıl iki rakip senatörün seçilmesinin çaresiz uzlaşmasıyla ihtilafın fesadı aralıksız şekilde devam etti. Kişisel düşmanlıkları şehri ve ülkeyi harabeye çevirdi, değişken başarılara göre dalgalanan bir denge vardı. Fakat her iki aileden, Ursini'nin en meşhur savunucusu, ani bir saldırıyla Genç Stephen Colonna tarafından katledilene kadar kılıçla öldürülmemişti.[118] Onun bu zaferi ateşkesi ihlal etmesi yüzünden lekelendi, yenilgilerinin intikamı kilise kapısının önünde masum bir çocuk ve iki hizmetçisinin suikastıyla alçakça alındı. Yine de galip Colonna o yılki görevdaşı tarafından Roma'nın beş yıllık senatörü ilan edildi. Petrarca'nın ilham perisi (*mousai)* saygıdeğer kahramanın oğlu olan bu cömert gence Roma'yı ve İtalya'yı eski zamanlardaki ihtişamına kavuşturacağına, adaletinin kurtları, aslanları ve mermer sütunun kaidesini yıkmak için uğraşan yılanları ve ayıları yok edeceğine dair bir dilek, bir umut ve bir kehanet fısıldamıştı.[119]

117. Muratori, *Dissertation on the Italian Antiquities* eserinin elli birinci incelemesinde Guelpho ve Ghibelinno gruplarını açıklıyor.

118. Petrarca (c. I, s. 222-230) bu zaferi Colonna'ya göre kutladı ama biri Floransalı (Giovanni Villani, L, X. 220), biri Romalı (Ludovico Monaldeschi, s. 532-534) iki çağdaşı, onların orduları için daha az olumludur.

119. Abbé de Sade (c. I Not, s. 61-66), Petrarca'nın *Canzoniere*'sinin altıncısına, *Spirto Gentil* vb. genç Stephen Colonna'yı ekledi

"Orsi, *lupi, leoni, aquile e serpi*
Al una gran marmorea colexna
Fanno noja sovente e à se danno."

LXX. BÖLÜM

Petrarca'nın Karakteri ve Taç Giyme Töreni

Tribunus Rienzi'nin Roma Özgürlüğü ve Hükümeti Restorasyonu

Erdemleri ve Ahlaksızlıkları, Kovulması ve Ölümü

Papaların Avignon'dan Dönüşü

Batı'nın Büyük Bölünmesi

Latin Kilisesinin Yeniden Birleşmesi

Roma Özgürlüğünün Son Mücadeleleri

Roma Yasaları

Kilise Devletinin Nihai Yerleşimi

(M.S. 1304-1590)

PETRARCA
(19 HAZİRAN 1304-19 TEMMUZ 1374)

Modern zamanların gözünde İtalyan Petrarca,[1] Laura ve aşkın şairidir. İtalya lirik şiirin babasının, Toskana kafiyesindeki ahengini alkışlar, hatta ona tapar, onun dizeleri ya da en azından ismi aşkın coşkusu ve gösterişiyle tekrarlanır. Bir yabancının kişisel zevki ne olursa olsun az ve yüzeysel bilgisi, ulusal bilgilerin kararlarına tevazu ile boyun eğmelidir ancak İtalyanların, sonelerinin ve methiyelerinin sıkıcı tekdüzeliğini, onların destansı esin perisinin yapıtlarıyla, Dante'nin vahşiliği, Tasso'nun muntazam güzellikleri ve eşsiz Ariosto'nun sınırsız çeşitliliği ile karşılaştırmadıklarını umuyorum ya da varsayabiliyorum. Âşığın erdemlerini değerlendirmek için hâlâ vasıflı değilim ya da sevgilisi Vaucluse çeşmesinde iç çekip şarkı söylerken[2] ona 11

1. *Mémoires sur la Vie de François Pétrarque* (Amsterdam, 1764, 1767, 3 cilt, 4°) Petrarca ve çağdaşlarının eksiksiz çalışmalarından verimli, özgün, eğlenceli ve sevgi ile çalışarak oluşturuldu. Ancak kahraman çağın umumi tarihi içinde sıkça kaybolur, yazar nezaket ve kibarlık tavırlarıyla sık sık ruhsuzlaşır. İlk ciltin önsözünde aynı konu üzerine yoğunlaşan yirmi İtalyan biyografi yazarını sayıyor ve inceliyor.

2. İngiliz gezginlerimizin çok aşina oldukları bir yer olan Vaucluse, Petrarca'nın yazılarından ve biyografisinin yerel bilgisinden (*Mémoires*, c. I, s. 340-359) tasvir ediliyor. Gerçekte bir keşişin inzivaya çekildiği yerdi ve Laura ve mutlu bir sevgiliyi mağaraya yerleştiren çağdaşlar yanılmışlardır.

meşru çocuk veren[3] doğurgan bir matron için[4] varlığı sorgulanacak kadar karanlık olan bir şiir perisine (*nymph*) duyulan doğaüstü tutkuyla çok fazla ilgilenmiyorum.[5] Fakat Petrarca ve daha ciddi çağdaşlarının nazarında aşkı bir günah ve İtalyan şiiri de uçarı bir eğlenceydi. Latince felsefe, şiir ve hitabet çalışmaları ona asıl itibarı kazandırdı ve kısa bir süre sonra Avignon'dan tüm Fransa ve İtalya'ya kadar yayıldı, arkadaşları ve öğrencileri her şehirde çoğaldı ve yazılarının[6] hacimli ciltleri şimdi uzun süreli bir sessizliğe terk edilmiş olsa da Augustus çağının ruhunu ve çalışmalarını ilkeleri ve örnekleriyle canlandıran bu adam, minnettarlık duygusu ile alkışlanmalıdır. Petrarca gençliğinden beri şiirin kralı olmak istedi. Üç fakülteden verilen akademik onurlar ona şiir sanatında kraliyet uzmanlığı ya da üstatlığı unvanını getirdi.[7] Gösterişten ziyade İngiltere sarayında sürdürülen gelenek olan saray şairi (*poet-laureate*) unvanı ilk kez Almanya Caesar'ları tarafından uydurulmuştu.[8] Antik dönemde müzikal yarışmalar-

3. *Corpus crebris partubus exhaustum*: Bunlardan onuncusu Petrarca'yı seven ve ona minnet duyan biyografi yazarı Abbé de Sade tarafından çıkarıldı ve bu içsel güdüler muhtemelen eserinin ana fikrini oluşturdu ve onu büyükannesinin tarihini ve karakterini etkileyebilecek her durumu araştırmaya teşvik etti (bkz. özellikle c. I, s. 122-133, notlar, s. 7-58; c. II, s. 455-495, notlar, s. 76-82).

4. Yaklaşık olarak 1307 yılında doğan Laure de Noves, 1325 Ocak ayında Avignon'un soylularından Hugues de Sade ile evlenmiştir, onun ölümünden yedi ay sonra ikinci evliliğini yapan bu adamın kıskançlığı aşktan değildi. Bu 6 Nisan 1348 senesinde, Petrarca'nın onu görüp âşık olmasından yirmi bir yıl sonra oldu.

5. 15. yüzyılda genel olarak kinayeli yorumlar yaygındı ancak Laura, din, erdem ve Meryem Ana tarafından bilinip bilinmedikleri konusunda bilge yorumcular anlaşmış değillerdi. Bkz. birinci ve ikinci cildin önsözleri.

6. 1250 sayfa, 16. yüzyıl detaylı Basel baskısı, ancak tarihsiz. Abbé de Sade, Petrarca'nın Latince eserlerinin yeni bir baskısı için ısrarlı çağrılarda bulunur ancak bu, yayıncıların kârını mı yoksa halkın eğlencesini mi artırırdı, şüpheliyim.

7. Çalışmaları için Selden'in *Titles of Honor* eserine danışın (c. III, s. 457-466). Petrarca'dan yüz yıl önce, Aziz Francesco "*qui ab imperatore fuerat coronatus et exinde rex versuum dictus*" bir şairin ziyaretini kabul etti.

8. Augustus'tan Louis'e kadar, ilham perisi (*muse*) sık sık sahte ve satın alınabilir oldu ama her hükümdarlıkta ve her olayda herhangi bir çağda ya da sarayda

da kazanana bir ödül verilirdi:[9] Vergilius ve Horatius'un Capitolinus'ta ödüllendirildiği inancı bir Latin ozanın[10] benzeme çabalarını alevlendirdi ve defne[11] kelimesinin metresinin ismiyle aynı olması bu düşünceyi daha da çekici kıldı. Her iki amacın değeri, peşinde koşmanın getirdiği zorlukla arttı, Laura'nın erdemi ve ihtiyatı başıbozuk olsaydı[12] şiir perisinden zevk alır ya da zevk almakla övünürdü. Kendi emeklerinin başarısını kendi alkışladığından gururu çok kırılgan bir türden değildi. İsmi popüler arkadaşları oldukça aktifti, kıskançlık ve önyargıların yol

konusunda yılda iki kez övgü ya da şiir yazmaya ya da belki kralın huzurunda bir şapelde okumaya zorunlu olan benzer maaşlı şairlik kurumunun olup olmadığından şüpheliyim, ama inanıyorum. Daha özgürce konuşuyorum, bu saçma geleneğin ortadan kaldırılması için en iyi zaman hükümdarın erdemli, şairin de dâhi bir adam olduğu zamandır.

9. Isokrates (Panegyricus, c. I, s. 116, 117, edit. Battie, Cantab. 1729), anavatanı Atina'nın ilk başlatan ve örnek olmanın görkemine sahip olduğunu iddia eder:

"*Αγωνας και τα αθλα μεγιστα*
μη μονον ταχους και ρωμης,
αλλα και λογων και γνωμης"

Panathenae örneği Delphoi'de taklit edilmiş ama olimpiyat oyunları, kibirli Nero'nun tiranlığı tarafından gasp edilene kadar müzikal taç [müzik alanındaki oyunlar] konusunda bir yarışmaya sahip değildi (Sueton. *Nero*, 23; Philostrat. *Apud Casaubon ad locum*; Dion Cassius veya Xiphilinus, l. LXIII. s. 1032, 1041. Potter'ın *Greek Antiquities*, c. I. s. 445, 450).

10. Capitolinus oyunları (*certamen quinquenale,* musicum, *equestre, gymnicum*) MS 86 yılında Domitianus (Sueton., b. 4). tarafından düzenlendi (Censorin., *de Die Natali*, b. 18, s. 100, edit. Havercamp.) ve 4. yüzyılda kaldırılmadı (Ausonius, *de Professoribus Burdegal.* V). Taç daha üstün bir değere verilmişse, Statius'un alınmaması (*Capitolia nostrae inficiata lyrae*, Sylv., L, III, V, 31) Capitolinus oyunlarını onurlandırabilir ancak Domitianus'tan önce yaşayan Latin şairleri sadece halkın gözünde taçlandırıldı.

11. Petrarca ve Roma senatörleri, defnenin Capitolinus değil, Delphoi tacı olduğunu bilmiyorlardı (Plin., *Hist. Natur.,* s. 39; Hist. *Critique de la République des Lettres*, c. I, s. 150-220). Capitolinus galipleri, meşe yapraklarından bir çelenkle taçlandırılmıştı (Martial, L, IV, epigram 54).

(Ç. n: Antik Yunan yarışmalarında ödül olarak, galiplere defneden (*laurel*) bir taç verilirdi.)

12. Laura'nın dindar torunu, tertemiz iffetini ağır eleştirilere ve dinsiz küçümsemelere karşı korumak için çabaladı ama başarılı olamadı (c. II, notlar, s. 76-82.).

açtığı açık ya da gizli muhalefetinin üzerinden, sabırlı erdemi ve maharetiyle geldi. Otuz altı yaşında, dileklerinin kabul edilmesini diledi ve bir gün Vaucluse'nin ıssızlığında, Roma Senatosu ve Paris Üniversitesinden birbirine benzeyen ve gayet ciddi teklifler aldı. Bir ilahiyat okulunun bilgisi ya da kanunsuz bir şehrin bilgisizliği, halkın ve gelecek kuşakların bağımsız beğenisini elde etmek için ideal olsa da ölümsüz bir çelengi bağışlamak için benzer şekilde yetersizdi fakat namzet bu sıkıntılı düşünceyi reddetti, biraz rehavet anından ve tereddütten sonra da dünya metropolünün davetini tercih etti.

Roma'da Şairliğe Özgü Tacını Giyme Töreni (8 Nisan 1341)

Taç giyme töreni,[13] Capitolinus'ta arkadaşı ve hamisi olan cumhuriyetin en yüksek magistratus'u [yargıç] tarafından yapıldı. Kırmızılara bürünmüş on iki patricius [asil] genç, en ünlü ailelerin yeşil cübbe ve çiçek çelenkleriyle altı temsilcisi törene eşlik etti, prenslerin ve soyluların arasında Anguillara kontu ve Colonna ailesinin akrabası olan senatör tahtı devraldı ve Petrarca'nın müjdesini veren sesi yükseldi. Vergilius'un metninden bahsettikten sonra Roma'nın refahı için üç kez ant içti ve senatörün, "Bu bir fazilet ödülüdür," beyanıyla defne tacını teslim aldı. Halk, "Capitolinus ve şair çok yaşa!" diye bağırdı. Roma'nın övüldüğü bir sone, yaratıcılığının ve minnettarlığının coşkunluğu olarak kabul edildi ve bütün tören alayının Vatikan'ı ziyaret etmesinden sonra Aziz Petrus mabedinin önüne

13. Petrarca'nın taç giyme töreninin tüm süreci, kendi yazılarından Abbé de Sade (c. I, s. 425-435; c. II, s. 1-6, notlar, s. 1-13) tarafından kendi yazılarından, Ludovico'nun Roma günlüklerinden, Monaldeschi'den ve Sannuccio Delbene'nin otantik anlatılarını karıştırmadan en son masallarından alınarak doğru bir şekilde anlatılmıştır.

dünyevi bir çelenk asıldı. Kraliyet şairi unvanının ayrıcalıklarını Capitolinus'ta yeniden canlandıran yasa ya da izin belgesi[14] Petrarca'ya sunuldu, on üç yıl aradan sonra seçtiği defne, sarmaşık veya mersin ağacı dallarından yapılan bir tacı giymesiyle, neresi olursa olsun edebiyat konuları hakkında şiirsel alışkanlıkların öğretilmesi, tartışılması, yorumlanması ve bu eserleri oluşturma imtiyazını aldı. Onu onurlandırdılar ama hakkını da teslim ettiler. Cicero ve Livius'tan aşina olduğumuz toplumun, kadim vatanseverlik görüşünü özümsemişti ve coşkun hayal gücü de her düşünceyi duyguya, her duyguyu da tutkuya çevirdi. Yedi tepenin görünümü ve onların görkemli kalıntıları bu canlı etkiyi doğrular nitelikteydi. Özgür ruhuyla taçlandırılmış ve benimsenmiş bu şehri sevdi. Roma'nın yoksullaşması ve alçalması, bu minnettar evladının öfkelenmesine ve üzülmesine sebep oldu, yurttaşlarının hatalarının üzerini örttü, kahramanlarını ve kadınlarını (*matron*ları) sübjektif bir düşkünlükle alkışladı, geçmişin hatasından, geleceğin umudundan şimdiki zamanın sefaletini unuttuğu için memnun oldu. Roma hâlâ Dünya'nın yasal ev sahibi konumundaydı: papa ve imparator, piskopos ve general, Rhone ve Tuna nehirlerine utanç verici bir geri çekilmeyle makamlarından feragat etmişlerdi ama faziletine devam edebilseydi cumhuriyet, özgürlüğünü ve hâkimiyetini yeniden koruyabilirdi. Hoşgörünün coşkusu ve belagati ortasında[15] görkemli bir hayali bir anlığına gerçekleştiren bir devrimle Petrarca, İtalya ve Avrupa şaşkına döndü. Tribunus Rienzi'nin yükselişi

14. Orijinal antlaşma, *Mémoires sur Pétrarque* eserinde, "Pièces Justificatives" arasında basılmıştır, c. III, s. 50-53.

15. Roma'ya olan hayranlığının kanıtlarını bulmak için, okuyucunun, Petrarca'nın veya Fransızca biyografi yazarının herhangi bir sayfasını açmasını rica ediyorum. İkincisi, şairin Roma'ya ilk ziyaretini anlatır (c. I, s. 323-335). Fakat çok boş bir retorik ve ahlak yerine, Petrarca şimdiki ve gelecekteki nesli, şehrin gerçek bir açıklaması ve taç giyme töreniyle eğlendirebilir.

ve çöküşü sonraki sayfalarda yer alacaktır:[16] konu ilginç, malzemeler zengindir, vatansever bir ozan[17] Floransa'nın bol ve sade hikâyelerini[18] ve özellikle de Romalı tarihçinin hikâyelerini de canlandıracak.[19]

Rienzi'nin Doğumu, Karakteri ve Vatansever Planları

Şehrin sadece tamircilerin ve Yahudilerin yaşadığı bir mahallesinde bir hancı ile çamaşırcı bir kadının evlenmesiyle Roma'nın gelecekteki kurtarıcısı doğdu.[20] Nicholas Rienzi Gabrini böyle ebeveynlerden miras olarak ne asalet ne de servet alabilirdi, onların zorluklar içinde verdikleri özgür eğitim, onun görkeminin ve

16. Ölümünden sonraki çalışmaları (Conjuration de Nicolas Gabrini, dit de Rienzi, Tyran de Rome, en 1347) Cizvit P. de Cerceau tarafından 1748 yılında Paris'te 12mo olarak yayımlandı. Bu konuda, o dönemin bir tarihçisi olan Liège canon'u [bir rahiplik rütbesi] John Hocsemius'a, bazı olaylar ve belgeler için borçluyum (Fabricius, *Bibliot. Lat. Med.*, c. III, s. 273; c. IV, s. 85).

17. 14. yüzyılın tarihini özgürce ayrıntılı şekilde yazan Abbé de Sade, doğru konusu olarak Petrarca'nın vicdanını bu kadar derinden meşgul eden bir devrimi uygun bir konu olarak ele alabilmiştir (*Mémoires*, c. II, s. 50, 51, 320-417, notlar, s. 70-76; c. III, s. 221-243, 366-375). Petrarca'nın yazılarındaki bir fikir ya da olay muhtemelen onun gözünden kaçmamıştır.

18. Giovanni Villani, L, XII. 89, 104, Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, c. XIII. s. 969, 970, 981-983.

19. *Italian Antiquities*'in üçüncü cildinde (s. 249-548) Muratori, *Fragmenta Historiae Romanae ab Anno 1327* usque *ad Annum 1354* [1327'den 1354 Yılına Kadar Roma Tarihinden Fragmanlar], 14. yüzyıldaki Roma veya Napoli'nin orijinal lehçesini ve Latincesini yabancıların yararlanması için eklemiştir. Cola (Nicholas) di Rienzi'nin en özel ve otantik yaşamını içerir; 1627'de Bracciano'da 4to olarak basılan bu çalışma sadece sahtecilik suçundan *tribunus* tarafından cezalandırıldığı belirtilen Tomaso Fortifiocca adıyla basılmıştı. İnsan doğası böylesine yüce veya aptalca tarafsızlığa nadiren sahiptir ama bu fragmanların yazarı kim olursa olsun, o anda ve o zamanda yazmış Roma'nın hareketlerini ve tribunus'ların karakterlerini plansız ya da hilesiz olarak tasvir etmiştir.

20. Rienzi'nin tribunus yönetimi, tarihin 2. kitabının 38 küçük bölüm ya da kısımlık yeni bölümden oluşan Fragmanların 18. bölümünde yer alır (s. 399-479).

zamansız sonunun sebebi oldu. Cicero, Seneca, Livius, Caesar ve Valerius Maximus'un metinlerinden yaptığı tarih ve hitabet çalışmaları genç *plebs*'in [avam] dehasının kendisine denk olanlardan ve yaşıtlarından daha yüksek olduğunu gösterdi; antik dönem el yazmalarını ve mermer kalıntılarını yorulmak nedir bilmeden inceledi, bilgisini içten bir dille anlatmayı severdi ve sık sık da "Şimdi bu Romalılar ve erdemleri, adaletleri ve güçleri nerede? Neden onların bu mutlu zamanlarında doğmadım?"[21] diye hayıflanırdı. Cumhuriyet, Avignon'daki [papalık] tahtına göndermek üzere üç tarikattan elçi talep ettiğinde Rienzi ruhu ve belagati sayesinde halkın on üç temsilcisinin arasında yer aldı. Hatip, Papa VI. Clemens'e konuşma yapmanın gururunu yaşadı ve uyumlu bir zihni olan Petrarca ile sohbet etmekten keyif aldı fakat onun geleceğe dair beklentileri utangaçlığı ve fakirliği yüzünden gerçekleşebilecek gibi durmuyordu çünkü bu vatanseverin giyeceği tek bir kıyafeti vardı ve hastanenin aşevine muhtaçtı. Bu sefaletten erdemiyle ya da iyiliklerin bir tebessümüyle kurtuldu, papalığa bağlı noter olarak emeğinin karşılığında günlük beş altın florin, daha fazla itibar ve daha geniş bağlantılar, kendi dürüst sözleri ve eylemleri ile devletin ahlaksızlığını karşılaştırma olanağı sağladı. Rienzi'nin belagati hızlı ve ikna ediciydi, kalabalıklar her zaman kıskançlık ve eleştiriye meyillidir, erkek kardeşinin kaybı ve katilinin cezasız kalması onu harekete geçirdi; kamusal bir felaketi mazur görmek ya da abartmak da mümkün

21. Okuyucu orijinal lehçenin bir örneğinden memnun olabilir: "*Fò da soa juventutine nutricato di latte de eloquentia, bono gramatico, megliore rettuorico, autorista bravo. Deh como et quanto era veloce leitore! moito usava Tito Livio, Seneca, et Tullio, et Balerio Massimo, moito li dilettava le magnificentie di Julio Cesare raccontare. Tutta la die se speculava negl' intagli di marmo lequali iaccio intorno Roma. Non era altri che esso, che sapesse lejere li antichi pataffii. Tutte scritture antiche vulgarizzava; quesse fiure di marmo justamente interpretava. On come* spesso diceva, "Dove suono *quelli buoni Romani? dove ene loro somma justitia? poleramme trovare in tempo che quessi fiuriano*!"

değildi. Sivil toplum için tesis edilen barış ve adalet lütufları Roma'dan sürgüne gönderilmişti; her türlü kişisel ve maddi zarara dayanabilecek kıskanç vatandaşlar, kızlarının ve eşlerinin onursuzluklarından en derin şekilde incindiler,[22] soyluların kibrinden magistratus'ların yolsuzluklarından eşit derecede ezildiler ve orduyla yasaların kötüye kullanılması Capitolinus'un köpekleri ve yılanları ile aslanları ayıran tek durumdu. Bu alegorik semboller, Rienzi'nin sokaklarda ve kiliselerde sergilediği tasvirlerde farklı şekillerde tekrarlandı, izleyiciler tuhaf bir şaşkınlıkla onlara bakarken cesur ve hazırlıklı hatip, onlara anlamlarını açıkladı, eleştirilerini ekledi, tutkularını canlandırdı, rahatlığın ve kurtuluşun umudunun varlığını uzakta da olsa onlara haber verdi. Prensler ve bölgeleri üzerindeki Roma'nın mutlak egemenlik imtiyazı, kamusal ya da özel söylevlerin ana fikriydi. Köleliğin anıtı onun ellerinde bir özgürlük hakkı ve dürtüsü haline dönüştü. İmparator Vespasianus'a en geniş yetkileri veren senato kararının bakır levha üzerine yazılmış şekli Aziz Ioannes Lateran[23] Kilisesi'nin koro yerinde hâlâ mevcuttur. Soylulardan ve *plebs*'lerden oluşan kalabalık bir meclis, siyasi konferans için davet edildi ve onlara uygun bir amfi oluşturuldu. Noter, görkemli ve gizemli bir şekilde ortaya çıktı ve bu yazıtı başka bir versiyonla ve yorumla açıkladı[24] tüm yasal otoritenin üretildiği senatonun ve halkın antik dönemdeki ihtişamını belagatle ve coşkuyla anlattı. Soy-

22. Petrarca, Romalıların kıskançlığını Avignon'lu kocaların basit öfkesi ile karşılaştırıyor (*Mémoires*, c. I, s. 330).

23. *Lex regia* fragmanları Gruter'in Yazıtları'nda, c. I, s. 242 ve editörün bilge notlarıyla Ernesti'nin *Tacitus*'unun sonunda, c. II bulunabilir.

24. Rienzi'nin hayret veren ve gülünç bir gafını görmezden gelemem. *Lex regia*, Vespasianus'a her klasikçiye tanıdık gelen Pomerium'u [kutsal alan ya da kent sınırı anlamına gelen sözcük] büyütmesi için güç verir. Tribunus için öyle değildi; o bu kelimeyi meyve bahçesi anlamına gelen *pomarium* ile karıştırır, *lo Jardino de Roma cioene Italia* olarak çevirir, Latince tercümanının (s. 406) ve Fransız tarihçinin (s. 33) daha az affedilebilir cehaleti ile kopyalanır. Bilge Muratori bile bu bölüm üzerinde uyuklamış herhalde.

luların lakayıt cehaleti bu tür beyanların ciddiyetini algılamaktan acizdi, onlar bazı zamanlar sözleri ve yumruklarıyla *plebs*'leri suçlayabilirdi, Colonna sarayında tehditleri ve tahminleriyle topluluğun eğlencesi haline gelmeye bile katlandı ve modern Brutus[25] delilik maskesi ve soytarı karakteri altında gizlenmişti. Onlar, aşağılamalarından keyif alırken onun en sevdiği ifadeyle *latifundium* restorasyonu fikri, çekici, mümkün ve uzun vadede gerçekleşecek olay olarak halk arasında etkili olan bir fikir haline geldi, üstelik herkes alkışlamaya meyilliyken bazılarının da vadedilen kurtarıcılarına yardım etmeye cesaretleri vardı.

RIENZI'NİN ROMA YÖNETİMİNİ ÜSTLENMESİ (20 MAYIS 1347)

Aziz Georgios Kilisesi'nin kapısına asılan bir kehanet, daha doğrusu bir çağrı, onun planlarının kamusal alandaki ilk ifadesiydi, Aventinus Tepesi'ndeki ilk gece toplantısı planını harekete geçirmenin ilk adımıydı. Gizlilik ve yardımlaşma yemini ettikten sonra, girişimlerinin önemini ve imkânlarını diğer komploculara belirtti; birlikleri ve kaynakları olmasa bile soyluların sadece hayalî kuvvetlerinin korkusuyla güçlü olduklarını, tüm hakların olduğu gibi tüm gücün de halkın ellerinde olduğunu, papaya ait gelirlerin paylaşılmasının halkın sıkıntısını hafifletebileceğini ve papanın da ortak düşmanlarına karşı kazanılan zaferi onaylayacağını söyledi. İlk beyanını güvenlik içinde verebilmek üzere sadık bir grup oluşturduktan sonra bir trompetle tüm şehre başından sonuna kadar ertesi günün akşa-

25. "*Priori* (Bruto) *tamen similior, juvenis uterque, longe ingenic quam cujus simulationem induerat, ut sub hoc obtentu liberator ille P R. aperiretur tempore suo ... Ille regibus, hic tyrannis contemptus,*" (*Opp.*, s. 536).

mında Aziz Angelo Kilisesi'nin önünde *latifundium*'un yeniden kuruluşunu sağlamak için silahsız olarak toplanılması gerektiğini duyurdu. Bütün gece Kutsal Ruh'un otuz kitlesi[26] kutlandı, ertesi sabah Rienzi, şapkasız fakat silahlarla kuşanmış halde kiliseden çıktı, etrafı yüz komplocu tarafından çevrilmişti. Bu eşsiz törenin bir parçası olmaya ikna edilen papanın yardımcısı Orvieto piskoposu, planlarının sembolleri olan üç büyük sancağı sağ elinde havaya kaldırarak yürüdü. İlk sancak olan *özgürlük* sancağında Roma, bir elinde hurma yaprağı diğer elinde küre ile iki aslanın üzerine oturmuştu, ikincisinde Aziz Paulos çekilmiş bir kılıç ile *adaleti* simgeleyen bir sancağın üzerinde tasvir edilmişti, üçüncüsünde ise Aziz Petrus *uyum* ve *barışın* anahtarını elinde tutmuştu. Rienzi az şey anlayan ama çok şey umut eden büyük kalabalığın varlığı ve alkışlarıyla cesaretlendi ve kafileyle beraber yavaşça Capitolinus'taki Aziz Angelo Kilisesi'ne doğru gitti. Başarısı, bastırmak için çaba gösterdiği bazı gizli duygularla bozuldu; herhangi bir muhalefet olmadan kendinden emin görünerek cumhuriyetin kalesine çıktı ve balkondan halka seslendi, eylemlerinin ve yasalarının onayını halkın onları göklere çıkarmasıyla aldı. Soylular sanki birliklerinden ve danışmanlarından (*consul*) mahrum bırakılmış gibi bu tuhaf devrimi sessiz bir şekilde ve dehşete düşerek seyretti, bu ürkütücü an bilerek Stefano Colonna'nın şehirde olmadığı zamana denk getirildi fakat o ilk söylentilerin ardından saraya geri döndü, *plebs*'lerin bu gürültüsünü küçümsüyormuş gibi bir tavır takındı ve Rienzi'nin elçisine, uygun zamanda o deliyi Capitolinus'un penceresinden atacağını bildirdi. Şehirdeki büyük çan hemen alarm vermek için çaldı, karışıklık öyle hızlı, tehlike o kadar kaçınılmazdı ki Colonna, telaşla Aziz Laurence bölgesinin kenar

26. Papa I. Gregorius tarafından tekrar uygulanmaya başlanan ve bir kişinin ruhunun cennete kavuşması için 30 kişilik bir grupla yapılan ayin. (ç. n.)

mahallelerine doğru kaçtı, orada biraz dinlendikten sonra Palestrina Kalesi'ne güvenli bir şekilde ulaşana kadar hızla ilerledi, bu güçlü yangının ilk kıvılcımını ayakları altında çiğnemediği için kendi tedbirsizliğine hayıflandı. Soyluların mülklerinden barış içinde çekilmeleri için Capitolinus'tan kesin ve genel bir emir yayımlandı, soylular bu emre itaat ettiler ve mülklerinden ayrılmaları Roma'nın özgür ve itaatkâr vatandaşları için huzuru temin etmiş oldu.

Tribunus Unvanı ve Görevi

Ancak bu tür gönüllülüğe bağlı boyun eğiş, ilk coşkunlukla beraber uçup gider, Rienzi bu gasbını yasal ve düzenli bir biçimde haklı göstermesi gerektiğinin önemli olduğunu hissetti. Roma halkı bağlılıklarını ve otoritelerini ona, senatör veya *consul*, kral ya da imparator unvanını vererek gösterecekti fakat o kendi seçimiyle antik ve mütevazı bir unvan olan *tribunus*'u seçti. Halk tabakasının korunması bu kutsal görevin temeliydi fakat onlar *tribunus*'un cumhuriyetin yasama ve yürütme yetkilerinin hiçbirinde asla payı olmadığı konusunda cahildiler. Böylece *tribunus*; Romalıların izniyle *latifundium*'un restorasyonu ve himayesi için en faydalı yasaları yürürlüğe koydu. İlk olarak sivil davaların on beş günden fazla uzatılmaması yönündeki dürüst ama deneyimsizliği gösteren talebi yerine getirdi. Sahte suçlama yapan kişinin karşısındakine, kanıtının neden olacaklarıyla, aynı cezaya çarptırıldığı tefhim edilebilirdi, mahkeme süresinin düzensizliği kanun yapıcıyı, her cinayeti ölümle, her yaralamaya eşit kısas ile cezalandırmaya zorlayabilirdi. Ancak soyluların tiranlığını ortadan kaldırıncaya kadar adaleti yerine getirmek, umutsuz bir durumdu. Yüksek *magistratus* (yargıç)

haricinde hiç kimsenin devletin kapılarına, köprülerine ya da kulelerine sahip olmaması ya da komuta etme yetkisinin olmaması; Roma toprakları dâhilinde bulunan kulelere ve kalelere kişisel askerî birliklerin sokulmaması, kimsenin silah taşımaması ya da şehir ve ülkedeki evlerini tahkim etmemeleri, yolların güvenliği ve erzak temininin serbestçe geçiş yapmasının baronların sorumluluğunda olması gerektiği, canilerin ve haydutların korunmasının kefaretinin bin gümüş para cezası olması gerektiği resmî olarak sağlanmıştı. Ancak bu hükümler sivil gücün kılıcıyla ahlaksız soylular üzerinde korkutucu olmazsa, etkisiz ve hükümsüz olurdu. Capitolinus'tan aniden yükselen alarm çanı, sancakların altında yirmi binin üzerinde gönüllünün toplanmasını hâlâ sağlayabilmekteydi, *tribunus* ve yasaların desteğiyle daha düzenli ve kalıcı bir güç gerekliydi. Her bir kıyının limanında ticaretin güvencesi olarak bir gemi konuşlandırıldı, üç yüz altmış süvari ve üç yüz piyade toplandı, giydirildi ve şehrin on üç kışlasında ücretli bir şekilde görevlendirildi. Ülkesine hizmet ederken hayatını kaybeden her askerin vârislerine yüz florin ya da pound minnettarlık ödemesi ile ulus ruhu sürdürülebilirdi. Kamu savunmasının sürdürülmesi, hububat ambarlarının kurulması, dulların, yetimlerin ve yoksulların manastırlarının durumlarının rahatlaması için, kutsal şeylere saygısızlık yapma korkusu olmadan Rienzi, papalık hazinesini [27] kullandı. Ocak vergisinin üç farklı temini, tuz vergisi ve gümrük vergilerinin her biri yıllık yüz bin florin getiriyordu[28] ve suiistimal edilmesi rezaletti, onun aklıselim ekonomisiyle dört beş ay içinde tuz vergisi miktarı üç katına çıkarılabilirdi. Cumhuriyetin güçleri-

27. (Lat.) *Camera Apostolica.* (ç. n.)

28. Bir el yazmasında (L, II, b. 4, s. 409) *perfumante quatro solli* diğerinde *quatro florini* okudum, on Roma *solidi*'si değerinde olduğu için florin önemli bir türdür. İlk okuma bize 25.000, sonuncusu 250.000 ailelik nüfusu verecektir; korkarım ki ilki Roma ve topraklarının çökmesiyle daha bağlantılıdır.

ni ve ekonomisini restore ettikten sonra tribunus, soyluları tek başına sürdürdükleri bağımsızlıklarından geri çağırdı, Capitolinus'ta şahsen görünmeleri gerekiyordu ve yeni hükümete bağlılık yemini edip *latifundium* yasalarına itaat etmeye zorlandılar. Güvenlikleri konusunda endişeli fakat reddetmenin riskleri konusunda daha da endişeli olan prensler ve baronlar, sıradan ve barışçıl vatandaş giysilerine bürünerek Roma'daki evlerine geri döndüler; Colonna ve Ursini, Savelli ve Frangipani sık sık alay ettikleri aşağılık soytarının halk tabakasından oluşan mahkemesinin önünde[29] şaşkına döndüler ve onların utançları, gizlemek için boşa çaba sarf ettikleri öfkeleriyle daha da şiddetlendi. Aynı yemin toplumun çeşitli tabakaları; din adamları, soylu beyler, hâkimler, noterler, tüccarlar, zanaatkârlar tarafından da edildi ve toplumun diğer katmalarına kademeli olarak inişi samimiyetin ve coşkunun artmasıyla dikkat çekti. Cumhuriyet ve kilise için yaşayıp ölmek için yemin ettiler. Nüfuz; papanın vekili Orvieto piskoposunun, tribunus'luk görevi ile olan sembolik ilişkisiyle ustaca birleştirildi. Aziz Petrus'un tahtını ve mirasını, isyancı aristokrasiden kurtarması Rienzi'nin başarısıydı ve onların zayıflamasından zevk alan VI. Clemens, sadık hizmetçisinin yaptığının etkisine inandı, unvanını onayladı, erdemini alkışladı. Tribunus'un söylevi belki de zihni, imanın saflığına duyduğu canlı saygısından esinlendi. Kutsal Ruh'tan doğaüstü bir görev aldığını ima etti, ağır bir müsadere tehdidiyle yıllık günah çıkarma ve komünyon görevini zorla uyguladı, sadık halkının ruhani ve dünyevi refahını sıkı bir şekilde korudu.[30]

29. (Lat.) *Tribunus plebis.* (ç. n.)

30. Hocsemius, s. 498, apud du Cerceau, Hist. de Rienzi, s. 194. On beş tribunus yasası (kısaca ismini vereceğim) Roma tarihçisi Fortifiocca'da L, II, b. 4 bulunabilir.

Roma Cumhuriyeti'nin Özgürlüğü ve Refahı

Belki de tek bir zihnin enerjisi ve etkisi, Tribunus Rienzi tarafından yapılan Roma'nın ani ama geçici reformasyonundan daha dikkat çekici şekilde hissedilmemişti. Bir haydut mağarası, düzenli bir ordugâha ya da manastıra dönüştürülmüştü. Sabırla dinliyor, hızlı çözüm buluyor, acımasızca cezalandırıyordu, onun mahkemesi yoksullar ve yabancılar için her zaman erişilebilirdi, ne doğum ne asalet ne de kilise dokunulmazlığı, suçluyu ve suç ortaklarını koruyabildi. Roma'da hiçbir yargı mensubunun izinsiz giremeyeceği kutsal alanlar, imtiyazlı malikâneler kaldırıldı. Capitolinus'un barikatlarını kalaslar ve demirlerle tahkimatlandırdı. Colonna'nın muhterem babası bir suçluyu himaye edemeyecek durumda olmanın ve hırslı olmanın çifte utancına maruz kaldı. Capranica yakınlarında yağ dolu kavanozlar taşıyan bir katır çalınmıştı. Ursini ailesinin beyi zararı karşılamaya ve yolların güvenliğini sağlamadaki ihmalinden dolayı dört yüz florin para cezası ödemeye mahkûm edildi. Baronların kendileri de topraklarından ya da malikânelerinden daha dokunulmaz değildi, ister kaza tesadüfen isterse de planlanmış olsun, düşman grupların liderlerine karşı tarafsız bir katılık uygulandı. Peter Agapet Colonna ki kendisi senatördü, sokakta yaralama suçundan ve borcundan dolayı tutuklandı ve adalet, yaptıkları arasında zorbalık ve yağma suçları olan Martin Ursini'nin, Tiber ağzında karaya oturan bir gemiyi yağmalamasının geç gelen infazı ile yatıştırıldı.[31] İsmi, iki kardinalliğin moru, amcaları, son evliliği ve ölüm-

31. Fortifiocca, L, II, b. 11. Bu gemi enkazından, dönemin ticareti ve gemiciliği ile ilgili bazı koşulları öğrenebiliyoruz. **1.** Gemi Marsilya ve Avignon limanları için yapılmış ve yüklenmiştir. **2.** Napoli ve Kanarya Adası'nın denizcileri Sicilya ve Cenevizlilerden daha az yeteneklidir. **3.** Marsilya'dan çıktıkları deniz yolculuğu, Tiber'in ağzına bir fırtınada sığındıkları bir yolculuk olmuştur ancak fırtınada sığınmak için akıntıyı bulmak yerine sığ suda ilerlediler, gemi karaya oturdu, denizciler kaçtı. **4.** Yağmalanan yük, kraliyet hazinesi için Provence gelirinden, birçok biber ve tarçın çuvalından ve 20.000 florin değerinde Fransız

cül hastalığı, onu kurban seçen inatçı tribunus tarafından yok sayıldı. Kamu görevlileri onu sarayından, gerdek yatağından sürüklediler, duruşması kısa sürdü ve tatminkârdı: Capitolinus'un çanları halkı topladı, mantosu çıkarılmış, dizlerinin üzerine çökmüş ve elleri arkasından bağlıyken ölüm kararını duydu, kısa bir günah çıkarmadan sonra Ursini darağacına götürüldü. Bu örnekten sonra suç işleyen herkes, cezasız kalabileceği ümidini yitirdi, kötülerin, şehvet düşkünlerinin ve başı boş insanların kaçışı Roma şehrini ve topraklarını arındırdı. Bu zamanda (tarihçinin söylediğine göre) ormanlar, uzun zamandır haydutların istilasına uğramadıkları için sevindi, öküzler tekrar tarla sürmeye, hacılar kutsal mekânları ziyaret etmeye, yollar ve hanlar yolcularla dolmaya başladı; ticarette bolluk ve iyi niyet tekrar sağlandı; bir altın kesesi yolun ortasında tehlikesiz bir şekilde ortaya çıkarılabilirdi. Can ve eşyanın mülkiyetinin güveni sağlanır sağlanmaz, imalattaki iş gücü ve üretim de kendiliğinden canlanmaya başladı; Roma hâlâ Hristiyan dünyasının başkentiydi, tribunus'un ünü ve talihi, onun yönetiminden yararlanan ve ona iyi dileklerde bulunan yabancılar tarafından her şehirde yayıldı.

İtalya'daki Saygın Tribunus

Ülkesinin kurtuluşu Rienzi'ye çok büyük hatta hayalî bir ilham verdi: Roma'nın antik ve meşru liderliğinde, özgür şehirlerle prenslerin üyesi ve ortağı olduğu büyük federatif cumhuriyette İtalya'yı birleştirme fikri. Kalemi en az belagati kadar kuvvetliydi ve sayısız mektubu hızlı ve güvenilir elçilere teslim edildi. Ellerinde beyaz asalarla yaya olarak, ormanları ve dağları aştılar, en düşman devletlerde bile elçilerin kutsanmış güvenliğinden

---

kumaşı balyalarından oluşuyordu; bereketli bir ödül.

faydalandılar, dalkavuklukla ya da dürüstçe geçtikleri yolların, girişimlerinin başarıları için cennete [Tanrı'ya] yalvaran diz çökmüş kalabalıkla dolu olduğunu bildirdiler. Tutku mantığı dinleyebilir miydi? Kişisel çıkarlar kamu refahına dönüşebilir miydi? İtalyan yüksek mahkemesi ve konfedere birliğinin kendi içindeki anlaşmazlıklar düzeltilebilir ve Alpleri, kuzeyin barbarlarına karşı kapatabilirdi. Ancak bu elverişli dönem akıp gitmişti, Venedik, Floransa, Siena, Perugia ve birçok daha önemsiz şehir, yaşamlarını ve servetlerini latifundium'a sunuyorsa, Lombardiya ve Toskana tiranları özgür anayasanın bu *plebs* yaratıcısını hor görmeli ya da nefret etmelidir. Ancak tribunus, onlardan ve İtalya'nın her bölgesinden, oldukça samimi ve saygılı cevaplar aldı ve bu cevapları da cumhuriyetlerin ve prenslerin elçiliklerinin ziyaretleri takip etti, yabancısı olduğu her türlü zevk ve iş fırsatlarının karmaşasında, toplumun alt sınıfından doğmuş olan noter, bir hükümdarın alışılmış ya da görkemli nezaketini üstlenebildi.[32] Egemenliğinin en görkemli olayı, kocasını ve kardeşini hainice boğan Napoli Kraliçesi Giovanna'dan yakınan Macaristan Kralı Louis'in adalet için başvuru yapmasıydı;[33] suçu ya da masumiyeti Roma'da görülen ciddi bir duruşmada savunuldu ancak tribunus, avukatları dinledikten sonra[34] Macar kılıcı tarafından çok geçmeden karara bağlanılan, bu ağır ve haksız

32. Böylece Oliver Cromwell'in Avam Kamarası'na kaba ve acımasız girişini hatırlayan eski tanıdığı, tahtın hamisinin konforu ve ihtişamı karşısında şaşkına döndü (Bkz. Harris, *Life of Cromwell,* s. 27-34, şuradan: Clarendon Warwick, Whitelocke, Waller vd). Liyakat ve güç bilinci bazen ahlakı makama yükseltir.

33. Andrew'in ölümünün nedenleri, koşulları ve etkileri için bkz. Giannone (c. III, L, XXIII, s. 220-229) ve Petrarca'nın yaşamı (*Mémoires*, c. II, s. 143-148, 245-250, 375-379, notlar, s. 21-37). Abbé de Sade suçunu hafifletmek *istiyor*.

34. Giovanna'ya karşı savunma yapan avukat, efendisinin mektubunun mantıksal gücüne ve kısa ve öz oluşuna hiçbir şey ekleyemedi. "*Johanna! inordinata vita præcedens, retentio potestatis in regno, neglecta vindicta, vir alter susceptus, et excusatio subsequens, necis viri tui te probant fuisse participem et consortem.*" Napolili Giovanna ve İskoçyalı Mary'nin eşsiz bir uyumu vardır.

davayı erteledi. Alplerin ötesinde, özellikle de Avignon'da devrim merak, şaşkınlık ve sevinç meselesi haline gelmişti. Petrarca, Rienzi'nin özel bir arkadaşı belki de gizli danışmanı olmuştu; yazıları vatanseverliğin ve neşenin ateşli ruhunu ifade ediyordu, papaya karşı hürmet, Colonna'ya karşı minnettarlık Roma vatandaşına hizmet etme üstün görevleri karşısında kayboldu. Capitolinus'un kraliyet şairi, eylemini sürdürür, kahramanı alkışlar, cumhuriyetin kalıcılığı ve yükselen azametinin en yüce umutları için bazı endişe ve tavsiyelerini dile getirdi.[35]

Kötülükleri ve Aptallıkları

Petrarca bu kâhince görüşleri memnuniyetle karşılarken, Romalı kahraman şöhret ve gücün zirvesinden hızlıca düşüyordu ve yükselen meteora hayretle gözünü diken halk, onun rotasının düzensizliğine, aydınlığının ve karanlığının değişken durumuna karşı dikkat etmeye başladılar. Makul olmaktan ziyade daha belagatli, iradeli olmaktan ziyade daha girişken olan Rienzi'nin yetkileri soğukkanlı ve etkili sağduyusu ile dengelenmemişti; umut ve korku veren olayları on misli abartıyordu ve inşa edemediği sağduyusu yüzünden tahtını güçlendirmeye kalkışamıyordu. Refahın ışıltısında erdemleri, erdemlerinin en yakını olan ahlaksızlıklarla, adalet; acımasızlık ve zalimlikle, bolluk; israfla, şöhret arzusu; çocuksu ve gösterişli kibirle fark edilmeden kirleniyordu. Belki de halkın nazarında çok güçlü ve çok kutsal olduğu düşünülen antik dönemin tribunus'larının aslında tarz, alışkanlık ve görünüş bakımından sıradan bir *plebs*'ten[36] farklı olmadığı, şehri

35. Bkz. Epistola Hortatoria de Capessenda Republica, Petrarca'dan Nicholas Rienzi'ye (*Opp.*, s. 535-540); beşinci egloğu veya pastoral şiiri, daimî ve belirsiz bir alegori içerir.

36. Roma Meselelerinde [*Quaestiones Graecae Romanae*; ç. n.], Plutarkhos (*Opuscul.*, c. I, s. 505, 506, edit. Graec. Hen. Steph.), tribunus'ların sade bü-

yaya olarak gezdiği ve görevini icra ettiği zaman onlara tek bir *viator*[37] ya da mübaşirin eşlik ettiği öğrenildi. Gracchus, tribunus'ların vârislerinin tantanalı unvanlarını ve lakaplarını okuyabilseydi ya kaşlarını çatar ya da gülümserdi; "SERT VE MERHAMETLİ NICHOLAS, ROMA'NIN KURUCUSU, İTALYA'NIN SAVUNUCUSU;[38] İNSANLIĞIN, ÖZGÜRLÜĞÜN, BARIŞ VE ADALETİN DOSTU TRIBUNUS AUGUSTUS." Onun bu teatral gösterileri ise ihtilali hazırladı fakat Rienzi şatafat ve kibirle, kalabalıkları anlamanın yanında gözlerinin içine bakarak konuşmanın politik ilkesini kötüye kullanmıştı. Tanrı vergisi olarak doğuştan yakışıklıydı,[39] ta ki aşırılıkla şişip çirkinleşene kadar; kahkaha atmaya meyilli olan yapısı magisratus'luğunda ağırbaşlılığı ve sert olma çabasıyla düzeltildi. En azından kamusal alanlarda siyasi tarafının renklerinde kadife ya da saten ve kürklü veya altın işlemeli bir giysi giydi. Elinde, içinde gerçek ve kutsal ahşaptan[40] küçük bir parça olan küre ve altından bir haçla süslenmiş parlak bir çelikten yapılan adalet asası taşıyordu. Şehirdeki

yüklüğünü pek çok anayasal ilkedeki, magistratus'luğa uygun olmayan ama onları denetleyen durumlarını açıklamıştır. Bu onların görev ve sorumluluğudur.

"*`ομοιονσθαι σχηματι και στολν και διαιτη*
τοις επιτυγχανουσι των πολιτων...
καταπατεισθαι δει"
(C. Curio'nun bir sözü)
"*και μεσεμνον ειναι τη δεμαρχον οφει...*
οσω δε παλλον εκταπεινονται τω σωματι
τοσουτω μαλλον αθξεται τε δυναμει," vd. Rienzi ve Petrarca belki bir Grek filozofunu okumaktan acizdiler fakat benzer ılımlı doktrinleri Livius ve Valerius Maximus'tan öğrenmiş olabilirler.

37. Latincede yaya anlamına gelen, magistratus'lara eşlik eden yardımcılar. (ç.n.)

38. Rienzi'nin kabul ettiği *Zelator Italiae* unvanını barbarca olsa da İngilizce olarak ifade edemedim.

39. *Era belli homo* (L, II, b. 1, s. 399). Bracciano baskısının *riso sarcastico*'sunun Muratori'nin metni verdiği Roma el yazmalarında eksiktir. İkinci saltanatında neredeyse bir canavar gibi tasvir edilmiştir; *"Rienzi travea una ventresca tonna trionfale, a modo de uno Abbate Asiano,* veya *Asinino,*" (L, III, b. 18, s. 523).

40. İsa'nın gerildiği çarmıh. (ç. n.)

dinsel ve devletle ilgili geçit törenlerinde kraliyet sembolü olan beyaz bir ata bindi, yıldızlarla çevrilmiş bir güneş, zeytin dalında bir güvercin olan cumhuriyetin büyük bayrağı başının üzerinde gösterildi. Halkın üzerinde gümüşten ve altından bir yağmur yağdırıldı. Ellerinde baltalı kargılar olan elli muhafız tarafından etrafı çevrelenmişti. Bir atlı birliği onun önünden yürüyordu, davulları ve trompetleri devasa gümüştendi.

Şövalyeliğinin Gösterişi (1 Ağustos 1347)

Şövalyelik onuruyla yükselen hırsı,[41] aşağı kökenden oluşunu ele verdi ve makamının itibarını düşürdü ve atlı tribunus'luk, benimsediği soylular için terk ettiği *plebs*'lerden daha az utanç verici değildi. Hazinede, lüks ya da sanattan geriye kalan her şey, o tören gününde tamamen tüketilmişti. Rienzi, Capitolinus'tan Lateran'a giden tören alayını yönetti, tören yolunun sıkıcılığı süslemeler ve oyunlarla renkli hale getirildi. Dinî, siyasi ve askerî yetkililer kendi sancakları altında yürüdüler, onların eşlerine de Romalı kadınlar eşlik etmişti, İtalyan elçiler, bu debdebenin tuhaflığını yüksek sesle alkışladı ya da bununla gizlice alay ettiler. Constantinos kilisesine ve sarayına ulaştıkları akşam, çok sayıdaki heyete, ertesi gün yapılacak olan festivale davet ederek, teşekkür etti ve onları serbest bıraktı. Saygıdeğer bir şövalyenin ellerinden Kutsal Ruh'un emrini aldı, arınma töreni eski bir törendi ancak Rienzi'nin hayatının hiçbir dönemi, üzerinde Papa Sylvester'in Constantinos'un cüzzamını iyileştirdiği (aptalca bir

41. Göründüğü kadar tuhaf olan bu kutlama emsalsizdi. 1327 yılında, Colonna ve Ursini ailelerinden iki baron, her zamanki dengeyi sağlamış, Roma halkı tarafından şövalyeler yaratılmıştı: banyoları gül suyuyla doldurulduy, yatakları kraliyet ihtişamıyla donatıldı ve yirmi sekiz *buoni huomini* tarafından Capitolinus'taki St. Maria in Araceli'de hizmet edildi. Daha sonra şövalyelik kılıcını Napoli Kralı Robert'tan aldılar (*Hist. Rom.*, L, I, b. 2, s. 259).

efsane) porfir vazonun dine aykırı bir şekilde kullanması kadar skandal ve eleştiriye yol açmamıştı.[42] Aynı haddini bilmezlikle vaftizhanenin yakınında beklemesi ya da dinlenmesi için yer tahsis edildi. Bu devlet-yatağı (*state-bed*) hatası, onun yaklaşan çöküşünün alameti olarak yorumlandı. İbadet saatinde mor kıyafeti, kılıcı ve altın yaldızlı mahmuzlarıyla görkemli tavırlarıyla kalabalık arasında kendini gösterdi, ciddiyetsizliği ve küstahlığıyla kutsal ritüeller kesintiye uğradı. Tahtından kalktı ve kalabalığa doğru ilerleyip yüksek sesle duyurdu: "Papa Clemens'i mahkememize çağırıyoruz ve ona Roma'daki bölgesinde kalmasını emrediyoruz, ayrıca kardinal meclisine de çağrıda bulunuyoruz.[43] Kendilerine imparator diyen ve tahta talip olan Bohemya Kralı Charles [Karl] ve Bavyera Kralı Louis'e tekrar çağrıda bulunuyoruz; aynı şekilde, Roma halkının devredilmez haklarını nasıl gasp edeceklerini ve bunun için ne gibi iddialarının olduğunu bizlere anlatmaları için Almanya'nın tüm seçmenlerine de çağrıda bulunuyoruz."[44] Bu sözlerin ardından kılıcını kınından çıkardı, dünyanın üç ayrı bölgesine kılıcını üç kez salladı ve abartılı beyanını üç kez haykırdı, "Ve bu da benim!" Papanın vekili Orvieto piskoposu, bu aptalca davranışını kontrol altına almaya çalıştı ancak onun etkisi olmayan itirazı askerî müzikle kesildi ve meclisten ayrılmak yerine, o güne kadar yüce papanın hizmeti için ayrılmış masada, tribunus kardeşiyle yemek yemeye

42. Tüm gruplar Constantînos'un cüzzamına ve yıkanmasına inanıyordu (Petrarc., *Epist. Famil.*, VI, 2), Rienzi, bir pagan tarafından kullanılmayan bir vazonun dindar bir Hristiyan'ı kirletemeyeceğini Avignon'a ileri sürerek kendi davranışını haklı çıkardı. Ancak bu suç aforozla cezalandırıldı (Hocsemius, *apud du Cerceau*, s. 189, 190).

43. Roma tarihçisinin yetkisine ve Vatikan el yazmalarına dayanan Papa VI. Clemens'in *sözlü* çağrıları, Petrarca'nın biyografisini yazan yazar tarafından ortaya atıldı, ciddiyet ve nezaketten ziyade argümanlarla tartışıldı (c. II, notlar, s. 70-76). Avignon kontu bu hassas soruyu kışkırtmayı seçmemiş olabilir.

44. Hocsemius'ta özgürlük ve çılgınlığın âdeta abidesi olan iki rakip imparatorun çağrısı bulunmaktadır (Cerceau, s. 163-166).

razı oldu. Romalılar için Caesar'ların düzenlediği tarzda bir ziyafet hazırlandı. Lateran Sarayı'nın odalarına, girişine ve avlusu her iki cinsiyetten ve evli ve bekâr fark etmeksizin herkes için hazırlanan çok sayıda masayla donatıldı. Constantinos'un pirinçten yapılma atının burun derinliklerinden şarap akıyordu, su sıkıntısından başka bir şikâyet duyulamadı ve kalabalığın ahlaksızlığı da denetim ve korkuyla zapt edildi. Rienzi'nin taç giyme töreni olarak bir sonraki gün belirlendi.[45] Roma ruhban sınıfının en seçkin din adamları farklı metalden ve yapraktan oluşan yedi tacı arka arkaya başının üzerine yerleştirdi, Kutsal Ruh'un yedi armağanını temsil eden bu yedi tacın, sözde antik tribunus örneğini temsil ettiğini iddia etti. Bu olağanüstü merasimler halkı aldatmış ya da gururunu okşamış ve kendi kibirleri liderlerinin kibriyle tatmin olmuştu. Özel yaşamı, sadelik ve kötü alışkanlıklardan uzak durma katı kuralından çok geçmeden saptırdı, soyluların ihtişamından etkilenen *plebs*'ler de onların lüksünün benzeriyle kışkırtıldı. Karısı, oğlu ve amcası (sözde bir berber) kaba davranışlar ile prenslere yakışır harcamalar arasındaki zıtlığı gözler önüne serdi ve Rienzi tam olarak bir kralın saygınlığına erişemeden ahlaksızlıklarını taklit etmeye başladı.

Roma Soylularının Korkusu ve Nefreti

Sade bir vatandaş, Roma baronlarının aşağılanmasını onlara acıyarak ya da durumlarından zevk alarak tasvir etmiştir: "Tribunus'un karşısında şapkalarını çıkarmış, ellerini göğüslerinde birleştirip aşağı doğru bakarak, mahzun görünerek durdular ve

45. Roma tarihçisinin yerli kanıtlarla ve Hocsemius'un ve hatta Rienzi'nin tanıklığıyla yeterince kanıtlanan bu yedi katlı taç törenini gözden kaçırmış olması tuhaftır (Cerceau, s. 167-170, 229).

titrediler; ulu Tanrım, nasıl da titrediler!"[46] Ülkelerinin, adaletin ve Rienzi'nin boyunduruğunda olduğu müddetçe, gururu ve çıkarıyla onların nefret duygusunu kışkırtan bu adama, bilinçleri tarafından saygı duymaya zorlandılar: savurgan yönetimini hor görerek nefretleri kısa zamanda güçlendi, halkın güven duygusuna çok derin kökler salmayan bir gücü devirmenin mümkün olabileceğini akla getirdi. Colonna ve Ursini'nin ezelî düşmanlığı, ikisinin de ortak duygusu olan utanç tarafından askıya alındı: isteklerini ve belki de planlarını birleştirdiler, bir suikastçı ele geçirildi ve işkenceden geçirildi ve o soyluları suçladı, Rienzi kaderine razı gelmesiyle birlikte bir tiranın şüphelerini ve kurallarını benimsedi. Aynı gün çeşitli bahanelerle aralarında Ursini'nin beş, Colonna'nın da üç üyesinin bulunduğu düşmanlarını Capitolinus'a davet etti. Fakat onlar bir konsey ya da ziyafet yerine kendilerini despotizm ya da adaletin kılıcının altında tutsak olarak buldular, masumiyet ya da suçluluk bilinci tehlike hakkında aynı endişeli ruh haline yol açtı. Halk büyük çanın sesiyle toplandı, tribunus'un hayatına kastetmekten mahkemeye çıkarıldılar ve bazıları onların ıstıraplarına acısa da yaklaşan sonlarından kurtarmak için onlara ne bir el ne bir ses yükseldi. Çaresizlikleri cesaretlerini harekete geçirdi, ayrı odalarda uykusuz ve acı dolu bir gece geçirdiler. Saygıdeğer Stephen Colonna, hapsedildiği yerin odasının kapısına vurdu ve bu aşağılık kölelikten hızlı bir ölümle kendini kurtarmaları için gardiyanlarına defalarca baskı yaptı. Sabah onları günah çıkartmaları için ziyaret eden papadan ve çanların çalmasından hükümlerini anladılar. Capitolinus'un büyük salonu, kanlı sahne için kırmızı ve beyaz duvar kâğıtlarıyla dekore edilmişti tribunus'un yüzü kasvetli ve sertti, cellatların kılıçları kınlarından çıkmıştı ve ölmek üzere olan baronların ses-

46. "*Puoi se faceva stare denante a se, mentre sedeva, li baroni tutti in piedi ritti co le vraccia piecate, e co li capucci tratti. Deh como stavano paurosi!*" (*Hist. Rom.*, L, II, b. 20, s. 439). Onun gördüğünü biz de görüyoruz.

leri trompetlerin sesi ile bastırıldı. Bu nihai anda Rienzi, tutsakları gibi endişeliydi ve korkuyordu. Onların görkemli isimlerinden, hayatta kalan akrabalarından, insanların tutarsızlıklarından ve dünyanın suçlamalarından korktu. Düşüncesiz bir şekilde ölümcül bir zararın teklifini sunduktan sonra eğer onları affederse kendinin de affedilebileceği düşüncesine boş yere de olsa kapıldı. Onun dikkatle hazırlanan söylevi bir Hristiyan'ın ve halk tabakasının mütevazı bir vekilinin ricasının söyleviydi. Pişmanlıkları ve gelecekteki hizmetleri için kaderi ve otoritesini kefil göstererek, bu soylu suçluların affedilmesi için hâkimlere yalvardı. "Romalıların merhametiyle eğer canınız bağışlanırsa, latifundium'u yaşamlarınız ve servetlerinizle desteklemek için söz vermeyecek misiniz?" dedi tribunus. Bu olağanüstü merhamet karşısında şaşkına dönen baronlar başlarını eğdiler, samimi bir şekilde ittifak yeminlerini tekrarlarken belki de gizli bir fısıltıyla daha samimi olan intikam sözleri verdiler. Günahlarının bağışlandığını halk adına bir rahip duyurdu. Tribunus ile birlikte bir komünyona katıldılar, ziyafete destekte bulundular, tören alayını izlediler ve her ruhani ya da dünyevi uzlaşmanın sembolü olarak; general, *consul* ve *patricius* onur ve unvanlarıyla güvenli bir şekilde sırasıyla kendi evlerine bırakıldılar.[47]

Rienzi'ye Silahlanarak Karşı Çıkıyorlar

Ursini ailesinin en güçlüsünün Colonna ailesi ile şehirden kaçıp Marino'da isyan bayrağını dikene kadarki birkaç haftada kurtuluşlarından ziyade, tehlikeli hatıraları yüzünden kontrol edildiler. Kalenin tahkimatları derhal onarıldı, vasallar beylerine

47. Rienzi'nin Colonna'ya karşı davranışlarını haklı göstermeye çalıştığı orijinal mektup (Hocsemius, apud du Cerçeau, s. 222-229), gerçek renklerle, hilekâr ve deli bir adamın karışımını gösteriyor.

katıldı, kanun kaçakları magistratus'lara karşı silahlandı; koyun ve büyükbaş hayvan sürüleri, hasatlar ve bağlar, Marino'dan Roma kapılarına kadar yağmalandı ya da yok edildi, halk Rienzi'yi, unutmalarını öğrettiği felaketlerin yaratıcısı olarak suçladı. Rienzi, ordugâhta söylevlerini verdiği kürsüden daha az avantajlı gözüktü, sayıları artana ve kaleleri ele geçirilemeyecek kadar güçlenene kadar Rienzi isyancı baronları ihmal etti. Livius'un sayfalarından bir generalin yeteneklerini ve cesaretini özümsememişti: yirmi bin kişiden oluşan Roma ordusu, Marino saldırısından netice alamadan ve onursuzca geri döndü. Düşmanlarının başları öne eğik tasvir edilen tablosuyla ve Ursini'yi temsil eden iki köpeğin (en azından ayı olmalıydı) boğulmasıyla intikam hislerini tatmin etti. Güçsüzlüğüne olan inancı, onların hareketlerini cesaretlendirdi, baronlar gizli yandaşları tarafından davet edildiler ve dört bin yaya on altı bin yaya ile Roma'ya güçlü ve ani bir şekilde girmeye yeltendiler. Şehir onları karşılamak için hazırlanmıştı, tüm gece uyarı çanları çaldı, şehrin kapıları sıkı bir şekilde korundu ya da küstahça bir şekilde açıldı, biraz tereddütten sonra bir geri çekilişlerinin haberi geldi. İlk iki bölük surlardan geçmişti fakat serbestçe girişin var olması ihtimali, geride kalan soyluların dikkafalı cesaretlerini baştan çıkardı, başarılı çatışmanın ardından kalabalık Roma halkı tarafından yenildiler ve insafsızca kılıçtan geçirildiler.

Colonna'nın Yenilgisi ve Ölümü (20 Kasım)

Petrarca'nın İtalya'nın restorasyonunu atfettiği asil ruhlu genç Stefeno Colonna ile birlikte cesur genç oğlu Ioannes (Giovanni), kilisenin rahatı ve onurundan vazgeçen kardeşi Peter, meşru yeğeni ve Colonna soyundan iki gayrimeşru doğumlu kişi ya ondan önce ya da birlikte öldüler. Rienzi taçlarını tasarlarken

ifade ettiği Kutsal Ruh'un yedi sayısı, acınacak haldeki ebeveynin ve ailenin umudu ve kaderinden sağ kurtulan tecrübeli şefin ıstırabıyla tamamlandı. Aziz Martinus ve Papa Bonifacius'un öngörü ve kehanetleri tribunus tarafından askerleri harekete geçirmek için kullanıldı;[48] en azından bir kahraman ruhunu canlandırmaya çalıştı fakat iç savaştan nefret eden Antik Roma şiarını unuttu. Galip olarak Capitolinus'a çıktı, tacını ve asasını sunağın üzerine koydu ne papanın ne de imparatorun kesemediği kulağı kestiği gerçeğiyle övündü.[49] İntikamının esası ve acımasızlığı, en aşağılık suçlarını ortaya çıkarmakla tehdit ettiği Colonna'nın cesetlerini onurlu bir gömülmeden mahrum bıraktı, ailelerinin ve isimlerinin kutsal bakireleri tarafından gizlice defnedildiler.[50] İnsanlar onların kederlerine yakınlık duydular, onların kendi öfkelerinden pişman oldular ve kurbanların öldüğü meşhur yere giden Rienzi'nin gereksiz neşesinden de nefret ettiler. Bu ölümcül noktada oğluna şövalye unvanı verdi; tören atlı muhafızların birbirlerine hafifçe vurmalarıyla ve soylu kanı ile kirletilen bir su havuzunda rezil ve insanlık dışı bir yıkanma ile tamamlandı.[51]

48. Rienzi, yukarıda bahsedilen mektupta, Tribunus Aziz Martin'i, Colonna'ya düşman VIII. Bonifacius'u, kendisi ve Roma halkının zafer gününü, Villani gibi (L, XII, b. 104) olağan bir savaş olarak tanımlar. Romalıların düzensiz çatışması, kaçışı ve Rienzi'nin korkaklığı, Fortifiocca'nın ya da ismi bilinmeyen bir vatandaşın sade ve detaylı hikâyesinde tasvir edilmiştir (L, I, b. 34-37).

49. Colonna'nın düşüşünü tarif ederken, sadece P. du Cerceau'nun oğluyla karıştırdığı yaşlı Stephen soyundan bahsediyorum. Bu aile ortadan kaldırıldı ancak kesin bilgilere sahip olmasam da soyu mirasçıları tarafından korunmaya devam etti. "*Circumspice* (diyor Petrarca) *familiae tuae statum, Columniensium domos: solito pauciores habeat columnas. Quid ad rem modo fundamentum stabile, solidumque permaneat.*"

50. Aziz Silvester Manastırı Colonna kardinalleri tarafından manastır hayatını benimseyen on iki kızı için 1318 yılında kurulmuş, onlara bağışlanmış ve korunmuştur. Diğerlerinin dördüncü derecede akrabalarıyla evlenmelerine izin verildi ve bu muafiyet Roma'nın soylu ailelerinin az sayıda ve yakın ittifaklarıyla meşrulaştırıldı (*Mémoires sur Pétrarque,* c. I, s. 110; c. II, s. 401).

51. Petrarca sert ve ukalaca bir teselli mektubu yazmıştır (*Fam.*, L, VIII, mekt.

Tribunus Rienzi'nin Düşüşü ve Kaçışı (15 Aralık 1347)

Rienzi'nin zaferi ve sürgünü arasında geçen bir aylık gecikme Colonna'yı kurtardı. Zafer gösterişinde, askerî anlamda kahramanlığı olmadan zaten arttırmadığı sivil liyakatini da kaybetti. Şehirde bağımsız ve güçlü bir muhalefet oluştu ve tribunus halk konsiline[52] yeni vergi uygulaması ve Perugia yönetimini düzenleme önerisini sunduğunda otuz dokuz kişi onun bu önlemlerine karşı ret oyu kullandı, onur kırıcı ihanet ve yolsuzluk suçlamalarını geri püskürttü fakat kanıtlamaya zorlandı, eğer halk onun davasına bağlı kaldıysa bile saygın vatandaşlar çoktan vazgeçmişti. Papa ve kutsal meclis onun sahte işlerinden hiçbir zaman etkilenmemişti, onlar haklı olarak küstah davranışları yüzünden kırılmışlardı. Kardinal elçisini İtalya'ya yolladı, bazı sonuçsuz anlaşma ve ikili görüşmelerden sonra tribunus'u görevinden uzaklaştırıp, isyancılık, sapkınlık ve kutsal şeylere saygısızlık etme suçlarıyla damgalayıp, aforozunu belirten bir mektupla ateş püskürdü.[53] Roma'nın hayatta kalan baronları artık sadakat duygusu için daha mütevazıydı, çıkarları ve intikamları, onları kilise hizmetine bağlamıştı ancak Colonna'nın kaderi gözlerinin önündeyken devrimin tehlikesini ve ihtişamını özel bir maceracıya bıraktılar. Napoli Krallığı'ndaki Minorbino Kontu Giovanni Papino[54] hakkındaki suçlamalar ya da zenginli-

13, s. 682, 683). Arkadaşı vatanseverlerin arasında kayboldu. "*Nulla toto orbe principum familia carior; carior tamen respublica, carior Roma, carior Italia.*" "*Je rends graces aux Dieux de n'être pas Romain.*"

52. Bu konsilden ve muhalefetten, bazı ilginç ve orijinal gerçekleri koruyan çağdaş bir yazar olan Pollistore tarafından anlaşılmaz bir şekilde bahsedilmişti (*Rer. Italicarum*, c. XXV, b. 31, s. 798-804).

53. VI. Clemens'in Rienzi'ye karşı talimatları ve kararları, onları Vatikan arşivlerinde bulan Odericus Raynaldus'un *Ecclesiastical Annals*'ından (M S 1347, No. 15, 17, 21 vd.) P. du Cerceau (s. 196, 232) tarafından çevrilmiştir

54. Matteo Villani, Nocera'daki Sarazen ganimetleri ile zenginleşen ve yüceltilen kurnaz bir noter olan büyükbabası Minorbino kontunun "*a man da natura inconstante e senza fede*" kökenini, karakterini ve ölümünü anlatıyor

ği sebebiyle daimî mahkûmiyetine hüküm verilmişti ve Petrarca onun salıverilmesini isteyerek dolaylı yoldan arkadaşının mahvına sebep oldu. Minorbino kontu yüz elli askere liderlik ederek Roma'ya gelip kendini takdim etti, Colonna bölgesine barikat kurdu, imkânsız olarak bakılan bu girişim kolayca tamamlandı. İlk alarmdan itibaren Capitolinus'un çanları sürekli olarak çaldı ancak çok iyi tanıdıkları bu sesi gidermek yerine insanlar sessiz ve hareketsiz kaldı. Onların nankörlüğünü iç çekerek ve gözyaşlarıyla izleyen korkak Rienzi cumhuriyet yönetiminden ve sarayından çekildi.

Roma Devrimleri (1347-1354)

Kont Papino kılıcını çekmeden, aristokrasiyi ve kiliseyi restore etti, üç senatör seçti, elçi ilk sırayı üstlendi iki görevdaşının da rakip Ursini ve Colonna ailelerinden olmasını kabul etti. Tribunus'un uygulamaları iptal edildi ve başkanlığı yasaklandı fakat ismi o kadar korkutucuydu ki baronlar şehirde kendilerini güvende hissetmedikleri için önce üç gün tereddüt ettiler. Rienzi, Romalıların cesaretini ve sevgilerini tekrar canlandırmak için boşa çaba sarf edip barışçıl bir şekilde geri çekilmeden önce Aziz Angelo Kalesi'nde bir aydan fazla kaldı. Özgürlük ve imparatorluk hayali ortadan kayboldu, onların günahkâr ruhları huzur ve düzen tarafından yumuşatılsaydı köleliği kabul edeceklerdi, yeni senatörlerin otoritelerini piskoposluk makamından aldıkları hemen hemen hiç gözlemlenmedi ve cumhuriyet yönetiminde diktatör yetkisiyle reform yapmak için üç kardinal görevlendirdi. Roma, birbirlerinden nefret eden, halkı küçümseyen baronların kanlı kavgalarıyla tekrar tedirgin oldu, onların birbirlerine

(L, VII, b. 102, 103). Tutukluluğu ve Petrarca'nın çabaları için bkz. (c. II, s. 149-151).

muhalif olan kaleleri şehirde ve ülkede tekrar yükseldi ve tekrar tahrip edildi. Floransalı tarihçi, bu açgözlü kurtlar tarafından barışçıl vatandaşların koyun sürüsü gibi yendiğini söyler. Ancak kibirleri ve hırsları Romalıların sabırlarını tükettiğinde Meryem Ana için kurulmuş bir hayır kurumu, cumhuriyetin korunması ya da intikamının alınması için devreye girdi. Capitolinus'un çanları tekrar çaldı. Silahsız bir kalabalığın varlığından soylular tir tir titredi ve Colonna'nın iki senatörü sarayın camından kaçtılar Ursini de sunağın dibinde taşlandı. Tribunus'un tehlikeli makamı Cerroni ve Baroncelli adlı iki *plebs* tarafından başarıyla ele geçirildi. Cerroni'nin nezaketi o zamana uygun değildi, zayıf bir mücadeleden sonra dürüst bir itibar ve iyi bir talihle kırsal yaşamın rahatlığına çekildi. Belagat ve üstün yetenekten yoksun olan Baroncelli, kararlı ruhuyla dikkat çekti, vatansever bir dille konuştu ve bir tiranın adımlarını takip etti, şüphelenmesi bile ölüm cezası demekti ve kendi ölümü acımasızlığının mükâfatıydı. Halkın talihsizlikleri arasında Rienzi'nin hataları unutuldu ve Romalılar huzur ve latifundium'un refahı için iç çekti.[55]

Rienzi'nin Maceraları

Yedi yıllık sürgünden sonra ilk kurtarıcı, ülkesine geri döndü. Bir keşiş ya da hacı kılığına girerek Aziz Angelo Kalesi'nden kaçtı, Napoli'de, Macaristan kralının yardımı için ricalarda bulundu, her cesur maceracının tutkusuna kapıldı, Roma'daki jübile hacılarının arasına karıştı, Apenin keşişlerinin arasında gizlendi, İtalya, Germania ve Bohemya şehirlerini dolaştı. Ortalar-

55. Rienzi'nin ayrılışından dönüşüne kadar Roma'nın yaşadığı sorunları Villani (L, II, b. 47; L, III, b. 33, 57, 78) ve Thomas Fortifiocca (L, III, b. 1-4) tarafından anlatılıyor. Gerçek tribunus'u taklit eden bu ikincil karakterlerden biraz bahsettim.

da görünmüyordu ama ismi hâlâ heybetini koruyordu, Avignon sarayının endişesi bunu gösteriyor, hatta onun kişisel erdemlerini de abartıyordu. İmparator IV. Charles [Karl] kendini açıkça cumhuriyetin tribunus'u ilan eden yabancıyla görüşme yaptı, temsilciler meclisi ve prens bir vatanseverin belagati, bir kâhinin önsezisi, tiranlığın ve Kutsal Ruh'un krallığının düşüşüyle afalladı.[56] Umutları ne olursa olsun, Rienzi kendini esir olarak buldu ancak bağımsızlık ve haysiyetli karakterini desteklemiş ve kendi tercihi olarak yüce papanın karşı konulmaz çağrılarına itaat etmiştir. Petrarca'nın isteği alçak davranışla soğumuştu, arkadaşının çektikleri ve varlığıyla bu isteği tekrar alevlendi, cesur bir şekilde Roma'nın kurtarıcısının piskoposun elleriyle imparatora teslim edilmesinden yakındı. Rienzi Prag'dan Avignon'a yavaş fakat sıkı güvenlik altında nakledildi (1351), şehre girişi bir caninin girişi [gibiydi], cezaevinde bacağından zincirlenmişti, sapkınlık ve isyan suçlarını araştırmak için dört kardinal seçildi. Ancak yargılanması ve mahkûmiyet kararı bazı sorular içeriyordu ki bunların kamuya kapalı yapmak daha akıllıca olurdu; papanın dünyevi üstünlüğü, ikamet görevi, din adamlarının ve halkın dinî ve sivil ayrıcalıkları gibi. Egemenlik süren papa, *Clemens*[57] unvanına layık görülmüştü, esirin tuhaf iniş çıkışları ve asil ruhu onda merhamet ve saygı uyandırmıştı, Petrarca da adına ve bir şairin kutsal ruhuna saygı duyduğuna inanıyor.[58]

56. Rienzi'nin arkadaşlarının ve düşmanlarının cahil göründüğü bu görüntüler (*vision*), Dominikli bir araştırmacı olan Pollistore'nun gayretiyle kesinlikle abartılmıştır (*Rer. Ital.*, c. XXV, b. 36, s. 819). Tribunus, Mesih'in Kutsal Ruh tarafından yerine getirildiğini, papanın zulmünün ortadan kaldırılacağını öğretmiş olsaydı, Roma halkını rahatsız etmeden sapkınlık ve ihanetten mahkûm edilebilirdi.

57. Clemens Latince, nazik ve kibar anlamına gelmektedir. (ç. n.)

58. Petrarca'nın şaşkınlığı, neredeyse kıskançlığı, bu inanılmaz gerçeğin, gerçek olmasa bile, en azından kendi dürüstlüğünün bir kanıtıdır. Abbé de Sade (*Mémoires*, c. III, s. 242), Petrarca'nın on üçüncü kitabının altıncı mektubundan alıntı yapıyor ancak basit Basel baskısından değil, başvurduğu kraliyet el

Rienzi rahat hapis koşulları ve kitap kullanma izni ile hoşgörü içeren bir mahkûmiyet aldı, Livius ve İncil üzerinde gayretle çalışarak şansızlığının sebebini ve tesellisini aradı.

Roma'nın Senatörü Rienzi (1354)

VI. Innocentius'un başarılı papalığı onun kurtuluşu ve restorasyon fikri için yeni bir umut olmuştu ve Avignon sarayı, başarılı bir isyanı tek başına bastırabileceği ve başkentteki kargaşayı yeniden düzenleyebileceğine ikna oldu. Ciddi bir sadakat çabasından sonra Roma tribunus'u Roma'ya senatör unvanı ile gönderildi ancak Baroncelli'nin ölümü, onun görevini başkasının yapması durumunu ortaya çıkardı ve mükemmel bir devlet adamı olan papanın elçisi Kardinal Albornoz[59] isteksizce ve yardımlarını esirgeyerek bu tehlikeli tecrübeyi üstlenmesine izin verdi. İlk karşılama töreni istediği gibi oldu, halka açık bir festivalde geldi söylevi ve yetkisi latifundium kanunlarını yeniden canlandırdı. Fakat bu güneşli anlar hem kendi hem de halkının ahlaksızlıklarıyla çabuk gölgelendi, Capitolinus'ta, Avignon hapishanesinde daha sık pişman olmuş olabilir. Dört aylık ikinci yönetiminin ardından Romalı baronların kışkırttığı bir kargaşada katledildi. Germen ve Bohem toplumunda aşırılık ve zalimlik alışkanlıklarına yakalandığı söylenir. Sıkıntı, mantığını ve erdemini güçlendirmeden heyecanını kaybettirmişti, başarının teminatı olan gençlik umudu ve hayat dolu güveninin yerini gü-

yazmasından (s. 920.)

59. Asil bir İspanyol, Toledo başpiskoposu ve İtalya'daki kardinal temsilcisi (1353-1367) Aegidius veya Giles Albornoz, orduları ve danışmanlarıyla, papaların dünyevi hâkimiyetini yeniden kurdu. Hayatı Sepulveda tarafından müstakil olarak yazılmıştır fakat Dryden, kendisinin veya Wolsey'in namının Don Sebastian'daki müftünün kulaklarına makul bir şekilde ulaştığını zannetmiyor.

vensizliğin donuk güçsüzlüğü ve hayal kırıklığı aldı. Tribunus, Romalıların kalbinde seçimleriyle mutlak bir hâkimiyet sürdü; senatör yabancı bir sarayın hizmetkâr vekiliydi, halk ondan şüphelenirken prens de onu terk etti. Onun mahvoluşunu istiyor görünen elçi Albornoz tüm insan ve para desteğini reddetti. Sadık bir tabi olarak papalığın gelirlerine dokunmaya artık yeltenmedi, bir vergi düşüncesi bile gürültü ve isyan işaretiydi. Adilliği, suçu ya da bencil acımasızlığı suçlamasıyla lekelendi, Roma'nın en erdemli vatandaşı kıskançlığının kurbanı oldu, çantasından aldığı paralarla desteklenen bir kamu soyguncusunun infazında hâkim borçlunun yükümlülüklerini çok fazla unutmuş ya da çok fazla hatırlamıştı.[60] İç savaş hazinesini ve şehrin sabrını tüketmişti, Colonna, Palestrina'daki muhalif konumunun varlığını sürdürdü ve paralı askerleri kısa sürede cehaleti ve korkusuyla diğer tüm erdemleri kıskandıran liderleri küçümsediler. Hayatında olduğu gibi ölümünde de kahramanlık ve korkaklık garip biçimde birbirine karıştı. Capitolinus öfkeli kalabalıklar tarafından kuşatıldığında, sivil ve askerî hizmetlileri tarafından alçakça terk edildiğinde cesur bir senatör özgürlük sancağını salladı, balkonda kendini gösterdi ve Romalıların çeşitli tutkularına belagatiyle hitap etti, aynı davada kendisinin ve cumhuriyetin ya ayakta kalması ya da yıkılması gerektiğine ikna etmeye çalıştı. Konuşması, beddua ve taş yağmuruyla kesildi, bir ok elini delip geçtikten sonra büyük bir umutsuzluğa kapıldı, hapishanenin pencerelerinin önünden bir halatla indirildiği yerden gizli odalara ağlayarak kaçtı. Yardım ve umuttan mahrum bir şekilde akşama kadar etrafı kuşatıldı. Capitolinus'un kapıları balta ve ateşle

60. Matteo Villani ve Fortifiocca'dan alıntılarla P. du Cerceau (s. 344-394), şövalye Montreal'in yaşamını ve ölümünü, bir soyguncunun yaşamını ve bir kahramanın ölümünü yazmıştır. Özgür bir grubun başında, İtalya'yı terk eden ilk kişi olmuştur, zengin ve müthiş biri haline gelmiştir. Tüm bankalarda parası vardı; sadece Padua'da 60.000 gümüş sikkesi bulunuyordu.

yıkıldı, *plebs* kıyafetleri içinde kaçmaya çalışırken fark edildi ve yargılamalarla idamların tehlikeli yeri olan platforma sürüklendi. Bir saat boyunca kalabalığın arasında sessiz ve hareketsiz, yarı çıplak ve yarı ölü vaziyette durdu. Öfkeleri, merak ve şaşkınlıkla yatıştı; hayranlık ve merhamet duyguları hâlâ onun lehineydi, cesur bir suikastçı göğsüne hançeri saplamasaydı belki de galip gelebilirdi. İlk darbede yere yığıldı, düşmanlarının etkisiz intikamı binlerce yaraya sebep oldu ve en sonunda senatörün cesedi köpeklere, Yahudilere ve alevlere terk edildi (8 Eylül 1354). Gelecek kuşaklar, bu sıra dışı adamın erdemlerini ve hatalarını karşılaştıracaktır ancak uzun bir karışıklık ve kölelik döneminde Rienzi ismi ülkesinin kurtarıcısı ve son Roma vatanseveri olarak sık sık övülecekti.[61]

Petrarca İmparator IV. Charles'ı Davet Eder ve Onu Azarlar (Ocak-Mayıs 1355)

Petrarca'nın tek ve en cömert arzusu özgür bir cumhuriyetin yeniden kurulmasıydı ama *plebs* kahramanının sürgünü ve ölümünden sonra gözünü tribunus'tan Roma kralına çevirdi. Capitolinus, Rienzi'nin kanıyla henüz kirlenmişti ki VI. Charles [Karl] Alplerden İtalya ve imparatorluk taçlarını elde etmek için ayrılmıştı. Milano'dan geçerken kraliyet şairinin ziyaretini kabul etti ve övgülerinin altında kalmadı, Augustus nişanını kabul etti ve tebessüm etmeden Roma monarşisinin kurucusunun izinden gideceğine dair söz verdi. Antik dönemin ilkeleri ve vecizelerinin yanlış bir şekilde uygulanması Petrarca'nın umutlarının ve hayal kırıklıklarının kaynağıydı ancak ilk Caesar'larla din adamlarının

61. Rienzi'nin sürgünü, ikinci yönetimi ve ölümü ne arkadaşı ne de düşmanı gibi görünen isimsiz Romalılarla çok az ilgilidir. (L, III, b. 12-25). *Tribun*'u seven Petrarca, senatörün kaderine kayıtsız kaldı.

desteğiyle Germen aristokrasisinin başı unvanını elinde tutan Bohemyalı prens arasındaki sınırsız mesafeyle zaman ve mekân farkını göz ardı edemedi. Roma'ya ihtişamını ve eyaletlerini geri vermek yerine taç giyme töreninde şehrin tahliyesi için onunla gizli bir anlaşma yaparak papaya bağlı kaldı. Onun utanç verici geri çekilişini vatansever ozanın sitemleri takip etti.[62]

Avignon Papalarından Roma'daki İkametgâhlarını Düzenlemelerini İstiyor

Özgürlük ve imparatorluğun kaybından sonra onun üçüncü ve daha mütevazı isteğiyle Roma piskoposunu eski ve özgün piskoposluk bölgesine çağırarak çoban ve sürüsünü uzlaştırdı. Gençlik coşkusunda ve yaşının verdiği yetkiyle ardı ardına beş papaya tavsiyelerini sundu, onun belagat yeteneği her zaman duygularının coşkusundan ve dilinin özgürlüğünden ilham aldı.[63] Floransa vatandaşı olan oğlu eğitimi için daima doğduğu ülkeyi tercih etti ve İtalya onun gözünde her zaman dünyanın kraliçesi ve bahçesiydi. Yerli grupları arasında hem sanat ve bilimde hem de zenginlik ve nezakette şüphesiz Fransa'dan üstündü ancak bu fark Alplerin ötesindeki ülkelere verdiği barbar lakabını neredeyse hiç destekleyemezdi. Mistik Babil, ahlaksızlığın ve yozlaşmanın bataklığı olan Avignon nefretinin ve haka-

62. Petrarca'nın umutları ve hayal kırıklığı, Fransız biyografi yazarı (*Mémoires*, c. III, s. 375-413) tarafından kendi sözleriyle uyumlu bir şekilde anlatılmıştır. Sır olmayan derin yarası IV. Charles tarafından kraliyet şairi tacı verilen şair Zanubi'ydi.

63. Petrarca'nın ve Roma'nın 1334 yılında XII. Benedictus'a (*Mémoires*, c. I, s. 261-265), 1342 yılında VI. Clemens'e (c. II, s. 45-47) ve 1366 yılında V. Urbanus'a (c. III, s. 677-691) müracaatları, bu papaların sonuncusuna övgüleri (s. 711-715) ve özürleri (s. 771) için onun doğru ve eğlenceli biyografisine bakın. Fransa ve İtalya'nın kendi değerleri hakkındaki öfkeli tartışmaları şurada bulunabilir: *Opp.*, s. 1068-1085.

retinin hedefiydi ancak rezil ahlaksızlıkların toprakta yetiştirilmediğini ve hangi ikametgâhta olursa olsun bu ahlaksızlıkların papalık sarayının gücü ve lüksüne bağlı kalacağını unuttu. Aziz Petrus'un halefinin, evrensel kilisenin piskoposu olduğunu kabul eder fakat o, ebedî tahtının Rhone kıyılarında değil Tiber'in kıyısında olmasını belirlemişti. Hristiyan dünyasındaki her şehir piskopos tarafından kutsanırken başkent yalnız, terk edilmiş ve kimsesizdi. Kutsal makamın kaldırılmasından sonra Lateran ve Vatikan'ın kutsal yapıları, sunakları ve azizleri sefalete ve çürümeye terk edildi ve amaçsızca gezip duran kocasını geri çağıramayan bir eşin güçsüzlüğü ve dönemin sade portre anlayışıyla Roma, sık sık acılı bir matronun görüntüsü altında tasvir edildi.[64] Ancak yedi tepenin üzerinde asılı duran bulut yasal hükümdarlarının varlığıyla kalkacaktı, sonsuz şöhret, Roma'nın refahı ve İtalya'nın huzuru bu cömert kararı cesaretiyle kucaklaması gereken papanın ödülü olacaktı. Petrarca'nın öğüt verdiği beş kişiden ilk üçü; XXII. Ioannes, XII. Benedictus, VI. Clemens, hatibin cesaretiyle ısrara maruz kalmış ya da eğlenmişlerdi fakat V. Urbanus tarafından girişimde bulunulan bu unutulmaz değişiklik nihayet XI. Gregorius tarafından başarılmıştı. Planlarının uygulanmasına ağır ve neredeyse aşılmaz engellerle karşı çıkıldı. Bilge lakabını hak eden Fransa kralı onları yerel bağlılıktan kurtarmaya isteksizdi. Kardinaller daha çok onlara tabi oldukları için Avignon'un diline, davranışlarına, iklimine, görkemli saraylarına ve her şeyden öte Burgonya şaraplarına bağlıydı. Onların

64. "*Squalida sed quoniam facies, neglectaque cultû*
Cæsaries; multisque malis lassata senectus
Eripuit solitam effigiem: vetus accipe nomen;
Roma vocor." (*Carm.* L, II, s. 77).
Bu alegoriyi tüm önlem veya sabrın ötesinde tasarlar Nesir halindeki V. Urbanus'a mektupları daha sade ve inandırıcıdır. (*Senilium*, L, VII, s. 811-827; L, IX, *mekt.* I, s. 844-854).

gözünde İtalya yabancı ve düşmandı ve sanki Sarazen'lere[65] satılmış ya da topraklarına sürgün edilmiş gibi isteksizce gemiyle Marsilya'ya geçtiler.

V. Urbanus'un Dönüşü (16 Ekim 1367-17 Nisan 1370)

V. Urbanus Vatikan'da üç yıl güvenle ve onurla yaşadı: kutsallığı iki bin atlı muhafızla korundu ve Kıbrıs kralı, Napoli kraliçesi, Doğu ve Batı imparatorları Aziz Petrus'un makamında oturan ortak pederlerini yürekten selamladılar. Ancak Petrarca ve İtalyanların sevinci kısa sürede keder ve öfkeye dönüşmüştü. Bazı kamusal veya kişisel sebepler; kendi sabırsızlığı veya kardinallerin duaları Urbanus'u Fransa'ya geri çağırdı, yaklaşan seçim Romalıların vatansever tiranlığından kurtardı. Cennetin gücü, onun davasıyla ilgiliydi. Aziz ve hacı olan İsveçli Bridget, Urbanus'un bu geri dönüşünü onaylamadı ve V. Urbanus'un ölümüyle ilgili kehanette bulundu.

XI. Gregorius'un Nihai Dönüşü (17 Ocak 1377)

XI. Gregorius'un göçü, Mesih'in eşi [*suppose*; rahibe] ve Floransa Büyükelçisi Siena'lı Azize Catharine tarafından teşvik edildi, insani saflığın en büyük efendisi olan papanın kendisi, bu kadınların önsezilerini dinledi.[66] Yine de bu tanrısal öğütler

65. Haçlı seferleri sırasında Müslümanlara verilen Latince isim. (ç. n.)

66. Sonuncusu bazı eğlenceli hikâyeler sunabilecek Aziz Bridget veya Aziz Catharine efsaneleri üzerine ayrıntılı olarak yazabileceğim boş vaktim yok. XI. Gregorius'un zihni üzerindeki etkileri ihtar edilen asistanlarınca ölmekte olan papanın son sözleri kanıtlandı. "*ut caverent ab hominibus, sive viris, sive mulieribus, sub specie religionis loquentibus visiones sui capitis, quia per tales ipse seductus,*" vd. (Baluz. *Not ad Vit. Pap. Avenionensium*, c. I, s. 1224).

bazı dünyevi politika argümanlarıyla da desteklendi. Avignon sakinleri düşmanca bir zorbalığa maruz kalarak istila edildi, otuz bin haydudun başındaki bir kahraman, İsa'nın elçisinden ve kutsal meclisten fidye karşılığında bırakılma ve günahlarının bağışlanmasını zorla talep etti, Fransız sapkınların yeni kuralı halka dokunmadan kiliseyi yağmalamaktı, bu, yeni sapkınlığın en tehlikeli ifadesiydi.[67] (60). Papa, Avignon'dan sürüldüğü sırada, ısrarlı bir taleple Roma'ya davet edildi. Senato ve halk onu yasal imparatorları olarak tanıdılar ve en azından Tiber'in[68] ötesindeki kapıların, köprülerin ve kalelerin anahtarlarını ayaklarının altına bıraktılar. Ancak bu vefalı teklife, yokluğunun felaketine ve rezaletine artık katlanamayacakları, onun inatçılığı onları en sonunda ilkel seçim hakkını canlandırmaya ve öne sürmeye kışkırtacağı beyanı da eşlik etti. Monte Cassino başrahibine, din adamlarından ve halktan gelen üçlü tacı[69] kabul edip etmeyeceğini danışmıştı: "Ben Roma vatandaşıyım,[70] benim ilk kanunum ülkemin sesidir," diye cevap verdi saygıdeğer din adamı.[71]

67. Bu yağmacı keşif gezisi, Froissard (*Chronique*, c. I, s. 230,) ve Du Guesclin'in yaşamı ile ilgilidir (*Collection Générale des Mémoires Historiques*, c. IV, 16, s. 107-113). 1361 yılının başlarında Avignon sarayı, daha sonra Alpleri geçen benzer yağmacılar tarafından taciz edilmiştir (*Mémoires sur Pétrarque*, c. III. s. 563-569).

68. Fleury'nin iddiası, 21 Aralık 1376'da XI. Gregorius ve Romalılar arasında imzalanan orijinal antlaşmanın yer aldığı Odericus Raynaldus'un yıllıklarından gelmektedir (*Hist. Ecclés.*, c. XX. s. 275).

69. Papazların piskoposluk tacı üzerindeki hükümdarlığı veya krallığının (Ducange, *Gloss. Latin.*, c. V, s. 702) Constantinos veya Clovis'in armağanı olduğu söylenir. İkincisi, VII. Bonifacius tarafından sadece ruhani değil dünyevi krallığın sembolü olarak eklendi. Kilisenin üç payesi, XXII. Ioannes veya XII. Benedictus tarafından ortaya atılan üçlü taç ile temsil edilir (*Mémoires sur Pétrarque*, c. I, s. 258, 259).

70. Baluze (*Not. Pap. Avenion.* c. I, s. 1194, 1195), Roma elçilerinin tehditlerini ve Cassin Dağı başrahibinin istifasını kanıtlayan orijinal kanıtları ortaya koyar, "*qui, ultro se offerens, respondit se civem Romanum esse, et illud velle quod ipsi vellent.*"

71. Papanın Avignon'dan Roma'ya dönüşü ve halk tarafından karşılanması, V. Urbanus ve XI. Gregorius'un Baluze'deki (*Vit. Paparum Avenionensium*, c. I.

Ölümü (27 Mart 1378)

Zamansız bir ölümü hurafeler yorumlayacaksa,[72] *consul*'lerin erdemi olaylara göre yargılanacaksa gökler böyle belirli zamanın ve uygunluğun ölçüsüne kaşlarını çatmış gözükebilir. XI. Gregorius Vatikan'a döndüğünde on dört aydan fazla dayanamadı, onun ölümünü Latin kilisesini kırk yıldan fazla süredir telaşlandıran Batı'nın büyük bölünmesi izledi. Kutsal meclis yirmi iki kardinalden oluşuyordu, bunlardan altısı Avignon'da kaldı. On bir Fransız, bir İspanyol, dört İtalyan toplantıya her zamanki biçimde katıldı.

VI. Urbanus'un Seçimi (9 Nisan)

Seçimler henüz [kardinallik rengi] mor ile sınırlı değildi, gayreti ve bilgisiyle dikkatleri çeken, Napoli'ye bağlı Bari başpiskoposu, VI. Urbanus adıyla Aziz Petrus'un makamına seçildi. Kutsal meclisin mektubu, onun özgür ve düzenli bir şekilde seçilmesini onayladı, her zamanki gibi Kutsal Ruh'tan ilham alınarak geleneksel dinî törenlerle tapınılmış, papalık makamına oturtulmuş ve taç giymişti. Onun dünyevi otoritesine Roma ve Avignon'da itaat edildi ve dinî üstünlüğü tüm Latin dünyasında tanındı. Birkaç hafta boyunca kardinaller en dürüst bağlılık ve sadakat yeminleriyle yeni efendilerine hizmet etti, ta ki yaz sıcağı

---

s. 363-486) ve Muratori'deki (*Script. Rer. Italicarum*, c. III, b. II, s. 613-712) özgün yaşam öykülerinde anlatılıyor. Bölünme tartışmalarında, taraflı da olsa her durumu ciddi bir şekilde, özellikle Kastilya'nın itaatini gösteren Baluze'nin notlarında, Harley kütüphanesindeki bir elyazması cildinden sık sık ve büyük ölçüde başvurduğu büyük soruşturmada incelenmiştir (s. 1281 vd.).

72. İyi bir insanın ölümü, ruhun ölümsüzlüğüne inanan insanlar tarafından ceza olarak sayılabilir mi? İnançlarının istikrarsızlığını açığa çıkarırlar. Yine de sadece bir filozof olarak, Greklerle aynı fikirde değilim.
"`ον οι θεοι φιλουσιν αποθνησκει νεος," (Brunck, *Poetae Gnomici*, s. 231). Hikâyesi için bkz. Herodotos, I, I, 31.

şehirden kaçmaya uygun ortam sağlayana kadar. Ancak Anagni ve Fundi'de güvenli bir şekilde birleştiklerinde maskelerini bir kenara attılar ve birbirlerini yalancılıkla ve riyakârlıkla suçladılar, Roma'nın mürtet ve İsa düşmanını aforoz ettiler.

VII. Clemens (21 Eylül)

Yeni bir seçim yaptılar ve Cenevreli Robert'i VII. Clemens adıyla uluslara İsa'nın doğru ve gerçek elçisi olarak duyurdular. İsteksiz ve yasa dışı olan ilk seçimler ölüm korkusu ve Roma'nın tehditleriyle iptal edildi, onların yakınmaları güçlü kanıtlar ve gerçekle doğrulandı. Oyları üçte ikisinden fazla bir orana tekabül eden on iki Fransız kardinal seçimlerin hâkim güçleriydi. Bölgesel kıskançlıklar her ne olursa olsun, onları asla doğdukları ülkeye geri getirmeyecek, hak ve menfaatlerini yabancı bir adaya feda edecekleri varsayılamazdı. Çeşitli ve çoğu kez de tutarsız olan hikâyelerde halkın zorbalığı daha çok karanlık ya da soluk renkliydi[73] ama asi Romalıların ahlaksızlıklarını, onların ayrıcalıkları ve ikinci göç tehlikesi alevlendirdi. Kardinaller meclisi, bağırışlar eşliğinde silahlı otuz bin isyancı tarafından kuşatılarak korkutuldu. Capitolinus ve Aziz Petrus'un tehlike çanları çaldı, genel olarak, "Ya ölüm ya da İtalyan papa" haykırışları duyuluyordu aynı tehdit feodal beyler ya da ordugâh liderleri tarafından da merhametli tavsiyeler kisvesi altında tekrarlandı. İnatçı kardinalleri yakmak için bazı hazırlıklar yapıldı ve eğer Alplerin ötesinden birini seçerlerse muhtemelen Vatikan'dan canlı ayrılamayacaklar demekti. Urbanus'un kibri ve acımasızlığı daha kaçınılmaz bir tehlike

73. *Histoire du Concile de Pise*'nin ilk kitabında M. Lenfant, İtalyan, Alman, Fransız ve İspanyollar arasında Urbanus ve Clemens taraftarlarının orijinal anlatılarını kısaltmış ve karşılaştırmıştır. İkincisi daha etkin ve konuşkan olarak ortaya çıkmaktadır, XI. Gregorius ve VII. Clemens'in özgün yaşamöykülerindeki her olay ve söz editör Baluze'un notlarıyla destekleniyor.

arz ediyordu. Bitişik odadan, işkence sehpasındaki altı kardinalin inlemelerini duyarken bahçesinde yürüyebilen ve Katolik dua kitabını ezberinden okuyabilen bir tiranın özelliklerini yakında keşfettiler. Lüks ve ahlaksızlıklarını yüksek sesle eleştiren inatçı gayreti, onları Roma'daki görevlerine ve görev yerlerine bağlayacaktı. Yeni bir terfii kaçınılmaz şekilde ertelememiş olsaydı Fransız kardinaller kutsal mecliste çaresiz azınlığa indirgenmiş olurdu. Bu nedenlerle Alplere geri dönmek umuduyla kilisenin birliğini ve huzurunu düşüncesizce ihlal ettiler, onların çifte seçiminin değeri Katolik okullarında hâlâ çalkantılıdır.[74] Fransa sarayını ve din adamlarını ulus menfaatinden çok ulus kibri belirledi.[75] Savoy, Sicilya, Kıbrıs, Arragon, Kastilya, Navarra ve İskoçya devletleri, VII. Clemens'e, onun ölümünden sonra da XIII. Benedictus'a itaat etmeye meyilliydiler. Roma ve İtalya'nın önde gelen devletleriyle, Germania, Portekiz, İngiltere[76] gibi daha aşağı ülkeler (*Low Countries*), kuzey krallıkları, IX. Bonifacius, VII. Innocentius ve XII. Gregorius'un görevini devrettiği VI. Urbanus'un seçildiği bir önceki seçime bağlı kaldılar.

74. Papaların sayıları VII. Clemens'e karşı sorunları belirleyecek gibi görünüyor, Fransızlar şüphelerin ve hoşgörünün sebeplerini yetkililerle ve gerekçelerle savunmakla yetinirken (Baluz. *in Praefat.*) XIII. Benedictus İtalyanlar tarafından cesurca papa düşmanı olarak damgalandı. Azizlerin, kehanetlerin ve mucizelerin iki taraf için de ortak olması eşsiz bir durumdur, daha doğrusu eşsiz değildir.

75. Baluze, Fransa Kralı V. Charles'ın saf ve dindar gerekçelerini haklı çıkarmak için büyük çaba sarf eder (*Not.*, s. 1271-1280): Urbanus'un argümanlarını dinlemeyi reddeder ancak Urbanus taraftarları, Clemens'in nedenlerine vb. eşit derecede sağır değillerdi.

76. III. Edward adıyla bir mektup veya ilan, İngiliz ulusunun Clemens taraftarlarına karşı coşkularını gösterir (Baluz. *Vit. Pap. Avenion.*, c. I, s. 553). Onların coşkuları da kelimelerle sınırlı değildir: Norwich piskoposu 60.000 sofuyla deniz ötesi haçlı seferine liderlik etmiştir (Hume, *History*, c. III, s. 57, 58).

BATI'DAKİ BÜYÜK BÖLÜNME (1378-1418)

Tiber ve Rhone kıyılarındaki düşman papalar birbirleriyle kalem ve kılıçlarla mücadele ettiler; sivil ve dinî toplum düzeni bozuldu ve Romalılar bu kötülüklere, başaktör olarak yargılanabilecekleri katkılar verdiler.[77] Onlar, dinî monarşi tahtını restore etme umuduyla boş yere kendilerini göklere çıkardılar ancak Fransa ve İspanya'nın ayrılması, kârlı bağlılığın yönünü başka tarafa çevirdi, on yıllık boşluk arasında sıkışan kalabalığı iki jübile bile telafi edemezdi. Ayrılıkçı olaylarla, silahlanmış yabancılarla ve halk kargaşalarıyla VI. Urbanus ve üç halefi sık sık Vatikan'daki ikametlerine ara vermek zorunda kaldılar. Colonna ve Ursini aileleri aralarındaki ölümcül kavgayı hâlâ sürdürüyordu; Roma'nın *banneret*'leri[78] cumhuriyetin ayrıcalıklarını savunmuş ama bunları kötüye kullanmıştı, askerî güç toplayan İsa'nın elçileri, onların ayaklanmasını darağacı, kılıç ve hançer ile cezalandırdı, halkın on bir vekili haince öldürüldü ve sokaklara atıldı. Norman Robert'in [Robert Guiscard] istilasından beri Romalılar, bir yabancının tehlike arz eden bir müdahalesi olmadan yerel kavgalarını sürdürmüşlerdi. Fakat ayrılıkçılığın ortaya çıkardığı kargaşa ortamında hedefleri olan Napoli Kralı Ladislaus, papayı ya da halkı ya sırayla destekledi ya da ihanet etti. İkincisine [halka] kendi isteğiyle onların magistratus'u olmak için adaylığını sunarken birincisi tarafından [papa] kilisenin *gonfalonier*'i ya da generali ilan edildi. Karadan ve sudan kuşatarak barbar bir fatih gibi Roma kapılarından üç kez girdi, sunak-

77. Genel tarihçilerin yanı sıra, Muratori'nin büyük koleksiyonundaki *Diaries of Delphinus Gentilia*, Peter Antonius, Stephen Infessura, Roma'nın durumunu ve talihsizliklerini gösterir.

78. Belirli bir askerî birliğe, örneğin şövalyeler gibi, komuta eden derebeyi gibi bir güç; Osmanlı'daki tımar sahiplerine benzerler. (ç. n.)

lara saygısızlık etti, bakirelere tecavüz etti, tüccarları yağmaladı, Aziz Petrus'a ibadetlerini sundu ve Aziz Angelo Kalesi'ne askerî birlik bıraktı. Askerî birlikleri bazen şanssızdı, hayatını ve tacını üç günlük bir gecikmeye borçluydu ama sırası gelince zaferler kazandı. Roma kralı unvanını ya da en azından gücünü üstlenen bir fatihin hırsından başkenti ve dinî yapıyı sadece onun erken ölümü kurtardı.[79]

Barış ve Birlik İçin Müzakereler (1392-1407)

Bölünmenin dinî tarihiyle alakalı kısma yönelmedim fakat son bölümün konusu olan Roma'nın hükümdarlarının veraset iddialarıyla derinden alakalıdır. Hristiyan âleminin huzuru ve birliği için ilk tavsiyeler Paris Üniversitesi Sorbonne Fakültesinin, teoloji biliminde, en azından Gallia kiliselerinde, çalışmalarıyla saygı gören uzmanlarından (*doctor*) geldi.[80] İhtilafın kaynağı ve esaslarına ilişkin soruşturmadan, ihtiyatlı bir şekilde feragat ederek sağlıklı bir önlem olarak muhalif grupların kardinallerinin meşru bir seçime katılmaya hak kazandıktan sonra Roma ve Avignon'un iki adayının aynı anda feragat etmeleri gerekir ve eğer rakiplerden biri kendi çıkarını halkın çıkarına tercih ederse, uluslar onların bağlılığını düşürmelidir, fikri çıktı.[81] Uygun bul-

79. Giannone (c. III, s. 292), Tarquinius'un sınır dışı edilmesinden bu yana dünyaca bilinmeyen bir unvan olan *Rex Romae* unvanını kendisine verdiğini tahmin ediyor. Ancak daha yakın zamanda yapılan bir inceleme, Macaristan Krallığı'na eklenen belirsiz bir krallık olan Rama'dan *Rex Ramae* yazısının okunması bunu doğrular.

80. Fransa'nın bölünmedeki yönlendirici ve belirleyici rolü Peter du Puis tarafından ayrı bir tarih incelemesinde özgün kayıtlardan alıntı yapılarak ifade edilmiştir ve arkadaşı Thuanus'un (c. XI, s. 110-184) son ve en iyi baskısının yedinci cildine eklenmiştir.

81. Bu fikrin yazarı ya da savunucusu güçlü bir uzman (*doctor*) olan John Gerson'du. Paris Üniversitesi ve Gallia kilisesinin davaları sıklıkla onun tavsiyeleriyle desteklenirdi. Le Clerc'in (*Bibliothèque Choisie*, c. X, s. 1-78) değerli

dukları her zamanda bu uzmanlar aceleci bir seçimin getirdiği kötülüklere itiraz ettiler ama kardinaller meclisinin politikası ve üyelerinin hırsları mantık ve ricalara karşı sağırdı. Verilen söz ne olursa olsun papa asla kardinalin yeminleriyle sınırlandırılamazdı. On beş yıl boyunca rakip papaların kurnazlıkları, tarafların endişeleri veya tutkuları ve VI. Charles'ın deliliği tarafından yönetilen Fransız gruplarının değişkenliği tarafından üniversitenin barışçıl planları dikkate alınmadı. Sonunda güçlü bir çözüm benimsendi; İskenderiye patrikliği, iki başpiskopos, beş piskopos, beş başrahip, üç şövalye, yirmi uzmandan oluşan resmî elçilik heyeti Roma ve Avignon saraylarına kilise ve kral adına kendini XIII. Benedictus olarak tanımlayan Peter de Luna'nın [Pedro Martínez de Luna] ve XII. Gregorius adını benimseyen Angelo Corrario'nun çekilmesini istemek için gönderildi. Roma'nın kadim onuru ve heyetlerinin başarısı için elçiler şehrin magistratus'larından bir toplantı istediler, Aziz Petrus'un gerçek ve doğru haleflik koltuğu olarak düşünülen Vatikan'dan kutsal makamın nakledilmesi fikrine en Hristiyan kralın [bile] sahip olmadığını bildiren olumlu bir bildiriyle memnun oldular. Senato ve halk adına belagati güçlü bir Romalı, kilisenin birliği için iş birliği yapma arzularını, büyük bölünmenin dünyevi ve ruhani felaketlerinden üzüntü duyduklarını dile getirdi ve Napoli kralının silahlı birliklerine karşı Fransa'dan koruma talep etti. Benedictus ve Gregorius'un cevapları benzer öğretileri ve benzer sahtekârlıkları içeriyordu, çekilmeleri talebinden kaçan iki rakip ortak bir ruh tarafından canlandırılmıştı. Bir ön görüşmenin gerekliliği konusunda hemfikirlerdi ama zaman, mekân ve tutum konusunda ortak bir yol bulunamazdı. Gregorius'un bir hizmetlisi, "Eğer biri ilerlerse diğeri geri çekilir, biri karanın

özetlerini verdiği teolojik yazılarının bir kısmında bolca gösterilmiştir. John Gerson, Pisa ve Constance konsillerinde önemli bir rol oynadı.

korkunç bir hayvanıysa diğeri denizin korkunç bir yaratığıdır. Bu nedenle kısa bir zaman ve güç bakiyesi için bu yaşlı rahipler Hristiyan dünyasının barışı ve kurtuluşunu tehlikeye atacaklar," demiştir.[82]

Pisa Konsili (1409)

Hıristiyan dünyası uzun zaman inatçılıkları ve sahtekârlıklarıyla kışkırtıldı, birbirlerini arkadaş ve meslektaş olarak kucaklayan kardinaller tarafından terk edildi ve isyanları çok sayıda başrahip ve elçi tarafından desteklendi. Pisa Konsili adil bir kararla Roma ve Avignon papalarını görevden aldı. V. Aleksander'in boşalan tahtı benzer bir seçimle, oy birliği ile insanoğlunun en savurganı XXIII. Ioannes tarafından doldurudu. Fakat bölünmeyi söndürmek yerine Aziz Petrus'un koltuğuna Fransız ve İtalyanların aceleciliğiyle üçüncü bir talip belirlendi. Rahipler meclisi ve kardinaller meclisinin böyle yeni iddiaları tartışmalıydı. Germania, Macaristan ve Napoli kralları, XII. Gregorius'un davasına katıldı, kendisi de İspanyol olan XIII. Benedictus ise bu güçlü ulusun bağlılığı ve yurtseverliği ile benimsendi.

Constance Konsili (1414-1418)

Pisa'nın aceleci müzakereleri Constance konsili tarafından düzeltildi. İmparator Sigismund, Katolik kilisesinin koruyucusu ve savunucusu olarak dikkat çeken bir rol oynadı. Sivil ve dinî

82. İtalya'da klasik eğitimi canlandıranlardan biri olan Leonardus Brunus Aretinus, Roma mahkemesinde yıllarca sekreter olarak görev yaptıktan sonra Floransa Cumhuriyeti'nin onurlu şansölyelik görevinden emekli oldu (Fabric., *Bibliot. Medii Aevi*, c. I, s. 290). Lenfant bu ilginç mektubun versiyonunu vermiştir (*Concile de Pise*, c. I, s. 192-195).

üyelerin sayısı ve ağırlığı Avrupa'nın belli başlı devletlerini oluşturuyor görülebilir. Üç papa içinden ilk kurban XXIII. Ioannes oldu; kaçtı ve tutsak olarak geri getirildi, en rezil suçlamalarla baskı altına alındı; İsa'nın papazı sadece korsanlık, cinayet, tecavüz, homoseksüellik ve ensestle suçlandı, suçlamalarını kabul ettikten sonra Alplerin ötesindeki özgür bir şehre güvenme akılsızlığının ceremesini hapiste çekti. Bağlılıklarını sunan bölgeleri Rimini'ye kadar küçülmüş olan XII. Gregorius, tahttan büyük bir onurla feragat etti ve temsilcisi, yasal papa unvanı ve otoritesinden vazgeçtiğini duyurmak için bir toplantı düzenledi. XIII. Benedictus'un inadını kırmak için bizzat imparator, Constance'dan Perpignan'a bir yolculuk yapmayı göze aldı. Kastilya, Arragon, Navarro ve İskoçya kralları İspanyolların iş birliğiyle adil ve onurlu bir anlaşma sağladı, Benedictus konsil tarafından azledildi fakat en zararsız yaşlı adam, davasından dönen kralları günde iki kez aforoz etmek için yalnız başına kalede bırakıldı. Böylece bölünmenin izleri ortadan kaldırıldıktan sonra Constance sinodu Roma kralını ve kilisenin başını seçmek için yavaş ve emin adımlarla ilerledi. Bu önemli ortamda yirmi üç kardinalden oluşan meclise otuz vekil ile takviye edildi. Bunlardan altı tanesi Hristiyan âleminin beş büyük ulusu olan İtalyan, Germen, Fransız, İspanyol ve *İngilizlerden* seçildi,[83] yabancıların

83. İngiliz büyükelçileri tarafından Fransa'nınkine karşı sürdürülen bu büyük ulusal davayı görmezden gelemiyorum. İkincisi, Hristiyan âleminin esasen İtalya, Almanya, Fransa ve İspanya'nın dört büyük milletine ve kararına dağıtıldığını ve daha küçük krallıkların (İngiltere, Danimarka, Portekiz vb.) bu büyük bölümlerden biri ya da birkaçıyla anlaştığını iddia etti. İngilizler, başkanı oldukları Britanya Adalarının eşit oyla beşinci olmasını ve ulusun eşit oyla düzenlenmesi gerektiğini ileri sürdü. Ülkelerinin haysiyetini yüceltmek için gerçek ya da hikâye olsun her argümanı ortaya attılar. İngiltere, İskoçya, Galler ve İrlanda'nın dört krallığı dâhil, Orkney Adaları, Britanya Adaları sekiz kraliyet tacı ile düzenlendi ve İngilizce, Galce, Keltçe, İskoçça ve İrlandaca vd. olmak üzere dört ya da beş dille ayırt edildiler. Büyük ada 800 mil veya 40 günlük yolculuk mesafesine sahiptir. Tek başına İngiltere'de katedraller, kolejler, manastırlar ve hastanelerin yanı sıra 32 kontluk, 52.000 kilise cemaati (cesurca

müdahaleleri İtalyan ve Romalıların cömertçe öncelikli olarak tercih edilmesiyle yumuşatıldı. Otho Colonna'nın kişisel olduğu kadar kalıtsal özellikleri kardinaller meclisine önerilmesini sağladı. Roma, oğulların en soylusunu sevinç ve bağlılıkla kabul etti, güçlü ailesi tarafından dinî devlet savunulmuştu, V. Martinus'un yükselişi papalığın Vatikan'da yeniden yapılanması ve yeniden kuruluş dönemidir.[84]

V. Martinus (1417)

Senato tarafından yaklaşık üç yüzyıl boyunca kullanılmış olan kraliyet para basım imtiyazı, ilk olarak V. Martinus[85] tarafından devam ettirildi. Papa madalyalarının serisi onun görüntüsü ve unvanıyla tanınır.

---

bir hesaplama!) vardır. Arimathea'lı Aziz Joseph'in görevini, Constantinos'un doğumunu ve bu iki başpiskoposun yasal güçlerini, sadece dört Hristiyan krallığı, **1.** Roma, **2.** Constantinopolis, **3.** İngiliz egemenliğine devredilen İrlanda, **4.** İspanya, hesaba katan Bartholomey de Glanville'in (MS 1360) tanıklığını unutmadan kutluyorlar. Konsilde yurttaşlarımız galip geldi fakat V. Henry'nin zaferi, onların iddialarına çok fazla ciddiyet kattı. VIII. Henry'nin elçisi Sör Robert Wingfield tarafından İmparator Maximilanus'a karşı Constance'da yapılan muhalif savunmalar bulundu ve 1517 yılında Louvain'de kendisi tarafından basıldı. Leipsic el yazmalarından Von der Hardt koleksiyonunda daha doğru bir şekilde yayınlanmıştır, c. V. Fakat bu anlaşmalara dair sadece Lenfant'ın özetini gördüm (*Concile de Constance*, c. II, s. 447, 453 vd.).

84. Birbiri ardına toplanan Pisa, Constance ve Basel konsillerinin hikâyeleri, Fransa'dan Berlin'e çekilen Protestan vaiz M. Lenfant tarafından hoşgörülebilir derece samimiyet, çaba ve zariflikle yazılmıştı. *Quarto*'luk altı ciltten oluşur. Koleksiyonun en kötüsü Basel, en iyisi Constance bölümleridir.

85. Muratori'nin *Antiquities* eserinin yirmi yedincisi tezine ve Père Joubert ve Baron de la Bastie'nin *Instruction of the Science des Médailles* birinci açıklamasına bakınız. V. Martinus ve haleflerinin *Metallic History*'si Fransız Moulinet ve İtalyan Bonanni adlı keşişler tarafından oluşturulmuştur. Anladığım kadarıyla serinin ilk kısmı güncel sikkelerle restore edilmiş.

IV. Eugenius (1431)

Onun hemen ardından gelen iki halefinden biri olan IV. Eugenius, Roma halkının kargaşasıyla kovulan son papadır.[86]

V. Nicolaus (1447)

Roma imparatorunun varlığı ile sıkboğaz edilen *son* kişidir.[87]

Roma'nın Son İsyanı (29 Mayıs-26 Ekim 1434)

I. Eugenius'un Basel papalarıyla çatışması, yeni verginin ağırlığı ve endişesi Romalıları şehrin dünyevi yönetimine el koymak için teşvik etti ve yüreklendirdi. Silahlı bir şekilde isyan ettiler, cumhuriyetin yedi yöneticisini ve Capitolinus'un güvenliğinden sorumlu yüksek rütbeli bir memurunu göreve atadılar, papanın yeğeninin sarayını kuşatarak hapsettiler, bir keşiş görünümünde Tiber'den aşağı doğru kaçarken vücudunu yağmur gibi yağan oklar sıyırdı ama hâlâ Aziz Angelo Kalesi'nde sadık bir garnizona ve topçu birliğine sahipti; onların topları ise şehrin üzerinde aralıksız şekilde gümbürdüyordu, daha ustaca nişan alınan bir topun isabet etmesiyle köprüdeki barikat yıkıldı, tek bir atışla cumhuriyetin kahramanları dağıldı. Bağlılıkları beş ay süren isyanla bitti. Ghibellino soylularının tiranlığı altında en bilge vatansever bile kilise egemenliğinden pişmanlık duydu, pişmanlıkları konusunda hemfikirlerdi ve etkiliydi. Aziz Pet-

86. IV. Eugenius'un hayatının yanı sıra (*Rerum Italic.*, c. III, kısım I, s. 869 ve c. XXV, s. 256) Paul Petroni'nin günlükleri ve Stephen Infessura, Romalıların IV. Eugenius isyanına dair en özgün kanıtlardır. O anda ve o noktada yaşayan ilki, popüler bir tirandan ve papazdan aynı şekilde korkan aynı şekilde rahip ve popüler zulümden korkan bir vatandaşın dilini konuşur.

87. III. Friedrich'in taç giyme töreni, Lenfant tarafından, o muhteşem sahnede bir izleyici ve aktör olarak bulunan Aeneas Sylvius vasıtasıyla tasvir edilir (*Concile de Basle*, c. III, s. 276-288).

rus'un birlikleri Capitolinus'u yeniden işgal etti, magistratus'lar evlerine gönderildi; en suçluları idam ya da sürgün edildi ve iki bin yaya dört bin atlının başı olan papa elçisi şehrin babası olarak selamlandı. Ferrara ve Floransa sinodları, Eugenius korkusu ya da kızgınlığı yüzünden, eksikliği ile uzatıldı. O itaatkâr halk tarafından kabul edildi ancak papa, zafer girişinde tutulan alkışlardan, kendi güvenliği ve güveni için iğrenç verginin zaman kaybetmeden kaldırmasını kabul etmesi gerektiğini anladı.

Germen İmparatoru III. Friedrich'in Son Taç Giyme Töreni (18 Mart 1452)

II. Roma, V. Eugenius'un barışçıl egemenliğinde restore edildi, güzelleşti ve aydınlandı. Bu takdire şayan işlerin ortasında papa, Avusturyalı III. Friedrich'in yaklaşmasıyla paniğe kapıldı ama korkuları olmasına karşın imparator namzedinin karakteri ve gücü tarafından haklı çıkarılmadı. Askerî güçlerini başkente çektikten sonra en iyi güvenlik yeminleri ve anlaşmalarını uygulamaya koyduktan sonra Nicolaus kilisenin sadık savunucusu ve vasalını gülen bir yüzle kabul etti.[88] Avusturyalı o zamanlar çok uysal ve etkisizdi, taç giyme töreni düzen ve uyum içinde tamamlandı ama gereksiz onur bağımsız bir ulus için fazla utanç vericiydi. Halefleri, yorucu Vatikan hac ziyaretlerinden kendilerini muaf tutmuşlardı, emperyal unvanlarını Germen seçmenlerinin tercihlerine dayandırdılar.

88. İmparatora zorla kabul ettirilen bağlılık yemini papa tarafından kaydedilir ve Clementines'de kutsanır (L, II, başlık IX). Bu yeni talebe karşı çıkan Aeneas Sylvius birkaç yıl içinde tahta çıkıp VII. Bonifacius'un ilkelerini özümsemesi gerektiğini ön göremedi.

Kardinalleri ve piskoposu hafifçe selamlayıp geçtikten sonra Romalıların kralıyla kapıda karşılaşan, Roma senatörünü kıyafeti ve görünüşüyle ayırt eden, bu son vedada imparatorluk geçit alayıyla cumhuriyetin dostça bir sarılmayla kenetlendiğini, bir vatandaş gurur ve zevkle söyledi.[89] Roma yasalarına göre[90] ilk magistratus'un hukuk uzmanı (*doctor*) olması gerekliydi. Şehirden en az kırk kilometre uzakta oturan bir yabancı olmalıydı, ayrıca şehrin yerlileriyle üçüncü dereceye kadar kan ve ittifak bağı olmamalıydı. Seçim yıllık olarak yapıldı, görevden ayrılan senatörün, görevi boyunca yaptıkları hakkında ciddi bir soruşturma açıldı ve iki yıllık süre dolmadan aynı göreve tekrar atanmadı. Masrafları ve hizmetinin karşılığı olarak üç bin florinlik cömert bir ücret verildi, onun kamusal görünümü cumhuriyetin ihtişamını temsil ediyordu. Kaftanı altın sırmalı kumaştan ya da kırmızı kadifen, yazın da hafif ipekten yapılmaydı, elinde fil dişi asa taşırdı. Trompet sesleri onun yaklaştığını haber verirdi, onun resmî yürüyüşüne kırmızı asaları şehrin üniforması olan altın renkli şeritlerle sarılı en az dört *lictor*[91] ya da maiyeti öncülük ediyordu. Capitolinus'taki yemininde mağruru denetlemek, yoksulu korumak, adaleti uygulamak ve yetki alanını merhametle geliştirmek hakkını ve görevini gözetip yasaları koruyacağını ilan etti. Bu yararlı toplantıda ona üç bilge yabancı yardım

89. "*Lo senatore di Roma, vestito di brocarto con quella beretta, e con quelle maniche, et ornamenti di pelle, co' quali va alle feste di Testaccio e Nagone,*" Aeneas Sylvius'un gözünden kaçmış olabilir ancak Roma vatandaşı tarafından hayranlıkla ve rahatlıkla görülüyor (*Diario di Stephano Infessura,* s. 1133).

90. Bkz. Roma yasaları, *senatör ve üç yargıç için* (l. I. 3-14,) *koruyucular*, (l. I. 15, 16, 17, l. III. 4,) *caparioni* (l. I. 18, l. III. 8), *gizli konsey* (I. III. 2) *halk konseyi* (I. III. 3) Kavgalar, karşı çıkışlar, şiddet eylemleri, vb. başlıklar İkinci kitabın birçok bölümünde ele alınmıştır. (14-40).

91. Antik Roma'da devlet görevlilerine, rütbelerine göre eşlik eden baltalı muhafızlar. (ç. n.)

etti, ikisi *collateralis*[92] ve sık sık tekrarlanan soygun, tecavüz ve cinayet suçlarını yasalarla kanıtlayan ceza temyiz hâkimi eşlik ediyordu. Yasaların zayıflığı kişisel kavgaların ahlaksızlıklarına ve karşılıklı savunma amacıyla kurulan silahlı birliklere göz yumulmasından kaynaklıydı. Ancak senatörlerin görevleri adaletin temin edilmesiyle sınırlandırıldı. Capitolinus, hazine, şehrin yönetimi ve toprakları yılda dört kez değişen *conservators*'lara [koruyucu memurlara] emanet edildi. Şehrin [*riori* denen] on üç bölgesinin askerî birlikleri, saygıdeğer bir *caporioni*'nin sancağı altında birleştirildi, bunlardan en önde geleni *prior* ismi ve onuruyla ayırt edildi.[93] Halkın yasama organı Romalıların gizli ve ortak konseylerinden oluştu. İlki magistratus'ların bir önceki seleflerinden, mali ve hukuki görevlileriyle, üç sınıfa ayrılan on üç, yirmi altı ve kırk kişilik danışmanlardan oluşuyordu, sayı toplamda yaklaşık yüz yirmi kişiyi buluyordu. Ortak konseyde tüm erkek vatandaşların oy kullanma hakları vardı, herhangi bir yabancının Romalıların kişilikleri ve unvanlarını gasp etmemesi için ayrıcalıklarının değeri özenle arttırıldı. Demokrasi kargaşası bilgece ve titiz önlemlerle engellendi, magistratus'lar haricinde hiç kimse soru önergesinde bulunamazdı, kimsenin serbest kürsü ve mahkeme dışında izinsiz konuşmasına izin verilmedi, tüm düzensiz oylamalar kaldırıldı, çoğunluğun ortak kanısıyla gizli oylamaya karar verildi ve onlardan çıkan kararnameler Roma Senatosu ve halkının kutsal adıyla yayımlandı. Düzenin kurulması kademeli olarak özgürlüğün yok oluşu ile bağlantılı olduğundan bu yönetim teorisinin daimî ve değişmez pratiğe indirgendiği bir dönemi saptamak çok kolay olmayacaktı. Ancak bin beş yüz seksen yılda antik yasalar bir araya getirilmiş ve üç kitap halinde düzenlenmişti XIII. Gregorius'un papalığında onun iz-

92. İle birlikte anlamına gelen yardımcılar. (ç. n.)
93. *Prior*: Latince önde gelen anlamına gelir, bu birliklerin şefleri de *caporioni* adıyla anılmıştır. (ç. n.)

niyle mevcut kullanıma uyarlandı:[94] bu medeni ve cezai kanunlar şehrin çağdaş yasasıdır, halk meclisleri tarafından ortadan kaldırılmışsa da yabancı bir senatör ve üç koruyucu memurla hâlâ Capitolinus sarayındadır.[95] Caesar'ların politikaları papalar tarafından tekrarlandı ve Roma piskoposu ruhani monarşisini sürdürdüğü gibi dünyevi gücüyle hüküm sürerken cumhuriyet biçimini sürdürür gibi göründü.

Porcari Komplosu (9 Ocak 1453)

Zamanların olağanüstü karakterlere uygun olması ve Cromwell ya da Retz'in dehasının belirsizlik içinde sona erebileceği apaçık bir gerçektir. Rienzi'nin siyasi coşkusu onu tahta çıkardı fakat aynı coşku gelecek yüzyılda taklitçisini darağacına götürdü. Doğuştan soylu olan Stefano Porcari'nin itibarı temiz, diliyse belagat yeteneğiyle silahlanmış, zihni de bilgiyle aydınlanmıştı. Kaba bir hırs gayesinden öte ülkesini özgürleştirmeyi ve adını ölümsüzleştirmeyi çok istiyordu. Rahiplerin egemenliği özgür bir ruhta nefret uyandırır, Constantinos'un lütfunun hikâyesi ya da sahtekârlığı hakkındaki en son bilgiler her türlü tereddüdü ortadan kaldırdı. Petrarca şimdi İtalyanların kâhiniydi ve Porcari, bu Roma vatanseverinin ve kahramanının anlatıldığı ode'yi sık sık okudu ve kâhin ozanın kehanetlerini kendine uyguladı. Halkın duygularıyla ilk defa buluşması IV.

94. *Statuta alm Urbis Rom Auctoritate S. D. N. Gregorii XIII Pont. Max. a Senatu Populoque Rom. reformata et edita. Romae, 1580, in folio.* Antik dönemin modası geçmiş ve muhalif yasaları beş kitaba dağıtıldı Hukukçu ve klasikçi olan antikacı Lucas Paetus'un modern *Tribonian* olarak atandı. Yine de, özgürlük ve barbarlık kabukları soyulmamış eski kanundan dolayı pişmanım.
95. Benim zamanımda (1765) ve M. Grosley'de (Observations sur l'Italie. c. II. s. 361) Roma senatörü, asil bir İsveçli olan ve Katolik inancının sonradan kabul eden M. Bielke'ydi. Papa'nın senatörü ve konservatörü atama hakkı yasada beyan edilmekten çok ima edilmişti.

Eugenius'un cenaze töreninde oldu, dikkatle hazırladığı konuşmasında Romalılara özgürlük ve silahlanma çağrısında bulundu, halk Porcari'yi kilise ve devlet için yalvaran sıkı bir taraftar tarafından cevap verilip konuşması bölünene kadar zevkle dinledi. Her yasaya göre kışkırtıcı hatip vatan hainliği ile suçlandı fakat ona merhamet ve saygıyla bakan yardımsever yeni papa onu onurlu bir görevle vatansever bir dosta dönüştürmeye çalıştı. İnatçı Romalı, Avignon'dan artan ünü ve gayretiyle döndü, ilk fırsatta Navona Meydanı'ndaki oyunlarda, bazı çocukların ve tamircilerin sıradan tartışmalarını halkın genel bir isyanına çevirmeye çalıştı. Yine de iyiliksever Nicolaus hayatının hatasını kabul etmeye gönülsüzdü, hain Bologna'daki iğfal alanlarından desteğinin karşılığı olarak cömert ödenek ve her gün şehrin yöneticisine kendisini takdim etme zorunluluğuyla uzaklaştırıldı. Ancak Porcari, genç Brutus'ten tiranlara güven ve minnettarlık duymaması gerektiğini öğrenmişti. Keyfî verilen bir hükme karşı sürgün edildiği ilan edildi ve yavaş yavaş bir grup ve bir komplo kuruldu, cesur bir genç olan yeğeni bir grup gönüllüyü bir araya getirdi ve belirlenen bir akşam onun evinde cumhuriyetin dostları için bir ziyafet hazırlandı. Bologna'dan kaçan liderleri, onların karşısına mor ve altın renkli bir elbise içinde çıktı; sesi, yüzü ve hareketleri yaşamını ya da ölümünü şanlı davaya adayan bir adamı meydana getirdi. Üzerinde çalıştığı söylevinde girişimlerinin amaçları, sebepleri Roma adı ve özgürlüğü, dinî tiranlığın kibri ve tembelliği, vatandaşların doğrudan ya da dolaylı rızaları, üç yüz asker ve uzun süredir silahla ya da eziyetle çalıştırılan dört yüz sürgün, kılıçlarıyla üstünlük kurmak için intikam izni ve zaferlerinin karşılığı olarak milyonlarca duka hakkında bilgi verdi. Ertesi gün düzenlenen Epiphaneia bayramında, Aziz Petrus'un kapılarının ya da sunağının önünde papayı ve kardinallerini ele geçirmek (söylediğine göre) kolay olacaktı. Hemen

öldürülecekleri tehdidi ile kaleyi teslim etmeye zorlamak, boş olan Capitolinus'a tırmanıp alarm çanını çalmak, halk meclisinde Antik Roma Cumhuriyeti'ni yeniden sağlamak için Aziz Angelo duvarlarının altında onları zincire vurup götüreceklerdi. Zafer kazanmayı düşünürken çoktan ihanete uğramıştı. Senatör güçlü muhafızlarla evini kuşattı, Porcari'nin yeğeni kalabalığın arasından kaçtı ancak talihsiz Stefano cezalandırıldı. Uygulanmasına üç saat kala planlarının düşmanları tarafından tahmin edilmesi yüzünden acı çekiyordu. Böyle apaçık ve tekrarlanan bir suçun ardından Nicolaus'un merhameti bile sessiz kaldı. Porcari ve dokuz suç ortağı dinsel törenlerden yararlanmadan idam edildi. Papa sarayının lanetlemeleri ve korkularının arasında Romalılar, ülkelerinin bu şehitlerine acıdılar hatta neredeyse onları alkışladılar.[96] Fakat onların alkışları sessiz, acımaları etkisizdi, özgürlüklerinin soyu sonsuza kadar yok oldu. O zamandan beri taht boş kalınca ya da ekmek kıtlığında ayaklandılarsa da bu tür tesadüfi kargaşalar en sefil köleliğin ortasında bile bulunabilir.

Roma Soylularının Son Kargaşaları

Ancak anlaşmazlıkların meydana getirdiği soyluların bağımsızlıkları, birliğe dayandırılması gereken halk özgürlüğünden sağ çıktı. Roma baronları uzun süredir yağma ve baskı ayrıcalıklarını sürdürüyordu, evleri bir kale ve sığınaktı. Kanuna karşı koru-

96. Machiavelli'nin (*Istoria Florentina*, L, VI; *Opere*, c. I, s. 210, 211, baskı Londra, 1747, 4to) ilginç ama özet anlatımının yanı sıra Porcari komplosu Stephen Infessura'nın günlüğünde (*Rer. Ital.*, c. III, kısım II, s. 1134, 1135) ve Leo Baptista Alberti (*Rer. Ital.*, c. XXV, s. 609-614) tarafından ayrı bir risalede nakledilmişti. Bir saray mensubu ile vatandaşın tarzını ve duygularını karşılaştırmak eğlencelidir. "*Facinus profecto quo ... neque periculo horribilius, neque audaciâ detestabilius, neque crudelitate tetrius, a quoquam perditissimo uspiam excogitatum sit ... Perdette la vita quell' huomo da bene, e amatore dello bene e libertà di Roma.*"

dukları haydut ve suçlu çetesi bu misafirperverliklerinin karşılığını kılıç ve hançerleriyle hizmet ederek ödedi. Papaların ya da yeğenlerinin kişisel çıkarları bazen onları bu yerel kavgalara dâhil etti. V. Sixtus'un egemenliği altında Roma'nın dikkati rakip ailelerin çatışmaları ve kuşatmalarıyla dağıldı. Colonna ailesinden bir başkâtibin evi yakıldıktan sonra işkence görmüş ve kafası kesilmişti ve onun tutsak arkadaşı Savelli, galip Ursini'ye destek verenlere eşlik etmeyi reddettiği için oracıkta öldürüldü.[97] Ancak papalar artık Vatikan'da korkmuyorlardı, tebaalarının itaatini istemek için kararlılıkları ve onlara emretme güçleri de vardı. Bu taraflı kargaşayı gören yabancılar basit vergilere ve dinî devletin bilgece yönetimine hayran kaldı.[98]

Papaların Roma'nın Mutlak Hâkimiyetini Ele Geçirmeleri (1500 ve sonrası)

Vatikan'ın ruhani tehditleri fikirlerin gücüne dayanır ve bu fikrin yerine akıl ya da tutku geçerse ses kendini havada boş boş sallanırken bulur, çaresiz rahip ise soylu ya da *plebs* düşmanlarının acımasız şiddetine maruz kalır. Ancak onlar Avignon'dan döndükten sonra Aziz Petrus'un anahtarları Aziz Paulus'un kılıcıyla korunuyordu. Roma, ele geçirilemez bir kale tarafından

97. VI. Sixtus'un tarafgirliğiyle daha da alevlenen Roma kargaşaları, Stephen Infessura ve isimsiz bir vatandaş ve iki seyircinin günlüklerinde ortaya çıkar. 1484 yılının sorunları ve başkâtip Colonna'nın ölümü için bkz. c. III, kısım II, s. 1083, 1158.

98. "*Est toute la terre de l'église troublée pour cette partialité* (*des Colonnes et des Ursins*) *come nous dirions Luce et Grammont, ou en Hollande Houc et Caballan; et quand ce ne seroit ce différend la terre de l'église seroit la plus heureuse habitation pour les sujets qui soit dans toute le monde* (*car ils ne payent ni tailles ni guères autres choses,*) *et seroient toujours bien conduits,* (*car toujours les papes sont sages et bien consellies*) *mais très souvent en advient de grands et cruels meurtres et pilleries.*"

yönetiliyordu, toplar halk isyanlarına karşı kullanılan güçlü makinelerdi, atlı ve piyade birlikleri papanın sancağı altında toplandı. Bol miktarda olan gelirleri yeni savaş imkânlarını destekledi. Etki alanının geniş olması yüzünden isyankâr bir şehri, düşmanlarından ve sadık tebaasından oluşan birlikle yıkabilirdi.[99] Ferrara ve Urbine dukalıklarının birleşmesinden itibaren Akdeniz'den Adriyatik'e, Napoli sınırlarından Po kıyılarına kadar genişledi, on altıncı yüzyılın başlarında bu geniş ve verimli ülkenin büyük bir kısmı Roma papazlarının yasal dayanaklarını ve dünyevi egemenliğini kabul etti. Onların talepleri karanlık çağa özgün ve efsanevi bağışlarından kolayca çıkarılmıştı, nihai yerleşimlerinin ardışık adımları, VI. Aleksander'in suçları, II. Iulius'un askerî operasyonları, X. Leo'nun dönemin soylu tarihçilerinin kalemi tarafından süslenerek anlatılan özgürlükçü politikaları bizi İtalya'nın hatta Avrupa'nın işleriyle daha fazla meşgul edecekti.[100] VIII. Charles'ın seferine kadar fetihlerinin ilk dönemlerinde papalar, askeri güçleri kendilerine eş ya da kendilerinden zayıf olan komşu prenslerle ya da devletlerle yapılan mücadelelerinde daha başarılı sayılabilirlerdi. Fakat Fransa, Germania ve İspanya monarşileri İtalya'nın egemenliği için devasa silahlarla mücadele eder etmez eksik güçlerini yetenekleriyle gidermeye çalıştılar. Alplerin ötesinde barbarları takip etmenin artan beklentileri ve sonsuz umutlarında savaşlar ve antlaşmalardan oluşan labirentte

99. V. Sixtus'un ekonomî yönetimi ile dinî devletin geliri iki buçuk milyon Roma *crown*'una yükseltildi (*Vita.*, c. II, s. 291-296), böylece düzenli askerî birlik kuruldu, bu sayede VIII. Clemens üç bin süvari ve yirmi bin piyade ile birlikte Ferrara Dükalığı'nı bir ayda istila edebildi (c. III, s. 64). O zamandan beri (1597) papalık birlikleri bereket versin ki azaldı ancak gelirde bir miktar nominal artış sağlamış olmalı.

100. Özellikle Guicciardini'nin genel tarihinde ve Machiavelli'nin ise Floransa tarihinde, *Prens*'inde ve politik söylemlerinde yer almıştır. Bunlar, değerli halefleri olan Fra Paolo ve Davila ile birlikte günümüzde İskoçya'da ortaya çıkan İtalya'nın kendisiyle ödüllendirme tartışmalarına kadar modern dilin ilk tarihçileri olarak haklı olarak saygı gördü.

gizlendiler. Vatikan'ın güzel dengesi V. Charles bayrağı altında birleşen kuzey ve batının askerleri tarafından sık sık bozuldu. VII. Clemens'in zayıf ve istikrarsız politikası, egemenliğini ve kişiliğini fatihe karşı korunmasız bıraktı. Roma yedi ay boyunca Gotlar ve Vandallardan daha acımasız ve açgözlü olan kanunsuz bir ordunun ellerine terk edildi.[101] Bu ciddi dersten sonra papalar, hemen hemen tatmin ettikleri hırslarını sınırlandırdı. Ortak ailenin karakterini devam ettirdiler, İsa'nın vekiliyle Türk sultanının aynı anda Napoli kralına karşı silahlandığı aceleci bir mücadele dışında tüm saldırgan düşmanlıklardan uzak durdular.[102] Fransa ve Germania en sonunda savaş alanından çekildi; Milano, Napoli, Sicilya, Sardunya ve Toskana'nın sahil kıyısı İspanyollar tarafından kesin olarak ele geçirildi. On altıncı yüzyılın ortasından on sekizinci yüzyılın başına kadar neredeyse hiç karışıklık yaşanmadan devam eden barış ve güvenin sürdürülmesi onların tek amaçları oldu. Vatikan, Katolik kralın dinî politikaları tarafından kontrol edildi ve korundu, önyargılar ve çıkarları doğrultusunda her tartışmada halka karşı kralı desteklemeye istekliydi. Komşu devletlerden, özgürlük dostlarından ve kanun düşmanlarından elde ettikleri teşvik, yardım ve himaye yerine despotizmin demir çemberi tarafından dört bir yandan kuşatılmıştı. Uzun süren boyun eğiş ve eğitim Roma halkının ve soylularının kavgacı ruhunu bastırdı. Baronlar atalarının silahlarını ve gruplaşmalarını unuttu ve farkına varmadan yönetimin ve lüksün köleleri oldular. Mülk sahiplerini ve destekçile-

101. Gotların kuşatma tarihinde, barbarları V. Charles'ın tebaasıyla karşılaştırdım (c. III, s. 289, 290). Tatar fatihlerindeki gibi, çalışmamın sonucuna ulaşmaya daha az umudum olduğu için daha az endişeye kapıldım.

102. Papa Caraffa'nın, IV. Paulus, hırsı ve zayıf mücadeleleri Thuanus (L, XVI-XVIII) ve Giannone'de (c. IV, s. 149-163) görülebilir. Katolik bağnazlar II. Philip ve Alva dükü, Roma hükümdarının İsa'nın vekilliğinden ayrıldığını ileri sürer. Ancak zaferini kutsayan kutsal karakteri, onun mağlubiyetini korumak için hoşgörüyle uygulandı.

rini korumak yerine onların mülklerinin ürünleri efendilerinin gücünü azaltıp zevklerini arttıran kişisel harcamalarla tüketildi.[103] Colonna ve Ursini aileleri evlerini ve şapellerini süsleme konusunda birbirleriyle yarıştı, onların kadim ihtişamı ani bir zenginleşmeyle papalık ailelerinkiyle yarıştı ya da onları geçti. Roma'da artık özgürlük ve anlaşmazlık sesleri duyulmuyordu, taşkınca akan bir nehrin köpürmesi yerine sakin ve durgun bir göl köleliğin ve tembelliğin görüntüsünü yansıtıyordu.

KİLİSE DEVLETİ

Bir Hristiyan filozof ve vatansever[104] ruhban sınıfının dünyevi krallığı tarafından aynı ölçüde utandırılacaktı ve Roma'nın yerel ihtişamı, *consul*'lerinin anıları ve zaferleri kölelik hissini körüklüyor, utancını ağırlaştırıyor gibi görünebilir. Dinî yönetimin erdemlerini ve kusurlarını sakin bir şekilde ölçüp tartarsak, bir azınlığın tehlikesi, gençlik coşkusu, lüks ihtiyaçların masrafları ve savaş felaketleri haricinde ılımlı, düzgün ve huzurlu bir sistem olarak mevcut durum övülebilir. Fakat bu avantajların sık sık, belki yedi yılda bir, nadir olarak doğduğu ülkenin vatandaşı olan bir hükümdar tarafından dengesi bozuldu. Altmışındaki devlet adamının *taze* saltanatı, yaşamı ve yetenekleri azalırken geçici hükümdarlığındaki çalışmaları başarı umudundan ve mirasçısı olan bir çocuktan yoksundur. Eğitim ve hayat tarzı akla, insan-

103. Davranış ve masraflardaki bu kademeli değişim, en yararlı etkilerin en ortalama ve en bencil sebeplerden kaynaklandığını belki de çok ciddi bir şekilde kanıtlayan Dr. Adam Smith (*Wealth of Nations*, c. I, 495-504) tarafından takdire şayan bir şekilde açıklanmaktadır.

104. Hume (*Hist. of England*, c. I, s. 389) sivil ve dinî güçlerin aynı kişide birleştirilirse, dünyevi karakter her zaman baskın olacağından hükümdar ya da başrahip olarak isimlendirilip isimlendirilmemesinin küçük bir fark olacağı konusunda çok aceleyle karara varmıştır.

lığa ve özgürlüğe ters olan başarılı aday kiliseden hatta manastırdan alınır. Kölelik inancının kısıtlamalarında saçma olsa da tüm rezilliklere büyük saygı duymayı, akıllı bir varlığın saygısını hak eden ne olursa olsun her şeyi küçümsemeyi, hataları suçmuşçasına cezalandırmayı, çile çekmeyi ödüllendirmeyi, bekârlığı tüm erdemlerin ilki olarak görmeyi, azizlerin kütüklerini[105] Roma kahramanlarının ve Atina bilginlerinin üzerinde bir yere yerleştirmeyi, dua kitabını ve haç figürünü saban ve dokuma tezgâhından daha yararlı şeyler olduğunu düşünmeyi öğrendi. Papalık elçisi görevinde veya kardinal rütbesinde dünya hakkında biraz bilgiler edinebilir ancak ilkel bir şaibe zihnine ve davranışlarına yapışacak, çalışmalarından ve deneyimlerinden belki de mesleğinin gizemlerinden şüphelenecektir ancak bu papalık sanatçısı öğrettiği bağnazlığın bir kısmını özümseyecektir.

V. Sixtus (1585-1590)

V. Sixtus'un dehası[106] Fransisken manastırının kasvetinden fırladı. Beş yıl süren hükümdarlığı döneminde kanun kaçaklarını ve haydutları yok etti, Roma'daki *kâfir* tapınaklarını ortadan kaldırdı,[107] bir donanma gücü ve askerî güç oluşturdu, antik dö-

105. Bir Protestan, Aziz Francis veya Aziz Dominic'in değersiz tercihini küçümseyebilir ancak havari Aziz Petrus ve Aziz Paulus'un heykellerini Traianus ve Antoninus'un boş sütunlarına yerleştiren V. Sixtus'un gayretini veya kararını düşüncesizlikle suçlamaz.

106. İtalyan gezgin Gregorio Leti, bereketli ve eğlenceli bir eser *olan Vita di Sisto-Quinto*'yu verdi (Amstel. 1721, 3 cilt 12mo) ancak mutlak güvenimizi sağlamaz. Yine de insanın karakteri ve başlıca olaylar, Spondanus ve Muratori'nin (MS 1585-1590) yıllıkları ve büyük Thuanus'un çağdaş tarihi (L, LXXXII, b. 1, 2; L, LXXXIV, b. 10; L, C, b. 8.) tarafından desteklenmektedir

107. Bu ayrıcalıklı *quartieri* veya *franchises* yerleri, Roma soylularından yabancı vekiller/vaizler tarafından kabul edildi. *abominandum et detestandum franchitiarum hujusmodi nomen* II. Iulius tarafından bir zamanlar kaldırılmıştı ve V. Sixtus'tan sonra tekrar ortaya çıktılar. 1687'de, elçisi Marki de Lavardin'i

nem anıtlarını restore etti ve onlara imrendi, cömert bir faydalanma ve gelirlerinde büyük bir artış sağladıktan sonra Aziz Angelo Kalesi'ne beş milyon kron bıraktı. Ancak adaleti zulümle kirletildi, faaliyetleri fetih hırsı tarafından yönlendirildi. Ölümünden sonra suistimaller tekrar canlandı, hazine çarçur edildi, gelecek nesiller yirmi beş yeni vergi yükü ve rüşvetçi makamlarla baş başa kaldı. Ölümünden sonra heykeli, nankör ya da kırgın bir halk tarafından yıkıldı.[108] V. Sixtus'un yabani ve kendine özgü karakteri pontiff'ler arasında tektir, dünyevi yönetimlerinin ilkeleri ve etkileri din yönetiminin sanat ve felsefe, tarım ve ticaret, zenginlik ve nüfus gibi konularındaki olumlu ve karşılaştırmalı görüşlerinden elde edilebilir. Kendi adıma bu son anlardan tüm insanlıkla iyilik içinde ayrılmak dileğindeyim, Roma'nın ruhban sınıfını ve papasını gücendirmeye niyetli değilim.[109]

---

haksız iddiasını sürdürmek ve Capitolinus'un kalbinde Papa XI. Innocentius'u aşağılamak için silahlı güçler, subaylar ve hizmetlilerle gönderen XIV. Louis'in adaletini ve yüceliğini anlayamıyorum (*Vita di Sisto V,* c. III, s. 260-278; Muratori, *Annali d'Italia*, c. XV. s. 494-496 ve Voltaire, *Siecle de Louis XIV.*, c. I, b. 14, s. 58, 59).

108. Bu hakaret bir kararname olarak mermer üzerine yazılmış ve Capitol'e yerleştirilmişti. Sade bir yiğitlik ve özgürlük tarzında ifade edilir: *Si quis, sive privatus, sive magistratum gerens de collocandâ vivo pontifici statuâ mentionem facere ausit, legitimo S. P. Q. R. decreto in perpetuum infamis et publicorum munerum expers esto. MDXC. mense Augusto*, (*Vita di Sisto V.*, c. III. s. 469). Bu kararnamenin hâlâ göründüğüne inanıyorum ve bir heykeli hak eden her hükümdarın yasaklamayı kendi dayatması gerektiğini biliyorum.

109. Kilise, İtalya ve Hristiyan dünyasının tarihçeleri, şu anda sonuçlandırdığım bölüme katkıda bulundular. Papaların orijinal yaşam öykülerinde, sık sık Roma şehrini ve cumhuriyetini keşfediyoruz: 14. ve 15. yüzyılların olayları, dikkatle incelediğim kırsal ve yerli kroniklerde korunur ve zamana göre yeniden özetlenecektir.

1. Monaldeschi (Ludovici Boncomitis) *Fragmenta Annalium Roman.* MS 1328, Muratori *Scriptiores Rerum Italicarum*, c. XII, s. 525. *N. B.* Bu parçanın güvenilirliğine yazarın 115 yaşında kendi ölümünü ilişkilendirdiği ekleme zarar vermiştir.

2. *Fragmenta Historiae Romanae* (vulgo Thomas Fortifioccae), *Romana Dialecto Vulgari* (MS 1327-1354; Muratori, *Antiquitat. Medii Aevi Italiae*, c. III, s. 247-548); Rienzi tarihinin güvenilir temelleri.

3. Delphini (Gentilis) *Diarium Romanum* (MS 1370-1410), *Rerum Italicarum*, c. II, kısım II, s. 846.
4. Antonii (Petri) *Diarium Rom* (MS 1404-1417), c. XXIV, s. 699.
5. Petroni (Pauli) *Miscellanea Historica Romana* (MS 1433-1446), c. XXIV, s. 1101.
6. Volaterrani (Jacob). *Diarium Rom.* (MS 1472-1484), c. XXIII. s. 81.
7. *Anonymi Diarium Urbis Romae* (MS 1481-1492), c. III, kısım II, s. 1069.
8. Infessurae (Stephani) *Diarium Romanum* (MS 1294 ya da 1378-1494), c. III, kısım II, s. 1109.
9. Historia Arcana Alexandri VI. sive Excerpta ex Diario Joh. Burcardi (MS 1492-1503), edita a Godefr. Gulielm. Leibnizio, Hanover, 697, 4to. Büyük ve değerli *Burcard* dergisi, İtalya ve Fransa'nın farklı kütüphanelerindeki el yazmalarından tamamlanabilir (*M. de Foncemagne*, içinde: *Mémoires de l'Acad. des Inscrip.*, c. XXVII, s. 597-606). Sonuncusu hariç, tüm bu parçalar ve günlükler, İtalya tarihindeki rehberim ve ustam Muratori'nin koleksiyonlarına eklenmiştir. Ülkesi ve kamuoyu, bu konuda aşağıdaki çalışmalar için kendisine borçludur: **1.** *Rerum Italicarum Scriptores* (MS 500-1500), *quorum potissima pars nunc primum in lucem prodit* vd. 28 cilt, *folio*, Milan, 1723-1738, 1751. Bir yığın kronolojik ve alfabetik tablo, hâlâ düzensiz ve kusurlu bir durumda olan bu büyük çalışmanın anahtarı olarak aranmaktadır. **2.** *Antiquitates Italiæ Medii Aevi*„ 6 cilt, *folio*, Milan, 1738-1743, 75 ilginç tezde, daha karanlık çağların İtalyanlarının, tüzüklerin, kroniklerin vs. büyük bir takviyesi ile görgü, hükümet, din vb. konular yer almaktadır. **3.** *Dissertazioni sopra le Antiquita Italiane*, 3 cilt, *4to*, Milano, 1751, yazarın, eski eserlerin Latin metniyle aynı güvenle alıntılanabilen ücretsiz bir sürümü. **4.** *Annali d'Italia*, 18 cilt *octavo*, Milan, 1753-1756, Mesih'in doğumundan 18. yüzyılın ortalarına kadar İtalya tarihinin kuru, doğru ve yararlı bir özeti. **5.** *Dell' Antichita Estense ed Italiane*, 2 cilt, *folio*, Modena, 1717, 1740. Brunswick krallarımızın atası olan bu ünlü ırkın tarihinde, eleştirmen tabiiyetinin sadakati veya minnettarlığıyla baştan çıkarılmıyor. Muratori, tüm eserlerinde, Katolik bir rahibin önyargılarının ötesine geçmeyi arzulayan gayretli ve çalışkan bir yazar olduğunu kanıtlıyor. 1672 yılında doğdu ve Milano ve Modena kütüphanelerinde yaklaşık 60 yıl geçirdikten sonra 1750 yılında öldü (*Vita del Proposto Ludovico Antonio Muratori*, yeğeni ve takipçisi Gian Francesco Soli Muratori, Venedik, 1756, *4to*).

LXXI. BÖLÜM

On Beşinci Yüzyılda
Roma Kalıntılarının Görünümü

Çöküşün ve Yıkılmanın Dört Sebebi

Colosseum Örneği

Kentin Onarımı

Yapılan Tüm Çalışmaların Sonucu

(M. S. 1332-1430)

Poggio'nun Capitolinus Tepesi'ndeki İncelemeleri ve Söylemi (1430)

Papa IV. Eugenius'un son günlerinde hizmetkârlarından ikisi olan; bilgin Poggio[1] ve bir arkadaşı Capitolinus Tepesi'ne çıktı, tapınağın kalıntıları ve sütunları arasına yaslandılar ve bu hâkim noktadan ıssızlığın geniş ve çeşitli görüntüsünü seyrettiler.[2] Ne insanları (adamları) ne de onların en gururlu işlerini ayırmayan imparatorlukları ve şehirleri ortak mezara gömen bu yer ve objeler, talihin değişikliklerini değerlendirebilecek geniş alan sağladı ve önceki azametine oranla Roma'nın yıkılışının daha korkunç ve daha içler acıklı olduğu kabul edildi."Roma'nın ilk ortaya çıktığı en eski çağlardan, Euandros'un Troas'ın[3] yabancısını karşıladığı en eski çağdan itibaren, ilkel durumu Vergilius'un düşüncesiyle tasvir edildi. Tarpeia Kayası o zaman yabani ve kimsesiz bir çalılıktı, şairin zamanında tapınak, altın bir çatıyla taçlandırıldı, tapınak yıkıldı, altın yağmalandı, felek çarkı dönüşünü tamamladı ve kutsal yer tekrar çalılık ve dikenlerle çirkinleşti. Üzerinde oturduğumuz Capitolinus Tepesi eskiden

1. Poggio'nun döneminden, karakterinden ve yazılarından daha önce (bölüm 65, not. 51,52) bahsetmiştim. Özellikle talih/servet çeşitliliği hakkında zarif ahlaki öğütleri dikkat çeker.

2. *Consedimus in ipsis Tarpeiae arcis ruinis, pone ingens portae cujusdam, ut puto, templi, marmoreum limen, plurimasque passim confractas columnas, unde magnâ ex parte prospectus urbis patet* (s. 5.).

3. Aeneis VIII. 97-369. Çok ustaca başlatılan ve zarif bir şekilde bitirilen bu antik tablo bir Roma yerlisi için oldukça ilgi çekici olmalıydı önceki çalışmalarımız da Romalının duygularına sempati duymamızı sağlıyor.

Roma İmparatorluğu'nun merkezi, yeryüzünün kalesi, kralların korkusuydu; birçok zaferin adımlarıyla tanımlanmış, birçok ulusun ganimet ve haraçlarıyla zenginleşmişti. Dünyanın bu manzarası nasıl yıkıldı! Nasıl değişti! Nasıl bozuldu! Zafer yolu asma yapraklarıyla nasıl tıkandı, senatörlerin senatoda oturdukları sıraları gübre yığını ile nasıl gizlendi. Gözlerinizi Palatium Tepesine çevirin, Nero'nun sarayının revaklarını, mermer tiyatronun biçimsiz ve kocaman kalıntılarında, dikilitaşlarda, devasa heykelleri arasında arayın. Şehrin diğer tepelerini inceleyin, boş alanlar kalıntılar ve bahçeler ile bölünür. Roma halkını, yasalarını çıkarmak ve *magistratus*'larını seçmek için toplandığı Forum artık saksı bitkilerinin yetiştirilmesi için kapatılmış ya da domuz ve bizonların salınması için açılmıştır. Sonsuza kadar ayakta kalmaları için yapılmış kamu binaları ve özel mülkler, kudretli bir devin uzuvları gibi bitkin, çıplak ve kırık bir şekilde yatıyor. Kaderin ve zamanın yaralarından kurtulan muazzam eserlerin kalıntıları daha görünürdür."[4]

Kalıntıları Tanımlaması

Bu kalıntılar, gözlerini efsanevi anıtlardan onların klasik hurafelerine çeviren ilk kişilerden biri olan Poggio tarafından özenle tasvir edilmiştir.[5] **1.** Köprü, kemer, mezar ve Cestius piramidinin yanında, cumhuriyet döneminde Catullus'un ünü ve cömertliğiyle kaydedilen Capitolinus'un tuz ambarlarının çift tonozlarını ayırt etmişti. **2.** Pantheon'un mükemmel formundan Vespasianus tarafından iç savaş ve Yahudi zaferi sonrasın-

4. *Capitolium adeo....immutatum ut vineae in senatorum subellia successerint, stercorum ac purgamentorum receptaculum factum. Respice ad Palatinum montem....vasta rudera ....caeteroscolles perlustra omnia vacua aedificiis, ruinis vineisque oppleta conspicies* (Poggio, *de Varietat. Fortunae* s. 21.)
5. Bkz. Poggio s. 8-22.

da yaptırılan *Templum Pacis*'in (Barış Tapınağı) üç kemeri ve mermer kolonlarına kadar on bir tapınak çeşitli açılardan görünüyordu. **3**. Aceleyle tanımladığı Yedi *thermae* ya da halk hamamının sayılarından hiçbiri bölgelere yayılımı ve kullanımını belirtebilmek için yeterli değildi. Fakat bunlardan Diocletianus ve Antoninus Caracalla'nınkileri kurucularının onurlu unvanlarını hâlâ muhafaza eder ve onların sağlamlığı, ölçüleri, mermerlerin çeşitliliği, sütunların boyutları ve çokluğu, emek ve maliyetlerini fayda ve önemleriyle karşılaştırıp gözlemleyen meraklı seyircileri şaşırtmıştır. Constantinos'un, Alexander'in, Domitianus'un ya da daha doğrusu Titus'un hamamlarından belki biraz kalıntı bulunabilir. **4**. Titus'un, Severus'un, Constantinos'un zafer takıları yapı ve yazıt olarak bütündü. Düşen bir parça Traianus'un adıyla onurlandırılmıştı. *Via Flaminia*'da (Flaminia Yolu) hâlâ var olan iki kemer Faustina ve Gallienus'un kötü anısına atfedilmiştir. **5**. Colosseum şaşkınlığından sonra Poggio büyük ihtimalle tuğladan yapılmış daha küçük amfiteatrı gözden kaçırdı, muhtemelen *praetoriani* ordugâhıydı.[6] Marcellus ve Pompeius tiyatroları büyük ölçüde kamu ve özel binalar tarafından işgal edildi ve Circus, Agonalis ve Maximus'ta durumdan ve şekilden biraz daha fazlası incelenebilirdi. **6**. Traianus ve Antoninus sütunları hâlâ ayaktaydı ancak Mısır dikilitaşları kırılmış ya da toprağa gömülmüştü. Tanrıların ve kahramanların halkının sanat ustalığı, pirinçten yapılmış altın yaldızlı bir atlı figürüne ve en göze çarpanları Phidias ve Praxiteles'in iki atlı heykeli olan birkaç mermer heykelle sınırlanmıştı. **7**. Augustus ve Hadrianus'un mozoleleri veya mezarları tamamen kaybolamazdı ama Augustus'unki âdeta yeryüzündeki bir höyük gibi görünüyordu, Hadrianus'unki ise Aziz Angelo Kalesi olarak sonradan bir isim

6. Augustus dönemine kadar Roma şehrinde askerî garnizon bulunmazdı, Augustus daimî muhafız alayı olan, *pratetorian* muhafızlarını kurdu ve Roma'da konuşlandırdı. (ç. n.)

ve modern kale görünümünü almıştı. Antik kentin bu gibi bazı ayrı ve isimsiz sütunlarının eklenmesiyle, on millik alana konuşlandırılmış, üç yüz yetmiş dokuz küçük kule (taret) içeren ve şehrin içine on üç kapı açılan surlarda yeni yapıların izleri tespit edilebilmektedir.

Roma'nın Zamanla Zayıflaması

Bu melankolik tablo Batı İmparatorluğu'nun ve İtalya'nın Got Krallığı'nın yıkılmasından dokuz yüz yıl sonra çizilmişti. Sanat ve zenginliğin Tiber kıyılarından göç ettiği uzun sıkıntı ve karışıklık dönemi, şehri restore etmek ve güzelleştirmek için yetersiz bir dönemdi. Eğer ilerleme yoksa beşerî olan her şey daha da kötüleşirdi ve birbirini takip eden her çağ bu antik eserlerin yıkımını hızlandırmış olmalıydı. Her dönemde ve her yapıda gerilemenin hızını ölçmek ve anlamak sonsuz ve faydasız bir iş olacaktı. Genel sebepleri ve etkileri hakkında kısa bir sorgulama ortaya koyan iki gözlemle memnun olacağım. **1**. Poggio'nun dokunaklı yakınmalarından iki yüz yıl önce anonim bir yazar Roma'nın tasvirini yapmıştı.[7] Onun bilgisizliği aynı nesneleri garip ve olağanüstü isimlerle tekrarlayabilir. Ancak bu barbar topografın gözleri ve kulakları vardı, gözle görünebilir kalıntıları gözlemleyebildi, halkın geleneklerini dinleyebildi ve birçoğu Poggio'dan önce yok olan yedi tiyatro, on bir hamam,

7. Liber de Mirabilibus Romae ex Registro Nicolai Cardinalis de Amagonia in Bibliothecâ St. Isidori Armario IV., No. 69. Bu bilimsel tez bazı kısa ama yerinde notlarla Montfaucon tarafından yayınlandı (*Diarium Italicum*, s. 283-301) böylece kendi görüşlerini de aktarmış oldu. *Scriptor xiiimi. circiter saeculi, ut ibidem notatur; antiquariae rei imperitus et, ut ab illo aevo, rugis et anilibus fabellis refertus: sed, quia monumenta, quae iis temporibus Romae supererant pro modulo recenset, non parum inde lucis mutuabitur qu Romanis antiquitatibus indagandis operam navabit* (s. 283).

on iki kemer, on sekiz sarayı apaçık bir şekilde saydı. Görünüşe göre antik döneme ait birçok anıt son döneme kadar ayakta kaldı[8], yıkım ilkeleri on üçüncü ve on dördüncü yüzyılda güçlü ve devamlı artan bir enerji ile hareket etti. **2.** Aynı etkiler son üç asra da uygulanmalıdır ve Petrarca'nın ve on altıncı yüzyılın klasikçileri tarafından meşhur edilmiş Severus'un *Septemzonium*'unu[9] boşuna aramamalıyız. Roma yapıları hâlâ bir bütün halindeyken ilk darbe ne kadar ağır ve şiddetli olsa da kütlesinin sağlamlığıyla ve parçalarının uyumuyla direndi. En ufak bir dokunuş zaten düşmek üzere olan kemer ve sütun parçalarının çökmesine sebep olacaktı.

YIKIMIN DÖRT SEBEBİ

Gayretli bir araştırmadan sonra bin yıldan fazla süre boyunca etkisi devam eden Roma kalıntılarının yıkılmasının dört ilkesini anlayabildim. **I.** Zamanın ve doğanın verdiği hasarlar. **II.** Barbarların ve Hristiyanların düşmanca saldırıları. **III.** Malzemelerin kullanılması ve kötüye kullanılması. **IV.** Romalıların yerel çatışmaları.

I. İnsan becerisi, kısıtlı süreli varoluşundan daha kalıcı anıtlar inşa edebilir ancak bu anıtlar zamanının sonsuz döngüsünde tıpkı kendisi gibi kolayca bozulabilen ve kırılgan yapılardır, ha-

8. Pere Mabillon (Analecta, c. IV. s. 502) Roma'daki kiliseleri ve kutsal mekanları gezen anonim bir hacının XIII. Yüzyıldan önce bir zamanda kaybolan bazı yapılardan ve özellikle revaklardan bahseden (yazısını) yayınladı.
9. Septemzonium için bkz. *Memoires sur Petrarque* (c. I. s. 325), Donatus (s. 338), and Nardini, (s. 117, 414).
(Ç. n: *Septemzonium*, İmparator Septimius Severus tarafından yedi gök tanrı/tanrıçasına yaptırılmış yapı.)

yatı ve emekleri uçup giden anlar gibi değerlendirilmelidir ancak sade ve sağlam bir yapının ayakta kaldığı süreyi sınırlamak kolay değildir. Antik günlerin harikaları olan piramitler[10], antik zamanlara duyulan merakı cezbetti yüzlerce nesil sonbahar yaprakları (gibi) mezara düştü,[11] Firavunların, Ptolemaios'ların, Caesar'ların ve İslam'ın dört halifesinin ardından aynı piramitler Nil taşkınlarının üzerinde sarsılmaz bir şekilde dimdik ayaktalar. Çeşitli ve küçük parçalardan oluşan yapılar zarar görmeye ve yıkılmaya daha elverişlidir ve yangınlar, depremler, seller ve fırtınalar bunların sessizce akıp gitmesini çoğu kez hızlandırır. Hava ve yer kuşkusuz ki sarsılmıştır, Roma'nın azametli kuleleri bile temellerinden sarsıldı fakat yedi tepe, dünyanın büyük oyuklarına yerleştirilmiş gibi görünmüyordu, ne de şehir, hiçbir çağda, Antakya, Lizbon ve Lima'nın iklimindeki gibi asırlık eserleri birkaç dakika içinde toza çeviren doğal sarsıntılara maruz kalmadı. Ateş, ölümün ve yaşamın en güçlü faktörüdür. Hızla yayılan hasarlar sanayi ve insanlığın ihmaliyle tutuşmuş ve yayılmış olabilir ve Roma yıllıklarının her dönemi benzer felaketlerin tekrarları ile dikkat çekmiştir. Nero'nun hükümdarlığının suçu ve talihsizliği olan unutulmaz yangın felaketi altı ya da dokuz gün boyunca emsalsiz bir hiddetle devam etti.[12] Birbirine yakın ve çarpık sokaklardaki sayısız ev, alevler için sürekli yakıt sağlıyordu, yangın bittiğinde geriye on dört bölgeden

10. Diodorus Siculus (c. I. 1. I. 44, s. 72) piramitlerin 180. Olimpiyat Oyunlarından 1000 yıl mı yoksa 3400 yıl önce mi inşa edildiklerine karar veremediği için piramitler çok eski ve yaşı bilinmemektedir. Sir John Marsham'ın Mısır Hanedanlığı sınırlandırmasıyla piramitleri yaklaşık olarak İsa'dan 2000 yıl önce bir tarihe koymuştur (*Canon. Chronicus*, s. 47).

11. Glaukoos'un Ilias (İlyada) Destanındaki konuşmaları için bkz. (VI. 146). Bu doğal ama melankolik tasvir Homeros'a özgüdür.

12. M. des Vignoles'in (*Histoire Critique de la Republique des Lettres*, c. VIII. s. 47- 118, IX. s. 172-187) bilgileri ve eleştirileri Roma'nın MS. 19 Temmuz 64 yılındaki yangınına ardından da aynı yılın Kasım ayının 15nde Hristiyanlara yapılan zulme dayanıyor.

sadece dördü kaldı, üçü tamamen yok oldu yedisi de yıkılan binaların dumanından zarar gördü.[13] İmparatorluğun zirvesinde başkent küllerinden taze bir güzellikle yükseldi ancak telafisi olmayan kayıplarından, Hellen sanatından, zafer ödüllerinden, antik dönemlerin ilk ya da harika antlarından, eskilerin hatırlayarak üzüldüler. Sıkıntılı ve karışıklık dönemlerinde her yara ve ölümcül her çöküş telafi edilemezdi, zararlar devletin kamusal ilgisi ya da özel kişilerin faaliyetleriyle onarılamazdı. Yine de zayıflamış bir şehirden çok gelişmiş bir şehir için daha yıkıcı olmasının iki sebebi olabilir. **1.** Tuğla, kereste ve metal gibi yanıcı materyaller önce erir sonra yanar ancak alevler, çıplak duvarlar üzerinde ve dev kemerlerde zararsız ve etkisiz şekilde ve süslemelerine zarar vermeden ilerleyebilir. **2.** Halkın ve *plebs*lerin yerleşim alanlarında en sinsi kıvılcımın kolayca yangın felaketine dönüşebilir, büyük yapılar harabeye döner dönmez, birçok adanın yalnız ve güvenli hali gibi, direnmeye ya da yok oluşa terk edilir. Roma konumu itibariyle sık sık su baskınlarının tehlikesine de maruz kalmıştır. Tiber haricinde Apeninlerin her iki tarafından inen nehirler kısa ve düzensiz akarlar, yaz sıcağıyla suları azalar. İlkbaharda ve kışın karların erimesi ve yağmurların yağması ile suları çoğaldığından şiddetli sel baskınlarına sebep olur. Akıntı, ters rüzgârlarla denizden ittirilince (karaya doğru) derenin sıradan yatağı suyun ağırlığı karşısında yetersiz kalır ve kıyılardan yükselir. Sınırsız ve kontrolsüz şekilde komşu ülkele-

13. *Quippe in regiones quatuordecim Roma dividitur, quarum quatuor integrae manebant, tres solo tenus dejectae: septem reliquis pauca testorum vestigia supererant, lacera et semiusta.* Tacitus, onarılamaz durumdaki kayıpların arasında Servius Tullius'un Ay Tanrıçası Luna için yapılan tapınağı sayar mabet ve tapınak Euandros tarafından Hercules adına kutsanmış mabet ve sunağı, Iupiter Stator Tapınağı'nı, bir Romulus adağını, Numa Sarayı'nı ve Vesta cum Penatibus populi Romani'yi (Roma halkının hane içi tanrılarından olan Penates ile birlikte Vesta Tapınağı) sayar. Sonra üzülür*: opes tot victoriis quaesitae et Graecarum artium decora... multa quae seniores meminerant, quae reparari nequibant* (Annales XV. 40, 41).

rin ovalarını ve şehirlerini aşarlar. Kartacalılar karşısında kazanılan ilk zaferden sonra Tiber, normalin üzerinde yağan yağmurla yükseldi, önceki tüm yerlerin ve zamanların miktarını aşan su baskını Roma tepelerinin altında bulunan her binayı yok etti. Yeryüzünün çeşitliliğine göre aynı zarar farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır, yapılar ani etkiyle sürüklenmiş, çözünmüş ve selin süresine göre (zeminden) sarsılmıştı.[14] Augustus döneminde aynı felaket tekrar yaşandı, kuralsızca akan nehir kıyıdaki sarayları ve tapınakları alt üst etti[15] imparatorun yıkıntılarla dolan yatağı temizleme ve genişletme çabalarından sonra[16] haleflerinin dikkati benzer tehlike ve tasarılarla uygulandı. Tiber'i yeni kanallara ya da ona ait akarsulara dağıtma projesine batıl inançlar ya da bölgesel çıkarlarla karşı çıkıldı[17]; yine de kullanımı, gecikmiş ve eksik uygulamanın emeklerini ve maliyetini tazmin etmedi. Ne-

14. A. U. C. 507, *repentina subversio ipsius Romae praevenit triumphum Romanorum....diversae ignium aquarumque cladespene absumsere urbem Nam Tiberis insolitis auctus imbribus et ultra opinionem, vel diuturnitate vel maguitudine redundans omnia Romae aedificia in plano posita delevit. Diversae qualitate locorum ad unam convenere perniciem: quoniam et quae segniori inundatio tenuit madefacta dissolvit, et quae cursus torrentis invenit impulsa dejecit (Orosius, Hist.* L, IV, 11, s. 244, ed. Havercamp). Yine de pagan dünyasının felaketlerini abartmak Hristiyanlık savunucusu birinin planı ve çalışması olduğunu gözlemeyebiliriz.

15. *Vidimus flavum Tiberim, retortis*
Littore Etrusco violenter undis
Ire dejectum monumenta Regis
Templaque Vestae. (Horat., *Carm.* I, 2).
Numa Sarayı ve Vesta Tapınağı Horatius zamanında yıkılmış olsaydı Nero'nun yangınıyla yok olan bu yapılar *vetustissima* (eski, uzun zamandır ayakta duran) ve *incorrupta* (bozulmamış, yıkılmamış) lakaplarını zor elde ederdi.

16. *Ad coercendas inundationes alveum Tiberis laxavit, ac repurgavit, completum olim ruderibus, et aedificiorum prolapsionibus coarctatum,* (Suetonius, August. 30).

17. Tacitus (*Annales*, I. 79) İtalya'nın iki farklı kentinin tedbirlere karşı senatoya edilen ricaları aktarır, mantığın gelişimini alkışlayabiliriz. Benzer bir durumda şüphesiz bölgesel menfaatlere başvurulacaktı ancak İngiliz Avam Kamarası hurafe görüşlerin küçümsenmesiyle reddedecekti, "doğa, nehirlerin doğru rotasını belirlemiştir" vs.

hirlerin esaret altına alınması insanın doğanın kuralsız hareketleri üzerinde elde ettiği en asil ve en önemli zaferdir[18]; Tiber'in sağlam ve etkili bir yönetim altında verdiği tahribat böyleyse tam tersi bir durumda ne olurdu ya da kim Batı İmparatorluğunun yıkılışından sonra şehrin zararını teker teker sayabilirdi? Sonunda kötülüğün kendisi tarafından çare üretildi, tepelerden aşağı sürüklenen çöp ve toprağın birikmesiyle Roma düzlüğünün belki de ilk kurulduğu zamandan on dört ya da on beş fit yükselmesine sebep oldu[19] ve modern şehir nehirden gelecek saldırılara karşı daha az ulaşılabilir oldu.[20]

II. Roma anıtlarının yok olmasını Gotlara ve Hristiyanlara mal eden her milletten oluşan yazar kalabalığı düşmanca ilkelerle ne kadar hareket ettiklerini ve nefretlerini tatmin etmek için ne kadar imkâna ve boş zamana sahip olduklarını araştırmayı ihmal etmiştir. Bu tarih kitabının önceki ciltlerinde Barbarlığın ve inancın zaferini tanımlamıştım ve sadece birkaç kelimeyle Antik Roma'nın kalıntılarıyla gerçek ya da imgesel bağlantılarını özetleyebilirim. Hayal gücümüz Odin'in kaçışının[21] intikamını almak, zincirleri kırmak ve insanoğlunun zalimlerini cezalandırmak için Gotların ve Vandalların İskandinavya'dan denize saldıkları keyif veren maceralarını ortaya çıkarabilir ya da benimseyebilir. Klasik edebiyat kayıtlarını yakmak ve ulusal mi-

18. Bkz. belagatli filozof Buffon'un *Epoques de la Nature* eseri. Güney Amerika'daki insan çabası ile düzenlemeden kendilerini sulara terk eden yeni ve yabani ülke olan Guyana tasviri. (s. 212, 561, 4 baskı).

19. Addison'un İtalya gezilerinde (*Works*, c. II, s. 98, ed. Baskerville) bu ilginç ve su götürmez gerçeği gözlemledi.

20. Ancak Tiber modern dönemlerde de şehre zarar verdi, Muratori'nin yıllıklarında 1530, 1557, 1598 yıllarındaki üç yıkıcı ve unutulmaz sel baskınlarını kaydeder. (c. XIV. s. 268, 429, c. XV. s. 99, vd.)

21. Asla çok inanmadığım Odin'in Azoph'tan İsviçre'ye kaçışını on iki yıllık süreçte unuttuğumu ya da vazgeçtiğimi söyleme fırsatını kullanıyorum (c. I. s. 283). Gotlar görünen o ki Germenler, ama Caesar ve Tacitus haricinde antik Germania daha karanlık ve efsanevi.

marilerini Toskana ve Korinthos düzenlerinin kırılmış uzuvları üzerinde kurmak onların istekleriydi. Ancak Kuzeyli fatihler ne yeteri kadar vahşi ne de yıkım ve intikam gibi amacı olan fikirlere sahip olmak için yeterince gelişmiş değillerdi. Scythia (İskit) ve Germania çobanları disiplin kazandıkları ve zayıflıklarının yok edildiği imparatorluğun ordusunda eğitildiler, Latin dilinin tanıdık lehçesiyle Roma adına ve unvanlarına saygı duymayı öğrendiler. Özenme yeteneğinden yoksun olsalar da parlak bir dönemin sanatı ve çalışmalarını yok etmekten çok onları beğenmeye eğilimliydiler. Karşı koyamayan ve zengin bir başkentin geçici mülkiyetinde Alaricus ve Gaisericus askerleri muzaffer bir ordunun tutkularıyla harekete geçirildi. Şehvet ya da zulmün ahlaksız zevkinin ortasında taşınabilir servetleri arayışlarının nesnesiydi ne Consul'lerin ne de Caesar'ların eserlerini yerle bir etmenin verimsiz düşüncesinden gurur ya da zevk elde edemezlerdi. Onların zamanları gerçekten değerliydi; Gotlar Roma'yı altı[22], Vandallar on beşinci günde tahliye ettiler.[23] İnşa etmek yok etmekten çok daha zor olsa da aceleci saldırıları antik kalıntıların sağlam yığınlarına hafif de olsa bir etki yarattı. Alaricus ve Gaisericus'un şehrin binalarının korunmasından etkilendiğini, Theodericus'un[24] kutlu yönetiminin altında güç ve güzellikle geçindiklerini ve Totila'nın (Baudila) anlık kızgınlığının[25], kendi sakinliği, arkadaşlarının ve düşmanlarının tavsiyeleri ile nasıl zararsız hale geldiğini anımsayabiliriz. Bu masum Barbarlara yapılan suçlamalar belki Roma Katoliklerine aktarılabilir. İblislerin heykelleri, sunakları ve evleri onların gözlerinde nefret uyandırdı ve şehrin mutlak hâkimiyetinde atalarının putperestliğini silmek için heves ve azimle tüm gücüyle çalıştılar. Do-

22. *History of the Decline* vd., b. XXXI. s. 291.
23. *A.g.e.*, b. XXXVI.
24. *A.g.e.*, b. XXXIX.
25. *A.g.e.*, b. XLIII.

ğu'daki tapınakların yıkılması[26] onlara bir davranış örneği bize de inanç argümanı sağlar, suçun ya da erdemin bir kısmının yargılamayla Romalı *proselit*'lere[27] itham edilmesi muhtemeldir ancak onların nefreti putperestlerin batıl inançlarıyla sınırlanmıştı, toplumun işleri ya da zevkleri için ayrılmış sivil yapılar herhangi bir zarar ya da rezalete maruz kalmadan korunabilmiştir. Din değişikliği toplumsal bir kargaşa ile değil imparatorun, senatonun ve dönemin kararlarıyla başarıya ulaştı. Hristiyan hiyerarşisinde Roma piskoposları çoğunlukla en ihtiyatlı ve en az bağnazlığa sahip gruptu. Pantheon'un görkemli yapısını kurtarma ya da değiştirme gibi takdire şayan hareketlerin dogmatik bir sorumlulukla karşısında olmadı.[28]

III. İnsanlığın zevklerini ya da isteklerini karşılayan herhangi bir nesnenin değeri, maddesi ve şekli, malzemesi ve üretiminin birleşimidir. Değeri, onu kullanabilen ve edinebilen kişilerin sayısına, piyasanın genişliğine ve sonuç olarak ihracın mesafesinin kolay ya da zor oluşuna, ticareti yapılan malın yapısına, bölgesel durumuna ve dünyanın geçici koşullarına bağlı olmalıdır. Roma'nın barbar fatihleri birbiri ardına gelen tüm yılların emeğine ve hazinesine tek bir anda el koydular ancak onu acil tüketim lüksleri haricinde arzularının dışında görmüş olmalıdırlar.[29]

---

26. *A.g.e.*, b. XXVIII, s. 80-84.
27. Hristiyan dinini benimsemiş paganlara verilen isim. (ç. n.)
28. *Eodem tempore petiit a Phocate principe templum, quod appellatur Pantheon, in quo fecit ecclesiam Sanctae Mariae semper Virginis, et omnium martyrum; in qua ecclesiae princeps multa bona obtulit* (Anastasius vel potius Liber Pontificalis in Bonifacio IV., içinde: Muratori, *Script. Rerum Italicarum*, c. III, I, s. 135). Montfaucon'daki anonim yazara göre, Pantheon Agrippa tarafından Kybele ve Neptunus'e adanmıştı. Kasım ayının ilk günü için IV. Bonifacius tarafından Meryem'e adandı. *quae est mater omnium sanctorum* (s. 927-298.).
29. Flaminius Vacca (*apud Montfaucon*, s. 155, 156. Anıları ayrıca Nardini'nin Roman Antica eserinin sonunda (s. 21) basıldı.) ve birkaç Romalı *doctrina graves (*mezar öğretisine*)* Gotların hazinelerini Roma'da gömdüklerine ve gizli işaretlerle *filiis nepotibusque* (çocuklarına ve torunlarına) miras bıraktıklarına

Altın ve gümüş aç gözlüklerinin temel nesnesiydi, bunlar her ülkede olduğu gibi en küçük bir alanda bile sanayinin ve insanlığın varlığının en büyük kuvvetidir. Bu değerli metallerden yapılmış bir vazo ya da heykel, barbar bir liderin gururunu baştan çıkarabilir ama büyük bir çoğunluk sadece madde konusunda inatçıydı ve eriyen külçeler kolayca bölünebilir ve imparatorluğun tedavüldeki sikkeleri basılabilirdi. Daha az hareketli ve daha şanssız olan yağmacılar pirinç, kurşun, demir ve bakırdan oluşan daha adi metallerle yetinmişlerdi, Gotlar ve Vandallardan kurtulan her şey Grek tiranlar tarafından yağmalanmıştı ve imparator Constantinos açgözlü ziyaretinde Pantheon'un çatısındaki bronz kaplamayı bile söküp aldı.[30] Roma yapıları geniş ve çok çeşitli madenler olarak düşünülebilirdi; ilk iş olan malzemenin çıkarılması işi zaten halledilmişti, metaller arıtılmış ve kalıba dökülmüştü, mermerler yontulmuş ve cilalanmıştı. Yerli ve yabancı yağmacılar doyurulduktan sonra, şehrin geri kalanı hâlâ rüşvet yiyen bir alıcı bulabilirdi. Antik anıtlar değerli süslerinden mahrum bırakılmıştı ancak Romalıların, işin ve ihracın maliyetini üzerinde kar sağlama beklentisi olsaydı kendi elleriyle kemerleri ve duvarları yıkabilirdi. Charlemagne, Batı İmparatorluğu'nun tahtını İtalya'ya yerleştirseydi onun ruhu Caesar'ların eserlerini bozmaktansa onları onarmayı arzulardı. Ancak politika, Fransız hükümdarı Almanya ormanlarıyla sınırladı onun zevki sadece yıkımla tatmin olabilirdi. Aix la Cha-

inandı. Kendi zamanında bu yerlerin Alplerin ötesinden gelen Goth fatihlerin mirasçıları olan hacılar tarafından ziyaret edilip açıldığını kanıtlamak için bazı anektodlarla bağlantı kurar.

30. *Omnia quae erant in aere ad ornatum civitatis deposuit, sed e ecclesiam B. Mariae ad martyres quae de tegulis aereis cooperta discooperuit*. (Anast. *Vitalian*. s. 141). Kaba ve saygısız bir Grek, bir pagan tapınağını yağmalamak için zavallı bir bahanesi vardı: Pantheon zaten Katolik kilisesiydi.

pelle'in yeni sarayı Ravenna[31] ve Roma[32] mermerleri ile dekore edilmişti. Charlemagne'dan beş yüz yıl sonra dönemin en bilgin ve en özgürlükçü hükümdarı olan Sicilya kralı Robert, Tiber kıyılarından denize doğru yapılan yolculukları bazı malzemelerde daha kolay hale getirdi ve Petrarca dünyanın antik başkentinin, Napoli'nin[33] uyuşuk lüksünü kendi bağırsaklarıyla donatması gerektiğine dair öfkeli şikâyetlerde bulunur. Fakat bu yağma ve satın alma örnekleri karanlık çağda daha nadirdi ve Romalılar tek başına ve kimse tarafından kıskanılmadan, antik yapılardan

31. Ravenna'nın (*musiva atque marmaro*) yağmalanması için Papa I. Hadrianus'un Charlamagne'ye yaptığı hibenin aslına bakın. (Codex Carolin. *epist.* LXVII. İçinde: Muratori, *Script. Ital.* c. III. II. p. 223).

32. Sakson şairin (MS 887-899) güvenilir ifadesini aktaracağım *de Rebus gestis Caroli magni*, l. V. 437-440, içinde: *Historians of France* (c. V. s. 180):

Ad quae marmoreas praestabat ROMA columnas,
Quasdam praecipuas pul hra Ravenna dedit.
De tam longinquâ poterit regiona vetustas
Illius ornatum, Francia, ferre tibi.

Ve Chronicle of Sigebert'ten de (*Historians of France*, c. V. s. 378) ekleme yapacağım:

extruxit etiam Aquisgrani basilicam plurimae pulchritudinis, ad cujus structuram a ROMA et Ravenna columnas et marmora devehi fecit.

33. Petrarca'nın *Epistolâ hortatoria ad Nicolaum Laurentium*'daki (Opp. s. 536, 537) uzun pasajı tercüme etmeye karşı koyamıyorum, çok güçlü ve geniş bir husus.

Nec pudor aut pietas continuit quominus impii spoliata Dei templa, occupatas arces, opes publicas, regiones urbis, atque honores magistratûum inter se divisos; (habeant?) quam unâ in re, turbulenti ac seditiosi homines et totius reliquae vitae consiliis et rationibus discordes, inhumani foederis stupendâ societate convenirent, in pontes et moenia atque immeritos lapides desaevirent. Denique post vi vel senio collapsa palatia, quae quondam ingentes tenuerunt viri, post diruptos arcus triumphales (unde majores horum forsitan corruerunt), de ipsius vetustatis ac propriae impietatis fragminibus vilem quaestum turpi mercimonio captare non puduit. Itaque nunc, heu dolor! heu scelus indignum! de vestris marmoreis columnis, de liminibus templorum (ad quae nuper ex orbe toto concursus devotissimus fiebat), de imaginibus sepulchrorum sub quibus patrum vestrorum venerabilis civis (cinis?) erat, ut reliquas sileam, desidiosa Neapolis adornatur. Sic paullatim ruinae ipsae deficiunt.

Ancak Kral Robert, Petrarca'nın arkadaşıydı.

geri kalanları, şimdiki durumları ve şekilleriyle, şehre ve şehrin sakinleri için büyük ölçüde kullanışsız olsa da kamusal ve kişisel kullanımları için kullanabilirlerdi. Surlar hâlâ (şehrin) eski çevresini tanımlıyor olsa da şehir yedi tepeden *Campus Martius*'a (Mars Alanı) kadar inmişti ve zamanın verdiği zararla göğüs geren bazı soylu anıtlar insanlığın yerleşim yerlerinden daha uzak ıssız alanlara terkedilmişti. Senatörlerin sarayları, yoksul haleflerinin davranışlarına ya da talihlerine daha fazla uyum sağlamadı: hamamların[34] ve revakların kullanımı unutulmuştu ve altıncı yüzyılda tiyatro, amfiteatr ve *circus* oyunları[35] aksamış bazı tapınaklar ise egemen dinin ibadetlerine adandı; fakat Hristiyan kiliseleri kutsal haç figürünü tercih ettiler ve moda ya da akılla, tuhaf bir modelden sonra manastır hücrelerin ya da yerlerini yaygınlaştırdı. Kilise egemenliği altında, onuncu yüzyıldaki nüfusunu hafifletmek yerine arttıran dini kurumların sayısı son derece çoğaldı, şehir kırk erkek ve yirmi kadın manastırı ile papaz ve rahiplerin oluşturduğu altı bölge ve kolejle[36] dolduruldu. Ancak antik mimari formları, kullanımlarına ve güzelliklerine duyarsız insanlar tarafından ihmal edildi, bol miktarda malzeme ihtiyaç ya da batıl inancın her türlü çağrısına cevap verdi En güzel İon ve Korinth düzenli sütunlar Paros ve Numidia'nın en zengin mermerleri belki de bir manastıra ya da ahıra destek olarak kullanılana kadar değeri düştü. Türklerin, Grek ve Asya şehirlerinde günlük olarak yaptıkları tahribat bu duruma acı bir örnek olarak gösterilebilir ve Roma anıtlarının kademeli olarak yok edilmesinde V. Sixtus'un *Septemzonium*'un taşlarını

34. Ancak Charlamagne Aix la Chapelle'de yüz saray mensubuyla yıkandı ve yüzdü (Eginhart, c. 22, s. 108, 109), Muratori ancak 814 yılında İtalya Spoleto'da inşa edilen halk hamamlarından bahseder. (Annali, c. VI. s. 416).

35. Daha sonra sirk kelimesine evrilse de *circus* genellikle atlı araba yarışlarının yapıldığı hipodromdur. (ç. n.)

36. Bkz. İtalya Yıllıkları MS 988. Bu ve bundan önceki olaylar için Muratori Pere Mabillon'un Benedictine tarihine minnettardır.

Aziz Petrus'un görkemli yapısında kullanması tek başına mazur görülebilir.[37] Bir kalıntı bir parça her ne şekilde bozulmuş ya da saygısızlık edilmiş olursa olsun zevk ve pişmanlık olarak görülebilir ancak bir mermerin büyük bir parçası yer ve oran açısından özünden mahrum bırakılmış ve çimento elde etmek için yakılmıştı. Poggio'nun gelişinden bu yana *Concordia Tapınağı*[38] ve başkentin birçok yapısı gözlerinin önünden ortadan kayboldu, aynı döneme ait bir epigram bu uygulamanın devam ettirilmesiyle antik döneme ait tüm anıtların en sonunda ortadan kaldırılacağına dair adil ve dindar bir korkuyla ifade eder.[39] Sayılarının azlığı, Romalıların talepleri ve tahribatı üzerindeki tek kontroldü. Petrarca'nın hayal gücü, güçlü bir halkın varlığını yaratabilir[40] ve on dördüncü yüzyılda bile onların otuz üç bin yerliden oluşan aşağılık bir listeye indirileceklerine inanmakta tereddüt ediyorum. X. Leo'nun egemenlik döneminde sayıları seksen beş bin ile çarpıldıysa da[41] vatandaşların sayılarının art-

37. Vita di Sisto Quinto, da Gregorio Leti, c. III. s. 50.

38. *Porticus aedis Concordiae, quam cum primum ad urbem accessi vidi fere integram opere marmoreo admodum specioso: Romani postmodum ad calcem aedem totam et porticus partem disjectis columnis sunt demoliti* s.12). Concordia Tapınağı bu yüzden 13. Yüzyıldaki bir isyanla yıkılmadı, bir el yazmasında okuduğum üzere *del' Governo civile di Rome* adlı inceleme daha önce bana Roma'da ödünç verildi ve meşhur Gravina'ya (ben sahte olduğuna inanıyorum) atfedilmişti. Poggio da Caecilia Metella'nın mezarının kireç elde etmek için yakıldığını onaylar.

39. Daha sonra Papa II. Pius olan Aeneas Sylvius tarafından oluşturuldu ve Mabillon tarafından İsviçre kraliçesinin el yazmasından yayınlandı (*Musaeum Italicum*, c. I. s. 97).

Oblectat me, Roma, tuas spectare ruinas:
Ex cujus lapsû gloria prisca patet.
Sed tuus hic populus muris defossa vetustis
Calcis in obsequium marmora dura coquit.
Impia tercentum si sic gens egerit annos
Nullum hinc indicium nobilitatis erit.

40. *Vagabamur pariter in illâ urbe tam magnâ quae, cum propter spatium vacua videretur, populum habet immensum* (*Opp.*, s. 605; *Epist. Familiares,* II. 14).

41. Roma'nın farklı dönemlerdeki nüfusu hakkındaki bilgiler Doktor Lanci-

ması antik kent için bir derecede zararlı oldu.

IV. Tahribatın en güçlü ve en etkili son sebebini Romalıların kendi yerel çatışmalarına ayırdım. Grek ve Fransız imparatorun egemenlikleri altında şehrin huzuru kazara da olsa sık sık çıkan isyanlarla bozulmuştu, ikincisinin zayıflamasından, onuncu yüzyılın başlangıcından itibaren, güçsüz hükümdarların cenaplarına veya Mesih vekilinin varlığına ve şahsına saygı göstermeksizin Hukuk ve İncil'in kanunlarını cezalandırmadan ihlal eden şahsî savaşın ahlâksızlığını tarihlendirebiliriz. Beş yüzyıllık karanlık çağda Roma, soyluların ve halkın: Guelfo ve Ghibellino'ların; Colonna ve Ursini ailelerinin kanlı çatışmalarından daima etkilendi, çok fazla şey bilgiden kaçmış ve pek çok şey tarih tarafından açıklanmaya değer bulunmamışsa da önceki iki bölümde toplumsal kargaşanın sebeplerini ve etkilerini ortaya koydum. Her anlaşmazlığın kılıçla karara bağlandığı, kimsenin yaşamları ve varlıkları için güçsüz bir hukuka güvenmediği böyle bir zamanda güçlü vatandaşlar güvenlikleri için ya da korktukları veya nefret ettikleri yerli düşmanlarına karşı saldırı amaçlı silahlanmışlardı. Sadece Venedik haricinde aynı tehlikeler ve planlar İtalya'nın tüm bağımsız cumhuriyetlerinde ortaktı, soylular evlerini güçlendirme ve aniden gelen bir saldırıya karşı koyacak kapasiteye sahip güçlü kuleler dikme ayrıcalığını zorla aldılar.[42] Şehirler bu düşmanca yapılarla doldu üç yüz kulesi olan Lucca örneğinde olduğu gibi yüksekliğinin seksen fitle sınırlandırılması kanunu daha varlıklı ve kalabalık devletlere uygun toleransla genişletilmişti. Senatör Brancaleone'nin barış ve adaleti tesis etmesinin ilk adımı (daha önce de

si'nin dâhiyane çalışması *de Romani Coeli Qualitatibus*'dan elde edilmiştir (s. 122).

42. Roma ve Roma'daki diğer özgür şehirlerin tüm kaleleriyle ilgili olayları Muratori'nin zahmetli ve eğlenceli derlemesinde bulabiliriz. *Italiae Medii Aevi*, dissertat. XXVI. (Latincesi c. II. s. 493- 496, İtalyancası c. I s. 446).

gördüğümüz gibi) Roma'nın yüz kırk kulesini yıkmaktı. Kargaşa ve ihtilafın son günlerinde V. Martinus'un egemenliğinin son zamanlarında hâlâ şehrin on üç ya da on dört bölgesinde kulelerin kırk dördü hâlâ ayaktaydı. Bu zararlı amaca, antik çağın kalıntıları kolayca uyarlandı, tapınaklar ve kemerler tuğladan ya da taştan yapılan yeni yapılara geniş ve sağlam bir temel sağladı; Iulius Caesar, Titus ve Antoninus'ların zafer anıtlarında yükselen modern kulelere örnek gösterilebilir.[43] Bazı küçük değişikliklerle tiyatro, amfiteatr ve mozole güçlü ve geniş bir kaleye dönüştü. Tekrarlamama gerek yok, Hadrianus'un mozolesi Aziz Angelo Kalesi adını ve şeklini aldı[44]; Severus'un *Septemzonium*'u kraliyet ordusuna karşı duracak kapasiteye sahipti;[45] Metalla'nın mezarı yapılan tahkimatın altında kaldı;[46] Pompeius ve Marcellus tiyatroları Savelli[47] ve Ursini aileleri tarafından işgal edildi;[48] bu kaba saba kale zamanla bir İtalyan

43. Örneğin: *templum Jani nunc dicitur, turris Centii Frangipanis; et sane Jano impositae turris lateritiae conspicua hodieque vestigia supersunt*, (*Montfaucon Diarium Italicum*, s. 186).
Bir anonim yazar (s. 285) şöyle sıralar: *arcus Titi, turris Cartularia; arcus Julii Caesaris et Senatorum, turres de Bratis; arcus Antonini, turris de Cosectis*, vd.
44. *Hadriani molem ... magna ex parte Romanorum injuria ... disturbavit; quod certe funditus evertissent, si eorum manibus pervia, absumptis grandibus saxis, reliqua moles exstisset* (Poggio, *de Varietate Fortunae*, s. 12).
45. İmparator IV. Henry'e karşı (Muratori, *Annali d'Italia*, c. IX. s. 147).
46. Montfaucon'dan bu önemli bölümü yazmalıyım: *Turris ingens rotunda ... Caeciliae Metellae ... sepulchrum erat, cujus muri tam solidi, ut spatium perquam minimum intus vacuum supersit; et Torre di Bove dicitur, a boum capitibus muro inscriptis. Huic sequiori aevo, tempore intestinorum bellorum, ceu urbecula adjuncta fuit, cujus moenia et turres etiamnum visuntur; ita ut sepulchrum Metellae quasi arx oppiduli fuerit. Ferventibus in urbe partibus, cum Ursini atque Columnenses mutuis cladibus perniciem inferrent civitati, in utriusve partia ditionem cederet magni momenti erat* (s. 142).
47. Bkz. Donatus, Nardini ve Montfaucon'un ifadeleri. Savelli Sarayı'ndaki Marcellus tiyatrosunun kalıntıları hâlâ büyük ve dikkat çekicidir.
48. Aziz Georgius kardinali James, ad velum aureum [altına doğru itilen; uçan], Papa V. Celestinus'un vezinli hayatında:
Hoc dixisse sat est, Romam caruisee Senatû

sarayının görkemi ve zarafetine dönüştü. Kiliseler bile silahlarla ve siperlerle çevrilmişti ve Aziz Petrus'un çatısında bulunan askerî makineler Vatikan'ın ve Hristiyan dünyasının skandalıydı. Güçlendirilen her şey saldırıya uğrayabilir ve saldırıya uğrayan her şey de yok edilebilirdi. Romalılar, Aziz Angelo Kalesi'ni papaların elinden zorla alabilecekler miydi, halk bildirisiyle bu kölelik anıtını ortadan kaldırmaya karar verdiler. Her savunma binası bir kuşatmaya maruz kaldı ve her kuşatmada yıkım becerisi ve makineler büyük bir gayretle kullanıldı. IV. Nicolaus'un ölümünden sonra Roma, bir hükümdar ve senato olmadan altı ay boyunca iç savaşın öfkesine terk edildi. Dönemin kardinali ve şairi[49] "Evler büyük taşlarının hızı ve ağırlığıyla yıkıldı, surlarda koçbaşlarının darbeleriyle gedikler açıldı, kuleler ateş ve dumana boğuldu ve saldırganlar yağma ve intikamla teşvik edildi," dedi. Tüm bu eylemler tiranların ve yasalarının zulmüyle yerine getirildi; İtalyan hizipleri ise dönüşümlü olarak evlerini ve kalelerini yerle bir ettikleri düşmanlarından kör ve düşüncesiz bir şekilde intikamlarını aldılar.[50] Yabancıların günlerini yerli asırlarla karşılaştırırsak ikincisinin şehre çok daha fazla yıkıcı etkisinin olduğunu söylemeliyiz bu fikrimiz Petrarca'nın ifadeleriyle de doğrulandı. Kraliyet şairi şöyle diyor: "Roma'nın kalıntılarına, onun eski zamanlara ait azametinin

Mensibus exactis heu sex; belloque vocatum (vocatos)
In scelus, in socios fraternaque vulnera patres;
Tormentis jecisse viros immania saxa;
Perfodisse domus trabibus, fecisse ruinas
Ignibus; incensas turres, obscuraque fumo
Lumina vicino, quo sit spoliata supellex.

49. Muratori (*Dissertazione sopra le Antiquita Italiane*, c. I. s. 427-431) iki ya da üç yüz paund ağırlığındaki taş mermiler nadir değildir ve bazen 12 ya da 28 Cenova *cantarı* olarak hesaplanır her *cantar* 150 *paund*dur.

50. Visconti'nin altıncı kanunu bu yaygın ve zararlı uygulamayı yasaklar ve sürgün vatandaşların evlerinin korunmasını kesin olarak emreder *pro communi utilitate.* (Kamu yararı için) (Gualvancus de la Flamma in Muratori, Script. Rerum Italicarum, c. XII s. 1041).

görüntüsüne bakın! Ne zaman ne de barbarlar onun bu hayret verici yıkımının meziyetiyle övünebilir, bu suç kendi vatandaşları, evlatlarının en ünlüleri tarafından işlendi ve sizin atalarınız (soylu Hannibal'i kastediyor) Kartacalı bir kahramanın kılıçla başaramadığını koçbaşlarıyla yaptılar."[51] İç savaşta yıkılan evler ve kulelerin ihtiyaç duyduğu yeni ve daimî destek antik dönem anıtlarından sağlandığı için çöküşün son iki sebebi bir derecede birbirinin toplamının sonucudur.

Colosseum ya da Titus'un Amfiteatrı[52]

Bu genel gözlemler Colosseum[53] adını büyüklüğünden ya da Nero'nun devasa heykelinden alan Titus amfiteatrına ayrı olarak uygulanabilir, yapı doğanın ve zamanın takdirine bırakılsaydı belki sonsuzluğu talep ederdi. Koltukları ve sayılarını merak eden meraklı klasikçiler, amfiteatrının taş merdivenle-

51. Petrarca utanç ve gözyaşlarıyla arkadaşına moenia, lacerae specimen miserable Romae (zavallı Roma'nın yaralarla işaretlenmiş surlarını) gösterdi ve onları onarma niyetini açıkladı. (*Carmina Latina*, l. II. epist. *Paulo Annibalensi*, XII. s. 97, 98)
Nec te parva manet servatis fama ruinis
Quanta quod integrae fuit olim gloria Romae
Reliquiae testantur adhuc; quas longior aetas
Frangere non valuit; non vis aut ira cruenti
Hostis, ab egregiis franguntur civibus, heu! heu'
__Quod ille nequivit (Hannibal).
Perficit hic aries.

52. Flavius hanedanına mensup iki imparator tarafından yapıldığı için aslında *Amphiteatrum Flavium* olarak anılır, Vespasianus inşasına başlamış Titus ise bitirmiştir. (ç. n.)

53. Markis Maffei'nin Verona Illustrata eserinin dördüncü bölümünde Roma ve Verona'nın amfiteatrlarının bazılarından, boyutlarından, ahşap mimarisinden ve balkonlarından (paradi) vs. bahsedilmişti. Colosseum ya da Coliseum adını büyüklüğünden alır, aynı isim Capua amfiteatrına da aynı isim verilmişti, devasa bir heykelin yardımı olmadan verilmiştir. Nero'nun sarayındaki çalışma alanına (*in atrio*) dikilmiştir Coliseum'a değil. (kısım IV, s. 15-19, L, I, 4.)

rin üst sıralarının defalarca yangınla yok olan ve imparatorlar tarafından onarılan, birkaç aşamadan oluşan ahşap galerilerle çevrildiğine ve yükseltildiğine inanmaya yatkındırlar. Değerli, taşınabilir ya da din ile alakası olmayan her ne varsa, tanrıların ve kahramanların heykelleri, pirinçten yapılmış ya da altın veya gümüş yapraklarla kaplı pahalı heykeller açgözlü barbar ve Hristiyan fatihlerin ya da fanatiklerin ilk avları oldu. Colosseum'un büyük taşlarında birçok delik fark ediliyordu ve bu olası yıkımının çeşitli rastlantısal olaylarından olası iki tahmini gösterdi. Bu taşlar pirinç ya da demirle sağlam bir şekilde birbirlerine bağlanmıştı yağmanın gözünden temel metallerin değeri de kaçmamıştı[54], boş alan bir fuara ya da bir pazara dönüştürüldü, Colosseum'un zanaatkârlarının antik bir incelemede bahsettiğine göre; tamirci zanaatkârların dükkânları ya da çadırlarını destekleyen direkleri dikmek için boşluklar delinmiş veya genişletilmişti.[55] Yalın görkemine indirgenmiş Flavium amfiteatrı, kuzeyden gelen hacıların hayranlık ve saygıyla seyredilmişti, onların kabaca sergiledikleri coşku sekizinci yüzyılda kaydedilen saygıdeğer Bede'nin fragmanlarından yüce bir atasözü ifadesinde ortaya çıktı. "Colosseum ayakta durduğu sürece Roma da ayakta kalacaktır, Colosseum düşünce Roma da düşecektir, Roma düştüğünde dünya da düşecektir."[56] Modern savaş

54. Bilgili bir piskopos ve *Praeneste Tarihi*'nin yazarı olan Joseph Maria Suares'in ayrı çalışmaları, *Roman Thesaurus of Sallengre*'de tekrar yayınlandığından beri bu gediklerin olüşmasının olası yedi ya da sekiz sebebini açıklamıştır. Montfaucon (*Diarium*, s. 233) barbarların saldırısı tarafından olduğunu söyler *unam germanamque causam foraminum.*

55. Donatus, *Roma Vetus et Nova*, s. 285.

56. *Quamdiu stabit Colyseus, stabit et Roma; quando cadet Coly seus, cadet Roma; quando cadet Roma, cadet et mundus* (Beda in Excerptis seu Collectaneis apud Ducange, *Glossar. Med. et Infimae Latinitatis*, c. II. s. 407, baskı Basil). Bu söz, Bede'nin ölümünden 735 yılından önce Roma'yı ziyaret eden Anglo-Sakson hacılara atfedilmelidir çünkü saygıdeğer keşişimizin hiç denizi geçmediğine inanıyorum.

sisteminde komuta merkezi olarak, üç tepenin yönettiği durum kale olarak seçilemeyecekti fakat surlar ve kemerler saldırı makinelerine direnecek kadar güçlüydü, çevresine çok sayıda garnizon yerleştirilebilirdi ve bir grup Vatikan'ı ve Capitolinus'u tutarken diğer bir grup Lateran (Lateranum) ve Colosseum'u yerleştirildi.[57]

Roma Oyunları

Roma'da antik oyunların kaldırılması biraz hoşgörüyle anlaşılabilir, Testaccio Dağı ve *Circus Agonalis* gibi şenlik oyunları[58], şehrin kanunları[59] ya da gelenekleri tarafından düzenlenmişti. Altın yüzük ya da pamuktan veya ipekten yapılan *pallium*[60] denen örtü gibi ödüllerin kime verileceğine ve dağıtımına senatör, itibarıyla başkanlık etti. Yahudiler yüklenen bir vergi, yıllık masrafı karşıladı[61] ve koşu, at ve atlı araba yarışları yetmiş iki Romalı

57. Muratori'nin Papaların Yaşamı eserinin orijinalinden (*Script Rerum Italicarum*, c. III. I.) bu düşmanca bölünmenin XI. yüzyılın sonu XII. yüzyılın başına uygulanması gereken bu düşmanca bölünmeyi kanıtlayan pasajı kurtaramadım.

58. Circus Agonalis yapısı yıkılmış olmasına rağmen hâlâ adını ve şeklini sürdürmektedir (Agona, Nagona, Navona) ve iç mekân yarışların amacı için yeterlidir. Fakat Monte Testaceo (Testaceco Dağı) çömlek parçalarının oluşturduğu garip yığın gösteriyor ki halkın dikkatini dağıtmak için yıllık olarak bir vagon dolusu canlı domuzu yukardan aşağı fırlatmanın uygulanmasına uyarlanmış (*Statuta Urbis Romae*, s. 186).

59. Bkz. *Statuta Urbis Romae*, l. III. 87, 88, 89, s. 185, 186. Bu belediye kanunu hakkında zaten bilgi vermiştim. Nagona ve Monte Testaceo yarışları ayrıca Peter Antonius'un 1404 yılından 1407 yılına kadarki günlüklerinde de bahsedilmiştir (Muratori, *Script. Rerum Italicarum*, c. XXIV. s. 1124).

60. Menage tarafından aptalca bir şekilde *Palmarium* kelimesinden türetilen *Pallium* elbise ya da pelerinden malzemelere oradan da onların ödül olarak verilmesine kadar fikrin ve kelimelerin kolayca genişlemesiydi (Muratori, *dissert.* XXXIII).

61. Bu masraflar için Yahudiler her yıl 1130 florin ödüyorlardı. Otuz tanesi atalarının efendisine Yahudanın ihanet etmesini temsil ediyordu. Hristiyan

gencin mücadelesi ve yarışması ile yüceltildi.

Colosseum'da Boğa Yarışı (3 Eylül 1332)

1332 tarihinde Faslı ve İspanyol modasıyla Colosseum'da bir boğa festivali yapıldı ve yaşam tarzları bir dönemin günlüğüne tasvir edildi.[62] Sıralar uygun düzende restore edildi Rimini ve Ravenna'ya kadar ulaşan genel bir duyuru yapıldı ve soylular bu tehlikeli macerada yeteneklerini ve cesaretlerini sergilemeleri için davet edildi. Romalı hanımefendiler üç süvari birliği arasında o 3 Eylül günü kırmızı kumaşlarla kaplanmış üç balkona oturtuldu. Dürüst Jacova di Rovere antik çağın özelliklerini ve karakterini hâlâ temsil eden Tiber'in ötesinden gelen saf ve yerli ırktan oluşan *matron*'ları ağırladı. Şehrin geri kalanı her zamanki gibi Colonna ve Ursini arasında bölündü; iki grup da kadın grupların sayısı ve güzelliğinden gurur duydular. Savella Ursini'nin cazibesinden övgüyle söz edilir ve Nero'nun kulesinin bahçesinde ayağını burkan Colonna, ailesinin en küçüğünün olmayışından üzüntü duymuştu. Şampiyonların çoğu eski ve saygın vatandaşlarla berabere kaldı ve tek bir mızrakla ayakları üzerinde kızgın boğalarla karşı karşıya gelmek için arenaya ya da çukura indiler. Kalabalığın arasındaki tarihçimiz, en dikkat çeken yirmi şövalyenin isimlerini, renklerini ve silahlarını ayırt etti. İsimlerden bazıları Roma'nın ve ruhban sınıfının en seçkinlerinin isimleriydi: Malatesta, Polenta, della Valle, Cafarel-

gençlerinin olduğu gibi Yahudilerin de koşu yarışmaları vardı (Statuta Urbis, aynı eserde).

62. Colosseum'daki bu olağanüstü boğa festivali anılardan çok geleneklerden yola çıkarak Roma yıllıklarının en eski fragmanlarında Ludovico Buonconte Monaldesco tarafından tasvir edilmiştir (Muratori, *Script Rerum Italicarum*, c. XII. s. 535, 536); ancak ne kadar fantastik görünseler de doğanın ve gerçeğin renkleriyle son derece dikkat çekicidirler.

lo, Savelli, Capoccio, Conti, Annibaldi, Altieri, Corsi: renkleri zevklerine ve durumlarına göre uyarlandı; silahları umutlarını ya da umutsuzluklarını ifade ediyordu; cesaretlerinin ve silahlarının ruhunu soluyordu "Horatius'ların en genci gibi yalnızım," dedi cesur bir yabancının özgüveni. "Tesellisiz yaşıyorum," dedi gözü yaşlı bir dul. "Küllerin altında yanıyorum," dedi ihtiyatlı bir âşık. "Lavinia ya da Lucretia'ya tapıyorum," modern bir tutkunun müphem beyanıydı. "İnancım kadar saf," beyaz bir kıyafetin sloganıydı. Bir aslan derisinden, "Kim benden güçlü," sesi geldi. "Kanla boğulursam bu ne güzel bir ölümdür!" ifadesi vahşi bir cesurun dileğiydi. Ursini'nin gururu ya da ihtiyatı kalıtsal rakiplerinin üçü tarafından işgal edilen onları alandan uzak tuttu ki Colonna isminin yüce büyüklüğünü yazıtlar gösteriyordu. "Üzgün de olsam güçlüyüm." "Büyük olduğum kadar güçlüyüm." Seyircilere hitap ederek "Ben düşersem siz de benimle düşersiniz." Diğer aileler Vatikan'a tabiyken (Çağdaş yazar göre) tek başlarına Capitolinus'un destekçileri olduğunu ima ediyor. Amfi tiyatro savaşları her zaman tehlikeli ve kanlıydı. Her şampiyon peş peşe vahşi bir boğayla karşılaştı. Düşmanlarının tarafında dokuz yaralı on sekiz ölüden oluşan bir kayıp ve alanda on bir kişiden daha fazla kişi olmadığından zafer dört ayaklılara atfedilebilir. En soylu ailelerden bazıları yas tutabilir anca Aziz Ionnes Lateranus (Lateran) ve Aziz Mariae Maioris kiliselerindeki cenazelerinin ihtişamı halka ikinci bir bayram sağlıyordu. Kuşkusuz bu tarz çatışmalarda Romalıların kanı akıtılmamalıydı yine de düşüncesizliklerini suçlarken yiğitliklerini alkışlamak zorundayız, ihtişamlarını sergileyen ve hayatlarını riske atan gönüllü soylular, festival balkonlarının altında katliam sahnesi için gönülsüzce sürüklenen binlerce esir ve suçludan daha çok sempati uyandırıyor.[63]

63. Muratori Orta Çağ İtalya'sındaki oyunlar için ayrı bir çalışma yapmıştır

Yaralanmalar

Amfi tiyatronun bu şekilde kullanılması nadir hatta belki de bir kere gerçekleşen bir festivaldir: malzemelere olan talep vatandaşların kısıtlama ya da pişmanlık olmadan tatmin edebilecekleri günlük ve devamlı uygulanan bir istekti. On dördüncü yüzyıla yapılan skandal bir antlaşmayla her iki grubun da Colosseum'dan serbest ve ortak taş çıkarma ayrıcalığı güvenceye alındı[64] ve Poggio bu taşların büyük bir kısmının Romalıların aptallığıyla kireç elde etmek için yakıldığından yakınıyor.[65] Bu suistimali kontrol etmek ve karanlık ve geniş kuytularında işlenebilecek suçları engellemek için IV. Eugenius etrafını bir duvarla çevirtti ve uzun süredir kaybolmayan bir sözleşmeyle komşu bir manastırın keşişlerine yer ve yapı sağlandı.[66] Ölümünden sonra duvar, halkın yarattığı kargaşa sırasında yıkıldı. Babalarının en asil anıtına saygı duydularsa onun asla özel mülke indirgenmemesi gerektiği kararını haklılığını göstermiş olabilirler. İçi zarar görmüştü ancak on altıncı yüzyılın ortalarında zevk ve bilgi döneminde 1612 fitlik dış çevre hâlâ bir bütündü ve bozulmamıştı. Seksen kemerin üç katı yüksekliğinde tekabül eden 108 fit yüksekliğine çıkarıldı. Şu anki harabeden III. Paulus'un yeğenleri, suçluların temsilcileridir. Farnese Sarayı'nı gören her gezgin, kutsal olana yapılan saygısızlığı ve sonradan görme prensleri lanetlemişti.[67]

(XXIX).

64. Abbé Barthelemy kısâ ama öğretici gezi yazısında (*Memoires de l'Academie des Inscriptions*, c. XXVHI. s. 585) on dördüncü yüzyılın gruplarının Colosseum'daki bu antlaşmasından *de Tiburtino faciendo* Roma arşivlerindeki orijinal yasayla bahseder.

65. *Coliseum....ob stultitiam Romanorum majori ex parte ad cal cem deletum* diyor öfkeli Poggio (s.17) fakat onun açıklaması şimdiki dönem için çok güçlüdür ve on beşinci yüzyıla nazikçe uygulanmalıdır.

66. Olivetan keşişler. Montfaucon (s. 142) Flaminius Vacca'nın anılarından (No. 72) bu olayı doğrular. Yine de gelecekteki fırsatlarda bağışlarını canlandırmayı ve korumayı umuyorlardı.

67. *Priscus amphitheatri gyrus* (amfiteatrın önceki çapı) ölçüldükten sonra

Benzer bir sitem Barberini'ye de edilmiştir bu hasarların tekrar edilmesi birçok Hristiyan şehidin kanıyla, işkence ve efsanelerle lekelenen bu kutsal noktayı En özgürlükçü papa XIV. Benedictus dinin koruması altına alınana kadar her hükümdardan korkulmasını sağlamış olabilir.[68]

Romalıların Cehaleti ve Barbarlığı

Dağılmış parçaları en dokunaklı tasvirleri aşan bu anıtların görüntüsüyle gözlerini (göz zevkini) tatmin eden Petrarca, Romalıların umursamaz kayıtsızlıkları[69] karşısında şaşkına döndü.[70] Keşifle mutlu olmaktan Rienzi ve Colonna'dan bir kişi haricinde başkentin soylu ya da yerlilerinden ziyade[71] Rhone'lu bir yabancının bu klasiklerle tanınmasından, mütevazıydı. Romalıların cehaleti ve saflığı on üçüncü yüzyılı başlarında

---

Montfaucon (s. 142) sadece III. Paulus döneminde bütün olduğunu ekler: *tacendo clamat* [sadece hayıflanır/bağırır]. Muratori (*Annali d'Italia*, c. XIV. s. 371) daha özgür bir şekilde Farnese papasının suçunu ve Roma halkının öfkesini aktarır. VIII. Urbanus'un yeğenlerine karşı muhtemelen kelime benzerliğinden dolayı öne sürülen "*Quod non fecerunt Barbari, fecere Barberini*," kaba sözünden başka bir kanıt yok.

68. Bir klasikçi ve rahip olan Montfaucon Colosseum'un yıkılışına karşı çıktı: *Quôd si non suopte merito atque pulchritudine dignum fuisset quod improbas arceret manus, indigna res utique in locum tot martyrum cruore sacrum tantopere saevitum esse.*

69. Yine de Roma yasalarına göre (l. III. 81, s. 182) bir antik yapıya zarar veren kişi 500 *aureus* para cezası öder: *ne ruinis civitas deformetur, et ut antiqua aedificia decorem urbis perpetuo representent Aureus.*

70. Roma'yı ilk ziyaretinde (MS. 1337. Bkz. *Memoires sur Petrarque*, c. I. s. 322, vd.) Petrarca sessiz kaldı, *miraculo rerumtantarum, et stuporis mole obrutus ... Praesentia vero, mirum dictû nihil imminuit: vere major fuit Roma majoresque sunt reliquiae quam rebar. Jam non orbem ab hâc urbe domitum, sed tam sero domitum, miror,* (*Opp.*, s. 605, *Familiares*, II. 14, Ioanni Columnae).

71. Giovanni Colonna'nın ender bilgisini kabul eder ve över. *Qui enim hodie magis ignari rerum Romanarum, quam Romani cives! Invitus dico, nusquam minus Roma cognoscitur quam Romae.*

oluşturulan şehrin eski araştırmalarında dikkatli bir şekilde görülmüştü birçok yer ve isimlerin hatalı kopyalanmasının üzerinde durulmaması Capitolinus efsanesini küçümseyerek gülümsemenin ve kızgınlığını kışkırtmış olabilir.[72] Anonim bir yazar: "Consul'lerin ve senatörlerin öncesinde devleti ve dünyayı yönetmek için ikamet ettikleri yer olan Capitolinus dünyanın merkezi olarak adlandırılır. Güçlü ve yüksek duvarlar cam ve altınla kaplandı, en zengin ve en ilginç oymacılığın çatısı ile taçlandırıldı. Kalenin altında büyük bir kısmı altından, değerli taşlarla süslenmiş bir saray vardı ve onun değeri dünyanın üçte biri kadar olabilirdi. Her eyaletteki heykellerin her biri boyunlarından küçük bir çan asılarak düzenlendi ve bu düzenek sanatsal bir büyüydü[73] eğer bir eyalet Roma'ya karşı isyan ederse heykel o bölgenin gökyüzüne dönecek, çan çalacak ve Capitolinus'un peygamberi mucizeyi tekrarlayacak ve senato yaklaşan tehlike konusunda uyarılacaktı." Daha az önemli ama aynı şekilde saçma olan ikinci örnek de Constantinos Hamamlarından Quirinalis Tepesi'ne taşınan iki çıplak genç tarafından sürülen iki mermer attır. Pheidias ve Praxiteles isimlerinin gereksiz kullanımı belki mazur görülebilir fakat bu Grek heykeltıraşlar Perikles döneminden Tiberius dönemine kadarki dört yüz yıldan fazla bir süreçte ortadan kaldırılmamalıydı, onlar, en gizli eylemleri imparatora ifşa eden çıplaklığı

72. Capitolinus'u tasvir ettikten sonra ekler, *tatuae erant quot sunt mundi provinciae; et habebat quaelibet tintinnabulum ad collum. Et erant ita per magicam artem dispositae, ut quando aliqua regio Romano Imperio rebellis erat, statim imago illius provinciae vertebat se contra illam; unde tintinnabulum resonabat quod pendebat ad collum; tuncque vates Capitolii qui erant custodes senatui,* vd. Agrippa tarafından bastırıldıktan sonra tekrar isyan eden Saksonlar ve Suevilerin örneğinden bahseder: *tintinnabulum sonuit; sacerdos qui erat in speculo in hebdomada senatoribus nuntiavit:* Agrippa geri çekildi ve Persleri eksiltti (Anonym. içinde: Montfaucon, s. 297, 298).

73. Aynı yazar onaylıyor: *Virgilius captus a Romanis invisibiliter exiit, ivitque Neapolim.*

hakikatin ve bilginin sembolü olan iki filozofa veya sihirbaza dönüştürülmemelilerdi, tüm maddi tazminatı reddettikten sonra kendilerinin bu ölümsüz anıtını terk etme onurunu talep ettiler.[74] Böylece büyünün gücünün farkına varan Romalılar sanatın güzellerine duyarsızdı, Poggio'nun dikkatini çeken heykel sayısı beşten fazla değildi çoğu şans eseri ya da planlı olarak kalıntıların altında gömülü olduğundan dirilişleri çok şükür ki daha güvenli ve aydınlık bir döneme ertelendi.[75] Şimdi Vatikan'ı süsleyen Nil (Heykeli), Minerva Tapınağı ya da manastırının yanındaki bağı kazan işçiler tarafından keşfedildi. Ancak bazı meraklı ziyaretçiler tarafından eziyet gören aceleci mülk sahibi işe yaramaz mermerleri önceki mezarına iade etti.[76] On fit uzunluğunda Pompeius heykelinin bulunması bir davaya sebep oldu, bu heykel iki ayrı (kişiye ait olan) duvarın altında bulundu. Adil bir yargıç mülk sahibi olan komşuları memnun etmek için heykelin kafasının bedeninden ayrılması gerektiğini ilan etti eğer kardinalin ricası papanın cömertliği olmasaydı hüküm yerine getirilecekti ve bu Romalı kahraman

74. William of Malmsbury tarafından 11. Yüzyılda Romalı bir sihirbaz tanıtılmıştır (*de Gestis Regum Anglorum*, l. II. s. 86); Flaminius Vacca (No. 81, 103) zamanında halk arasında yabancıların (Gothların) gizli hazineleri bulmak için şeytanlardan yardım istediği inanışı vardı. anonym. s. 289. Montfaucon (s. 191) haklı olarak, Eğer Aleksandros temsil ediliyorsa bu heykeller bu fatihten önce yaşamış olan Phidias (LXXXIII. Olimpiyat) ya da Praxiteles' in (CIV. Olimpiyat) olamaz (Plin., *Hist. Natur.*, XXXIV, 19).

75. William of Malmsbury (l. II. s. 86, 87) Turnus tarafından katledilen Euandros'un oğlu Pallas'ın (MS. 1046) muhteşem keşfini aktarır: Mezarında sürekli yanan bir ışık, Latince kitabe, genç bir devin bütün halde duran cesedi ve göğsünde devasa yara (pectus perforat ingens) vd. Eğer bu efsane en ufak bir temele dayanıyorsa heykellere acıdığımız gibi barbarlıkla dolu bir havaya maruz kalan bedenlere de acımalıyız.

76. *Prope porticum Minervae, statua est recubantis, cujus caput integrâ effigie tantae magnitudinis, ut signa omnia excedat. Quidam ad plantandas arbores scrobes faciens detexit. Ad hoc visendum cum plures in dies magis concurrerent, strepitum adeuentium fastidiumque vertaesus, horti patronus congestâ humo texit* (Poggius *de Varietate Fortunae*, s. 12).

kendi barbar hemşerilerinin elinden kurtarılamayacaktı.[77]

Kentin Restorasyonu ve Süslenmesi (1420 vd.)

Ancak barbarlık bulutları yavaş yavaş dağıldı, V. Martinus ve haleflerinin barışçıl otoritesi dini devlet düzeniyle birlikte şehrin süslemelerini de restore etti. On beşinci yüzyıldan beri Roma'nın gelişmesi özgürlük ve sanayinin doğal ürünü olmadı. Büyük bir şehrin ilk ve en doğal kökü geçim, üretim ve dış ticaretin malzemelerini sağlayan komşu kentin emek ve nüfusuna bağlıdır. Ancak Roma'nın Campania bölgesinin büyük bir kısmı kasvetli ve ıssız bir çöle dönmüştü; prenslerin ve din adamlarının her yeri kaplayan arazileri, yoksulların uyuşuk elleri ve umutsuz vasalları tarafından ekildi ve yetersiz hasat, tekel haline gelenin yararına sınırlandırıldı ya da ihraç edildi. Bir metropolün gelişmesinin ikinci ve daha yapay sebebi kralın ikametgâhı, sarayın lüks giderleri ve bağımlı eyaletlerden alınan haraçlardı. Bu eyaletler ve haraçlar imparatorluğun yıkılışıyla kayboldu Peru gümüşü ve Brezilya altınının dolaşımı Vatikan tarafından ilgi çekici olsa da kardinallerin gelirleri, görev ücretleri, hacıların ve müdavimlerin adakları, dini vergilerin bakiyeleri, sarayın ve şehrin aylaklığını sürdürecek zayıf ve güvencesiz tedarikini karşılıyordu. Roma nüfusu, Avrupa'nın büyük kentlerinin çok altındaydı yüz yetmiş bin kişiyi geçmezdi[78] geniş surların içinin büyük bir kısmı bağlar ve kalıntılar birlikte yedi tepeyle kaplıydı. Modern şehrin güzelliği ve ihtişamı yönetimin suiistimaline ve

77. Bkz. Flaminius Vacca'nın Hatıratları, No. 57, s. 11, 12, Nardini'nin *Antica Roma* adlı eserinin sonunda (1704, in 4°).

78. 1709 yılında Roma sakinleri (yedi ya da sekiz bin Yahudi hariç) 138.568 kişiydi (Labat, *Voyages en Espagne et en Italie,* c. III. s. 217, 218). 1740 yılında bu sayı 146.080; 1765 yılında ise Yahudiler olmadan 161.899'du. O zamandan beri sayının artıp artmadığını bilmiyorum.

hurafelerin etkisine atfedilebilir. Her egemenlik (istisnalar hariç) yeni bir aileni ani yükselişiyle, kilise ve ülkesi pahasına çocuksu bir papa tarafından zenginleştirilmesiyle dikkat çekti. Bu talihli yeğenlerin sarayları zarafetin ve köleliğin en pahalı anıtlarıdır, kusursuz mimari sanatlar, heykeller, tablolar onların hizmetçisi haline gelmişti, salonları ve bahçeleri zevk ve gösterişle onları toplamaları için harekete geçiren en değerli antik çalışmalarla dekore edilmişti. Kilise gelirleri Katolik inancın ihtişamında papaların kendileri tarafından gayet iyi bir şekilde kullanıldı fakat onların sunaklarını, şapellerini, kiliselerinin dindar kurumlarını saymak gereksizdir. Bu küçük yıldızlar, Vatikan'ın güneşi ve şimdiye kadar dini faydalanmasına sunulmuş en görkemli yapı olan Aziz Petrus'un kubbesi altında sönük kalmışlardı. II. Iulius'un, X. Leo'nun ve V. Sixtus'un şöhretine, Bramante ve Fontana'nın, Raphael ve Michael Angelo'nun erdemleri eşlik etmişti. Saraylarda ve tapınaklarda sergilenen aynı cömertlik antik dönemin emeklerini canlandırmak ve onlara özenmek için eşit gayretle yönlendirildi. Yıkılan taşlar yerden kaldırıldı en bariz yerlere dikildi, Caesar'ların ve Consul'lerin on bir su kemerinden üçü restore edildi. Yapay nehirler, yararlı ve ferahlatıcı suların akıntıları mermer havuza boşaltmak için eskilerin bir kısmının ya da yeni kemerlerin üzerinden akıtıldı. Aziz Petrus'un basamaklarını tırmanan aceleci seyirci, iki büyük ve daima akan çeşme arasında yükselen ve yüz yirmi fit uzunluğu olan granit Mısır sütunu tarafından durduruldu. Roma anıtları, klasikçilerin ve öğrencilerin çabalarıyla aydınlatıldığı harita tarafından açıklanmıştır[79] ve kahramanların adımları, hurafelerin değil im-

79. Pere Montfaucon gözlemlerini yirmi güne yayar, şehrin farklı yerlerine yaptığı ziyaretleri haftalarla ya da aylarla şekillendirmesi gerekirdi (*Diarium Italicum*, 8-20, s. 104-301). Benedictin bilgileri antik Roma'nın topografyasını gösterir Pyrrhus Ligorius'un en çok üstün işçileri Blondus, Fulvius, Martianus ve Faunus'un ilk çabaları öğrendikleriyle emeklerine eşit olmuştu. Onuphrius Panvinius'un yazıları *qui omnes obscuravit*, Donatus ve Nardini'nin güncel ama

paratorluğun kalıntıları, uzaklardan, bir zamanlar yabani olan Kuzeyin kentlerinden gelen yeni nesil hacılar tarafından yürekten bir şekilde ziyaret edildi.

---

eksik kitapları. Ancak Montfaucon hâlâ üç yöntemle ulaşılması gereken eski şehrin daha eksiksiz tasviri ve planı için, üzülüyor.

1. Kalıntıların bulunduğu alan ve aralarındaki uzaklığın ölçüsü.

2.Yazıtların incelenmesi ve bulundukları yerler.

3. Roma'nın herhangi bir noktasını ya da yapısını adlandıran orta çağa ait tüm antlaşmalar, sözleşmeler ve günlüklerin araştırılması.

Montfaucon'unki gibi gerekli çalışmalar soyluların ya da kamunun cömertliğiyle desteklenmelidir. Fakat Nolli'nin (MS 1748) büyük çağdaş planı antik Roma'nın topoğrafyasına dair sağlam ve kesin temel sağlayacaktır.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin belki de en korkunç sahnesi olan *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* bu hacıları ve her okuyucuyu heyecanlandıracaktır. Çeşitli nedenler ve ilerleyen etkiler insanlık tarihindeki en ilginç olaylarla bağlantılıdır; özgür bir cumhuriyet adını ve imajını uzun süre koruyan Caesar'ların usta politikası; askeri despotizmin karışıklıkları, Hıristiyanlığın yükselişi, kuruluşu ve mezhepleri; Constantinopolis'in kuruluşu, krallıkların bölünmesi, Germania ve Scythia barbarlarının işgali ve yerleşmeleri, medeni hukukun kurumları, Muhammed'in karakteri ve dini; papaların dünyevi egemenliği; Charlemagne'ın Batı İmparatorluğu'nun restorasyonu ve gerileyişi, Latinlerin Doğuya yaptıkları haçlı seferleri, Müslümanların (Sarazen) ve Türklerin fetihleri, Grek İmparatorluğu'nun yıkımı, Orta Çağdaki Roma devleti ve devrimleri gibi insanlık tarihindeki en ilgi çekici olaylarla bağlantılıdır. Tarihçi konusunun önemini ve çeşitliliğini takdir edebilir; ancak kendi kusurlarının bilincindeyken sık sık elindeki malzemenin yetersizliğini suçlamak zorundadır. Hayatımın yirmi yılını meşgul eden ancak kendi arzularıma göre yetersiz kalan bu çalışmayı ilk olarak Capitolinus'un kalıntıları arasında düşündüm ve nihayet halkın merakına ve samimiyetine sundum.

TAKIM İNDEKSİ

Abbas Cilt 4 (270)
Cilt 6 (15, 124, 125, 154, 165, 186, 187, 433)
Cilt 7 (370, 371, , 397)

Abbasi Cilt 6 (128, 159, 192, 434)
Cilt 7 (111, 114)

Abbasiler Cilt 6 (5, 125, 131, 154, 155, 159, 160, 164, 169, 175, 176, 186, 189, 191, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 205, 434, 456, 458)
Cilt 7 (112, 117, 370)

Abdullah Cilt 5 (413, 421, 423, 444, 460, 462, 464, 469, 478)
Cilt 6 (49, 50, 88, 91, 93, 97, 116, 154, 156, 157)

Abdurrahman Cilt 6 (148, 149, 152, 162, 163)

Abdül Muttalip Cilt 5 (421)

Abdülaziz Cilt 6 (113, 114, 116, 117, 141)

Abdülmelik Cilt 6 (137)

Abdülrahman Cilt 6 (117)

Abelard Cilt 8 (188, 189)

Abgarus Cilt 5 (319)
Cilt 6 (68)

Abidos Cilt 6 (140)

Abidus Cilt 5 (92)

Abila Cilt 6 (49)

Aboulmahasen Cilt 7 (72, 80, 424)

Abrahah Cilt 4 (281, 282)
Cilt 5 (60, 421)

Abraham Cilt 4 (281)
Cilt 5 (190, 202, 210)

Abrégé Cilt 8 (162)

Absynth Cilt 7 (108)

Abulfarac Cilt 6 (439)

Abulfeda Cilt 4 (280)
Cilt 6 (12, 16, 18, 22, 23, 28, 31, 35, 44, 45, 53, 55, 65, 67, 70, 81, 87, 88, 92, 103, 105, 118, 134, 141, 142, 156, 157, 161, 162, 169, 176, 180, 189, 191, 194, 196, 205, 207, 257, 424, 430, 438, 443, 452, 461)
Cilt 7 (64, 74, 97, 111, 117, 119, 123, 126, 127, 134, 144, 147, 150, 151, 256, 362, 411, 415, 449)

Abulghazi Cilt 4 (237)
Cilt 7 (359, 375, 376, 411)

Abulmahasen Cilt 7 (111)

Abulpharagius Cilt 4 (250)

Abydus Cilt 2 (16)
Cilt 4 (144)
Cilt 6 (140)

Abyla Cilt 6 (49)

Acacius Cilt 2 (274, 285)

Accursius Cilt 4 (384)

Achæmenides Cilt 6 (282)

Achaia Cilt 3 (33)
Cilt 7 (173, 252)

Achelous Cilt 6 (309)

Achilles Cilt 2 (17, 18, 524)
Cilt 3 (52, 54, 77, 78, 88)
Cilt 4 (14, 136, 137, 148, 336)
Cilt 6 (252, 336, 369, 390)

Acholius Cilt 2 (612)

Achrida Cilt 6 (305)

Acropol Cilt 7 (277)

Actium Cilt 1 (45, 97)

Actium Savaşı Cilt 7 (213)

Adaoulphus Cilt 3 (155)

Addison Cilt 1 (17)

Addua Cilt 3 (86, 87, 337)

Âdem Cilt 7 (361)

Aden Cilt 5 (402)
Cilt 6 (130)

Adhemar Cilt 7 (18, 38, 72, 82)

Adiabene Cilt 2 (411, 417)

Adige Cilt 1 (48, 543)

Adolphus Cilt 2 (581)
Cilt 6 (314)

Adrianople Cilt 4 (16)
Cilt 7 (223, 232, 234, 238, 242, 292, 309, 324, 334, 393)

Adrianus Cilt 1 (27, 373)

Adriyatik Cilt 1 (45, 49, 50, 71, 163, 164, 166, 255, 256, 507)
Cilt 2 (121, 259, 581, 590, 635, 637, 656)
Cilt 4 (15, 36, 49, 80, 200, 202, 205, 230, 296, 297, 303, 311, 314, 322)
Cilt 5 (37, 38, 79, 80, 335)
Cilt 6 (292, 306, 348, 381, 382, 395)
Cilt 7 (46, 97, 174, 175, 186, 188, 206, 241, 251, 287, 374, 393)
Cilt 8 (32, 38, 41, 62, 100, 104, 105, 115, 286)

Adrumetum Cilt 4 (148, 289)

Aegidius Cilt 3 (379, 380, 394, 469)
Cilt 8 (262)

AEgipanes Cilt 1 (479)

Aelian Cilt 4 (111, 168)

Aelius Cilt 4 (368, 395, 429)

Aemilianus Cilt 1 (5, 323, 341, 342, 368, 542)

Aeneas Cilt 3 (130, 169, 454)

Cilt 4 (115, 309, 321, 420)

Aeneid Cilt 4 (146, 191, 320, 354, 397, 402, 419, 435)

Aeschines Cilt 4 (124, 428)

Aesculapius Cilt 1 (508, 509, 589, 662, 708)

Cilt 3 (397)

Cilt 4 (129, 168)

Aetius Cilt 3 (6, 7, 127, 181, 249, 255, 257, 262, 266, 267, 278, 295, 309, 312, 318, 320, 321, 326, 330, 332, 333, 335, 338, 339, 344, 345, 347, 359, 360, 368, 369, 379)

Afrasiyab Cilt 6 (431)

Africanus Cilt 2 (462, 512, 586)

Cilt 3 (114, 146)

Cilt 4 (132, 158, 168)

Cilt 6 (89, 94, 97, 102, 127, 166, 402)

Afrika Cilt 2 (7, 23, 28, 31, 40, 41, 43, 44, 47, 50, 91, 102, 110, 122, 206, 212, 213, 221, 226, 230, 239, 251, 262, 288, 289, 322, 333, 432, 448, 455, 463, 491, 507, 513, 529, 586, 611, 639)

Cilt 3 (5, 7, 15, 31, 36, 41, 43, 55, 60, 63, 65, 67, 84, 101, 119, 145, 160, 163, 171, 176, 182, 183, 190, 193, 249, 254, 256, 264, 266, 268, 271, 273, 274, 285, 287, 308, 312, 318, 347, 348, 353, 354, 356, 364, 370, 374, 375, 377, 380, 382, 385, 389, 393, 400, 405, 413, 415, 425, 439, 445, 447, 449, 451, 453, 454, 456, 461, 467, 475, 515, 518, 529, 530)

Cilt 4 (6, 14, 23, 33, 42, 61, 63, 88, 105, 108, 124, 133, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 149, 151, 153, 160, 162, 163, 165, 172, 177, 178, 189, 198, 204, 214, 216, 226, 241, 253, 260, 279, 280, 283, 285, 290, 306, 311, 328, 336, 342, 353, 378)

Cilt 5 (27, 41, 92, 100, 101, 134, 181, 182, 211, 213, 215, 225, 345, 369, 400, 402, 445, 488, 490)

Cilt 6 (5, 7, 9, 17, 88, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 103, 105, 112, 116, 118, 121, 124, 127, 130, 141, 152, 159, 162, 165, 170, 180, 181, 183, 195, 201, 204, 216, 217, 220, 221, 255, 279, 303, 345, 348, 359, 374, 375, 377, 378, 386, 400, 402)

Cilt 7 (24, 119, 129, 142, 146, 300, 301, 304, 305, 401, 439)

Agamemnon Cilt 2 (17, 339)

Cilt 3 (130, 134, 376)

Cilt 4 (29)

Cilt 6 (332)

Cilt 8 (109)

Agatharcides Cilt 5 (395,398, 415)

Agathias Cilt 2 (28, 53, 103, 516)

Cilt 3 (234, 291, 319, 480, 487)

Cilt 5 (63)

Cilt 6 (262)

Cilt 8 (172)

Agathius Cilt 4 (58, 59, 271)

Agathyrsi Cilt 2 (554)

Agaunum Cilt 3 (480)

Aglabites Cilt 6 (180)

Aglebi Cilt 6 (180, 183, 196)

Agnellus Cilt 4 (50)

Cilt 5 (21, 27, 335, 349)

Agobard Cilt 3 (490, 495, 496)

Agricola Cilt 1 (29, 31, 41, 232, 673)

Agrigentum Cilt 6 (398)

Agrippa Cilt 1 (76, 77, 98, 195, 351, 576)

Cilt 3 (139, 146)

Cilt 4 (402)

Cilt 8 (305, 320)

Agrippina Cilt 1 (213)

Agustin Cilt 4 (338)

Agustus Cilt 1 (534)

Cilt 7 (248)

Cilt 8 (206)

Ahmed Cilt 6 (165)

Cilt 7 (410, 435)

Ahriman Cilt 1 (275, 276, 278)

Cilt 6 (122, 281)

Ahvaz Cilt 6 (27)

Ailensibus Cilt 5 (465)

Aistulf Cilt 5 (341, 342, 347, 348)

Aiznadin Cilt 6 (39)

Ajax Cilt 2 (18)

Cilt 3 (218)

Akbah Cilt 6 (94, 97)

Akçahisar Cilt 8 (102)

Akdeniz Cilt 4 (80, 84, 109, 117, 144, 170, 257, 262, 290, 322)

Cilt 5 (370)

Cilt 6 (52, 84, 113, 149, 217, 249, 378, 382, 403)

Cilt 7 (100, 128, 175, 181, 190, 307, 310, 451)

Alani Cilt 3 (86, 88, 91, 98, 99, 103, 105, 185, 187, 190, 191, 194, 259, 314, 315, 325, 327, 330, 331, 343, 353, 375, 382, 398, 404)

Alanis Cilt 2 (606)

Alankavah Cilt 6 (431)

Alaric Cilt 1 (328)

Cilt 2 (591, 656)

Cilt 3 (5, 6, 54, 71, 74, 85, 87, 92, 100, 104, 111, 113, 123, 125, 128, 150, 153, 156, 158, 161, 163, 166, 172, 177, 179, 193, 195, 216, 258, 313, 315, 335, 341, 439, 467, 470, 481, 484, 511)

Cilt 6 (105, 108)

Alaşehir Cilt 7 (95, 228)

Alatheus Cilt 2 (557, 561, 563, 570, 577, 594, 595)

Alavivus Cilt 2 (519, 558, 563, 564)

Alban Cilt 7 (134, 235)
Cilt 8 (191)

Albania Cilt 2 (104)

Albano Cilt 8 (210)

Albanya Cilt 2 (151)
Cilt 7 (414)

Albengue Cilt 1 (443)

Alberic Cilt 5 (380)
Cilt 6 (389)

Albericus Cilt 5 (380)

Alberti Cilt 8 (284)

Albertus Cilt 7 (19)

Albigeois Cilt 6 (293, 294)
Cilt 7 (138, 240)

Albinler Cilt 6 (294)

Albinus Cilt 1 (4, 153, 161, 162, 165, 170, 172, 173, 175, 176)
Cilt 3 (18, 182)
Cilt 4 (46)

Alboin Cilt 5 (15, 20, 22, 24, 26, 39, 40)

Albornoz Cilt 8 (262, 263)

Albumasar Cilt 6 (169)

Albus Cilt 5 (403)

Alcæus Cilt 6 (268)

Alcantara Cilt 1 (77, 84)

Aldus Cilt 8 (71, 72, 172)

Aleksander Cilt 8 (212, 214, 228, 275, 286)

Aleksandros Cilt 8 (115, 321)

Aleksios Cilt 6 (236)
Cilt 8 (11)

Alemanni Cilt 1 (393)
Cilt 3 (86, 471)

Alemannicus Cilt 6 (393)

Alemannus Cilt 4 (53, 56, 60, 62, 142, 172, 215, 216, 258, 307, 310, 332, 335, 346, 430)
Cilt 5 (172)

Alembert Cilt 1 (18)

Aleppo Cilt 1 (637)
Cilt 7 (77)

Alex Cilt 1 (479)

Alexander Cilt 1 (5, 45, 81, 183, 204, 211, 223, 227, 232, 239, 242, 247, 248, 250, 254, 262, 271, 272, 283, 287, 289, 331, 340, 348, 369, 627, 699, 700, 708)
Cilt 2 (47, 65, 128, 240, 252, 260, 284, 341, 652)
Cilt 3 (142)
Cilt 5 (266, 268, 312, 316, 330, 343, 350, 352, 356, 361, 362, 384)
Cilt 6 (408, 422)
Cilt 7 (164)
Cilt 8 (100, 297)

Alexandra Cilt 2 (389)

Alexandranus Cilt 1 (225)

Alexandre Cilt 2 (544)

Alexandrea Cilt 8 (40)

Alexandreia Cilt 8 (82)

Alexandri Cilt 8 (291)

Alexandria Cilt 1 (495, 669, 686, 701)
Cilt 2 (17, 18, 36, 211)

Cilt 5 (153)

Cilt 8 (12)

Alexandrian Cilt 1 (457)

Cilt 2 (20, 30, 100, 102, 256)

Alexandro Cilt 1 (637, 649)

Cilt 5 (59)

Alexandros Cilt 8 (104)

Alexandrum Cilt 2 (406)

Alexias Cilt 5 (355)

Cilt 7 (53, 55, 57, 98)

Alexis Cilt 2 (186)

Cilt 5 (197, 303)

Alexius Cilt 2 (25)

Cilt 3 (387)

Cilt 5 (223, 287, 292, 297, 298, 306, 308, 310, 311)

Cilt 6 (233, 234, 290, 291, 383, 387, 390, 391, 395, 397, 448, 451, 454)

Cilt 7 (5, 6, 9, 14, 27, 32, 47, 54, 56, 59, 69, 95, 97, 101, 153, 161, 164, 169, 170, 175, 183, 184, 188, 189, 191, 195, 203, 212, 224, 227, 229, 253, 255, 286, 287)

Alexsander Cilt 1 (211)

Algezire Cilt 6 (106, 112, 118)

Alhambra Cilt 6 (162)

Ali Cilt 5 (7, 110, 393, 411, 423, 428, 432, 442, 443, 446, 448, 456, 458, 468, 474, 484, 487, 490)

Cilt 6 (15, 24, 25, 30, 55, 58, 59, 90, 122, 136, 154, 159, 192, 196, 200, 201)

Alicanti Cilt 6 (114)

Aliquantum Cilt 2 (383)

Allatius Cilt 6 (268, 270)

Allectus Cilt 1 (474)

Allemanicus Cilt 1 (194)

Alman Cilt 2 (157, 164, 182, 301, 312, 313, 359, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 507, 515, 524, 571, 573, 575)

Cilt 3 (472, 487)

Cilt 4 (53, 159, 321, 323, 350, 351)

Cilt 5 (299, 344, 372, 382, 384, 388, 389, 432)

Cilt 6 (34, 87, 151, 153, 241, 257, 262, 292, 321, 323, 328, 342, 351, 364, 373, 392, 394, 400, 403, 407, 415)

Cilt 7 (100, 103, 129, 140, 161, 175, 180, 262, 264, 307, 375, 397, 427, 428)

Cilt 8 (22, 38, 88, 89, 93, 103, 171, 177, 196, 197, 270)

Almanlar Cilt 3 (8, 104, 173, 359, 368, 463, 471, 488, 496)

Cilt 4 (29)

Cilt 5 (35, 387, 388)

Cilt 6 (152, 365, 400, 414)

Cilt 7 (104, 163, 180, 190)

Cilt 8 (26, 193)

Almanya Cilt 2 (7, 455, 491, 494, 498, 520, 522, 534, 539, 555, 634)

Cilt 3 (97, 101, 103, 105, 106, 187, 192, 195, 216, 467, 471, 472, 488, 493, 495, 503, 508, 510, 514, 515, 530, 538, 540)

Cilt 4 (26, 27, 208, 242, 311, 349, 350, 388)

Cilt 5 (80, 192, 225, 344, 356, 365, 372, 375, 384, 386, 388, 390, 395, 396)

Cilt 6 (115, 151, 229, 245, 257, 317, 318, 320, 321, 341, 353, 357, 362, 364, 389, 391, 392, 394, 406, 415, 460)

Cilt 7 (14, 21, 30, 36, 41, 44, 98, 99, 103, 106, 110, 121, 171, 172, 183, 242, 267, 328, 373, 374, 398, 403)

Cilt 8 (24, 26, 35, 37, 65, 70, 72, 88, 96, 159, 176, 207, 227, 234, 252, 276, 306)

Almeria Cilt 6 (166, 225, 226)

Almeric Cilt 7 (244)

Almohades Cilt 6 (126, 401)

Almondar Cilt 4 (253, 254)

Almus Cilt 6 (311, 312)

Alp Dağları Cilt 6 (356)

Alpaslan Cilt 6 (7, 419, 434, 436, 437, 439, 445, 448, 450)

Alphonso Cilt 5 (215 (369)

Cilt 6 (103)

Cilt 8 (71)

Alpler Cilt 1 (47, 48, 541)

Cilt 2 (120, 191, 656)

Cilt 3 (104, 336, 379, 398, 404)

Cilt 4 (116, 228)

Cilt 5 (22, 35 (36, 39, 61, 76, 340, 341, 342, 348, 360, 366, 371, 372, 380, 382, 389)

Cilt 6 (227, 292, 318, 351, 357, 364, 368, 370, 406, 412, 417, 460)

Cilt 7 (13, 49, 157, 179, 220)

Cilt 8 (20, 26, 36, 37, 176, 178, 204, 248, 264, 268)

Alsace Cilt 2 (157, 572)

Cilt 3 (471)

Cilt 5 (367)

Alsas Cilt 1 (47)

Altay Cilt 4 (236, 237, 239, 243)

Alticus Actium Cilt 1 (45, 97)

Alticus Cilt 1 (92)

Altieri Cilt 8 (317)

Alumnus Cilt 6 (412)

Alwardi Cilt 6 (130)

Amalasontha Cilt 4 (172, 176, 185, 201)

Amalasuntha Cilt 4 (24, 50)

Amalphi Cilt 4 (383, 384)

Cilt 6 (249, 350, 373, 375, 395, 456)

Cilt 7 (40, 163)

Amalric Cilt 7 (116)

Amandus Cilt 1 (470, 567)

Amanos Cilt 6 (204)

Amantius Cilt 4 (54, 55)

Amanus Cilt 6 (204)

Amasia Cilt 7 (396)

Amasya Cilt 7 (396, 448, 449)

Amaury Cilt 7 (116, 122, 244)

Amazon Cilt 1 (411)
Cilt 6 (387)
Amazonlar Cilt 1 (359)
Cilt 5 (62)
Cilt 6 (56, 354)
Cilt 7 (101)
Ambracia Cilt 1 (63)
Ambroise Cilt 1 (413)
Ambrose Cilt 2 (188, 205, 214, 244, 371, 374, 488, 519, 585, 604, 609, 611, 612, 626, 628, 634, 639, 641, 647, 648, 650, 651, 653, 658)
Cilt 4 (365, 417)
Cilt 7 (70)
Ambrosius Cilt 4 (21)
Amelius Cilt 2 (232, 233)
Amer Cilt 6 (66)
Ameria Cilt 6 (184)
Amerika Cilt 1 (53, 82, 225)
Amid Cilt 2 (152, 154, 156)
Amida Cilt 2 (52, 151, 152, 154, 419, 451)
Cilt 4 (117, 120)
Cilt 5 (95, 195, 200)
Cilt 6 (68, 205)
Amiene Cilt 1 (477)
Amina Cilt 5 (421)
Ammatas Cilt 4 (150, 154)
Ammianus Cilt 1 (71, 244, 272, 290, 291, 319, 362, 454, 483, 485, 488, 491, 519, 528)
Cilt 2 (48, 51, 55, 63, 65, 81, 85, 86, 90, 97, 105, 106, 109, 127, 128, 131, 133, 136, 139, 143, 145, 149, 150, 152, 154, 155, 157, 159, 162, 164, 166, 209, 232, 257, 260, 271, 273, 285, 291, 294, 301, 304, 305, 309, 311, 313, 314, 316, 317, 320, 322, 324, 325, 327, 328, 332, 333, 336, 339, 358, 359, 361, 364, 365, 374, 375, 385, 387, 401, 406, 410, 411, 413, 416, 417, 421, 424, 426, 428, 430, 432, 434, 436, 438, 440, 442, 444, 445, 448, 449, 451, 453, 461, 463, 465, 468, 472, 473, 476, 478, 480, 481, 488, 490, 497, 499, 502, 506, 509, 512, 514, 516, 518, 520, 523, 526, 529, 533, 555, 557, 558, 560, 563, 565, 567, 571, 573, 574, 576, 578, 580, 581, 584, 586, 588, 605)
Cilt 3 (23, 136, 140, 146, 149, 316, 402, 420)
Cilt 4 (22, 84)
Cilt 5 (18, 406)
Cilt 6 (35, 73, 82)
Cilt 7 (237)
Ammonius Cilt 1 (511)
Cilt 5 (143)
Amorium Cilt 5 (254)
Amphilochius Cilt 2 (613)
Amr Cilt 5 (459)
Cilt 6 (38, 42, 61, 69, 72, 75, 76, 78, 81, 83, 85, 93, 103, 197)

Amrou Cilt 5 (459, 483, 484)
Cilt 6 (38, 197)
Amstel Cilt 2 (339, 382)
Amsterdam Cilt 2 (381)
Cilt 4 (237)
Cilt 5 (127, 203, 347, 399, 442)
Cilt 8 (233)
Amuderya Cilt 1 (282, 484)
Cilt 4 (84, 262)
Cilt 5 (65, 73, 116, 226)
Cilt 6 (27, 189, 196, 197, 421)
Cilt 7 (347, 366, 382, 412, 414, 457)
Amurath Cilt 8 (84)
Amycus Cilt 2 (13, 14)
Anabasis Cilt 1 (297, 352, 486, 487, 492)
Cilt 2 (412, 415, 444, 447)
Cilt 3 (217)
Cilt 4 (115, 116, 267)
Cilt 5 (396)
Anachoret Cilt 3 (434, 435)
Anacletus Cilt 8 (225)
Anadolu Cilt 1 (32, 286, 350)
Cilt 4 (113)
Cilt 5 (232, 325)
Cilt 6 (186, 249, 330, 332, 384, 421, 443, 449, 452, 453)
Cilt 7 (7, 32, 97, 104, 228, 371, 381, 386, 396, 407, 421, 422, 428, 430, 433, 437, 440, 445, 446, 449, 450, 457, 458)
Cilt 8 (13, 90, 92, 94, 117, 121, 142, 149, 154, 163, 166)
Anagni Cilt 8 (216, 218, 270)
Anastasia Cilt 1 (523, 555)
Cilt 5 (30, 90)
Anastasius Cilt 5 (98, 168, 170, 172, 179, 190, 239, 241, 330, 331, 334, 340, 348, 359, 360, 377)
Cilt 6 (139, 153, 182, 185, 262, 304, 392)
Cilt 8 (191, 305)
Anazarbus Cilt 2 (284)
Anbar Cilt 6 (19)
Anchialos Cilt 1 (357)
Cilt 5 (79, 301)
Ancola Cilt 8 (227)
Ancona Cilt 1 (675)
Cilt 4 (202, 308, 311, 315)
Cilt 5 (37, 347)
Cilt 6 (407, 408)
Cilt 8 (157, 158)
Ancyra Cilt 1 (404, 631)
Cilt 2 (245, 335, 461, 462)
Cilt 5 (98)
Cilt 6 (176, 287)
Andaluzya Cilt 1 (47)
Andersen Cilt 6 (329)
Anderson Cilt 6 (227)
Andreas Cilt 8 (123, 168)
Andrelino Cilt 8 (28)
Andrew Cilt 1 (706)

Cilt 8 (248)

Andrew Dandolo Cilt 6 (307)

Cilt 7 (177, 178, 183, 185, 186, 191, 194, 195, 197, 203, 206, 219, 220, 223, 233, 236, 351)

Andronikos Cilt 2 (217, 218)

Cilt 5 (284, 286, 298, 303, 305, 310, 312)

Cilt 6 (236, 410, 440)

Cilt 7 (7, 164, 166, 229, 293, 296, 299, 307, 308, 310, 317, 319, 321, 323, 328, 330, 332, 339, 340, 342, 343, 346, 348, 385, 386, 388, 402, 403)

Cilt 8 (11, 14, 17, 18, 21, 31, 66, 80, 106)

Angamala Cilt 5 (196, 197)

Angelo Cilt 8 (71, 184, 204, 224, 242, 259, 260, 273, 274, 278, 284, 290, 297, 311, 312, 323)

Angelus Cilt 5 (308, 310)

Cilt 7 (6, 101, 103, 104, 153, 161, 165, 166, 169, 170, 201, 202, 241, 242)

Angle Cilt 5 (38)

Anglikan Cilt 1 (12)

Anglosakson Cilt 5 (42, 52, 186)

Anglosaksonlar Cilt 3 (459, 523)

Angora Cilt 7 (396, 429)

Angouleme Cilt 3 (484)

Anguria Cilt 6 (187)

Anianus Cilt 3 (324, 326)

Anicia Cilt 3 (354, 400)

Anician Cilt 3 (131, 133, 161, 171)

Cilt 4 (53, 213)

Aniciorum Cilt 4 (311)

Anicius Cilt 3 (131, 132)

Cilt 4 (43)

Anjou Cilt 3 (501)

Cilt 6 (416)

Cilt 8 (202)

Ankara Cilt 1 (84)

Cilt 6 (176, 287)

Anna Comnena Cilt 7 (12, 33, 37, 39, 48, 52, 53, 55, 57, 61, 67, 69, 72, 95, 96, 98, 99, 161, 163)

Annibaldi Cilt 8 (201, 225, 317)

Annibalianus Cilt 1 (435, 523)

Anquetil Cilt 5 (110)

Ansbert Cilt 7 (265)

Antakya Cilt 3 (49, 225, 268, 284, 435)

Cilt 4 (108, 227)

Cilt 5 (61, 145, 226)

Cilt 6 (39, 204, 335, 375, 435)

Cilt 7 (50, 96, 163, 263, 417)

Antexegese Cilt 4 (417)

Anthemeus Cilt 5 (245)

Anthemius Cilt 3 (7, 199, 235, 236, 351, 379, 385, 390, 395, 398, 401, 403, 408)

Cilt 4 (100, 103)

Anthony Cilt 2 (21, 512)

Cilt 4 (85)

Antichita Cilt 1 (509, 685)

Anticus Cilt 4 (233)

Antigonos Cilt 2 (191)

Cilt 5 (404)

Antinopolis Cilt 4 (99)

Antiocheia Cilt 1 (163, 285, 475, 479, 480, 495, 637)

Cilt 2 (7, 36, 105, 130, 132, 134, 149, 156, 172, 220, 265, 266, 281, 314, 323, 327, 328, 333, 335, 367, 374, 382, 385, 397, 402, 403, 405, 408, 424, 435, 443, 445, 457, 460, 474, 476, 558, 573, 579, 589, 620, 622, 642, 645)

Cilt 3 (49, 50, 225, 226, 241, 243, 268, 284, 287, 435, 436)

Cilt 4 (72, 108, 113, 227, 256, 259, 278, 279, 341)

Cilt 5 (61, 75, 95, 96, 145, 148, 150, 153, 157, 163, 169, 170, 184, 190, 192, 199, 202, 204, 207, 226, 293, 297, 302, 325)

Cilt 6 (39, 41, 47, 48, 54, 61, 63, 66, 115, 204, 207, 335, 375, 398, 435, 438, 443, 446, 451, 453, 454, 460)

Cilt 7 (5, 9, 50, 56, 57, 62, 64, 66, 70, 72, 76, 81, 82, 84, 96, 97, 105, 112, 126, 135, 146, 149, 150, 163, 263, 417)

Antiokhos Cilt 1 (272, 287, 575)

Cilt 2 (53, 105)

Cilt 3 (75, 137, 212, 246)

Cilt 4 (327)

Cilt 5 (62, 96)

Cilt 6 (60)

Antiokheia Cilt 8 (40, 82)

Antiphonarius Cilt 5 (51)

Antistius Cilt 4 (373)

Antonina Cilt 4 (98, 142, 146, 147, 150, 197, 199, 204, 214, 221, 293, 300, 305, 306, 308, 333)

Antonine Cilt 1 (697)

Antoninler Cilt 6 (82, 130)

Antoninus Cilt 1 (4, 25, 27, 31, 34, 35, 39, 46, 48, 51, 55, 57, 59, 62, 69, 73, 77, 78, 81, 84, 87, 91, 92, 95, 99, 109, 117, 121, 129, 134, 138, 144, 181, 186, 189, 204, 207, 217, 230, 231, 247, 330, 331, 336, 400, 426, 427, 434, 489, 503, 518, 568, 584, 641, 657, 658, 680, 682, 692, 693)

Cilt 2 (34, 40, 150, 151, 199, 504, 568, 615)

Cilt 3 (25, 111, 134, 184, 371, 519, 529)

Cilt 4 (11, 127, 190, 365, 374, 380, 382, 384, 387, 402, 434)

Cilt 8 (289, 297, 311)

Antonius Cilt 1 (113, 187, 188, 200, 206, 246, 692, 708)

Cilt 2 (262, 275, 278, 411, 435)

Cilt 4 (147, 267, 350, 369, 379, 402, 425)

Cilt 6 (242)

Cilt 8 (128, 272, 315)

Antony Cilt 1 (651)

Cilt 2 (355, 401)

Cilt 3 (418, 422, 428, 433, 435)

Cilt 7 (327)

Antwerp Cilt 6 (213)

Apaemaea Cilt 1 (354)

Apamea Cilt 4 (256)

Cilt 5 (192, 201, 202)

Cilt 6 (65, 205)

Apenin Cilt 1 (167, 256, 395)

Cilt 2 (69, 191)

Cilt 3 (99, 127, 128, 336, 376)

Cilt 4 (202)

Cilt 5 (35, 37)

Cilt 8 (260)

Apocaucus Cilt 7 (332, 334, 336)

Apodemius Cilt 2 (332)

Apollaniates Cilt 1 (355)

Apollinaris Cilt 1 (449)

Cilt 2 (28, 70, 86, 208, 378, 499)

Cilt 3 (94, 108, 188, 319, 354, 360, 365, 367, 411, 466, 484, 503, 506)

Cilt 5 (41, 137, 139, 149, 159, 165, 184, 207, 209)

Apollinis Cilt 1 (456)

Apollo Cilt 1 (77, 256, 359, 589, 591, 595, 635, 708)

Cilt 2 (24, 25, 178, 348, 349, 353, 382, 385, 409)

Cilt 3 (29)

Cilt 5 (421)

Cilt 8 (159)

Apollodorus Cilt 4 (109)

Cilt 5 (474)

Apollon Cilt 1 (61, 678)

Apollonia Cilt 2 (417)

Apollonium Cilt 4 (264)

Apollonius Cilt 1 (404, 700, 708)

Cilt 3 (311)

Cilt 5 (143, 318)

Cilt 6 (167)

Cilt 7 (213)

Cilt 8 (67)

Apologet Cilt 4 (361)

Apostolorum Cilt 4 (364)

Appianus Cilt 1 (35, 47, 101, 181, 224, 225, 282, 351, 354, 472, 651)

Cilt 3 (138, 174)

Cilt 4 (58, 184, 186, 195, 198, 199, 267, 297, 425)

Cilt 5 (46)

Cilt 6 (86, 106, 181)

Appulus Cilt 6 (355, 358, 360, 361, 363, 365, 367, 374, 379, 395, 402)

Apsarus Cilt 4 (268, 270)

Apulia Cilt 1 (66)

Cilt 4 (28, 32, 183, 184, 293, 303, 322)

Cilt 5 (225, 357)

Cilt 6 (6, 345, 350, 351, 356, 357, 359, 366, 368, 370, 371, 373, 376, 379, 380, 383, 389, 391, 392, 396, 400, 405, 406, 409, 413, 415, 417, 421)

Cilt 7 (27, 46, 56, 140, 160, 181, 300, 375)

Apulian Cilt 6 (292, 362, 365, 368, 369, 372, 375, 380, 381, 384, 385, 387, 388, 390, 393, 395, 397)

Aqitaine Cilt 1 (399)

Aquila Cilt 7 (40, 191)

Aquileia Cilt 1 (82, 255, 258, 260, 388, 427, 507, 550)

Cilt 2 (110, 120, 267, 323, 325, 634, 635, 638, 639, 656)

Cilt 3 (83, 127, 253, 273, 334, 335, 337, 409)

Cilt 4 (19, 314)

Cilt 5 (22, 181)

Cilt 7 (45)

Aquitain Cilt 2 (42, 165)

Cilt 3 (184, 194, 195, 202, 364, 444, 482, 484, 485, 512)

Cilt 5 (362, 365, 366)

Cilt 6 (148, 149, 151, 153)

Cilt 7 (16, 17, 99)

Aquitaine Cilt 1 (47, 48)

Arabissus Cilt 5 (32)

Arabistan Cilt 3 (436)

Cilt 4 (63, 249, 278, 281, 388, 418)

Cilt 5 (7, 60, 65, 100, 157, 224, 393, 395, 401, 403, 404, 409, 411, 418, 419, 423, 425, 426, 446, 451, 453, 457, 458, 460, 463, 464, 469, 475, 477, 480, 485, 489, 491, 492)

Cilt 6 (11, 13, 16, 35, 55, 62, 67, 74, 84, 89, 120, 137, 141, 148, 154, 186, 192, 307, 375, 434, 435, 446)

Cilt 7 (21, 80, 119, 121, 129, 148, 371, 415, 440, 456)

Cilt 8 (161)

Arabşah Cilt 7 (410, 413, 415, 416, 422, 425, 427, 432, 433, 435, 438, 440, 442, 443, 445, 448)

Aradus Cilt 6 (68)

Aragon Cilt 8 (168)

Aramæan Cilt 5 (188)

Arap Cilt 2 (26, 31, 103, 105, 155, 381, 412, 413, 415, 416, 432, 434, 447, 512, 543, 558, 580, 581, 655)

Cilt 3 (244, 521)

Cilt 4 (122, 252, 254, 267, 279, 280, 341)

Cilt 5 (14, 100, 117, 122, 261, 366, 369, 395, 403, 406, 408, 409, 411, 413, 419, 421, 422, 424, 426, 431, 432, 434, 435, 440, 443, 445, 446, 449, 451, 455, 456, 459, 461, 463, 465, 471, 475, 477, 481, 484, 491)

Cilt 6 (5, 11, 16, 18, 19, 22, 24, 27, 31, 32, 34, 36, 41, 42, 44, 46, 54, 56, 58, 60, 62, 65, 66, 72, 76, 78, 80, 88, 90, 91, 94, 96, 97, 99, 102, 105, 107, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 121, 125, 127, 129, 131, 135, 137, 140, 142, 150, 151, 156, 159, 163, 164, 166, 167, 169, 172, 174, 180, 183, 191, 195, 198, 199, 217, 256, 276, 283, 328, 348, 374, 378, 401, 433, 448, 450, 461)

Cilt 7 (39, 67, 78, 83, 92, 97, 115, 118, 120, 123, 134, 138, 144, 148, 149, 258, 307, 374, 385, 386, 419, 427, 430, 435, 436)

Cilt 8 (87, 163, 181)

Araplar Cilt 3 (181, 264, 390, 538)

Cilt 4 (93, 118, 120, 168, 261)

Cilt 5 (97, 115, 225, 322, 406, 410, 415, 420, 436, 452, 475, 480)

Cilt 6 (5, 9, 19, 25, 27, 34, 36, 39, 42, 45, 48, 50, 55, 59, 63, 66, 71, 74, 86, 92, 93, 99, 100, 103, 109, 110, 119, 133, 134, 141, 146, 153, 168, 169, 171, 172, 175, 177, 181, 185, 187, 198, 225, 226, 256, 257, 303, 352, 359, 377, 432)

Cilt 7 (64, 123, 145, 362, 379)

Araric Cilt 2 (95, 96)

Aras Cilt 7 (427, 428, 440)

Araxes Cilt 5 (62, 109)

Cilt 7 (427)

Arbela Cilt 2 (417)

Cilt 5 (195)

Arbetio Cilt 2 (332, 472)

Cilt 8 (190)

Arbogastes Cilt 2 (637, 638, 652, 654, 656, 658)

Arbuthnot Cilt 2 (169, 403)

Cilt 3 (135, 146, 429)

Cilt 6 (86, 250)

Arcadia Cilt 3 (78, 237)

Arcadius Cilt 2 (65, 597, 613, 642, 659, 660)

Cilt 3 (5, 6, 33, 41, 43, 44, 47, 52, 55, 56, 59, 61, 74, 80, 81, 111, 115, 205, 207, 209, 210, 213, 215, 219, 221, 224, 232, 235, 237, 239, 245, 283, 306, 535, 539)

Cilt 5 (103)

Cilt 6 (261)

Cilt 7 (227)

Arcana Cilt 2 (36)

Cilt 8 (291)

Archangel Cilt 5 (173)

Archiepiscopi Cilt 8 (83)

Archipelago Cilt 2 (17)

Cilt 6 (405)

Ardaburius Cilt 3 (253, 296, 308, 384)

Ardaric Cilt 3 (283, 330, 343)

Ardashir Cilt 1 (290)

Ardenne Cilt 3 (320)

Ardeşir Cilt 1 (272, 274, 280, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 360, 448, 481, 644)
Cilt 2 (401)

Arduin Cilt 6 (359)

Areobindus Cilt 3 (244, 402)

Arethusa Cilt 2 (129, 381, 382)

Aretino Cilt 8 (62, 64)

Aretinus Cilt 8 (63, 275)

Arezzo Cilt 8 (63)

Arfaban Cilt 1 (488)

Argentarian Cilt 3 (170)

Argos Cilt 1 (51, 357)
Cilt 2 (13, 338, 339)
Cilt 3 (77, 89)
Cilt 6 (223)
Cilt 7 (225, 293, 313)

Argyrus Cilt 5 (278)
Cilt 6 (363, 364)

Arian Cilt 1 (606)
Cilt 2 (87, 119, 130, 136, 200, 233, 234, 238, 243, 246, 248, 251, 254, 256, 258, 260, 262, 263, 265, 268, 269, 271, 274, 276, 277, 280, 281, 284, 286, 288, 314, 325, 333, 346, 348, 359, 372, 381, 387, 389, 391, 403, 458, 459, 482, 483, 485, 486, 558, 611, 614, 616, 621, 623, 630, 633, 642, 651)
Cilt 3 (45, 88, 161, 165, 167, 222, 256, 261, 362, 377, 442, 451, 453, 458, 460, 473, 475, 477, 481, 495, 510, 512)
Cilt 6 (82, 277, 299)

Arianizm Cilt 2 (8, 240, 241, 259, 260, 601)
Cilt 3 (7, 125, 412, 415, 443)

Ariccia Cilt 1 (109)

Aricia Cilt 8 (209)

Arinthaeus Cilt 2 (414, 440, 444)

Arintheus Cilt 2 (463, 472, 515, 522, 523)
Cilt 3 (211)

Ariovistus Cilt 3 (496)

Aristeas Cilt 1 (708)

Aristenus Cilt 2 (186)

Aristide Cilt 1 (69)

Aristides Cilt 1 (84, 91, 633, 646)
Cilt 2 (321)

Aristobulus Cilt 1 (465)

Aristophanes Cilt 2 (352)
Cilt 6 (268)
Cilt 8 (54)

Aristoteles Cilt 1 (92, 199, 281, 511, 582, 646)
Cilt 2 (170, 242, 245, 248, 326, 331, 336)
Cilt 5 (143, 418)
Cilt 6 (80, 83, 167, 168, 268, 308)
Cilt 8 (54, 58, 68, 70, 73, 159)

Arius Cilt 2 (226, 240, 241, 243, 247, 249, 256, 262, 281, 286, 291, 619, 627)

Arles Cilt 5 (371, 372, 390)
Cilt 6 (149, 244)
Cilt 7 (39)

Armagnac Cilt 5 (365)

Armatius Cilt 3 (296)
Cilt 5 (72)
Armenia Cilt 1 (33, 52, 220, 288, 403, 404, 482, 487, 490, 492, 644, 718)
Armenya Cilt 1 (363)
Cilt 2 (149, 284, 313, 389)
Arminius Cilt 1 (344)
Armorica Cilt 1 (70)
Cilt 3 (197, 198, 201, 327, 475, 476, 519, 521, 522, 526, 527, 538)
Armorican Cilt 2 (499)
Arnaldus Cilt 8 (188, 189, 191, 192, 194, 203)
Arnauld Cilt 7 (250)
Arnavut Cilt 8 (100, 101, 104, 105)
Arnavutlar Cilt 2 (152, 153)
Cilt 5 (62)
Cilt 6 (382)
Cilt 7 (393)
Cilt 8 (102, 103, 166)
Arnavutluk Cilt 1 (33)
Cilt 2 (104)
Cilt 5 (110, 111)
Cilt 6 (389)
Cilt 7 (302, 457)
Cilt 8 (100, 102, 103, 105, 115)
Arnobius Cilt 1 (65, 708)
Cilt 5 (416)
Arnold Cilt 6 (416)
Cilt 8 (6, 173)
Arnoldus Cilt 8 (187, 188, 190, 192, 195)
Arnulph Cilt 6 (317)
Arnulphus Cilt 8 (224)
Arpi Cilt 4 (303)
Arpinum Cilt 1 (67)
Arragon Cilt 5 (366)
Cilt 6 (115, 126, 399)
Cilt 7 (303, 307, 310, 311, 313)
Cilt 8 (71, 183, 271, 276)
Arragoneses Cilt 7 (311)
Arras Cilt 3 (468)
Arrianus Cilt 1 (42, 352, 353)
Cilt 4 (86, 233, 261, 268, 354, 386)
Cilt 5 (83, 398, 403, 411)
Cilt 8 (94)
Arric Cilt 1 (282)
Arrien Cilt 1 (40, 42, 52)
Arrius Cilt 1 (138, 457)
Arsace Cilt 2 (105)
Arsaces Cilt 1 (273, 360, 482)
Cilt 3 (245, 246)
Cilt 4 (254, 288)
Arsacide Cilt 4 (255)
Arsacides Cilt 1 (272, 273, 483)
Cilt 2 (514)
Cilt 5 (59, 260, 261, 272)
Arsacius Cilt 3 (231)
Arsases Cilt 1 (273)
Arsasid Cilt 1 (273)

Arsatia Cilt 5 (66)

Arsenite Cilt 7 (291, 293)

Arsenius Cilt 2 (263)

Cilt 3 (50, 424)

Cilt 7 (286, 290, 293, 332)

Artaban Cilt 4 (288, 306, 307, 310, 311)

Artabanus Cilt 5 (260)

Artabazus Cilt 4 (292)

Artakserkses Cilt 1 (5, 269, 272, 360, 481)

Cilt 2 (102, 515, 516)

Cilt 3 (244)

Cilt 4 (249)

Cilt 5 (71)

Artasires Cilt 4 (288)

Artavasdes Cilt 1 (365, 483)

Cilt 2 (411)

Cilt 5 (327)

Artemidorus Cilt 5 (395)

Artemius Cilt 2 (333, 334)

Cilt 5 (239)

Cilt 6 (139)

Arthur Cilt 3 (520, 522)

Artois Cilt 7 (144, 145, 243)

Arzanene Cilt 1 (491, 492)

Arzema Cilt 6 (20)

Arzeroum Cilt 6 (435, 438)

Arzingan Cilt 7 (423)

Ascalon Cilt 2 (386, 402)

Ascanius Cilt 7 (59)

Ascelin Cilt 2 (536)

Asclepiodatus Cilt 1 (435)

Asclepiodotus Cilt 1 (474)

Ascolius Cilt 2 (612)

Asfield Cilt 5 (15)

Asinarian Cilt 4 (186, 196, 301)

Asklepios Cilt 1 (64, 589)

Asmonaean Cilt 1 (596)

Aspacuras Cilt 2 (514, 515)

Aspalathus Cilt 1 (509)

Asprudus Cilt 1 (490)

Assemani Cilt 1 (644)

Assemannus Cilt 6 (127)

Cilt 8 (52)

Assise Cilt 7 (87, 89, 91, 92)

Assyrios Cilt 1 (575)

Astarte Cilt 1 (208)

Asterius Cilt 3 (46, 138, 213, 258)

Astragan Cilt 7 (380)

Astrahan Cilt 7 (418, 444)

Astrakan Cilt 7 (372)

Asturia Cilt 6 (111)

Asturian Cilt 6 (110, 111)

Asturias Cilt 1 (47)

Asturya Cilt 5 (369)

Asur Cilt 1 (33, 283, 484, 595)

Cilt 2 (14, 105, 151, 205, 401, 409, 414, 416, 419, 421, 422, 424, 429, 432, 433, 435, 445, 446)

Cilt 3 (210)

Cilt 4 (121, 249, 258, 259)

Cilt 5 (63, 65, 66, 95, 111, 117, 118, 188, 449, 481)

Cilt 6 (22, 25, 68, 461)

Cilt 7 (183, 302)

Asuriler Cilt 5 (312)

Asurlar Cilt 5 (195)

Asurlular Cilt 1 (271, 575)

Cilt 4 (82)

Asya Cilt 1 (51, 53, 55, 68, 71, 72, 78, 81, 83, 86, 89, 101, 102, 108, 119, 136, 138, 163, 170, 174, 176, 178, 191, 192, 199, 205, 206, 214, 222, 224, 238, 239, 262, 266, 271, 272, 274, 282, 284, 286, 287, 289, 291, 296, 299, 300, 328, 330, 350, 351, 354, 356, 358, 361, 363, 374, 385, 398, 401, 402, 404, 408, 409, 411, 417, 423, 429, 441, 448, 457, 468, 486, 488, 491, 492, 495, 498, 516, 521, 524, 535, 550, 552, 559, 565, 567, 573, 575, 588, 599, 610, 618, 620, 623, 635, 637, 644, 665, 691, 693, 698, 699, 703, 723, 724, 726)

Cilt 2 (12, 14, 16, 18, 19, 22, 24, 27, 31, 43, 44, 50, 53, 57, 92, 96, 102, 127, 138, 151, 206, 220, 226, 229, 232, 240, 246, 249, 250, 258, 266, 268, 286, 293, 305, 307, 315, 316, 320, 332, 334, 348, 349, 364, 402, 428, 430, 470, 475, 516, 535, 537, 539, 542, 544, 558, 560, 582, 585, 589, 642)

Cilt 3 (43, 56, 82, 96, 171, 208, 212, 217, 219, 221, 223, 228, 230, 231, 236, 238, 283, 285, 288, 301, 393, 410, 437, 536)

Cilt 4 (14, 16, 68, 77, 82, 84, 88, 90, 101, 106, 109, 111, 113, 124, 125, 213, 216, 226, 234, 236, 239, 243, 246, 258, 262, 265, 278, 281, 328, 378, 406, 428, 429, 434)

Cilt 5 (6, 53, 57, 60, 62, 76, 84, 86, 89, 92, 95, 99, 101, 103, 108, 113, 119, 131, 135, 137, 138, 145, 150, 159, 163, 176, 209, 222, 225, 229, 235, 241, 250, 271, 276, 282, 286, 290, 291, 293, 295, 299, 303, 418)

Cilt 6 (7, 23, 54, 102, 115, 135, 141, 142, 152, 176, 211, 217, 219, 220, 227, 229, 236, 248, 262, 272, 282, 285, 287, 303, 313, 348, 350, 363, 384, 385, 395, 419, 421, 422, 427, 429, 432, 434, 435, 438, 441, 443, 445, 453, 461, 462)

Cilt 7 (6, 7, 13, 15, 20, 21, 26, 27, 31, 33, 40, 50, 52, 54, 56, 60, 62, 67, 69, 74, 85, 95, 99, 102, 106, 107, 111, 119, 124, 128, 129, 140, 164, 186, 188, 227, 234, 235, 237, 242, 251, 258, 273, 276, 294, 307, 310, 336, 355, 358, 364, 366, 367, 371, 372, 376, 378, 380, 386, 387, 390, 391, 393, 396, 399, 400, 403, 405, 410, 411, 413, 421, 422, 431, 435, 438, 442, 444, 451, 454, 457, 461)

	Cilt 8 (11, 79, 88, 89, 94, 101, 116, 118, 120, 121, 129, 131, 140, 141, 163, 165, 175, 308)
Asyalı	Cilt 1 (173, 405)
	Cilt 3 (93, 146)
	Cilt 4 (59)
	Cilt 6 (18, 100, 360)
	Cilt 7 (87, 342, 436)
	Cilt 8 (153)
Aşkelon	Cilt 7 (82, 84, 88, 132, 134, 135)
Ataulphus	Cilt 3 (155)
Athalaric	Cilt 4 (50, 173, 175)
Athanaric	Cilt 2 (519, 522, 523, 557, 558, 592, 593)
	Cilt 3 (438)
Athanasian	Cilt 4 (38)
Athanasius	Cilt 1 (719)
	Cilt 2 (100, 101, 121, 189, 195, 217, 236, 238, 245, 246, 249, 253, 255, 257, 259, 281, 283, 284, 291, 345, 387, 393, 403, 411, 453, 458, 459, 482, 486, 616, 619)
	Cilt 3 (419, 420, 445, 446, 451, 452, 454)
	Cilt 4 (136, 139, 151)
	Cilt 5 (137, 140, 148, 155 (206, 208)
	Cilt 6 (271, 295, 392)
	Cilt 7 (319, 321)
Athena	Cilt 4 (190)
Athenaeus	Cilt 1 (74)
	Cilt 5 (474)
Athenagoras	Cilt 1 (588, 603, 614, 665)
	Cilt 2 (242)
Athenais	Cilt 3 (240, 241, 254)
Atheneaus	Cilt 1 (65)
Athenion	Cilt 1 (244)
Athos	Cilt 1 (385)
	Cilt 6 (82)
	Cilt 7 (341, 344)
Athos Dağı	Cilt 8 (57, 83)
Athribis	Cilt 5 (169)
Atina	Cilt 2 (24, 92, 129, 136, 137, 138, 139, 166, 219, 231, 232, 235, 236, 296, 301, 316, 321, 325, 338, 345, 354, 359, 406, 408, 615)
	Cilt 3 (27, 76, 78, 147, 421, 488, 492)
	Cilt 4 (5, 43, 47, 51, 111, 123, 129, 132, 239, 250, 342, 344, 354, 355, 395, 401, 407, 410, 420, 423, 424, 428, 431, 434)
	Cilt 6 (226, 231, 269, 340, 403)
	Cilt 7 (6, 13, 225, 273, 298, 311, 315, 347)
	Cilt 8 (74, 126, 235, 289)
Atinalı	Cilt 3 (240)
	Cilt 4 (126, 127, 401, 428, 432)
	Cilt 6 (172, 387)
	Cilt 7 (313, 315)
	Cilt 8 (25, 54)
Atlantica	Cilt 1 (300)
Atlantik	Cilt 1 (47, 53, 54)
	Cilt 2 (325, 370, 460)

Cilt 6 (17, 88, 95, 96, 102, 105, 127, 129, 149, 257)
Cilt 7 (17, 374, 439)

Atlantis Cilt 1 (300)

Atlas Dağı Cilt 2 (40, 467, 510, 534)
Cilt 6 (95, 382)
Cilt 8 (208)

Atman Cilt 7 (383)

Atmeydanı Cilt 8 (159)

Attalus Cilt 3 (160, 163, 180, 184, 188, 189, 504, 506)

Attica Cilt 3 (76)
Cilt 4 (82, 124, 252, 365)
Cilt 8 (126)

Atticus Cilt 1 (74, 78, 80, 101)
Cilt 3 (232)
Cilt 5 (145)

Attika Cilt 8 (67, 68)

Attila Cilt 3 (7, 256, 258, 275, 277, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 318, 321, 336, 339, 344, 348, 375, 393, 404, 406)
Cilt 4 (1 1, 28, 228)
Cilt 5 (76)
Cilt 6 (323)
Cilt 7 (174, 357, 365)

Aubigne Cilt 3 (38)

Audynaeus Cilt 3 (224)

Augsburg Cilt 4 (59)
Cilt 6 (317, 321)

August Cilt 2 (38, 55, 59, 328, 382)
Cilt 3 (14, 142, 146, 281)
Cilt 4 (83, 113, 127, 332, 334, 358, 410, 429)
Cilt 6 (52, 213, 242)
Cilt 7 (86)

Augusta Cilt 3 (236, 241, 252, 322)

Augustine Cilt 1 (33, 35, 39, 73, 89, 92, 119, 129, 249)

Augustinus Cilt 1 (33, 70)
Cilt 2 (288, 633, 648, 650, 651)
Cilt 4 (379, 384)

Augustius Cilt 6 (363)

Augusto Cilt 1 (116)

Augustulus Cilt 3 (7, 351, 404, 407, 409, 410)

Augustus Cilt 1 (27, 29, 31, 34, 45, 47, 49, 54, 64, 66, 75, 77, 97, 114, 116, 121, 123, 124, 156, 162, 164, 165, 178, 180, 187, 196, 197, 206, 224, 226, 228, 231, 262, 265, 267, 271, 327, 338, 339, 368, 371, 394, 397, 411, 425, 427, 433, 438, 453, 464, 465, 471, 489, 494, 497, 502, 515, 517, 520, 523, 527, 531, 548, 567, 568, 575, 639, 673, 700, 702, 719, 720)
Cilt 2 (28, 33, 38, 41, 42, 48, 49, 55, 59, 75, 81, 82, 85, 91, 94, 98, 102, 112, 113, 121, 122, 127, 134, 144, 166, 204, 222, 232, 242, 295, 308, 311, 312, 328, 336, 338, 341, 383, 399, 400, 436, 441, 461, 466, 476, 514, 528, 585, 613, 628, 638, 659, 660)

Cilt 3 (26, 43, 85, 94, 95, 99, 134, 135, 145, 146, 148, 150, 159, 161, 177, 196, 207, 233, 247, 251, 254, 255, 281, 292, 376, 378, 379, 389, 401, 403, 409, 441, 486, 508, 530, 543)

Cilt 4 (31, 114, 118, 178, 180, 229, 309, 314, 334, 338, 357, 361, 368, 372, 374, 377, 383, 390, 392, 398, 399, 402, 410, 412, 413, 424, 425, 427)

Cilt 5 (28, 32, 122, 227, 232, 233, 262, 263, 268, 272, 277, 284, 360, 370, 372, 373, 379, 391, 401)

Cilt 6 (16, 73, 106, 112, 130, 214, 222, 233, 234, 242, 262, 307, 376, 393, 408, 452)

Cilt 7 (16, 64, 129, 131, 164, 172, 181, 213, 240, 244, 246)

Cilt 8 (41, 73, 114, 143, 168, 177, 234, 264, 297, 302)

Aulic Cilt 6 (305)

Aulus Cilt 4 (355, 365, 366, 373, 391, 395, 397, 409, 414, 419, 420, 422)

Auranitis Cilt 4 (254)

Auras Cilt 4 (289)

Aureliamus Cilt 1 (443)

Aurelian Cilt 4 (83, 198, 201)

Aurelianus Cilt 1 (5, 6, 350, 377, 379, 388, 398, 400, 401, 403, 405, 407, 419, 421, 425, 427, 429, 432, 435, 444, 447, 452, 465, 466, 493, 519, 542, 562, 702, 704, 705)

Cilt 2 (469)

Cilt 3 (83, 146, 221, 520)

Cilt 4 (106, 189)

Aurelius Cilt 1 (27, 32, 35, 42, 45, 66, 111, 113, 117, 120, 129, 134, 139, 140, 144, 145, 147, 150, 157, 161, 177, 186, 189, 190, 194, 196, 206, 217, 240, 248, 264, 283, 284, 320, 321, 338, 346, 349, 366, 381, 383, 389, 398, 421, 430, 431, 434, 463, 465, 467, 471, 473, 475, 487, 490, 495, 496, 500, 502, 504, 517, 525, 532, 534, 537, 538, 546, 549, 553, 559, 567, 642, 648, 696, 697)

Cilt 2 (38, 56, 59, 81, 99, 116, 129, 140, 148, 184, 187, 242, 302, 341, 352, 368, 383, 399, 400, 525)

Cilt 4 (127, 429)

Cilt 5 (64)

Aurengzeb Cilt 7 (446)

Ausonius Cilt 2 (34, 36, 209, 494, 604, 639)

Cilt 3 (174, 190, 195, 268)

Cilt 8 (235)

Austrasia Cilt 3 (325, 455, 493, 502, 505, 528)

Cilt 4 (205, 208, 321)

Cilt 5 (14, 35 (38)

Cilt 6 (151)

Austria Cilt 1 (50)

Autharis Cilt 5 (27, 35, 37, 42, 44)

Autun Cilt 1 (82, 87, 400, 401, 510, 535)

Cilt 2 (72, 111, 112, 159, 160)

Auvergne Cilt 3 (315, 327, 360, 363, 367, 386, 387, 394, 403, 467, 473, 484, 502, 504, 506, 509)

Cilt 6 (353)

Cilt 7 (16, 39)

Auxerre Cilt 3 (325)

Cilt 7 (240, 241)

Auxilia Cilt 3 (110)

Auximum Cilt 4 (205, 209)

Avar Cilt 4 (242)

Cilt 5 (82, 85, 101)

Avarlar Cilt 4 (240, 242)

Cilt 5 (14, 15, 17, 76, 101, 102, 114, 115, 367)

Cilt 6 (30)

Cilt 8 (134, 153)

Avenche Cilt 3 (471, 480, 486)

Aventinus Cilt 8 (241)

Avignon Cilt 1 (582)

Cilt 3 (478)

Cilt 8 (6, 7, 15, 19, 24, 33, 35, 37, 58, 61, 173, 183, 197, 215, 218, 219, 228, 230, 231, 234, 239, 240, 246, 249, 252, 261, 262, 265, 266, 268, 269, 273, 275, 283, 285)

Avitus Cilt 3 (7, 35, 315, 317, 318, 327, 346, 351, 360, 361, 364, 367, 369, 370, 386, 394, 444, 475, 477, 478, 495)

Avlonya Cilt 8 (168)

Avridius Cilt 1 (129)

Avrupa Cilt 3 (43, 55, 56, 82, 98, 111, 150, 159, 197, 208, 222, 230, 238, 274, 283, 285, 287, 334, 336, 342, 393, 428, 441, 442, 453, 472, 488, 493, 495, 518, 521, 529, 530, 537, 541)

Cilt 4 (61, 82, 89, 90, 107, 109, 111, 132, 135, 173, 182, 226, 236, 252, 270, 338, 342, 345, 349, 378, 424, 428)

Cilt 5 (28, 32, 41, 53, 61, 76, 80, 84, 89, 98, 101, 113, 145, 166, 188, 193, 205, 209, 211, 213, 215, 217, 221, 225, 253, 276, 286, 290, 291, 295, 325, 326, 341, 344, 356, 364, 365, 368, 370, 387, 390, 399, 400, 409, 432)

Cilt 6 (16, 20, 23, 31, 54, 102, 103, 105, 107, 115, 130, 133, 135, 140, 146, 148, 152, 159, 167, 170, 211, 217, 219, 220, 227, 229, 236, 237, 246, 258, 271, 272, 289, 292, 293, 304, 310, 311, 313, 316, 320, 322, 323, 328, 335, 342, 344, 350, 355, 374, 384, 400, 421, 424, 432, 448, 451, 454, 459, 462)

	Cilt 7 (7, 11, 13, 15, 21, 26, 35, 40, 41, 49, 50, 54, 56, 69, 74, 85, 87, 89, 97, 102, 105, 107, 109, 122, 124, 128, 129, 135, 136, 145, 165, 171, 176, 187, 190, 198, 208, 215, 235, 237, 239, 251, 256, 260, 272, 310, 336, 341, 355, 359, 362, 364, 367, 368, 370, 372, 374, 376, 379, 380, 388, 389, 391, 393, 396, 397, 400, 405, 409, 410, 417, 422, 430, 431, 435, 438, 439, 441, 450, 451, 453, 455, 457, 461)
	Cilt 8 (6, 13, 15, 20, 22, 24, 25, 27, 56, 61, 71, 73, 79, 83, 88, 89, 94, 101, 111, 116, 119, 121, 129, 131, 140, 141, 163, 165, 169, 170, 175, 182, 186, 214, 228, 237, 275, 286, 322)
Avrupalı	Cilt 4 (85, 104, 259)
	Cilt 5 (215 (396, 487)
	Cilt 7 (43, 57, 59, 251, 394, 428, 441, 452, 459, 460)
	Cilt 8 (43, 45, 50, 115)
Avrus Han	Cilt 7 (416)
Avusturya	Cilt 1 (50, 225)
	Cilt 4 (53)
	Cilt 6 (306)
	Cilt 8 (89, 98, 116, 204)
Awsite	Cilt 5 (447)
Axouchos	Cilt 5 (293, 295)
Axum	Cilt 4 (280, 281)
	Cilt 5 (213)
Axumite	Cilt 4 (88, 279)
Ayasofya	Cilt 4 (5, 51, 76, 102, 107, 219, 336)
	Cilt 5 (90, 102, 229, 373, 490)
	Cilt 6 (229, 242, 247, 291, 341, 343, 421)
Ayşe	Cilt 5 (423, 467, 468, 471, 474, 476, 477, 480, 481)
	Cilt 6 (14)
Azerbaycan	Cilt 6 (431)
Azez Kalesi	Cilt 6 (63)
Babain Savaşı	Cilt 7 (115)
Babil	Cilt 5 (48, 61, 65 (193, 195 (197, 357, 414, 418, 419)
Babilliler	Cilt 7 (77)
Babürlüler	Cilt 7 (440)
Babylas	Cilt 2 (384, 385, 403)
Bacchanal	Cilt 2 (399)
Bacchanalian	Cilt 1 (640)
Bacchus	Cilt 1 (359, 640, 662)
	Cilt 5 (75)
Bacon	Cilt 4 (376)
	Cilt 7 (258)
Bactaria	Cilt 1 (411)
	Cilt 2 (552)
	Cilt 4 (243, 249)
	Cilt 5 (65 (100)
Bacurius	Cilt 2 (202, 577, 657)
Badajoz	Cilt 6 (103)
Baduarius	Cilt 5 (28)
Baechanal	Cilt 1 (640)
Baerea	Cilt 1 (583)
Baetica	Cilt 1 (46)

Baeticae Cilt 4 (426)

Baetis Cilt 6 (108)

Bagaudae Cilt 1 (469)

Cilt 3 (349, 375)

Baghisian Cilt 7 (64)

Bagradas Cilt 4 (289)

Bağdat Cilt 1 (284)

Cilt 5 (14, 194, 303, 483, 488)

Cilt 6 (17, 21, 32, 127, 159, 160, 162, 166, 167, 169, 170, 175, 177, 180, 188, 190, 193, 197, 199, 201, 206, 219, 230, 266, 374, 422, 425, 432, 435, 444, 448, 461)

Bahaddin Cilt 7 (118)

Bahadır Han Cilt 7 (361)

Bahreyn Cilt 5 (398, 401, 402, 419)

Cilt 6 (192)

Bakırköy Cilt 5 (87)

Baldric Cilt 7 (17, 46, 57, 61, 67)

Baldricus Cilt 7 (19)

Baldwin Cilt 7 (36, 53, 54, 62, 63, 76, 81, 84, 122, 127, 162, 173, 198, 200, 203, 205, 206, 209, 219, 220, 232, 234, 236, 238, 242, 244, 246, 250, 252, 255, 256, 263, 266, 269, 287, 294, 301)

Balestra Cilt 7 (61)

Balistaria Cilt 3 (470)

Baltık Cilt 1 (89, 296, 297, 307, 328, 331)

Cilt 3 (97, 98, 103, 107, 282, 358, 429, 439, 495, 516, 538)

Cilt 5 (80, 367)

Cilt 6 (325, 327, 329, 343)

Cilt 7 (373, 374)

Baluz Cilt 8 (197, 219, 220, 267, 271)

Baluze Cilt 7 (171, 222)

Cilt 8 (215, 219, 268, 271)

Bamberg Cilt 5 (376)

Cilt 6 (460)

Banchor Cilt 3 (422)

Banduri Cilt 6 (139, 212, 217, 335, 341)

Banu Daws Cilt 5 (461)

Baptist Cilt 3 (458)

Baradaeus Cilt 5 (199)

Baratier Cilt 6 (219, 228, 232)

Barbar Cilt 1 (9, 31, 44, 48, 51, 54, 61, 65, 99, 122, 125, 151, 164, 179, 188, 192, 208, 239, 240, 242, 248, 255, 257, 285, 316, 322, 329, 330, 332, 335, 338, 340, 341, 344, 349, 350, 354, 357, 360, 387, 391, 411, 436, 437, 441, 446, 492, 498, 510, 521, 528, 529, 541, 603, 657, 662, 668, 700)

Cilt 2 (55, 75, 81, 95, 104, 111, 117, 119, 123, 138, 150, 154, 164, 165, 262, 303, 305, 313, 331, 421, 444, 482, 493, 494, 505, 506, 508, 518, 520, 550, 551, 555, 558, 562, 570, 572, 582, 590, 592, 618, 631, 634, 652, 654, 655, 658, 661)

Cilt 3 (7, 155, 157, 167, 180, 230, 259, 281, 285, 302, 303, 318, 329, 336, 351, 379, 414, 443, 486, 508, 513)

Cilt 4 (6, 12, 13, 15, 22, 25, 35, 40, 53, 64, 75, 119, 130, 139, 147, 166, 174, 175, 182, 189, 192, 198, 207, 223, 227, 228, 231, 252, 265, 278, 288, 293, 299, 303, 305, 321, 322, 324, 375, 424)

Cilt 5 (18, 19, 24, 34, 41, 44, 51, 60, 62, 76, 77, 83, 105, 113, 131, 181, 188, 193, 205, 235, 238, 243, 261, 262, 263, 285, 293, 297, 301, 312, 318, 329, 333, 340, 348, 349, 370, 374, 385, 388, 409, 420, 423, 426)

Cilt 6 (27, 29, 48, 62, 77, 100, 102, 161, 175, 181, 215, 220, 226, 243, 256, 269, 290, 303, 309, 337, 341, 358, 363, 379, 391, 413, 440, 446, 448)

Cilt 7 (49, 53, 89, 168, 231, 234, 235, 259, 298, 315, 327, 328, 335, 336, 358, 360)

Cilt 8 (11, 25, 54, 98, 157, 178, 181, 182, 194, 265, 272, 298, 305, 306, 314, 322)

Barbarlar

Cilt 1 (5, 28, 31, 32, 34, 35, 38, 42, 46, 50, 55, 70, 76, 86, 89, 90, 98, 132, 164, 167, 175, 188, 232, 241, 250, 254, 267, 271, 282, 290, 293, 295, 297, 299, 302, 304, 308, 310, 312, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 327, 328, 330, 331, 332, 334, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 356, 357, 358, 359, 372, 375, 379, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 402, 429, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 448, 467, 469, 470, 475, 476, 477, 478, 480, 484, 486, 487, 491, 492, 493, 494, 520, 526, 536, 540, 562, 568, 579, 585, 595, 600, 615, 627, 640, 643, 672, 697, 717)

Cilt 3 (82, 100, 104, 106, 154, 165, 166, 179, 180, 191, 222, 290, 295, 318, 334, 359, 361, 381, 405, 407, 442, 444, 497, 543)

Cilt 4 (18, 34, 35, 110, 113, 116, 137, 149, 169, 172, 174, 184, 187, 188, 193, 201, 228, 234, 289, 297, 309, 318, 324, 328, 349, 369, 385)

Cilt 6 (6, 11, 83, 92, 105, 198, 237, 254, 271, 288, 301, 314, 316, 342, 406, 413, 432, 433)

Cilt 7 (52, 156, 188, 237, 371)

Cilt 8 (53, 79, 313)

Barbarossa

Cilt 6 (407, 412)

Cilt 7 (98, 100, 103, 106, 107, 128, 129, 139, 162)

Barbationus

Cilt 2 (135, 161)

Barbury Cilt 3 (518)

Barcelona Cilt 3 (192, 193, 312)
Cilt 7 (311)

Barchochebas Cilt 1 (657, 658)

Bardanes Cilt 5 (186, 238)

Bardas Cilt 5 (262)
Cilt 7 (159)

Bargus Cilt 3 (213, 214)

Bar Hebraeus Cilt 5 (96)

Bari Cilt 6 (348, 351, 360, 363, 364, 372, 406)
Cilt 7 (11)

Barlaam Cilt 7 (343, 344)

Barletius Cilt 8 (86, 100, 104, 105)

Barmecides Cilt 6 (174)

Baroncelli Cilt 8 (260, 262)

Baronius Cilt 2 (176, 177, 188, 191, 194, 198, 200, 213, 214, 217, 226, 249, 252, 270, 274, 279, 371, 395, 452, 481, 486, 489, 585, 612, 635)
Cilt 3 (33, 35, 60, 61, 64, 67, 84, 114, 119, 132, 157, 166, 175, 233, 242, 262, 272, 308, 341, 357, 389, 410, 412, 459)
Cilt 4 (37, 39, 43, 48, 50, 55, 56, 60, 69, 71, 136, 157, 158, 180, 197, 206, 280, 293, 333)
Cilt 5 (36, 45, 46, 48, 49, 53, 89, 97, 98, 105, 123, 145, 149, 150, 162, 169, 170, 175, 182, 186, 207, 247, 330, 331, 351, 352, 356, 370, 374, 376, 377)
Cilt 6 (104, 106, 147, 154, 185, 202, 305, 314, 322, 347, 349, 352, 355, 356, 366, 371, 380, 392, 459, 461)
Cilt 8 (12, 187, 191)

Barselona Cilt 5 (366)
Cilt 6 (113)

Barsumas Cilt 5 (159, 161)

Barthelemy Cilt 1 (18)
Cilt 4 (34)
Cilt 8 (318)

Bartholemy Cilt 7 (70, 72, 305)

Bartolus Cilt 4 (384)
Cilt 5 (390)

Basel Cilt 1 (48)
Cilt 7 (342, 362)
Cilt 8 (5, 9, 32, 34, 38, 44, 45, 50, 52, 53, 57, 96, 118, 188, 234, 261, 277, 278)

Basil Cilt 1 (637)
Cilt 2 (150, 216, 312, 317, 346, 389, 394, 472, 485, 558, 614, 615, 649)
Cilt 3 (55, 58, 421)
Cilt 4 (100, 333, 417)
Cilt 5 (137, 138, 140, 223, 260, 266, 271, 274, 277, 282, 283, 311)
Cilt 6 (177, 180, 189, 212, 217, 223, 228, 232, 233, 250, 254, 267, 270, 283, 287, 288, 291, 306, 310, 341, 348, 351, 353, 435, 436, 439)
Cilt 7 (49, 159, 160, 167, 180, 215)

Basilakios Cilt 5 (288)
Cilt 6 (441)
basileus Cilt 1 (498)
Cilt 6 (309)
Cilt 8 (26)
Basiliscus Cilt 4 (14, 16, 138)
Cilt 6 (265)
Basilius Cilt 3 (153, 339, 411, 412)
Cilt 4 (46, 132, 301)
Basilus Cilt 2 (260)
Baskerville Cilt 8 (53, 303)
Basnage Cilt 3 (36, 38, 459, 460)
Cilt 4 (41, 280)
Cilt 5 (330)
Cilt 7 (98, 158, 162, 343)
Basra Cilt 1 (32, 282, 406)
Cilt 4 (86)
Cilt 6 (13, 22, 23, 193)
Cilt 7 (438)
Basra Körfezi Cilt 5 (396, 398, 402, 418)
Bassianus Cilt 1 (186, 203, 204, 523, 555, 556)
Bassora Cilt 6 (22)
Bastarnae Cilt 1 (332, 440, 477)
Bastia Cilt 4 (315)
Batavi Cilt 1 (312)
Batavia Cilt 1 (151, 400, 436, 441)
Cilt 2 (157, 461, 492, 505)
Bataviae Cilt 1 (471)
Bataviler Cilt 1 (318)
Batavorum Cilt 6 (18)
Batlamyos Cilt 1 (53)
Batlamyus Cilt 1 (283, 301, 321, 328, 330, 491)
Cilt 4 (44, 268)
Cilt 6 (378)
Batmir Kalesi Cilt 7 (419)
Batnae Cilt 2 (409)
Batu Cilt 7 (372, 373, 375, 379, 381)
Baudila Cilt 8 (304)
Bavyera Cilt 1 (50)
Cilt 3 (412, 496)
Cilt 5 (42)
Cilt 6 (317, 322)
Cilt 7 (14)
Cilt 8 (203, 252)
Bavyeralı Cilt 8 (215, 228)
Bavyeralılar Cilt 3 (488)
Cilt 5 (18, 367)
Baybars Cilt 7 (149, 346)
Bayer Cilt 6 (313, 323, 329, 332)
Bayezid Cilt 7 (7, 355, 395, 401, 403, 405, 407, 421, 424, 428, 438, 446, 447, 449, 450, 452, 453)
Cilt 8 (21, 22, 29, 71, 86, 118)
Baykal Cilt 2 (547)
Bayle Cilt 4 (59, 127, 339, 430)
Cilt 5 (47, 89, 147, 351, 377, 441, 465, 468)
Cilt 6 (147, 298, 392)
Beaufort Cilt 8 (194)

Beaumarchais Cilt 1 (23)

Beausobre Cilt 2 (221, 226, 233, 235, 241, 243, 315)

Beauvais Cilt 1 (477)

Bedevî Cilt 5 (437)

Bedeviler Cilt 6 (34, 192)

Bedir Cilt 5 (453, 455, 456, 482)

Bedir Savaşı Cilt 6 (15, 136)

Bedoween Cilt 4 (160)

Behram Cilt 5 (5 (57, 65, 69, 72, 75)

Belçika Cilt 1 (47, 48, 731)

Cilt 2 (501)

Cilt 3 (469, 470)

Cilt 8 (156)

Belgic Cilt 3 (316, 320, 324)

Belgrad Cilt 1 (459, 556)

Cilt 3 (292)

Cilt 4 (12, 29, 109, 228)

Cilt 6 (316, 460)

Cilt 7 (45, 302, 457, 461)

Belh Cilt 6 (27)

Cilt 7 (365)

Belinus Cilt 1 (256)

Belisarius Cilt 3 (369, 445)

Cilt 8 (100)

Beljler Cilt 1 (48)

Bellerophon Cilt 7 (213)

Benavente Cilt 5 (39)

Benedictiler Cilt 3 (321, 328)

Cilt 5 (23, 49, 50, 53)

Cilt 7 (108)

Cilt 8 (323)

Benedictus Cilt 5 (47, 377)

Cilt 6 (126)

Cilt 8 (11, 12, 14, 15, 197, 218, 219, 265, 266, 268, 271, 274, 276, 319)

Benediktin Cilt 2 (259, 374, 375)

Cilt 3 (35, 265, 426, 429, 431, 470, 503, 527, 528)

Cilt 7 (377)

Benevento Cilt 6 (347, 350, 352, 373, 399)

Cilt 7 (300)

Beneventum Cilt 5 (38, 366, 368)

Cilt 6 (217, 347, 351, 353, 354, 357, 365, 373)

Bengal Cilt 1 (89)

Cilt 3 (273)

Cilt 7 (369, 420, 446)

Benschounah Cilt 6 (443)

Bense Cilt 2 (187, 529)

Bentivoglio Cilt 2 (185)

Bentley Cilt 2 (408)

Cilt 4 (353, 354, 370, 373)

Berberi Cilt 6 (89, 100, 126)

Berengarius Cilt 5 (381)

Cilt 8 (193)

Berenike Cilt 4 (402)

Cilt 5 (318)

Cilt 6 (242)

Beretti Cilt 5 (23, 38, 337, 365)

Cilt 6 (184, 305)

Cilt 7 (174)

Bergama Cilt 1 (83, 637)
Cilt 2 (353)
Cilt 6 (140, 230)
Cilt 7 (387)
Bergamo Cilt 5 (39)
Bergier Cilt 4 (186)
Berkuk Cilt 7 (424)
Berlass Cilt 7 (410)
Berlin Cilt 4 (252)
Cilt 8 (277)
Bermudez Cilt 4 (279)
Bern Cilt 4 (35, 47)
Bernard Cilt 1 (541, 605)
Cilt 6 (87, 123, 271, 400, 439, 457)
Cilt 7 (5, 31, 36, 67, 86, 93, 100, 108, 109, 126, 127, 138, 171, 203)
Cilt 8 (180, 183, 190)
Bernardus Cilt 7 (13, 19, 84)
Cilt 8 (180, 186, 188, 190, 212, 225)
Bernier Cilt 7 (342, 428)
Bernouli Cilt 4 (339)
Beroia Cilt 5 (95)
Berrhae Cilt 4 (256)
Berrhoea Cilt 5 (79)
Bertezena Cilt 4 (237, 238)
Bertha Cilt 5 (297)
Cilt 6 (243, 245)
Bertholdus Cilt 7 (14)
Beryllus Cilt 5 (426)
Berytus Cilt 2 (47, 402)
Cilt 4 (83, 94, 125, 341, 369, 375, 379)
Cilt 6 (65)
Cilt 7 (88, 149)
Besancon Cilt 2 (193, 313)
Besançon Cilt 6 (149)
Bessas Cilt 4 (273, 298, 302)
Bethlem Cilt 3 (171, 201, 424)
Beyoğlu Cilt 7 (191)
Beyrut Cilt 4 (387)
Beytüllahim Cilt 7 (21, 77, 141, 220)
Bibars Cilt 7 (149)
Bigot Cilt 7 (130)
Bithynia Cilt 1 (52, 354)
Cilt 2 (13, 19, 130)
Cilt 6 (139, 142)
Bitinya Cilt 1 (52, 77, 354, 355, 403, 404, 520, 551, 564, 567, 609, 637, 638, 647, 678, 679)
Cilt 2 (13, 129, 134, 221, 238, 287, 462, 469, 470, 533)
Cilt 6 (139, 142, 453)
Cilt 2 (12, 15, 18, 20, 21, 23, 27, 218)
Cilt 5 (13, 20, 21, 34, 36, 50, 55, 59, 61, 83, 94, 103, 111, 117, 123, 145, 148, 159, 169, 181, 221, 227, 230, 231, 256, 267, 277, 285, 293, 297, 305, 311, 312, 325, 326, 329, 336, 357, 374, 375, 408)

	Cilt 6 (17, 36, 39, 65, 76, 80, 99, 101, 134, 135, 143, 177, 181, 187, 201, 212, 216, 219, 220, 222, 226, 227, 230, 232, 234, 237, 239, 242, 244, 246, 249, 250, 257, 262, 267, 272, 275, 292, 303, 304, 306, 307, 316, 319, 326, 330, 331, 333, 338, 344, 348, 351, 352, 354, 356, 358, 360, 373, 382, 391, 393, 403, 404, 407, 409, 422, 430, 435, 439, 443)
	Cilt 7 (31, 50, 52, 60, 96, 97, 100, 101, 103, 111, 159, 160, 165, 167, 175, 183, 185, 191, 206, 209, 222, 223, 229, 240, 241, 251, 276, 281, 289, 291, 292, 296, 301, 310, 328, 330, 332, 334, 338, 346, 349, 351, 362, 379, 386, 389, 392, 393, 403, 405, 434, 448, 452, 453, 455)
	Cilt 8 (11, 14, 18, 26, 32, 38, 40, 53, 55, 56, 59, 67, 70, 79, 81, 82, 86, 88, 94, 107, 109, 113, 116, 118, 128, 142, 145, 148, 158, 162, 164, 172, 175)
Bizanslı	Cilt 5 (147)
	Cilt 6 (69, 93, 143, 160, 205, 231, 250, 306, 405, 440, 441)
	Cilt 7 (212, 247, 349)
	Cilt 8 (25, 159)
Blachernae	Cilt 5 (113)
	Cilt 7 (49, 206, 219)
Blachernes	Cilt 7 (163)
Blackheath	Cilt 8 (23)
Blackstone	Cilt 4 (408)
Blemmyes	Cilt 1 (435, 479)
Bleterie	Cilt 2 (37, 159, 165, 277, 310, 321, 327, 331, 332, 336, 338, 340, 357, 373, 385, 395, 399, 402, 406, 409, 442, 446, 450, 452, 453, 459, 460)
Blois	Cilt 7 (37, 172, 180, 184, 190, 225, 233)
Blondus	Cilt 7 (186, 191, 220)
	Cilt 8 (66, 193, 323)
Boadicea	Cilt 1 (30)
Boccaccio	Cilt 3 (95)
	Cilt 5 (43)
	Cilt 8 (58, 60, 62, 74)
Bochara	Cilt 6 (30, 31)
Bodleian	Cilt 6 (137)
Boeotia	Cilt 3 (75)
	Cilt 7 (312, 313)
Boethius	Cilt 2 (502)
	Cilt 3 (345)
	Cilt 4 (5, 9, 32, 40, 42, 49, 173, 302, 386)
Boetica	Cilt 3 (191, 194, 258, 455, 457)
	Cilt 6 (109)
Boetis	Cilt 3 (457)
	Cilt 6 (109, 112)
Bogomiller	Cilt 6 (291)
Boğaz	Cilt 5 (111)
Boğaziçi	Cilt 5 (114)
	Cilt 6 (140, 451)
	Cilt 7 (346)

Bohadin Cilt 7 (64, 78, 100, 104, 106, 115, 117, 120, 121, 123, 126, 127, 130, 134, 167)
Bohemond Cilt 6 (379, 381, 383, 389, 391, 397)
Cilt 7 (39, 46, 48, 49, 51, 52, 57, 60, 62, 66, 69, 72, 75, 76, 81, 83, 95, 96)
Bohemya Cilt 1 (50, 321, 438)
Cilt 3 (472)
Cilt 4 (349)
Cilt 5 (367, 372, 387, 390)
Cilt 6 (285, 294, 305, 322, 342)
Cilt 7 (100)
Cilt 8 (34, 88, 96, 252, 260)
Bohemyalı Cilt 5 (391)
Cilt 8 (265)
Boiardo Cilt 8 (74)
Boileau Cilt 6 (147)
Cilt 7 (250)
Boivin Cilt 7 (251, 344)
Cilt 8 (69, 79)
Bolanus Cilt 2 (506)
Bolingbroke Cilt 8 (70)
Bollandist Cilt 2 (389, 393)
Bollandists Cilt 6 (364)
Bollandus Cilt 2 (270)
Bologna Cilt 2 (175)
Cilt 4 (196)
Cilt 6 (227)
Cilt 8 (52, 56, 65, 201, 283)
Bologninus Cilt 4 (384)
Bolsena Cilt 4 (176)
Bolu Cilt 1 (78)
Bonamy Cilt 2 (171, 308, 528)
Bonaventura Cilt 4 (59)
Bondari Cilt 6 (433)
Bondocdar Cilt 7 (149)
Bonfinius Cilt 6 (311, 312)
Cilt 7 (398)
Cilt 8 (89, 91, 92, 96, 99)
Bongarsius Cilt 7 (19, 63, 127, 138)
Bonifacius Cilt 3 (6, 249, 255, 258, 262, 267, 312, 510)
Cilt 8 (63, 197, 203, 214, 217, 218, 220, 222, 225, 227, 228, 257, 268, 271, 279, 305)
Bonifatius Cilt 1 (265, 722)
Cilt 5 (344)
Cilt 7 (180, 182, 183, 199, 206, 220, 224, 225, 229, 236, 238, 240, 242)
Bonn Cilt 2 (168)
Bononia Cilt 2 (319)
Bonosus Cilt 1 (391, 443)
Bordeaux Cilt 1 (82)
Cilt 2 (625)
Borneo Cilt 6 (24)
Borysthenes Cilt 1 (332, 350)
Cilt 2 (536)
Cilt 3 (344, 375)
Cilt 4 (242)
Cilt 5 (235, 301)
Cilt 6 (246, 304, 327, 329, 332, 335, 336, 338, 341, 344)

Cilt 7 (372)

Bosforus Cilt 1 (457)

Bosna Cilt 1 (50)

Cilt 6 (305)

Bosphorus Cilt 1 (51, 175, 351, 353, 355, 357, 385, 423, 441, 535, 551)

Cilt 5 (271, 273, 293)

Bosra Cilt 5 (402, 403, 424, 426)

Bossuet Cilt 1 (12, 60, 601)

Botaneiates Cilt 5 (286, 288)

Botheric Cilt 2 (645, 646)

Botrys Cilt 4 (340)

Bouchaud Cilt 1 (228)

Cilt 4 (361)

Boucicault Cilt 7 (398, 400, 404, 405, 434)

Cilt 8 (21)

Boucoleon Cilt 7 (206, 219)

Bougainville Cilt 4 (264)

Bouillaud Cilt 8 (141)

Bouillon Cilt 7 (35, 36, 44, 51, 60, 69, 79, 82, 87, 88, 91, 92, 99, 107, 122, 272)

Boulainvillier Cilt 7 (247)

Boulainvilliers Cilt 5 (100, 101, 424, 442, 492)

Boulogne Cilt 1 (84; 471, 474, 520)

Cilt 2 (503)

Cilt 3 (109)

Cilt 7 (12, 35, 36, 272)

Bouquet Cilt 3 (180, 465, 471, 513)

Bourbon Cilt 3 (172)

Cilt 5 (272)

Cilt 6 (107)

Cilt 7 (268)

Bourdeaux Cilt 2 (370, 371)

Cilt 3 (178, 195, 196)

Cilt 6 (148, 149)

Cilt 8 (218)

Bourges Cilt 7 (87)

Bourguignons Cilt 5 (44)

Boursa Cilt 7 (400)

Bovidilere Cilt 6 (200)

Bovidler Cilt 6 (123)

Brabant Cilt 2 (157)

Cilt 3 (489)

Cilt 7 (36)

Bracara Cilt 3 (190, 365)

Braga Cilt 3 (365, 511)

Brahmaputra Cilt 7 (420)

Bramante Cilt 8 (323)

Brandenburg Cilt 5 (372, 387, 390)

Cilt 7 (14, 328)

Cilt 8 (227)

Braniseba Cilt 5 (299)

Bratis Cilt 8 (311)

Bregetio Cilt 2 (527, 529)

Bremen Cilt 1 (328, 329)

Cilt 5 (367)

Cilt 6 (318, 329, 343)

Brenta Cilt 6 (318)

Breon Cilt 3 (328)

Breone Cilt 3 (327)

Brescia Cilt 5 (39)
Cilt 8 (6, 173, 187, 189, 191, 195, 203)
Bretagne Cilt 7 (16)
Bretigny Cilt 8 (20)
Breton Cilt 1 (518)
Cilt 2 (500)
Bretonlar Cilt 1 (188, 445)
Bretonya Cilt 8 (27)
Breviary Cilt 4 (42)
Brezilya Cilt 8 (322)
Brindisi Cilt 7 (302, 307)
Brioude Cilt 3 (367, 504)
Brisson Cilt 4 (248, 274)
Britanya Cilt 1 (4, 29, 31, 42, 44, 46, 48, 68, 70, 82, 91, 135, 145, 153, 161, 162, 172, 173, 187, 189, 318, 321, 390, 398, 400, 432, 439, 440, 468, 471, 473, 475, 493, 515, 516, 520, 522, 636, 642, 644, 719)
Cilt 2 (7, 12, 44, 49, 56, 123, 168, 251, 269, 305, 311, 373, 455, 463, 491, 498, 502, 504, 507, 511, 606, 608)
Cilt 3 (6, 8, 43, 107, 110, 123, 134, 184, 197, 201, 395, 439, 458, 461, 463, 513, 515, 517, 523, 525, 527, 529)
Cilt 4 (124, 199, 349, 406)
Cilt 5 (38, 48, 186, 368)
Cilt 6 (261, 384)
Cilt 7 (38, 56, 100, 272)
Cilt 8 (27, 70, 178, 276)
Britanyalı Cilt 3 (201)
Briton Cilt 1 (474)
Cilt 3 (197, 199, 201, 395, 396, 515, 518, 519, 521, 523, 525)
Britonlar Cilt 1 (30)
Cilt 3 (314, 515, 517, 519, 522, 525, 527)
Cilt 5 (365)
Cilt 8 (28)
Brucker Cilt 4 (43, 48, 127, 129)
Bruges Cilt 7 (173, 263)
Brundusium Cilt 6 (360, 381, 395)
Cilt 7 (140)
Brunswick Cilt 6 (379)
Cilt 7 (99, 172, 328)
Cilt 8 (291)
Brunus Cilt 8 (63, 275)
Bruttium Cilt 4 (36, 181, 322)
Cilt 5 (38)
Brutus Cilt 2 (36, 42, 461, 500, 641)
Cilt 4 (130, 288, 424)
Cilt 5 (381)
Cilt 8 (241, 283)
Brüksel Cilt 2 (185)
Cilt 3 (320)
Bryennium Cilt 6 (439)
Bryennius Cilt 5 (286, 288, 292)
Cilt 6 (430, 435, 440, 443, 450, 451)
Cilt 7 (48)
Buat Cilt 4 (26, 27, 29, 56, 173, 177, 232, 291, 320)
Cilt 5 (42, 76, 80)

Buccelin Cilt 4 (321, 323, 325, 326)

Bucentaur Cilt 8 (41)

Buchanan Cilt 2 (183, 502, 503)

Buda Cilt 2 (148)

Cilt 6 (211)

Cilt 7 (361, 398)

Cilt 8 (91)

Budapeşte Cilt 3 (300)

Cilt 7 (398)

Budin Cilt 8 (91)

Buffon Cilt 2 (422, 512, 556)

Cilt 4 (26, 27, 101, 165, 208, 265, 279, 339)

Cilt 5 (41, 100, 211, 399)

Cilt 6 (314)

Cilt 8 (303)

Buğra Cilt 7 (379)

Buhara Cilt 4 (84, 239, 243)

Cilt 7 (361, 365, 425)

Buhari Cilt 5 (432)

Bulgar Cilt 4 (19, 28, 231, 234, 242, 328, 330)

Cilt 5 (236, 253, 277)

Cilt 6 (142, 221, 243, 290, 304, 305, 307, 308, 310, 314, 336, 338, 438)

Cilt 7 (159, 168, 232, 234, 236, 238, 245, 298, 334, 336, 416)

Cilt 8 (90)

Bulgaristan Cilt 2 (560)

Cilt 5 (236, 243, 261, 276)

Cilt 6 (291, 304, 305, 308, 330, 336, 342, 385)

Cilt 7 (31, 32, 44, 45, 55, 160, 168, 278, 375, 379, 458)

Cilt 8 (93, 98, 103, 141, 187, 188)

Bulgarlar Cilt 4 (231, 330, 331)

Cilt 5 (225, 249)

Cilt 6 (6, 243, 289, 293, 301, 305, 308, 309, 323)

Cilt 7 (31, 169, 236, 251, 388)

Burcardi Cilt 8 (291)

Burgonya Cilt 1 (305)

Cilt 8 (23, 27, 43, 88, 92, 169, 266)

Burgonyalılar Cilt 5 (380)

Burgundia Cilt 1 (331, 476)

Cilt 3 (8, 97, 98, 103, 105, 187, 195, 282, 315, 316, 327, 328, 330, 357, 364, 375, 394, 396, 398, 400, 402, 403, 439, 440, 443, 444, 463, 467, 470, 471, 477, 480, 485, 490, 492, 493, 495, 498, 500, 503, 507, 509, 513, 529)

Burnet Cilt 6 (296, 298)

Bursa Cilt 1 (78, 354, 355)

Cilt 7 (228, 384, 385, 390, 395, 400, 401, 403, 429, 431, 433, 437, 444, 448, 450, 455, 458)

Busbequius Cilt 6 (236)

Cilt 7 (395, 436, 449, 459)

Cilt 8 (157)

Busiris Cilt 1 (479)

Butler Cilt 5 (50, 75 (98)

Büsching Cilt 5 (212, 396)

Byzacium Cilt 3 (269)

Cabades Cilt 4 (119, 120, 122, 123, 246, 247)

Cabir Cilt 6 (170)

Cadesia Cilt 6 (20, 23)

Cadiz Cilt 1 (225)

Cilt 4 (165)

Cilt 6 (107)

Cadmus Cilt 6 (221)

Cadomensis Cilt 7 (19, 63, 67, 73)

Caecilianus Cilt 2 (212, 227, 229)

Caecilius Cilt 2 (38, 179, 188, 190)

Caesar Cilt 1 (29, 32, 36, 39, 47, 61, 64, 67, 69, 83, 97, 98, 103, 106, 108, 112, 114, 117, 119, 123, 148, 157, 162, 170, 172, 173, 178, 211, 221, 222, 238, 252, 253, 257, 262, 265, 283, 297, 302, 306, 309, 315, 319, 321, 336, 340, 347, 348, 353, 369, 371, 375, 381, 386, 388, 394, 408, 414, 433, 446, 447, 464, 465, 467, 469, 473, 474, 476, 478, 482, 486, 488, 493, 494, 498, 501, 504, 515, 517, 519, 520, 522, 523, 525, 529, 531, 533, 534, 536, 546, 548, 553, 556, 557, 559, 560, 562, 567, 594, 600, 650, 651, 672, 711, 719, 720)

Cilt 2 (11, 28, 38, 59, 74, 83, 86, 89, 91, 100, 102, 122, 130, 133, 135, 138, 142, 161, 163, 166, 168, 170, 183, 209, 242, 301, 308, 311, 312, 314, 318, 328, 335, 339, 341, 384, 388, 399, 401, 412, 476, 498, 500, 581, 607)

Cilt 3 (13, 101, 102, 112, 137, 139, 159, 160, 169, 196, 200, 207, 233, 254, 330, 370, 409, 414, 466, 468, 470, 496, 502, 508, 521, 527)

Cilt 4 (14, 32, 135, 186, 228, 258, 288, 338, 352, 358, 360, 362, 368, 374, 377, 380, 388, 424, 425, 429, 434)

Cilt 5 (28, 52, 59, 74, 83, 88, 103, 115, 142, 145, 210, 211, 226, 262, 268, 286, 304, 312, 337, 350, 360, 379, 382, 384, 385, 390, 391, 395, 450, 485)

Cilt 6 (30, 49, 52, 63, 71, 73, 82, 84, 87, 99, 100, 106, 115, 134, 137, 180, 204, 233, 235, 241, 257, 266, 271, 303, 319, 328, 331, 334, 386, 395, 404, 406, 409, 435, 440, 453)

Cilt 7 (159, 175, 183, 239, 253, 255, 257, 286, 287, 309, 311, 321, 379, 402, 424, 437, 439, 454)

Cilt 8 (28)

Caesare Cilt 1 (576)

Cilt 4 (159)

Caesarea (Kayseri) Cilt 1 (201, 624, 637, 638, 686)

Cilt 2 (91, 129, 193, 200, 213, 241, 253, 256, 260, 263, 265, 284, 313, 347, 386, 394, 402, 405, 471, 485, 509, 615)

Cilt 3 (421, 453)

Cilt 4 (158, 167)

Cilt 5 (62, 96, 99, 147, 319)

Cilt 6 (41, 54, 58, 65, 282, 283, 436)

Cilt 7 (77, 88, 132, 429)

Caesari Cilt 4 (29)

Caesariana Cilt 4 (329)

Caesaribus Cilt 8 (96)

Caesarius Cilt 3 (237)

Cilt 4 (37)

Caesarlar Cilt 3 (113)

Cafarello Cilt 8 (316)

Cafer Cilt 5 (464, 488)

Cilt 6 (49, 431)

Caffa Cilt 1 (350, 355)

Cilt 4 (115, 239, 262)

Cilt 7 (347)

Cagliari Cilt 2 (258, 268, 272, 391)

Cilt 3 (65)

Cilt 4 (155)

Cairoan Cilt 6 (96, 97, 99, 125, 159)

Caius Cilt 4 (352, 374, 386, 404, 409, 413, 414)

Calabria Cilt 1 (66)

Cilt 3 (182, 255, 381)

Cilt 4 (21, 28, 32, 183, 184, 293, 322, 326)

Cilt 5 (36, 38, 357, 366)

Cilt 6 (180, 217, 319, 349, 351, 366, 370, 371, 373, 379, 380, 386, 389, 397, 399, 405, 406, 409, 413)

Cilt 7 (140, 305, 343, 344)

Calchas Cilt 6 (356)

Caled Cilt 6 (12, 34, 65, 93)

Caledonia Cilt 1 (188, 189, 472, 559, 644)

Cilt 2 (467, 501, 504, 506)

Cilt 3 (43, 86, 197, 422, 514)

Cilt 4 (184)

Caligula Cilt 1 (242, 499, 576)

Cilt 2 (56)

Cilt 3 (175)

Cilt 4 (71, 332, 340)

Cilt 5 (91, 237)

Calisthus Cilt 4 (186)

Calixtus Cilt 7 (15)

Callimachus Cilt 8 (89, 91, 92, 95, 96)

Callinicum Cilt 2 (412, 647, 648)

Callistus Cilt 3 (307)

Cilt 4 (280)

Cilt 8 (116, 186)

Calmuck Cilt 4 (237)

Calphurnius Cilt 1 (369, 412, 447, 452, 455, 456)

Calventiano Cilt 4 (48)

Calvenzano Cilt 4 (48)

Calvin Cilt 3 (265)

Cilt 6 (294, 295, 297, 298)

Calycadnus Cilt 7 (106)

Calypso Cilt 4 (309)

Cambray Cilt 1 (477)

Cilt 7 (176)

Cambriae Cilt 3 (527)

Cambridge Cilt 1 (8, 9, 440)

Cilt 6 (298)

Cilt 8 (67, 72)

Camden Cilt 2 (500, 501, 503, 504, 607, 625)

Cilt 6 (367)

Cilt 7 (269)

Camillus Cilt 1 (67, 113, 494)

Cilt 4 (315)

Cilt 5 (34)

Campagna Cilt 8 (226)

Campania Cilt 1 (49, 220, 366, 425, 430, 677)

Cilt 2 (69, 590)

Cilt 3 (139, 146, 170, 174, 175, 178, 182, 328, 374, 381, 409, 543)

Cilt 4 (36, 181, 194, 196, 197, 199, 303, 318, 319, 322, 353)

Cilt 6 (180, 357)

Cilt 7 (172)

Cilt 8 (192, 322)

Campona Cilt 1 (562)

Campus Cilt 8 (308)

Camusat Cilt 6 (266)

Canabus Cilt 7 (201)

Cananaeas Cilt 4 (166)

Cancellarius Cilt 1 (451)

Candia Cilt 6 (178, 202)

Cilt 8 (131)

Candiali Cilt 8 (144)

Candidianus Cilt 1 (552, 554)

Candidus Cilt 3 (402, 408)

Cilt 4 (15)

Candish Cilt 4 (241)

Cannegieter Cilt 4 (355)

Cantabrian Cilt 1 (47)

Cantacuzen Cilt 8 (15, 17)

Cantacuzene Cilt 6 (457)

Cilt 7 (7, 317, 321, 323, 328, 330, 332, 334, 342, 344, 346, 348, 350, 352, 386, 388, 393)

Cantemir Cilt 5 (403, 489)

Cilt 6 (136)

Cilt 7 (384, 390, 392, 394, 397, 404, 418, 432, 433, 436, 439, 447, 450, 452, 455, 456)

Cilt 8 (85, 90, 95, 104, 108, 113, 115, 117, 121, 123, 125, 143, 152, 160, 162, 164, 166)

Canterbury Cilt 7 (270)

Cilt 8 (23)

Canusium Cilt 1 (80)

Capacelatro Cilt 6 (398)

Capaudia Cilt 4 (147)

Capelianus Cilt 1 (250)

Capellus Cilt 4 (380)

Capernaum Cilt 6 (460)

Capet Cilt 6 (355)

Cilt 7 (16, 99, 263, 265, 268)

Capetian Cilt 7 (37)

Caphargamala Cilt 3 (35)

Capitolinus Cilt 1 (151)
Cilt 4 (363)
Cilt 5 (21, 37, 118, 389)
Cilt 6 (181, 230, 377, 393)
Cilt 8 (168, 180, 184, 185, 195, 196, 202, 206, 209, 211, 227, 235, 237, 240, 242, 247, 249, 251, 254, 257, 259, 260, 262, 264, 270, 278, 282, 284, 290, 295, 296, 315, 317, 320, 325)

Capitolium Cilt 1 (7, 33, 62, 64, 77, 253, 261, 327, 341, 412, 413, 494, 497, 573, 576, 671, 675, 676)
Cilt 2 (144, 198, 222)
Cilt 3 (16, 18, 23, 100, 153, 197, 357, 359, 396)
Cilt 4 (33, 43, 304, 356, 435)
Cilt 6 (394)

Capituli Cilt 7 (362)

Capoccio Cilt 8 (317)

Cappadocia Cilt 2 (387)

Capua Cilt 1 (49, 77, 82)
Cilt 4 (186, 199, 323)
Cilt 5 (37, 38)
Cilt 6 (318, 347, 348, 350, 352, 357, 373, 399, 415)

Capucin Cilt 3 (418)

Capuzzi Cilt 8 (198)

Caracalla Cilt 1 (5, 183, 186, 187, 189, 200, 202, 205, 211, 212, 217, 223, 231, 232, 240, 242, 246, 286, 347, 698)
Cilt 2 (65, 144)
Cilt 3 (131, 146)
Cilt 4 (71, 362, 363)
Cilt 5 (233)
Cilt 6 (261)
Cilt 8 (297)

Caractacus Cilt 1 (30)

Caraffa Cilt 8 (287)

Carausius Cilt 1 (471, 474)

Carbonaria Cilt 3 (320, 490)

Cardonne Cilt 4 (252)
Cilt 6 (88, 96, 105, 106, 113, 115, 118, 119, 125, 147, 162, 163, 183, 196, 401)

Carduchia Cilt 1 (491, 492)

Carduchian Cilt 7 (118)

Carduene Cilt 1 (491)

Carinthia Cilt 1 (50)

Carinus Cilt 1 (446, 448, 450, 453, 455, 456, 458, 459, 465)

Carisius Cilt 6 (225)

Carlovingian Cilt 5 (343, 345, 347, 348, 365, 366, 369, 372, 386)
Cilt 6 (153, 244, 349, 456)

Carlscroon Cilt 1 (330)

Carmania Cilt 5 (65)

Carmathian Cilt 6 (191, 193, 194, 198)

Carmelite Cilt 3 (418)

Carmen Cilt 2 (621)
Cilt 3 (106, 312)
Cilt 4 (352)
Cilt 6 (71, 261)

	Cilt 7 (362)
Carmina	Cilt 8 (313)
Carniola	Cilt 1 (50, 556)
Carnotensis	Cilt 7 (19, 54, 63, 67, 73, 197)
Carolina	Cilt 7 (360)
Carolingus	Cilt 3 (508)
	Cilt 5 (350, 358)
Carpi	Cilt 1 (332, 562)
Carpocrates	Cilt 5 (135)
Carpocratians	Cilt 1 (666)
Carrhae	Cilt 1 (199, 360, 446, 486, 644)
	Cilt 2 (410, 412, 449, 468)
Carthagena	Cilt 3 (191, 258, 364, 376, 377)
	Cilt 6 (113)
Carthaginiensis	Cilt 2 (210)
Carus	Cilt 1 (6, 419, 435, 446, 450, 452, 456, 457, 463, 465)
Carvilius	Cilt 4 (397)
Casaubon	Cilt 2 (12, 38, 61, 382, 443, 453, 578)
	Cilt 3 (174)
	Cilt 4 (332, 334, 353, 424)
	Cilt 5 (130)
	Cilt 6 (212, 243)
	Cilt 7 (177)
	Cilt 8 (235)
Cascellius	Cilt 4 (383)
Casilinum	Cilt 4 (323, 325)
Casiri	Cilt 6 (32, 103, 118, 119, 167, 168, 378)
Caspia	Cilt 1 (492)
Cassandra	Cilt 4 (354)
Cassaris	Cilt 2 (588)
Cassian	Cilt 3 (418, 425, 426, 428, 430, 432, 434)
	Cilt 4 (374)
Cassini	Cilt 4 (339)
Cassiodorius	Cilt 6 (235)
Cassiodorus	Cilt 1 (327)
	Cilt 2 (57, 60, 497, 565)
	Cilt 3 (89, 255, 258, 280, 314, 324, 329, 331, 337, 338, 412, 430)
	Cilt 4 (11, 18, 21, 22, 25, 26, 28, 34, 36, 38, 40, 43, 44, 46, 49, 50, 81, 131, 171, 175, 184, 231, 319)
Cassius	Cilt 1 (28, 32, 33, 66, 68, 71, 92, 98, 99, 101, 113, 119, 129, 133, 137, 156, 159, 173, 182, 185, 186, 193, 194, 220, 273, 347, 401, 453, 482, 575, 582, 651, 657, 667, 669, 676, 700)
	Cilt 2 (38, 41, 46, 59, 128, 383)
	Cilt 3 (134, 159)
	Cilt 4 (82, 100, 109, 127, 184, 267, 309, 360, 362, 374, 413)
	Cilt 5 (403)
	Cilt 6 (106, 112)
Castamona (Kastamonu)	Cilt 5 (282)
Castitat	Cilt 1 (619)
Castra	Cilt 1 (529)
Castriani	Cilt 1 (414)
Casuistes	Cilt 1 (613, 630)
Casuists	Cilt 1 (537)

Catabathraus Cilt 1 (53)

Catacalon Cilt 5 (282)

Catana Cilt 4 (353)

Cilt 6 (414)

Cataphrygia Cilt 8 (121)

Cathari Cilt 6 (293)

Catharine Cilt 8 (267)

Catherine Cilt 1 (8)

Cilt 7 (256)

Catilina Cilt 1 (67)

Catilis Cilt 1 (594)

Cato Cilt 2 (34, 267)

Cilt 4 (43, 45, 368, 371, 380, 396, 409, 418)

Cilt 5 (338)

Catullus Cilt 2 (351)

Cilt 4 (428)

Catus Cilt 4 (368)

Cava Cilt 6 (104)

Ceasarea Cilt 1 (363)

Cebelitarık Cilt 1 (54)

Cilt 3 (193, 259)

Cilt 4 (158)

Cilt 5 (366)

Cilt 6 (107, 110, 150)

Cilt 7 (176, 350, 439)

Cebrail Cilt 4 (65)

Cilt 5 (431, 454, 473)

Cilt 6 (192)

Cecrops Cilt 1 (78)

Cecropsus Cilt 1 (380)

Cedranus Cilt 4 (58)

Cedron Cilt 7 (78)

Celaleddin Cilt 5 (437)

Celalettin Cilt 6 (447, 448)

Celestinus Cilt 5 (148)

Cilt 6 (415)

Celile Cilt 7 (88)

Cellarius Cilt 1 (374, 463, 519, 546, 687)

Cilt 2 (92, 472, 507, 567)

Cilt 3 (66, 79, 217, 264)

Cilt 4 (11, 116, 235, 268)

Cilt 6 (55)

Cilt 7 (46, 62, 97)

Celsus Cilt 1 (368, 386, 608, 615, 645, 646, 649, 660, 662)

Cilt 4 (378)

Celtic Cilt 1 (47, 48)

Celula Cilt 6 (25)

Ceneviz Cilt 7 (7, 310, 317, 345, 346, 348, 451, 452)

Cilt 8 (128, 131, 157, 223)

Cenevizli Cilt 7 (255, 341, 345, 401, 451)

Cilt 8 (94, 129, 140, 145, 151, 157)

Cenevizliler Cilt 7 (289, 295, 345, 351, 353, 391, 451, 461)

Cenevre Cilt 1 (18, 22, 541, 617)

Cilt 4 (350)

Cilt 5 (490)

Cilt 6 (297)

Cilt 8 (53)

Cengiz Cilt 1 (59)

Cilt 2 (535, 542, 543, 552)
Cilt 5 (226)
Cilt 6 (123, 431)

Cengiz Han Cilt 7 (7, 346, 355, 358, 367, 369, 371, 374, 376, 378, 381, 382, 410, 411, 413, 416, 439, 443, 456)

Cennanya Cilt 1 (115)

Cenotaphia Cilt 4 (43)

Cenova Cilt 1 (48, 443)
Cilt 4 (206, 387)
Cilt 5 (22, 322)
Cilt 7 (65, 76, 84, 128, 150, 176, 179, 252, 253, 345, 348, 349, 351, 352, 399, 417, 434)
Cilt 8 (88, 92, 312)

Cenovalılar Cilt 6 (416)
Cilt 7 (224, 253, 352)

Censorinus Cilt 1 (255, 266, 336)

Cephalonia Cilt 6 (396)

Ceramio Savaşı Cilt 6 (377)

Cerdagne Cilt 6 (149)

Cermanya Cilt 4 (166)

Cermen Cilt 1 (643)
Cilt 3 (65, 85, 91, 96, 97, 103, 172, 319, 324, 327, 331, 343, 411, 412, 437, 438, 442, 467, 476, 483, 494, 496, 497, 499, 501, 508, 509, 514, 523, 528)
Cilt 4 (20, 140, 321)
Cilt 5 (7, 19, 313, 343, 386, 388, 390)
Cilt 6 (216)

Cermenler Cilt 3 (103, 172, 290, 466, 468, 490, 514, 523)
Cilt 4 (323, 324)
Cilt 5 (367)

Cerularius Cilt 7 (155, 158, 161)

Cervantes Cilt 6 (109)

Cervidius Cilt 4 (365)

Cesena Cilt 4 (322)

Cethegus Cilt 4 (310)

Ceuta Cilt 4 (158, 170)

Ceuta Kalesi Cilt 6 (103, 106, 116)

Cévennes Cilt 1 (87)

Ceyhun Cilt 1 (484)
Cilt 4 (84, 246, 262)
Cilt 6 (27, 28, 189, 421)
Cilt 7 (412, 416, 419, 440, 442)

Cezayir Cilt 1 (264)

Chaboras Cilt 2 (413, 414, 434)

Chalcis Cilt 1 (362)
Cilt 2 (404, 408, 415)
Cilt 4 (256)
Cilt 6 (53, 118, 141)

Chalons Cilt 1 (533)
Cilt 2 (72, 493)
Cilt 3 (328, 330, 332, 333)

Chamavian Cilt 2 (165, 166)

Champagne Cilt 1 (305, 400)
Cilt 2 (493)
Cilt 3 (328, 332)
Cilt 7 (108, 172, 173, 179, 187, 190, 193, 195, 209, 244, 250, 265)

Chansi Cilt 2 (545, 551)

Chapelle Cilt 7 (250)

Charax Cilt 4 (84)

Chardin Cilt 1 (122, 282, 291, 355)
Cilt 5 (66, 108, 109, 205, 401, 427, 428, 433, 435, 460, 475, 478, 479, 487, 488)
Cilt 7 (347)

Chardon Cilt 3 (425, 456)

Charito Cilt 2 (462)

Charlemagne Cilt 2 (497)
Cilt 3 (337, 426, 439, 441, 485, 490, 491, 493, 498, 519)
Cilt 5 (7, 18, 19, 38, 41, 52, 224, 313, 336, 340, 342, 350, 356, 374, 379, 385)
Cilt 6 (16, 147, 154, 174, 244, 248, 257, 259, 317, 321, 323, 347, 349, 352, 355, 393, 399, 456, 457)
Cilt 7 (15, 16, 23, 24, 35, 40, 103, 155, 157, 174, 175, 259, 262)
Cilt 8 (19, 27, 58, 175, 177, 193, 207, 306, 307, 324)

Charlemange Cilt 1 (305)

Charles Cilt 1 (18, 199, 307, 315, 328, 503, 667, 723, 731)
Cilt 2 (206)

Charles Martel Cilt 5 (340, 341, 345, 346)
Cilt 6 (5, 131, 147, 150, 152, 153)

Charlevoix Cilt 1 (298)

Charondas Cilt 4 (353, 354)

Chartres Cilt 4 (383)
Cilt 7 (37, 46, 51, 55, 63, 69, 81, 88, 99, 172)

Chartularius Cilt 4 (312)

Childebert Cilt 3 (493, 502, 504)
Cilt 5 (35)

Childebrand Cilt 7 (265)

Childericus Cilt 3 (319, 321, 380, 467)
Cilt 5 (343, 345)

Chillingworth Cilt 1 (13)

Chilperic Cilt 3 (501, 508)

Chinois Cilt 1 (439, 629)

Chionite Cilt 2 (151, 154)

Chlorus Cilt 1 (467)
Cilt 2 (111, 136, 440)

Chnodomar Cilt 2 (162, 164)

Chorene Cilt 1 (281, 288, 481, 482, 485, 490, 644, 718)

Chorenensis Cilt 1 (273, 360)
Cilt 4 (251)

Christiana Cilt 1 (708)

Christianae Cilt 1 (581)

Chrysoloras Cilt 8 (54)

Cibalis Cilt 1 (556)

Cicero Cilt 1 (38, 39, 43, 61, 63, 67, 70, 103, 109, 119, 123, 125, 137, 157, 216, 224, 230, 252, 280, 354, 456, 575, 593, 594, 603, 634, 649, 708)
Cilt 2 (32, 33, 37, 42, 49, 64, 68, 144, 187, 193, 195, 196, 231, 236, 370)
Cilt 4 (43, 44, 47, 124, 126, 178, 352, 357, 365, 372, 380, 382, 407, 421, 424, 425, 433)

Cilt 6 (206, 369)

Cihannüma Cilt 8 (123)

Cilicia Cilt 1 (52)

Cinnamus Cilt 6 (143, 400, 403, 404, 406, 410)

Circassia Cilt 1 (352)

Cilt 6 (186)

Circensibus Cilt 4 (71)

Circesium Cilt 1 (264, 491)

Cilt 2 (412, 413, 416)

Cilt 4 (116)

Cilt 5 (71)

Circumcellion Cilt 2 (288, 290)

Circus Cilt 2 (283, 328, 645, 646)

Cilt 4 (5, 33, 44, 51, 56, 58, 61, 70, 72, 257, 309)

Cilt 5 (85, 91)

Cirtha Cilt 1 (536)

Cisalpine Cilt 1 (82, 545)

Cizvit Cilt 3 (419, 426, 455)

Cilt 4 (59, 82)

Cilt 5 (203, 214, 215)

Cilt 6 (103, 202, 237, 276, 394)

Cilt 7 (48, 156, 173, 303)

Cizvitler Cilt 4 (85, 375)

Cilt 5 (197, 215, 216)

Cladius Cilt 1 (30, 64)

Clairvaux Cilt 7 (108, 110)

Clarendon Cilt 8 (248)

Clarissimi Cilt 2 (33, 63)

Claudia Cilt 4 (408)

Claudian Cilt 4 (34)

Cilt 6 (211)

Claudianus Cilt 2 (29, 36, 47, 565, 586, 596, 599, 639, 654, 656, 658, 659)

Claudius Cilt 1 (5, 64, 72, 75, 80, 89, 105, 112, 113, 117, 121, 133, 143, 147, 157, 258, 265, 266, 335, 350, 357, 377, 379, 381, 388, 391, 393, 394, 398, 400, 403, 424, 432, 468, 562, 674, 683)

Cilt 2 (38, 59, 74, 82, 127, 401, 512)

Cilt 3 (160, 182, 200, 507)

Cilt 4 (391)

Cilt 6 (94)

Clavis Cilt 4 (409)

Cleandre Cilt 1 (137, 139)

Clemens Cilt 1 (586, 601, 612, 617, 618, 646, 666, 669, 677, 678)

Cilt 5 (140)

Cilt 8 (14, 16, 218, 220, 222, 239, 245, 252, 258, 261, 265, 266, 270, 271, 286, 287)

Clement Cilt 6 (393)

Clementia Cilt 4 (392)

Clementine Cilt 2 (233)

Clepho Cilt 5 (26, 27, 35)

Clermont Cilt 1 (642)

Cilt 2 (500)

Cilt 3 (323, 360, 387, 388, 394, 403, 444, 502)

Cilt 7 (16, 18, 24, 29, 37, 107)

Clodion Cilt 3 (320, 321, 324)

Clodius Cilt 1 (4, 153, 161, 173)

Clotaire Cilt 3 (488, 491, 492)

Clotilda Cilt 3 (472, 473, 477, 480, 481)

Clovis Cilt 3 (8, 180, 334, 439, 441, 444, 459, 463, 467, 489, 491, 494, 497, 498, 501, 502, 504, 508, 510, 519, 528)
Cilt 4 (29, 172, 173, 207, 321)
Cilt 5 (16, 35, 344, 365)
Cilt 6 (147)
Cilt 8 (268)

Cluverius Cilt 2 (656)
Cilt 3 (94, 128, 176)
Cilt 4 (184, 229, 315, 319)

Cocaba Cilt 1 (677)

Cochlaeus Cilt 4 (11, 32)

Codinus Cilt 4 (103)
Cilt 6 (237, 247, 327, 335)

Cogni Cilt 7 (62, 97, 101, 106, 248)

Coimbra Cilt 5 (217)
Cilt 6 (114)

Colchia Cilt 4 (267, 270, 271)

Colchian Cilt 4 (6, 223, 261)

Colchis Cilt 1 (352)

Colchos Cilt 4 (116, 122, 255, 262, 271, 273, 275, 277)

Coliseum Cilt 1 (77)
Cilt 4 (34, 289)
Cilt 6 (394)

Collegium Cilt 1 (427, 627)

Cologne Cilt 1 (399, 642)
Cilt 2 (157, 160, 165, 608)

Coloman Cilt 7 (45)

Colonia Cilt 6 (282, 283)

Colonna Cilt 8 (6, 173, 217, 226, 230, 236, 241, 242, 245, 246, 249, 251, 254, 260, 263, 272, 277, 285, 288, 310, 316, 317, 319)

Colonnes Cilt 8 (285)

Colosseum Cilt 8 (7, 293, 297, 313, 316, 318, 319)

Columella Cilt 1 (70, 88)
Cilt 7 (331)

Comani Cilt 6 (432)

Commodus Cilt 1 (4, 113, 120, 127, 130, 144, 146, 151, 162, 165, 172, 216, 217, 223, 242, 272, 286, 626, 697, 698)
Cilt 5 (233)

Comnena Cilt 7 (12, 33, 37, 48, 57, 61, 67, 72, 95, 96, 98, 161, 163)

Comneni Cilt 7 (229, 252, 277, 281)

Concordia Cilt 1 (146, 249, 251)

Condolmieri Cilt 8 (38)

Consenza Cilt 6 (371)

Constans Cilt 2 (5, 77, 83, 89, 91, 102, 110, 112, 114, 115, 117, 266, 269, 294)
Cilt 3 (185)
Cilt 5 (184, 229, 231, 332)
Cilt 6 (262)

Constansia Cilt 1 (568)

Constansius Cilt 1 (518, 709)
Cilt 2 (106, 258, 274)

Constant
Cilt 1 (537, 562)
Cilt 2 (176, 178, 185, 187, 195, 198, 202, 212, 225, 255, 263, 264, 271, 293, 616)
Cilt 6 (306, 323)

Constantia
Cilt 1 (523, 568)
Cilt 3 (285, 457)
Cilt 6 (413, 415, 417)

Constantianus
Cilt 4 (204)

Constantina
Cilt 1 (550)
Cilt 2 (113, 114, 130, 131, 134, 314)
Cilt 5 (80, 90)

Constantino
Cilt 3 (108)

Constantino-polis
Cilt 1 (569)
Cilt 2 (5, 9, 13, 15, 18, 23, 31, 34, 36, 41, 43, 62, 63, 81, 100, 102, 130, 134, 143, 149, 189, 201, 205, 208, 210, 213, 221, 227, 254, 257, 259, 264, 265, 284, 287, 293, 302, 313, 320, 324, 328, 330, 334, 337, 359, 364, 365, 401, 403, 406, 407, 460, 462, 466, 470, 479, 482, 483, 516, 522, 523, 558, 568, 573, 575, 580, 582, 590, 592, 598, 609, 612, 614, 616, 618, 620, 623, 635, 643, 645, 659)
Cilt 3 (23, 33, 34, 43, 45, 46, 48, 50, 53, 55, 57, 59, 73, 74, 80, 82, 96, 112, 113, 115, 158, 171, 178, 181, 192, 207, 209, 211, 213, 215, 217, 218, 220, 222, 224, 225, 229, 232, 234, 237, 240, 242, 244, 245, 251, 252, 254, 266, 268, 279, 285, 287, 293, 296, 297, 299, 302, 304, 308, 311, 319, 322, 323, 342, 344, 347, 356, 382, 387, 390, 393, 400, 402, 404, 406, 408, 439, 452, 454, 458, 476, 486, 528, 530, 535, 536)
Cilt 4 (5, 11, 13, 15, 17, 26, 30, 31, 38, 42, 51, 53, 55, 58, 61, 65, 68, 71, 77, 81, 88, 89, 94, 100, 101, 104, 107, 109, 112, 114, 131, 135, 137, 139, 141, 145, 147, 153, 161, 163, 169, 174, 176, 179, 180, 185, 198, 204, 208, 209, 213, 215, 217, 219, 221, 227, 230, 234, 235, 240, 243, 247, 258, 261, 263, 265, 269, 270, 272, 275, 277, 290, 296, 297, 305, 307, 310, 311, 317, 327, 330, 340, 342, 343, 346, 364, 369, 375, 376, 379, 383, 387, 430, 436)

Cilt 5 (6, 17, 26, 31, 32, 46, 48, 51, 57, 61, 71, 75, 77, 79, 80, 82, 85, 88, 92, 95, 96, 98, 102, 103, 105, 108, 109, 113, 116, 121, 123, 125, 145, 147, 155, 162, 163, 165, 168, 172, 175, 177, 179, 180, 184, 186, 199, 201, 202, 205, 208, 210, 211, 219, 221, 223, 226, 229, 232, 233, 235, 239, 241, 243, 245, 248, 250, 251, 253, 255, 256, 259, 261, 268, 272, 276, 279, 281, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 304, 305, 309, 310, 322, 325, 327, 329, 333, 334, 344, 353, 357, 373, 374, 395, 485, 491)

Cilt 6 (5, 6, 36, 39, 46, 48, 65, 68, 82, 87, 93, 96, 99, 115, 131, 133, 136, 140, 143, 146, 159, 162, 165, 176, 178, 185, 187, 202, 204, 206, 209, 211, 216, 219, 220, 227, 229, 232, 234, 237, 239, 247, 249, 250, 254, 256, 260, 262, 265, 268, 271, 288, 289, 305, 308, 309, 319, 324, 328, 330, 333, 335, 337, 339, 341, 344, 350, 351, 362, 363, 375, 379, 385, 387, 389, 391, 395, 396, 404, 407, 408, 410, 431, 436, 438, 441, 446, 448, 450, 453, 459, 460)

Cilt 7 (5, 7, 9, 15, 21, 32, 37, 40, 44, 46, 51, 55, 62, 95, 97, 103, 104, 116, 129, 137, 153, 155, 158, 161, 163, 165, 170, 173, 175, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 199, 201, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 215, 217, 219, 222, 223, 227, 229, 235, 237, 240, 242, 244, 249, 251, 258, 262, 264, 266, 267, 272, 273, 278, 286, 290, 294, 297, 299, 302, 304, 306, 307, 309, 311, 317, 320, 324, 325, 327, 330, 334, 339, 341, 344, 345, 347, 351, 355, 357, 372, 379, 380, 385, 389, 391, 393, 396, 397, 399, 402, 405, 407, 424, 429, 434, 438, 439, 449, 452, 455, 461)

Cilt 8 (5, 6, 9, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 29, 36, 39, 41, 42, 45, 49, 50, 52, 58, 62, 64, 66, 69, 71, 75, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 90, 93, 106, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 122, 125, 127, 133, 135, 137, 139, 142, 144, 145, 147, 150, 153, 154, 157, 159, 162, 170, 172, 176, 277, 324)

Constantinos Cilt 8 (5, 6, 19, 22, 32, 43, 63, 75, 106, 107, 109, 111, 120, 122, 123, 131, 132, 136, 139, 145, 148, 152, 154, 160, 162, 165, 175, 177, 179, 199, 203, 205, 206, 251, 253, 268, 276, 282, 297, 306, 320)

Constantinum Cilt 1 (581)

Constantinus Cilt 1 (6, 51, 367, 388, 475, 493, 496, 501, 502, 508, 513, 518, 523, 525, 527, 530, 536, 538, 546, 551, 553, 555, 563, 568, 569, 599, 600, 606, 636, 644, 653, 667, 693, 700, 715, 720, 721, 723, 724, 732)

Cilt 2 (5, 6, 9, 11, 12, 18, 21, 23, 27, 29, 31, 38, 39, 41, 46, 49, 53, 56, 58, 61, 65, 66, 69, 70, 72, 75, 77, 79, 81, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 109, 118, 120, 121, 128, 129, 133, 137, 140, 141, 145, 155, 173, 175, 179, 184, 186, 196, 206, 212, 215, 221, 222, 223, 225, 228, 230, 251, 256, 260, 262, 265, 273, 280, 282, 285, 288, 292, 293, 295, 297, 302, 311, 321, 322, 324, 329, 331, 336, 346, 347, 359, 368, 370, 371, 377, 383, 393, 399, 400, 403, 414, 457, 462, 471, 472, 475, 501, 503, 504, 512, 515, 520, 525, 528, 606, 611, 639, 660)

Cilt 3 (5, 6, 11, 12, 14, 16, 33, 34, 39, 43, 71, 92, 108, 111, 123, 132, 145, 184, 185, 187, 190, 198, 208, 215, 231, 244, 297, 358, 417, 419, 438, 473, 493, 535, 537, 540)

Cilt 4 (15, 30, 34, 76, 78, 90, 113, 127, 203, 204, 216, 242, 269, 279, 363, 393, 399, 421, 429)

Cilt 5 (31, 36, 59, 71, 79, 88, 97, 109, 123, 171, 186, 202, 203, 221, 226, 229, 232, 233, 236, 242, 244, 246, 247, 254, 260, 261, 263, 265, 267, 271, 275, 277, 278, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 310, 312, 316, 326, 328, 336, 344, 345, 349, 350, 352, 385, 388)

Cilt 6 (16, 40, 60, 65, 69, 73, 134, 135, 139, 145, 174, 177, 180, 189, 211, 212, 215, 217, 221, 222, 223, 229, 230, 232, 240, 244, 249, 250, 252, 257, 259, 262, 265, 267, 268, 270, 277, 279, 282, 287, 289, 303, 304, 306, 307, 309, 311, 321, 327, 330, 340, 348, 353, 360, 362, 364, 366, 374, 379, 380, 406, 408, 411, 422, 438, 440, 443, 454, 456)

Cilt 7 (11, 103, 155, 175, 198, 206, 228, 231, 240, 288, 293, 312, 323, 424, 452)

Cilt 8 (72, 114)

Constantium Cilt 1 (521)

Constantius Cilt 1 (6, 435, 452, 461, 467, 468, 472, 477, 510, 515, 523, 530, 540, 719, 720)

	Cilt 2 (6, 35, 37, 49, 66, 72, 77, 83, 85, 89, 91, 100, 102, 104, 107, 109, 111, 113, 119, 121, 123, 125, 127, 130, 132, 134, 136, 138, 150, 152, 156, 157, 159, 165, 168, 170, 178, 179, 189, 255, 259, 265, 267, 271, 273, 274, 276, 280, 282, 284, 286, 288, 294, 295, 297, 299, 301, 304, 307, 308, 310, 317, 319, 323, 325, 326, 328, 330, 332, 334, 335, 339, 346, 356, 359, 364, 366, 368, 388, 401, 403, 409, 411, 429, 440, 454, 462, 471, 478, 483, 503, 525, 570, 571, 614, 619, 623, 639)
	Cilt 3 (14, 18, 183, 186, 188, 191, 193, 235, 251, 252, 295, 296, 304)
Constantus	Cilt 1 (465)
Conti	Cilt 8 (225, 317)
Copronymus	Cilt 5 (242, 245, 336)
Cordova	Cilt 6 (60, 109, 111, 115, 117, 119, 126, 129, 153)
Corduba	Cilt 6 (105, 109)
Corfu	Cilt 5 (296)
	Cilt 6 (381, 382, 396, 403, 405)
	Cilt 7 (224)
Corippus	Cilt 4 (91, 97)
	Cilt 5 (11, 12, 14, 21, 28, 72)
	Cilt 6 (235)
Corneille	Cilt 5 (88, 123)
Cornelia	Cilt 4 (425)
Cornelian	Cilt 4 (358, 360, 393, 408, 425)
Cornelius	Cilt 1 (247, 252, 424, 702)
Cornwall	Cilt 7 (271)
Corsi	Cilt 8 (225, 317)
Cortez	Cilt 7 (59)
Cottian	Cilt 1 (541)
Courtenay	Cilt 7 (6, 217, 240, 242, 244, 247, 256, 262, 272, 301)
Cousin	Cilt 7 (294, 321, 331)
Cremona	Cilt 6 (216, 238, 239, 244, 410)
Crescentius	Cilt 5 (381)
Creta	Cilt 6 (177, 202)
Crete	Cilt 5 (272)
Crimaea	Cilt 4 (115)
Crinitus	Cilt 4 (333)
Crispus	Cilt 1 (124, 388, 559, 562, 566, 567)
	Cilt 5 (91, 93)
Cufa	Cilt 6 (21, 25, 156)
Culuverius	Cilt 1 (297)
Cunimund	Cilt 5 (15, 18, 24)
Cyaxares	Cilt 6 (430)
Cyclops	Cilt 1 (359)
Cydnus	Cilt 2 (446, 454)
Cydonia	Cilt 6 (178)
Cyprian	Cilt 1 (602, 614, 620, 625, 627, 628, 631, 632, 642, 646, 647, 684, 691, 694, 695, 699, 701, 702, 719)
	Cilt 6 (124, 125)
Cyriades	Cilt 1 (362, 367)
Cyrrhus	Cilt 3 (240, 270, 271)

Cysicus Cilt 1 (356)

Cyzicus Cilt 1 (354, 355)
Cilt 2 (16, 23, 287, 470)
Cilt 4 (99, 338)
Cilt 6 (135, 230)

Çağatay Cilt 7 (366, 378, 410, 411, 413, 414, 416, 431, 442)

Çanakkale Cilt 1 (51, 175, 356, 357, 441, 535, 566, 567)
Cilt 7 (20, 50, 95, 165, 186, 224, 385)
Cilt 8 (17, 79, 88, 90, 92, 116, 118, 119, 127, 139, 170)

Çar Cilt 2 (87)

Çemberlitaş Cilt 8 (154)

Çermişler Cilt 8 (83)

Çin Cilt 3 (96, 97, 139, 277, 279, 282, 283, 288, 323, 334, 534, 538, 540)
Cilt 4 (82, 85, 87, 89, 122, 237, 239, 241, 243, 277, 338, 430)
Cilt 5 (192, 194, 226)
Cilt 6 (19, 24, 27, 29, 32, 133, 189, 227, 248, 311, 313, 421, 446)
Cilt 7 (7, 113, 355, 358, 361, 363, 364, 366, 368, 372, 374, 379, 439, 442)

Çinli Cilt 3 (288, 334, 344, 534)
Cilt 4 (86, 87, 238)
Cilt 6 (30, 165, 189, 257, 313)
Cilt 7 (363, 365, 369, 371, 376, 460)

Çinli 496 Cilt 2 (535, 543, 548, 549, 550, 551, 554)

Dacia Cilt 1 (32, 44, 51, 55, 80, 145, 296, 331, 334, 381, 382, 392, 414, 520, 557, 559, 563)
Cilt 2 (40, 44, 94, 110, 320, 585)
Cilt 5 (18, 82)

Dacier Cilt 6 (100)

Dadastana Cilt 2 (461)

Dagalaiphus Cilt 2 (319, 414, 420, 441, 463, 466, 491, 492)

Daimbert Cilt 7 (80, 83)

Dalila Cilt 4 (69)

Dalmaçya Cilt 2 (121, 533)
Cilt 4 (27, 36, 180, 184, 187)

Dalmatia Cilt 5 (368)

Dalmatius Cilt 2 (83, 89, 91, 92, 99, 101, 110, 263)
Cilt 5 (155)

Damasus Cilt 2 (486, 488, 490)

Damianos Cilt 5 (173, 350)
Cilt 6 (366)

Damietta Cilt 6 (79)

Damophilus Cilt 2 (613, 617, 618)

Danastur Cilt 2 (557)

Dandanakan Cilt 6 (430)

Dandolo Cilt 5 (340)

Dandulus Cilt 6 (396, 403, 404)

Daniel Cilt 2 (157)

Danimarka Cilt 5 (368, 372)
Cilt 6 (324, 327, 342, 356, 399)
Cilt 8 (207, 276)

Danimarkalı Cilt 5 (487, 489)

Cilt 6 (73, 130)

Cilt 8 (125)

Dante Cilt 8 (20, 233)

Danube Cilt 3 (43, 73, 222, 277, 279, 375, 530, 534)
Cilt 4 (12, 226, 311)
Cilt 5 (13, 268, 275, 290, 295, 301, 337)
Cilt 6 (142, 211, 289, 292, 303, 421)
Cilt 8 (36, 89, 118)

Daphne Cilt 1 (592)
Cilt 2 (382, 385)
Cilt 4 (257)

Dara Cilt 6 (68)

Dargham Cilt 7 (114)

Darius Cilt 1 (274, 286, 287, 393, 488)
Cilt 2 (14, 149, 164, 331, 430, 544, 561)
Cilt 3 (262)
Cilt 6 (226)
Cilt 7 (56, 278)

Dastagerd Cilt 5 (99, 100, 109, 118, 119)

Datianus Cilt 1 (719, 720)

Datius Cilt 4 (200, 206)

Dauphiné Cilt 1 (47)

David Cilt 2 (385, 504)
Cilt 8 (167)

Davila Cilt 8 (286)

Davud Cilt 1 (585, 657, 659, 676)
Cilt 7 (80)

Davut Cilt 5 (129, 131)

Decades Cilt 7 (398)

Deccal Cilt 7 (156)

Decebalus Cilt 1 (31)

Decemvir Cilt 4 (7, 347, 356, 390, 410, 419, 420)

Decius Cilt 1 (5, 293, 316, 323, 326, 327, 334, 336, 338, 339, 341, 348, 381, 626, 627, 642, 685, 686, 694, 701, 702)
Cilt 3 (28, 147, 271, 273)
Cilt 4 (301, 315)

Delhi Cilt 5 (224, 436)
Cilt 7 (419, 420, 430, 444, 446)

Delia Cilt 4 (358)

della Valle Cilt 8 (316)

Delphi Cilt 2 (25, 338, 655)

Delphidius Cilt 2 (169, 625)

Demaratus Cilt 4 (225)

Demetrios Cilt 1 (639)
Cilt 2 (17)
Cilt 5 (489)
Cilt 8 (32, 41, 44, 49, 66, 71, 72, 77, 84, 106, 107, 165, 167)

Democedes Cilt 4 (251)

Demosthenes Cilt 1 (363)
Cilt 2 (24, 116)
Cilt 4 (44, 124, 226, 239, 355)
Cilt 5 (432)
Cilt 6 (268, 308, 340)
Cilt 8 (63)

Denarius Cilt 2 (70)

Denys Cilt 3 (181, 300, 474)
Cilt 5 (344)

Deogratias Cilt 3 (359, 447)
Dhoulacnaf Cilt 2 (103)
Diaconus Cilt 4 (21, 230, 323, 326, 342)
Cilt 5 (330, 340, 347)
Diadumenianus Cilt 1 (205, 217)
Diagones Cilt 5 (284)
Diana Cilt 1 (350, 358, 359)
Cilt 3 (274)
Diarbekir Cilt 6 (32, 68)
Dibras Cilt 8 (103)
Dicle Cilt 1 (32, 163, 263, 267, 282, 284, 285, 288, 449, 450, 457, 491, 492)
Cilt 2 (7, 103, 105, 109, 151, 154, 397, 410, 412, 416, 420, 421, 424, 426, 428, 434, 443, 447, 449, 451, 514)
Cilt 3 (208, 212, 284, 530)
Cilt 4 (117, 121, 218, 247, 255, 259)
Cilt 5 (59, 72, 98, 99, 117, 190, 195, 200, 408, 492)
Cilt 6 (22, 23, 68, 130, 143, 157, 160, 161, 190, 193, 201, 205, 230, 429, 433)
Cilt 7 (74, 112, 287, 371, 414, 415)
Diderot Cilt 1 (18)
Didius Cilt 1 (4, 153, 159)
Dido Cilt 6 (99)
Dinyeper Cilt 1 (333, 350, 353)
Cilt 4 (242)
Dinyester Cilt 1 (353, 385, 387)
Diocletianopolis Cilt 5 (79)
Diocletianus Cilt 1 (6, 339, 379, 401, 417, 435, 452, 457, 459, 461, 463, 469, 473, 475, 482, 485, 486, 488, 489, 491, 493, 511, 513, 515, 519, 523, 525, 527, 533, 551, 553, 557, 569, 627, 632, 636, 647, 695, 705, 712, 714, 716, 718, 720, 727, 729, 730)
Cilt 2 (11, 12, 16, 31, 34, 39, 51, 52, 81, 82, 128, 144, 175, 179, 183, 211, 226, 228, 336, 345, 358, 440, 442, 495)
Cilt 4 (113, 115, 296, 433)
Cilt 5 (97, 206)
Cilt 6 (157, 238)
Cilt 8 (196, 297)
Diodoros Cilt 8 (70)
Diodorus Cilt 2 (191, 209, 281, 388, 535)
Cilt 3 (208, 541)
Cilt 4 (354, 355, 430)
Cilt 5 (138, 395, 404, 415, 418)
Cilt 6 (398)
Diogen Cilt 4 (124, 126, 127)
Diogenes Cilt 2 (96, 331, 454)
Cilt 4 (129, 308)
Cilt 5 (285)
Cilt 6 (7, 419, 437, 438, 443)
Diomede Cilt 4 (143, 184, 384)
Cilt 5 (261)
Diomedes Cilt 4 (69)
Dion Cilt 2 (38, 41, 46, 59, 128, 354)

Cilt 3 (134, 139, 159)

Cilt 4 (82, 100, 109, 127, 184, 267, 338, 360, 362, 413)

Dionys Cilt 4 (118, 123, 264, 394)

Dionysius Cilt 1 (157, 223, 373, 375, 401, 599, 629, 631, 637, 643, 685, 687, 695, 701)

Cilt 2 (13, 270, 272)

Cilt 3 (12)

Cilt 4 (351, 354, 356, 389, 397)

Cilt 5 (40, 140, 199, 395)

Cilt 6 (52, 68, 177, 398)

Diophantus Cilt 5 (143)

Cilt 6 (169)

Dioscorus Cilt 4 (101)

Cilt 5 (159, 161, 163, 167, 206, 208, 211)

Dioscurias Cilt 4 (262, 264, 268)

Diospolis Cilt 5 (321)

Dithmar Cilt 6 (326)

Cilt 8 (193)

Diyarbakır Cilt 3 (244)

Cilt 6 (205)

Cilt 7 (119)

Dominus Cilt 1 (417, 498)

Cilt 5 (338)

Domitianus Cilt 1 (30, 31, 37, 108, 111, 113, 115, 120, 121, 131, 196, 197, 445, 452, 636, 675, 677, 678, 701)

Cilt 2 (13, 64, 132, 133, 642)

Domninus Cilt 2 (634)

Don Cilt 6 (108, 249, 304)

Cilt 7 (311, 347, 372, 417)

Dongola Cilt 5 (212)

Dorotheus Cilt 4 (387)

Dorylæum Cilt 7 (53, 60, 62)

Dover Cilt 7 (247)

Drakenborch Cilt 3 (129)

Drausus Cilt 7 (53)

Dreux Cilt 7 (267)

Drocenses Cilt 7 (268)

Druses Cilt 6 (458)

Drusus Cilt 2 (197, 496)

Ducange Cilt 2 (13, 15, 20, 22, 24, 26, 31, 83, 85, 86, 178, 188, 296, 325, 336, 457, 466, 468, 471, 616)

Cilt 4 (75, 76, 103, 108, 132, 153, 188, 307, 336)

Cilt 8 (14, 21, 31, 54, 66, 77, 105, 119, 126, 165, 180, 193, 198, 268, 314)

Ducas Cilt 5 (283, 284, 286, 289)

Duclos Cilt 1 (18)

Dugdale Cilt 7 (56, 130, 269, 270)

Duhalde Cilt 2 (541, 546, 548, 550)

Cilt 7 (378, 440)

Dukas Cilt 8 (11, 22, 48, 49, 80, 86, 89, 117, 119, 120, 123, 125, 130, 132, 136, 139, 141, 142, 145, 149, 151, 154, 158, 162, 165, 166)

Dumbarton Cilt 1 (48)

Dupin Cilt 2 (84, 227, 235, 248, 288, 359, 371, 389, 485)

Cilt 8 (29, 53)

Durazzo Cilt 7 (46, 51, 97, 186, 229, 241, 283)

Dürzi Cilt 6 (458, 459)

Eacus Cilt 1 (78)

Ebionaioi Cilt 5 (129, 135, 138)

Ebionit Cilt 1 (583, 585)

Cilt 2 (233, 234, 243)

Ebu Bekir Cilt 5 (431, 442, 446, 449, 454, 465, 467, 468, 472, 473, 476, 477, 479)

Ebu Hureyre Cilt 5 (423)

Ebu Rafi Cilt 5 (458)

Ebu Süfyan Cilt 5 (445, 453, 454, 455, 456, 459, 462, 482, 483, 484)

Ebu Talip Cilt 5 (422, 442, 443, 444, 445, 475, 476, 478)

Ebubekir Cilt 6 (12, 14, 15, 30, 32, 33, 164)

Cilt 7 (117)

Ebulfarac Cilt 6 (136)

Ebu'l Fida Cilt 5 (100, 158, 322, 396, 401, 415, 416, 420, 423, 425, 434, 442, 447, 449, 451, 453, 454, 456, 458, 460, 461, 463, 466, 468, 471, 474, 475, 477, 478, 483, 488)

Cilt 6 (134, 156, 161, 199)

Ebulgazi Bahadır Han Cilt 6 (313, 431)

Ecbatana Cilt 1 (285, 450, 492)

Cilt 2 (433, 449, 514)

Cilt 5 (195)

Cilt 6 (25, 206)

Ecdicius Cilt 2 (392)

Eclectus Cilt 1 (144)

Edessa Cilt 5 (84, 95, 116, 119, 179, 188, 190, 199, 319, 321, 322)

Cilt 7 (62, 63, 81, 84, 112, 262, 264, 415)

Edirne Cilt 2 (80, 134, 135, 566, 567)

Cilt 8 (17, 87, 91, 94, 104, 106, 116, 118, 119, 122, 123, 126, 156, 162, 166)

Efes Cilt 5 (6, 125, 135, 149, 153, 157, 159, 161, 162, 165, 168, 188, 190)

Cilt 8 (40)

Efesli Cilt 8 (46, 48, 49, 52, 82)

Efkaristiya Cilt 5 (325)

Cilt 8 (46, 81)

Eflak Cilt 1 (51)

Cilt 5 (18)

Cilt 8 (93, 95, 98)

Eflatun Cilt 1 (300)

Efrasiyab Cilt 8 (160)

Egbert Cilt 5 (369)

Ege Cilt 8 (41, 139)

Egeria Cilt 5 (425)

Eggehardus Cilt 6 (328)

Eginhardus Cilt 3 (490)

Cilt 5 (19, 343, 345, 359, 360, 362, 365, 368, 369, 373)

Cilt 6 (456)

Eirenaios Cilt 5 (130, 135, 316, 430)

Ekmiasin Cilt 5 (205)

Ekslavon Cilt 6 (221, 222, 306, 313, 317, 322, 325, 328, 330, 337, 339, 344, 349)

Ekslavonlar Cilt 6 (220, 307, 328)

Elagabalus Cilt 4 (71, 83)

Cilt 5 (242, 258)

Elamlar Cilt 5 (193)

Elbe Cilt 1 (346, 437)

Cilt 4 (165, 166, 228, 229, 242)

Cilt 5 (80, 367, 369, 372)

Cilt 6 (151, 257, 364)

Cilt 8 (72)

Elbing Cilt 1 (330)

Electra Cilt 4 (338)

Eleemosynary Cilt 7 (86)

Eleganza Cilt 4 (22)

Elephantine Cilt 1 (480)

Eleusis Cilt 2 (354, 482)

Cilt 3 (78)

Elizabeth Cilt 2 (219)

Eloisa Cilt 8 (188)

Elpidius Cilt 4 (49)

Elusa Cilt 3 (44)

Elzevir Cilt 6 (160, 343)

Emesa Cilt 5 (201, 463)

Cilt 6 (39, 52, 55, 67, 118, 205)

Emevi Cilt 6 (93, 97, 137, 157)

Emeviler Cilt 5 (479)

Cilt 6 (5, 119, 131, 154, 155)

Endülüs Cilt 1 (47)

Cilt 6 (103, 104, 109, 126, 166, 348)

Endülüslü Cilt 6 (119, 177)

Cilt 7 (259)

Enguerrand Cilt 7 (398)

Enoch Cilt 5 (419, 428)

Enrico Cilt 7 (177)

Enûşirvân Cilt 5 (5, 57, 60, 64, 66, 69, 71, 72, 96, 98, 192)

Ephesos Cilt 8 (40)

Ephesoslu Cilt 8 (82)

Ephesus Cilt 2 (354, 356)

Cilt 3 (264, 271)

Cilt 5 (149, 240, 287)

Cilt 7 (95, 228)

Epictetus Cilt 1 (648, 692)

Cilt 2 (314)

Epigenes Cilt 3 (279)

Epikouros Cilt 1 (708)

Cilt 4 (124, 127)

Cilt 5 (134)

Epikür Cilt 1 (63, 92, 98, 708)

Cilt 2 (362)

Epiphaneia Bayramı Cilt 8 (283)

Epiphania Cilt 2 (315, 381, 387)

Epiphanius Cilt 1 (583, 587, 588, 637, 666, 696)

Cilt 3 (399, 400, 403, 412)

Cilt 4 (36, 40)

Cilt 5 (316)

Epiphany Cilt 2 (315)

Epir Cilt 1 (51, 80)

Cilt 8 (100, 102, 104)

Epiros Cilt 8 (100, 102)

Epirus Cilt 1 (357)

Cilt 2 (338, 526, 637)

Cilt 4 (17, 19, 110, 174, 298, 309)

Cilt 7 (46, 95, 228, 229, 238, 241, 242, 252, 283, 297)

Erasmus Cilt 2 (246)

Cilt 3 (225, 226, 425, 452)

Cilt 5 (130)

Cilt 6 (278, 298)

Cilt 8 (28, 35, 67, 72)

Eratosthenes Cilt 5 (395)

Erbe Cilt 6 (94)

Erciyes Cilt 6 (286)

Erdek Cilt 6 (135)

Cilt 8 (40)

Erdel Cilt 8 (98)

Ereğli Cilt 5 (102)

Cilt 6 (176)

Cilt 8 (40, 82, 121)

Erimante Cilt 1 (140)

Erivan Cilt 5 (108, 109, 204, 205)

Ermeni Cilt 2 (105, 188, 411, 428, 445, 514, 518)

Cilt 3 (6, 205, 210, 244, 247, 265, 284, 452)

Cilt 4 (84, 120, 149, 254, 255, 260, 262, 288, 293)

Cilt 5 (109, 195, 205, 246,247, 253, 273, 274, 355, 420)

Cilt 6 (39, 49, 56, 220, 285, 337, 435, 457)

Cilt 7 (63, 232, 362, 381, 424)

Ermeniler Cilt 2 (62, 515, 518)

Cilt 3 (245, 265)

Cilt 4 (251, 261, 328)

Cilt 5 (6, 125, 188, 200, 203, 205, 214, 302)

Cilt 8 (13, 52)

Ermenistan Cilt 2 (104)

Cilt 4 (107, 116, 118)

Cilt 5 (107, 109, 116, 188, 189, 202, 204, 260)

Cilt 6 (6, 165, 186, 273, 278, 282, 285, 289, 435, 436, 438, 461)

Cilt 7 (63, 119, 371, 376, 428, 445)

Cilt 8 (188)

Ernesti Cilt 8 (240)

Erzincan Cilt 7 (423)

Erzurum Cilt 5 (108)

Cilt 6 (289, 435, 450)

Cilt 7 (396, 421, 423, 457)

Eschinard Cilt 4 (195, 197)

Cilt 8 (210, 226)

Esclavonya Cilt 1 (50)

Esimontou Cilt 3 (294)

Eskişehir Cilt 6 (187)

Cilt 7 (62)

Etienne Cilt 4 (124, 349)

Etiyopya Cilt 1 (28, 142, 163, 225, 286, 411, 435, 453, 479, 643)

Cilt 3 (43, 65, 208, 296, 422)
Cilt 4 (15, 80, 87, 115, 119, 267, 279, 282, 342)
Cilt 5 (60, 61, 97, 138, 157, 189, 200, 210, 217, 395, 443)
Cilt 6 (70, 83)
Cilt 7 (287)
Cilt 8 (106)

Etiyopyalı Cilt 4 (279)
Cilt 6 (13)

Etiyopyalılar Cilt 3 (272, 434)
Cilt 5 (213)
Cilt 7 (82)

Etrüsk Cilt 1 (69)
Cilt 4 (352, 428)

Etrüskler Cilt 1 (49)

Euandros Cilt 8 (295, 301, 321)

Eube Cilt 1 (80)

Eubœa Cilt 7 (186, 255)

Euclid Cilt 4 (44)
Cilt 6 (167)

Eudamidas Cilt 4 (96)

Eudes Cilt 6 (148, 149, 152, 153)

Eudocia Cilt 5 (115, 226, 278, 284, 286, 299)
Cilt 6 (46, 48, 268, 437, 438, 451)
Cilt 8 (146)

Eudoksia Cilt 5 (93)
Cilt 6 (244)

Eudoksos Cilt 5 (245)

Eufrasia Cilt 7 (14)

Eugenius Cilt 5 (351)
Cilt 7 (109)
Cilt 8 (32, 34, 35, 37, 38, 43, 45, 50, 52, 84, 88, 106, 186, 278, 279, 283, 295, 318)

Eugubine Cilt 4 (352)

Eukleides Cilt 8 (58)

Eulalius Cilt 4 (96, 129)

Eulogia Cilt 7 (287, 298)

Eulogies Cilt 5 (155)

Eulogius Cilt 5 (166, 207)
Cilt 6 (129)

Eumaeus Cilt 4 (53)

Eumenius Cilt 2 (67, 72, 178)

Eunapius Cilt 2 (28, 44, 48, 150, 166, 264, 309, 348, 350, 353, 365, 378, 407, 408, 467, 473, 476, 521, 522, 560, 562, 581, 583, 590, 599)
Cilt 3 (25, 31, 32, 48, 75, 78, 213)

Eunech Cilt 4 (127)

Eunomian Cilt 2 (359, 458, 620, 624)

Eunomius Cilt 2 (248, 469, 612)

Eunuch Cilt 4 (332)

Euphemia Cilt 3 (221, 385)
Cilt 4 (64, 98)
Cilt 5 (162)

Euphrate Cilt 2 (432, 443, 448)
Cilt 6 (19, 22, 160, 175, 190)

Euphrateet Cilt 4 (121)

Euphrates Cilt 2 (410, 413)
Cilt 3 (244, 284, 534)

Cilt 4 (116, 296)

Cilt 5 (59, 264, 294, 337, 396, 400)

Cilt 6 (19, 68, 150, 217, 277, 282, 289, 294)

Cilt 7 (17, 63, 112, 167, 225, 263, 264, 371, 382, 415, 422)

Cilt 8 (115)

Eupherosyne Cilt 5 (247, 254)

Cilt 7 (170)

Euric Cilt 3 (393, 394, 444, 466, 467, 490, 512)

Euripides Cilt 1 (350, 590)

Cilt 3 (186)

Cilt 4 (124)

Cilt 8 (54, 55, 62, 72)

Euripus Cilt 7 (186)

Europus Cilt 4 (259)

Cilt 5 (66)

Eusebius Cilt 1 (342, 413, 434, 477, 479, 482, 493, 515, 520, 522, 534, 535, 537, 538, 542, 546, 548, 562, 563, 568, 569, 581, 583, 587, 598, 614, 623, 624, 639, 641, 644, 646, 672, 677, 680, 696, 699, 701, 707, 709, 712, 714, 715, 717, 718, 721, 723, 727, 729)

Cilt 2 (25, 42, 56, 81, 82, 87, 91, 98, 99, 103, 129, 135, 177, 179, 184, 186, 187, 192, 196, 198, 200, 202, 203, 212, 214, 225, 232, 241, 244, 246, 248, 251, 256, 260, 263, 265, 268, 270, 272, 274, 292, 293, 324, 332, 346, 353, 370, 371, 384, 526, 613)

Cilt 3 (158, 224, 417)

Cilt 4 (48, 118, 268)

Cilt 5 (147, 318)

Eustace Cilt 7 (36)

Eustathius Cilt 2 (150, 281)

Cilt 4 (100, 118, 309)

Cilt 6 (52, 268, 410)

Euthalite Cilt 4 (278)

Euthalius Cilt 4 (198)

Eutharic Cilt 4 (50, 173)

Eutropia Cilt 2 (83, 120, 121)

Eutropius Cilt 2 (31, 47, 80, 81, 84, 86, 91, 97, 100, 101, 106, 107, 113, 120, 131, 309, 383, 429, 444, 445, 449, 461, 655)

Cilt 3 (6, 50, 52, 59, 205, 209, 215, 218, 221, 225)

Cilt 4 (21, 268)

Cilt 5 (86)

Eutyches Cilt 5 (6, 125 (155 (159, 162, 166, 168, 169, 182, 184, 201, 204, 205 (207)

Eutychian Cilt 4 (44, 55, 56)

Cilt 6 (436)

Eutychius Cilt 4 (246, 247, 250)

Cilt 5 (71, 75, 96, 108, 111, 122, 123, 158, 199, 201, 206)

Cilt 6 (14, 16, 45, 71, 78, 79, 81, 84, 90, 128, 176, 257)

Cilt 7 (437)

Euxin Cilt 1 (352)

Evagrius Cilt 2 (87)

Cilt 4 (17, 58, 60, 72, 74, 90, 91, 95, 103, 112, 114, 118, 119, 186, 317, 342, 343, 345)

Cilt 5 (27, 28, 30, 63, 75, 149, 151, 153, 158, 161, 162, 165, 168, 170, 172, 179, 182, 199, 319)

Evangelist Cilt 5 (321)

Exeter Cilt 3 (519)

Exnuine Cilt 1 (46, 49, 52, 175, 331, 333, 350, 352, 354, 385, 441)

Cilt 2 (13, 14, 19, 23, 468, 482, 544, 552)

Cilt 3 (97, 111, 114, 213, 229, 232, 286, 294, 343, 536)

Cilt 4 (107, 109, 112, 113, 116, 122, 226, 231, 234, 240, 242, 258, 261, 265, 267, 268, 270, 271, 274)

Cilt 5 (76, 79, 124, 236, 238, 261, 282, 304)

Cilt 6 (68, 115, 176, 304, 306, 327, 328, 332, 452)

Cilt 7 (190, 346, 353)

Cilt 8 (79, 93)

Eyüp Cilt 5 (408, 432, 444, 445)

Cilt 6 (136)

Cilt 8 (163)

Eyyûb Cilt 8 (163)

Eyyubi Cilt 5 (403)

Ezekiel Cilt 3 (171)

Ezra Cilt 5 (426)

Ezzerite Cilt 6 (222)

Fabius Cilt 4 (315, 342, 343, 391)

Fabretti Cilt 4 (195)

Fabricius Cilt 2 (47, 86, 171, 192, 248, 357, 405, 408, 411, 423, 453, 533, 579)

Cilt 4 (32, 43, 58, 100, 128, 252, 376)

Cilt 8 (25, 60, 68, 238)

Facundus Cilt 5 (172, 179)

Faenza Cilt 4 (20, 211, 292)

Faesulae Cilt 4 (205, 208)

Falcandus Cilt 6 (225, 226, 402, 409, 411, 413, 415, 416)

Falernian Cilt 5 (24)

Farisiler Cilt 5 (130)

Fars Cilt 5 (319, 424, 435 (

Cilt 6 (18)

Cilt 7 (414)

Fatımi Cilt 6 (100, 180, 401, 433, 456, 458, 460, 461)

Cilt 7 (74, 82, 114, 121)

Fatımiler Cilt 6 (154, 180, 461)

Fatımilerin Cilt 7 (74, 116)

Fatima Cilt 5 (474, 475, 477, 479, 481, 486)

Fatimi Cilt 5 (488)

Faunus Cilt 1 (447)

Cilt 3 (388)

Cilt 8 (323)

Fausta Cilt 1 (527, 532, 534)

Cilt 2 (83, 86, 89)

Faustina Cilt 1 (118, 129, 130, 185, 366)

Cilt 2 (471)

Cilt 3 (371)

	Cilt 8 (297)
Faustinus	Cilt 3 (134)
Feliksius	Cilt 1 (716)
Fener	Cilt 8 (152)
Fenike	Cilt 1 (52, 53, 225, 564, 576)
	Cilt 2 (13, 47, 293, 313, 580)
	Cilt 4 (81, 167, 288, 340, 341, 354)
	Cilt 5 (96)
	Cilt 6 (65, 68, 139, 205)
Fenikeliler	Cilt 4 (83)
Ferganah	Cilt 4 (278)
Ferrera	Cilt 7 (435)
Fez	Cilt 5 (224, 436)
Fezenzac	Cilt 5 (365)
Fırat	Cilt 1 (29, 33, 35, 44, 52, 53, 55, 71, 163, 263, 264, 271, 282, 285, 286, 288, 289, 360, 362, 364, 403, 408, 432, 485, 487, 491, 495, 636, 644)
	Cilt 2 (49, 104, 105, 151, 154, 408, 410, 417, 419, 425, 430, 432, 446, 469, 515, 517, 584, 637)
	Cilt 5 (59, 61, 62, 65, 71, 95, 98, 109, 200, 243, 337, 391, 396, 402, 411, 454, 465, 482, 485, 487)
	Cilt 6 (19, 20, 22, 25, 68, 102, 150, 155, 157, 175, 205, 217, 277, 282, 432, 433, 436, 438, 451, 452)
	Cilt 8 (115, 170, 208)
Filibe	Cilt 6 (290)
	Cilt 7 (102, 238)
Filippo	Cilt 8 (20)
Filistin	Cilt 1 (52, 53, 582, 585, 595, 635, 639, 669, 676, 700, 701, 723, 729, 730)
	Cilt 5 (97, 99, 100, 148, 163, 166, 177, 194, 303, 318, 321, 322, 327, 400, 401, 403, 425, 464)
	Cilt 6 (38, 55, 58, 61, 65, 70, 71, 116, 118, 157, 169, 456, 458, 462)
	Cilt 7 (12, 21, 29, 69, 74, 81, 82, 86, 88, 91, 97, 98, 105, 116, 131, 135, 136, 138, 141, 146, 151, 171, 173, 180, 184, 220, 247, 256, 259, 264, 301, 427)
	Cilt 8 (142, 220)
Fingal	Cilt 1 (188, 189, 644)
Finlandiya	Cilt 1 (296, 332)
Fiorentina	Cilt 3 (100)
Firavun	Cilt 2 (280, 500)
	Cilt 5 (124, 334)
	Cilt 6 (72)
Firdevsi	Cilt 2 (544)
Firmus	Cilt 1 (410, 435, 479)
	Cilt 2 (508, 511, 525)
Firuz	Cilt 6 (30)
Flaccilla	Cilt 2 (612, 642)
Flaman	Cilt 7 (199, 235, 245, 401)
Flamanlar	Cilt 7 (174, 181, 211)
Flaminia	Cilt 8 (297)
Flaminian	Cilt 4 (36, 186, 188, 190, 191, 202, 315)
Flaminianus	Cilt 1 (542)

Flaminius Cilt 8 (305, 318, 321, 322)

Flanders Cilt 6 (321, 454)

Cilt 7 (6, 16, 27, 37, 51, 68, 81, 84, 99, 128, 173, 180, 184, 190, 200, 203, 206, 207, 217, 231, 235, 240, 266, 398)

Cilt 8 (169)

Flandre Cilt 1 (47)

Flavian Cilt 1 (115, 388)

Flavianus Cilt 2 (161, 281, 283, 621, 643)

Flavius Cilt 1 (64, 115, 677)

Cilt 2 (82, 83, 102, 189, 194, 528)

Cilt 4 (83)

Cilt 8 (313)

Fleury Cilt 2 (79, 101, 191, 215)

Cilt 3 (37, 50, 433, 443, 507)

Cilt 4 (55)

Cilt 5 (49, 51, 53, 97)

Cilt 6 (114, 126, 129, 154, 294, 310)

Cilt 7 (22, 24, 139, 159, 164, 171, 215, 249, 263, 296, 297, 342)

Cilt 8 (12, 15, 17, 19, 29, 53, 80, 96, 113, 180, 203, 216, 268)

Floransa Cilt 1 (18, 80, 413, 671)

Cilt 4 (43, 292, 294, 383, 384)

Cilt 5 (48)

Cilt 6 (167, 212, 227)

Cilt 7 (312, 313)

Cilt 8 (5, 9, 36, 40, 43, 45, 46, 50, 52, 53, 61, 63, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 80, 83, 132, 133, 157, 223, 238, 248, 265, 267, 275, 279, 286)

Floransalı Cilt 8 (70, 230, 260)

Florentina Cilt 8 (284)

Florentius Cilt 2 (170, 306, 312, 320, 333)

Florianus Cilt 1 (427, 429, 431, 433)

Florus Cilt 4 (209, 425)

Cilt 7 (269)

Cilt 8 (208, 209)

Fluvius Cilt 7 (32)

Foça Cilt 7 (451)

Fontana Cilt 8 (323)

Fontanini Cilt 5 (36, 358)

Fortibus Cilt 7 (270)

Fortifiocca Cilt 8 (238, 245, 246, 257, 260, 263)

Fortunatus Cilt 3 (484, 505, 528)

Forum Cilt 1 (7, 338)

Cilt 2 (24, 36, 42, 48, 144, 362, 644)

Cilt 3 (146, 169, 179, 335, 388)

Cilt 4 (44, 184, 367, 371, 382, 390, 420)

Cilt 5 (22, 30)

Cilt 7 (212)

Cilt 8 (296)

Foulques Cilt 8 (188)

Francis Cilt 3 (107, 474, 496)

Cilt 8 (54, 66, 195, 208, 289)

Francisca Cilt 3 (481)

Franciscus Barbarus Cilt 8 (64, 67)

Franciscus Floridus Cilt 8 (67)

Frangipane Cilt 8 (184, 185)

Frangipani Cilt 8 (204, 225, 245)

Frank Cilt 1 (319, 440, 441)

Cilt 2 (117, 118, 157, 164, 165, 166, 301, 312, 359, 460, 572, 609, 652, 654)

Cilt 3 (50, 105, 181, 320, 321, 333, 468, 470, 473, 474, 477, 482, 484, 485, 489, 493, 499, 500, 505, 508, 528, 529)

Cilt 4 (25, 205, 323)

Cilt 5 (342, 346, 362, 369, 371, 373, 374, 376)

Cilt 6 (188, 240, 257, 286, 385, 439)

Cilt 7 (63, 115, 128, 138, 163, 265, 379)

Cilt 8 (13, 20)

Frankfurt Cilt 1 (23, 439)

Cilt 4 (279)

Cilt 5 (217, 356)

Cilt 6 (211)

Franklar Cilt 1 (344, 346, 400, 411, 441, 536, 562)

Cilt 3 (104, 186, 195, 282, 319, 320, 327, 328, 330, 359, 380, 439, 468, 470, 472, 476, 481, 486, 488, 490, 492, 493, 503, 504, 507, 510, 513, 523)

Cilt 4 (26, 205, 207, 314, 322, 326)

Cilt 5 (7, 36, 52, 79, 224, 313, 337, 343, 344, 349, 357, 375, 382)

Cilt 6 (6, 142, 148, 151, 216, 248, 259, 260, 272, 345, 347, 349, 352, 354, 460)

Cilt 7 (33, 49, 63, 66, 68, 79, 111, 114, 116, 122, 132, 134, 136, 138, 144, 162, 193, 256, 264, 379)

Cilt 8 (88, 206, 224)

Frankonya Cilt 8 (178)

Fransa Cilt 1 (18, 23, 46, 47, 75, 297, 305, 350, 469, 541, 617)

Cilt 2 (21, 22, 71, 72, 172, 175, 182, 185, 519, 545)

Cilt 3 (8, 107, 318, 319, 425, 430, 463, 467, 474, 476, 485, 488, 494, 498, 502, 507, 510, 520, 529, 540)

Cilt 4 (27, 38, 91, 109, 182, 208, 229, 262, 308, 345, 349, 387, 417, 421)

Cilt 5 (34, 75, 123, 222, 224, 271, 308, 334, 341, 343, 350, 356, 357, 360, 365, 367, 370, 371, 387, 388, 396)

Cilt 6 (5, 29, 87, 131, 147, 149, 152, 153, 159, 181, 227, 234, 237, 244, 261, 285, 291, 293, 306, 317, 318, 323, 324, 354, 355, 360, 399, 404, 417)

Cilt 7 (5, 11, 16, 30, 32, 35, 38, 43, 47, 52, 53, 55, 69, 88, 92, 93, 96, 98, 99, 103, 105, 109, 110, 128, 131, 138, 142, 144, 146, 150, 156, 158, 164, 171, 173, 179, 180, 205, 219, 223, 235, 237, 242, 246, 248, 250, 256, 259, 262, 264, 266, 267, 269, 271, 284, 294, 300, 309, 312, 352, 398, 400, 404, 405, 451, 457)

Cilt 8 (14, 15, 20, 22, 23, 25, 27, 35, 63, 65, 66, 71, 73, 74, 88, 137, 168, 188, 191, 216, 220, 234, 265, 267, 271, 274, 276, 277, 286, 287, 291)

Fransız Cilt 1 (15, 23, 709)

Cilt 3 (195, 319, 321, 413, 469, 477, 489, 498, 522, 528, 534)

Cilt 4 (34, 101, 103, 213, 232, 318, 344, 345, 430)

Cilt 5 (43, 52, 53, 225, 297, 341, 343, 345, 347, 359, 364, 366, 367, 369, 373, 377, 379, 387, 442)

Cilt 6 (18, 19, 61, 79, 87, 88, 113, 119, 145, 147, 150, 152, 154, 169, 181, 229, 243, 245, 246, 262, 292, 305, 316, 324, 330, 353, 367, 387, 388, 412, 438, 445, 456)

Cilt 7 (5, 9, 15, 16, 19, 23, 27, 36, 39, 47, 48, 50, 53, 58, 59, 66, 78, 82, 84, 86, 88, 91, 100, 103, 105, 106, 129, 133, 144, 145, 162, 171, 173, 174, 177, 181, 184, 188, 195, 200, 205, 220, 229, 233, 235, 240, 242, 254, 263, 264, 268, 269, 281, 288, 301, 302, 304, 306, 310, 312, 330, 377, 397, 398, 400, 401, 434, 451)

Cilt 8 (11, 16, 21, 22, 31, 42, 53, 66, 89, 93, 103, 119, 135, 168, 172, 176, 196, 217, 220, 223, 228, 229, 240, 246, 265, 268, 271, 274, 277, 306, 310)

Fransızlar Cilt 8 (23, 27, 56, 193, 271)

Fransisken Cilt 5 (345)

Cilt 7 (246, 298, 374)

Cilt 8 (99, 289)

Fravitta Cilt 3 (223, 224)

Fredegarius Cilt 3 (325, 469, 473, 474, 485)

Cilt 5 (80)

Cilt 6 (150)

Fredegundis Cilt 3 (494, 508)

Frejus Cilt 1 (46)

Fremona Cilt 5 (214)

Freret Cilt 2 (192, 512, 535, 545)

Frescati Cilt 8 (210)

Fridingen Cilt 8 (188, 189, 204, 207, 223)

Friedrich Cilt 2 (486)

Cilt 3 (330)

Cilt 5 (379, 384, 385, 387)
Cilt 6 (294, 373, 398, 406, 408, 412, 416, 417)
Cilt 7 (5, 40, 93, 98, 100, 103, 106, 107, 128, 139, 141, 162, 164, 172, 244, 246, 250, 277, 300, 307, 374)
Cilt 8 (88, 91, 116, 139, 191, 198, 205, 208, 228, 278, 279)

Frig Cilt 5 (355)

Frigeridus Cilt 3 (105, 184, 256)

Frigya Cilt 1 (137, 508, 564, 717)
Cilt 2 (24, 172, 226, 249, 274, 596)
Cilt 3 (212, 216, 217, 228, 521)
Cilt 4 (81, 93, 105, 108)
Cilt 5 (176)
Cilt 6 (139, 175, 187, 231, 360, 438, 451)
Cilt 7 (59, 60, 212)

Frigyalı Cilt 3 (217)
Cilt 4 (275)
Cilt 5 (175)

Frisia Cilt 1 (436, 441)
Cilt 3 (516, 528)

Frisingen Cilt 5 (383)
Cilt 6 (226, 403)
Cilt 7 (31, 98)

Fritigern Cilt 2 (519, 558, 563, 571, 574, 576, 580, 591, 592)

Friuli Cilt 5 (16, 22, 39, 79, 101)

Froben Cilt 8 (35)

Froissard Cilt 2 (568)
Cilt 7 (47, 398, 460)
Cilt 8 (22, 268)

Frugibus Cilt 6 (374)

Frumentius Cilt 2 (203)

Fulcandus Cilt 6 (412)

Fulcherius Cilt 7 (19, 63, 67, 73, 197)

Fulgentius Cilt 3 (355, 446, 447, 451, 452)

Fulvius Cilt 6 (213)
Cilt 8 (323)

Furioso Cilt 5 (351)

Gabala Cilt 6 (48, 65)

Gabinius Cilt 2 (524, 526)

Gabrah Cilt 5 (409)

Gaillard Cilt 5 (360, 365, 368, 370, 373, 374)

Gaisericus Cilt 8 (304)

Gal Cilt 7 (193)

Galanus Cilt 5 (203)

Galata Cilt 2 (15, 22)
Cilt 5 (113, 233)
Cilt 7 (7, 191, 196, 253, 289, 317, 345, 346, 348)
Cilt 8 (128, 129, 143, 147, 151, 156, 157, 162)

Galatia Cilt 1 (429, 631, 632)
Cilt 2 (288, 461)
Cilt 6 (187)

Galatlara Cilt 7 (191)

Galba Cilt 1 (114, 163, 369)

Galeazzo Cilt 8 (22)

Galen Cilt 6 (83, 167, 171)

Galens Cilt 1 (646)

Galeotus Cilt 8 (100)

Galerius Cilt 1 (6, 435, 461, 467, 468, 476, 482, 485, 489, 493, 496, 504, 513, 515, 525, 527, 532, 534, 535, 552, 553, 563, 688, 709, 712, 715, 721, 723, 724, 730)

Cilt 2 (90, 102, 105, 175, 179, 184, 449)

Cilt 7 (437)

Galiçya Cilt 1 (47, 225)

Cilt 2 (587)

Galienus Cilt 1 (458, 469, 527, 543, 687)

Galilaea Cilt 2 (376, 377, 385, 386, 389, 392, 393)

Galilee Cilt 1 (647, 671, 674, 675)

Galler Cilt 1 (48, 52)

Cilt 3 (519, 522, 525, 527)

Cilt 4 (315)

Cilt 7 (148)

Cilt 8 (276)

Galli Cilt 3 (526, 527)

Cilt 7 (54)

Gallicanus Cilt 1 (259)

Gallienus Cilt 1 (5, 244, 323, 325, 343, 345, 346, 348, 350, 357, 362, 365, 372, 374, 375, 379, 383, 386, 393, 400, 402, 403, 408, 415, 434, 448, 644, 648, 689, 699, 702)

Cilt 3 (108, 190, 437)

Cilt 4 (113, 364)

Gallipoli Cilt 7 (396)

Gallus Cilt 1 (5, 323, 339, 342)

Cilt 2 (5, 83, 101, 113, 125, 129, 138, 258, 280, 347, 348, 355, 364, 384, 404, 409, 462)

Galya Cilt 1 (29, 46, 48, 63, 67, 69, 70, 82, 84, 87, 91, 102, 136, 176, 185, 191, 225, 299, 305, 318, 327, 342, 344, 346, 348, 367, 386, 389, 390, 398, 400, 411, 413, 424, 435, 438, 441, 444, 446, 447, 451, 468, 469, 471, 474, 476, 477, 515, 516, 520, 521, 523, 527, 530, 532, 533, 536, 539, 541, 543, 545, 550, 595, 603, 641, 642, 669, 719)

Cilt 2 (5, 6, 32, 40, 44, 49, 53, 55, 61, 69, 72, 74, 85, 91, 100, 111, 115, 117, 121, 122, 125, 132, 138, 141, 142, 156, 158, 162, 164, 166, 168, 170, 171, 175, 178, 191, 205, 206, 208, 251, 258, 265, 297, 299, 303, 305, 311, 316, 319, 323, 332, 335, 354, 366, 389, 391, 402, 405, 435, 460, 467, 469, 478, 491, 495, 497, 499, 501, 504, 524, 526, 528, 555, 568, 571, 573, 575, 581, 584, 594, 604, 608, 609, 629, 632, 634, 637, 639, 650, 652, 653)

	Cilt 3 (5, 8, 20, 36, 43, 44, 49, 62, 71, 85, 86, 91, 100, 103, 107, 109, 110, 112, 116, 123, 175, 178, 184, 187, 191, 195, 197, 199, 202, 266, 277, 309, 312, 314, 315, 318, 321, 323, 328, 334, 339, 347, 349, 359, 361, 363, 364, 367, 368, 375, 376, 380, 393, 398, 403, 405, 412, 421, 423, 425, 428, 436, 439, 442, 444, 455, 457, 459, 463, 465, 467, 469, 472, 474, 476, 479, 481, 483, 486, 490, 492, 495, 497, 499, 502, 506, 510, 513, 519, 523, 525, 526, 529, 538)
	Cilt 4 (12, 20, 25, 29, 106, 184, 208)
	Cilt 5 (35, 38, 48, 52, 182, 184, 365, 368, 371, 372)
	Cilt 6 (113, 115, 146, 148, 151, 153, 257, 358)
	Cilt 8 (27, 37)
Galyalı	Cilt 3 (63, 65, 195, 289, 295, 323, 325, 366, 422, 466, 472, 490, 497, 501, 502, 509)
	Cilt 5 (41)
	Cilt 6 (133)
	Cilt 8 (196)
Ganj	Cilt 4 (85, 252)
	Cilt 5 (491)
	Cilt 6 (423, 424)
Gannys	Cilt 1 (205)
Garganus	Cilt 4 (303)
Garganus Dağı	Cilt 6 (350, 356)
Garonne	Cilt 3 (194, 467)
Garretius	Cilt 4 (22)
Gascogne	Cilt 5 (365)
Gascony	Cilt 8 (218)
Gaskonlar	Cilt 6 (148)
Gaskonya	Cilt 3 (44)
	Cilt 6 (148)
Gassaniler	Cilt 5 (419)
	Cilt 6 (54, 55)
Gaubel	Cilt 7 (364)
Gaudentius	Cilt 3 (19, 256, 313, 345)
Gaudier	Cilt 7 (384)
Gayeta	Cilt 6 (181, 183)
Gazari	Cilt 6 (293)
Gazne	Cilt 5 (14)
	Cilt 6 (422, 423, 425, 427, 429)
Gazneli Mahmud	Cilt 6 (7, 419, 421, 422, 424, 426, 428, 430, 433, 437)
Gazze	Cilt 2 (372, 386, 394, 402)
	Cilt 3 (421)
	Cilt 5 (401)
	Cilt 7 (114)
Gebelin	Cilt 8 (146)
Geberic	Cilt 2 (96)
Gedda	Cilt 5 (402, 461)
Geddes	Cilt 5 (197, 217)
Geiorge	Cilt 8 (138)
Gemeticensis	Cilt 6 (356, 367)
Geminianus	Cilt 6 (319)
Gemistus	Cilt 8 (68, 73)
Genesius	Cilt 6 (177, 189, 287)
Gennadios	Cilt 8 (113, 133, 134, 164)

Genoa Cilt 8 (223)

Gentiue Cilt 5 (196)

George Cilt 7 (42, 72, 251, 252, 278, 281, 351, 393, 436)

Georgius Cilt 3 (506)

Gepidae Cilt 1 (331, 440, 476)

Cilt 3 (283, 328, 330, 343, 375)

Cilt 4 (19, 28, 208, 228, 230, 234, 317)

Cilt 5 (15, 16, 17, 18, 19, 26, 82)

Cilt 6 (151)

Gerard Cilt 8 (197)

Gerasimus Cilt 3 (434)

Gerbert Cilt 7 (258)

German Cilt 5 (365 (372)

Germania Cilt 8 (178, 208, 260, 271, 275, 286, 287, 303, 304, 324)

Germanus Cilt 2 (654)

Cilt 4 (213, 257, 285, 287, 310, 313)

Cilt 5 (30, 85, 87, 90, 232)

Germanya Cilt 1 (5, 28, 44, 48, 113, 220, 293, 295, 298, 301, 303, 305, 308, 310, 313, 314, 319, 321, 332, 333, 335, 342, 344, 345, 347, 358, 385, 437, 438, 477, 673)

Cilt 2 (19, 56, 94, 119, 132, 145, 157, 162, 164, 166, 171, 301, 304, 435, 496, 584)

Cilt 3 (104, 279, 439)

Cilt 5 (14, 19, 41)

Germen Cilt 1 (221, 299, 300, 307, 309, 311, 314, 321, 335, 339, 349, 437, 439, 471, 494)

Cilt 2 (55, 84, 94, 111, 119, 122, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 185, 186, 202, 302, 304, 305, 313, 316, 323, 324, 443, 471, 493, 497, 500, 541, 554, 594, 606, 634, 638, 656)

Cilt 3 (260)

Cilt 8 (26, 176, 179, 183, 198, 204, 206, 208, 211, 215, 227, 262, 265, 276, 279)

Germenler Cilt 1 (28, 35, 42, 45, 48, 119, 135, 165, 253, 254, 257, 261, 271, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 322, 332, 333, 345, 346, 347, 349, 350, 390, 396, 424, 434, 438, 471)

Cilt 3 (5)

Cilt 4 (393)

Cilt 8 (207, 224, 303)

Gerontius Cilt 3 (75, 184, 186, 188)

Gerrha Cilt 5 (402)

Gerson Cilt 8 (273)

Gervasius Cilt 2 (632)

Geta Cilt 1 (186, 187, 191, 196, 199, 239)

Getae Cilt 1 (194, 393, 562)

Geticis Cilt 1 (328, 487, 563)

Geticus Cilt 1 (194)

Getler Cilt 7 (413)

Getlerin Cilt 7 (415)

Gheber Cilt 8 (119)

Ghibeline Cilt 8 (14)

Ghibelinno Cilt 8 (183, 202, 230)

Giannone Cilt 5 (38, 43, 330, 361, 366, 385)
Cilt 8 (57, 171, 248, 273, 287)

Gihon Cilt 6 (28)

Gijon Cilt 6 (110)

Gildas Cilt 3 (513, 514, 517)

Gildo Cilt 3 (5, 41, 55, 60, 63, 65, 66)

Gilles Cilt 8 (79)

Giovanna Cilt 8 (219, 248)

Giovanni Cilt 8 (64, 131, 138, 145, 151, 171, 218, 230, 238, 256, 258, 319)

Girardon Cilt 8 (79)

Girit Cilt 7 (224, 352)

Gjon Cilt 8 (100)

Glanville Cilt 8 (277)

Glascow Cilt 1 (31)

Glasgow Cilt 2 (505)

Glastonbury Cilt 1 (643)

Glaukoos Cilt 8 (300)

Glouchester Cilt 1 (68)

Glycas Cilt 5 (321)

Glycerius Cilt 3 (7, 351, 403)

Gobelin Cilt 8 (168)

Godefroy Cilt 2 (23, 29, 31, 39, 41, 48, 50, 51, 55, 61, 63, 67, 69, 85, 86, 105, 177, 188, 194, 202, 203, 210, 211, 214, 240, 248, 249, 253, 256, 261, 281, 296, 325, 334, 338, 368, 378, 386, 388, 458, 463, 464, 469, 474, 475, 479, 480, 483, 486, 567, 585, 590, 605, 612, 623, 637, 648, 653, 659)
Cilt 3 (18, 20, 27, 44, 47, 56, 93, 96, 99, 120, 125, 135, 145, 150, 161, 184, 215, 216, 233, 235, 254, 256, 370)
Cilt 4 (113, 275, 362, 375, 393, 429)

Godfrey Cilt 7 (5, 9, 35, 36, 44, 45, 49, 51, 60, 62, 65, 69, 75, 79, 84, 87, 88, 91, 92, 99, 100, 107, 122, 125, 272)

Gondulphus Cilt 3 (507)

Gonsalvo Cilt 8 (100)

Gordianus Cilt 1 (245, 251, 253, 255, 258, 262, 265, 344, 453)

Gorgonius Cilt 1 (706, 715)

Got Cilt 1 (267, 330, 332, 334, 341, 358, 385, 389, 391, 393, 411, 412, 563, 568)
Cilt 2 (7, 92, 94, 96, 147, 202, 401, 470, 518, 519, 521, 523, 531, 555, 556, 558, 559, 560, 562, 564, 566, 569, 571, 575, 580, 583, 585, 589, 590, 593, 596, 598, 631)

Cilt 3 (57, 59, 73, 74, 76, 77, 82, 83, 87, 88, 91, 99, 101, 109, 111, 114, 116, 125, 128, 131, 151, 153, 155, 158, 159, 163, 165, 170, 177, 178, 180, 182, 188, 189, 191, 192, 218, 219, 224, 244, 259, 303, 304, 315, 318, 334, 335, 338, 361, 362, 366, 394, 407, 438, 439, 455, 457, 459, 460, 467, 484, 490, 500, 510, 512)

Cilt 4 (5, 6, 9, 11, 13, 16, 18, 20, 23, 26, 28, 30, 32, 34, 37, 39, 41, 45, 53, 55, 58, 59, 61, 100, 101, 115, 131, 135, 146, 171, 173, 174, 177, 179, 183, 185, 187, 192, 193, 196, 199, 201, 203, 205, 207, 208, 210, 212, 214, 227, 255, 260, 277, 283, 291, 298, 300, 303, 305, 309, 315, 321, 323, 325, 326)

Cilt 6 (99, 103, 104, 107, 109, 111, 113, 114, 117, 118, 133, 217, 240)

Cilt 8 (196, 298)

Gotik Cilt 4 (23, 35, 157)

Cilt 5 (340, 369, 375)

Gotland Cilt 8 (169)

Gotlar Cilt 1 (5, 175, 194, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 344, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 372, 377, 381, 385, 386, 387, 391, 395, 402, 403, 411, 435, 440, 476, 562, 563, 644)

Cilt 3 (6, 74, 79, 80, 86, 89, 91, 92, 95, 98, 123, 126, 128, 149, 150, 168, 169, 171, 172, 176, 177, 181, 188, 190, 193, 195, 197, 210, 222, 224, 277, 290, 299, 316, 317, 326, 329, 332, 358, 364, 401, 437, 467, 470, 483, 487, 497)

Cilt 4 (15, 18, 21, 23, 25, 30, 115, 171, 172, 175, 177, 180, 184, 185, 188, 189, 192, 193, 195, 199, 206, 209, 210, 212, 213, 226, 227, 233, 254, 255, 260, 291, 292, 294, 299, 304, 308, 309, 311, 315, 317, 319)

Cilt 5 (20, 175)

Cilt 6 (99, 102, 105, 109, 115, 148, 184)

Cilt 7 (307)

Cilt 8 (224, 287, 303, 304, 306)

Gotlu Cilt 1 (336)

Gotya Cilt 1 (328)

Gökçeada Cilt 8 (166)

Göksu Cilt 7 (106)

Gracchus Cilt 8 (250)

Grado Cilt 5 (22, 37)

Grammaticus Cilt 1 (328)

Cilt 6 (319, 327, 332, 333)

Grampian Dağları Cilt 8 (208)

Granada Cilt 1 (47)

Cilt 6 (109, 118, 119, 126)

Gratianus Cilt 2 (7, 8, 32, 35, 295, 455, 463, 471, 494, 528, 529, 531, 568, 571, 573, 576, 584, 585, 588, 594, 601, 603, 606, 608, 611, 618, 629, 635, 636, 638, 650, 652, 661)
Cilt 5 (336, 350)
Cilt 6 (182)
Cilt 8 (193)

Gregoras Cilt 7 (229, 251, 255, 276, 278, 279, 281, 283, 287, 289, 291, 293, 294, 301, 306, 311, 319, 321, 323, 325, 328, 332, 335, 339, 344, 346, 348, 350, 351, 362, 380, 383, 386, 388, 390, 392, 393, 451)

Gregorio Cilt 8 (289, 309)

Gregorius Cilt 1 (344, 353, 499, 613, 637, 642, 686, 696)
Cilt 2 (86, 104, 129, 138, 188, 220, 242, 245, 259, 260, 266, 291, 309, 318, 323, 325, 332, 339, 346, 347, 354, 356, 358, 361, 363, 366, 368, 374, 375, 377, 379, 382, 386, 387, 389, 393, 395, 406, 421, 428, 431, 440, 445, 452, 454, 458, 459, 483, 485, 489, 614, 622, 627, 652)
Cilt 3 (47, 58, 105, 160, 224, 246, 271, 272, 313, 319, 325, 328, 333, 334, 366, 367, 380, 395, 454, 455, 457, 458, 468, 474, 477, 481, 484, 488, 490, 494, 500, 501, 503, 507, 510, 519, 529)
Cilt 5 (5 (9, 14, 16, 19, 34, 36, 45, 55, 88, 90, 92, 137, 138, 140, 158, 200, 201, 214, 216, 217, 319, 326, 329, 330, 335, 339, 341, 344, 350, 378, 398)
Cilt 6 (89, 92, 125, 283, 344, 380, 392, 394)
Cilt 7 (13, 18, 140, 161, 292, 295, 296, 302, 343, 389)
Cilt 8 (39, 132, 177, 179, 183, 193, 213, 214, 216, 219, 242, 266, 271, 274, 276, 281)

Gregoryen Cilt 6 (448)

Grejuva Cilt 6 (143)
Cilt 8 (140)

Grek Cilt 1 (282, 284, 352, 393, 406, 463, 491, 591, 594, 604)
Cilt 2 (21, 95, 390)
Cilt 3 (476)
Cilt 4 (104, 130, 178, 182)
Cilt 5 (137, 162, 169, 176, 329, 375 (474)
Cilt 6 (5, 6, 84, 131, 139, 142, 143, 145, 146, 169, 238, 250, 252, 273, 301, 303, 305, 306, 329, 332, 334, 341, 348, 350, 354, 360, 375, 380, 383, 386, 392, 398, 435)
Cilt 7 (5, 93, 145, 190, 203, 368, 425, 430, 460)

Cilt 8 (5, 9, 13, 15, 19, 20, 23, 25, 27, 29, 31, 37, 38, 41, 43, 46, 53, 55, 57, 60, 68, 70, 73, 75, 77, 80, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 94, 96, 100, 106, 108, 109, 116, 119, 121, 127, 128, 131, 135, 140, 143, 145, 147, 153, 156, 159, 161, 163, 165, 172, 179, 196, 250, 306, 308, 310, 320, 324)

Grekler Cilt 1 (110, 373, 467, 480, 492, 539, 575, 591)

Cilt 3 (384)

Cilt 4 (122, 132)

Cilt 5 (77, 80, 143, 162, 184, 422)

Cilt 6 (7, 184, 340, 345, 348, 351, 354)

Cilt 8 (12, 15, 21, 25, 26, 31, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 49, 50, 52, 54, 55, 60, 65, 67, 69, 80, 81, 83, 104, 114, 117, 120, 123, 126, 128, 131, 132, 134, 135, 138, 146, 147, 149, 152, 155, 158, 160, 161, 163, 164, 168, 206, 224)

Griegos Cilt 7 (311)

Grigoras Cilt 8 (79, 80)

Grimoald Cilt 5 (366)

Gronovius Cilt 1 (37, 107, 198, 671)

Cilt 2 (156)

Cilt 4 (362, 417)

Cilt 6 (94, 148)

Grosphus Cilt 4 (146)

Grotius Cilt 1 (308, 327, 328, 334, 534, 581, 597, 625, 731)

Cilt 2 (94, 182, 519)

Cilt 4 (136, 164, 170, 209, 229)

Cilt 5 (130, 465, 469)

Cilt 6 (55, 298, 314, 329)

Grönland Cilt 4 (27)

Cilt 6 (382)

Grumbates Cilt 2 (151, 152)

Gruthungi Cilt 2 (594)

Grynæus Cilt 7 (362)

Guadalquivir Cilt 6 (108, 112, 119)

Guibert Cilt 7 (12, 13, 15, 17, 25, 27, 29, 36, 38, 55, 57, 67, 69)

Guibertus Cilt 7 (19)

Guicciardini Cilt 3 (172)

Guichardt Cilt 2 (432, 448, 498)

Guido Cilt 7 (13)

Guignes Cilt 3 (97, 279, 282, 344, 486)

Cilt 4 (85, 237, 240, 242)

Cilt 6 (18, 29, 31, 86, 105, 110, 113, 153, 180, 183, 189, 195, 196, 198, 313, 401, 422, 423, 428, 431, 433, 435, 437, 443, 444, 449, 450, 455, 461, 462)

Cilt 7 (58, 63, 72, 74, 80, 84, 85, 97, 111, 117, 136, 147, 149, 151, 347, 362, 376, 381, 386, 397, 424, 440, 445)

Guillaume Cilt 7 (376)

Guillaume de Nogaret Cilt 8 (217)

Guiscard Cilt 7 (39, 40, 51, 96)

Cilt 8 (272)

Gulielmus Cilt 6 (374)

Gundamund Cilt 3 (445)

Gundobald Cilt 3 (402, 403, 477, 479, 495, 498)

Gunther Cilt 7 (180, 184, 188, 195, 197, 204, 206, 209, 215, 227)
Cilt 8 (190, 195)

Guntherus Cilt 7 (227, 249)

Guntiarius Cilt 3 (187)

Gustavus Cilt 3 (167)
Cilt 6 (314)

Guyana Cilt 8 (303)

Gürcistan Cilt 4 (122, 123, 265, 266)
Cilt 6 (186, 436, 446)
Cilt 8 (108, 110)

Gürcü Cilt 8 (107, 109)

Gürcüler Cilt 6 (437, 456)

Güzelhisar Cilt 1 (83)

Gyare Cilt 1 (226)

Gyllius Cilt 2 (13, 14, 22, 25, 26, 28)
Cilt 5 (86)
Cilt 7 (49, 227)

Habeş Cilt 5 (60, 193, 215, 217, 420, 422)

Habeşistan Cilt 5 (188, 189, 211, 214, 402, 421, 445)

Habeşler Cilt 5 (6, 125, 188, 189)

Habeşliler Cilt 5 (211, 213, 214, 216, 403)

Habsburg Cilt 3 (471)

Hacer Cilt 5 (415)

Haçlılar Cilt 7 (20, 28, 29, 31, 33, 35, 48, 59, 60, 62, 67, 74, 75, 77, 79, 95, 122, 125, 137, 178, 181, 189, 190, 197, 210, 214, 215, 233, 240, 257, 258)

Hadrianapolis Cilt 8 (17, 18, 87, 91)

Hadrianople Cilt 1 (564, 565)
Cilt 2 (80, 134, 135, 566, 574, 580, 589)
Cilt 3 (223, 287)

Hadrianus Cilt 1 (33, 35, 39, 41, 44, 46, 68, 73, 77, 79, 91, 116, 117, 120, 157, 188, 196, 267, 352, 426, 438, 582, 583, 586, 597, 639, 646, 657, 658, 674, 680, 681, 682, 685, 700)
Cilt 2 (369, 382, 585, 586)
Cilt 3 (77, 120, 121, 144, 358, 401, 459, 476, 520)
Cilt 5 (330, 338, 349, 356, 357, 360, 380, 381, 419)
Cilt 8 (182, 191, 192, 194, 208, 224, 297, 307, 311)

Haemus Cilt 1 (51, 335, 357, 387, 391)
Cilt 2 (320, 324, 570)
Cilt 3 (212, 287)

Hæmus Dağı Cilt 6 (289, 291, 336, 337)
Cilt 8 (90, 93, 94)

Hainaut Cilt 1 (47)

Halberstadt Cilt 5 (367)

Halep Cilt 1 (406, 637)

Halid Cilt 5 (459, 460, 464, 465)

Halikarnas Cilt 1 (33, 83)

Halikarnassos Cilt 1 (157, 223)
Cilt 5 (204)

Halil Cilt 7 (150)

Hama Cilt 7 (84, 118, 150, 362)

Hamah Cilt 5 (442)

Hamsin Cilt 7 (50)

Hamza Cilt 5 (443, 455)

Hannibal Cilt 6 (115)

Hannibalianus Cilt 2 (83, 89, 91, 99, 101, 113)

Hansa Birliği Cilt 6 (328, 329)

Haran Cilt 5 (418)

Harezm Cilt 7 (347, 361, 364, 365, 382, 414, 444)

Harezmli Cilt 7 (365, 382, 412, 427)

Harezmşahlar Cilt 7 (142)

Harley Cilt 8 (269)

Harun Reşid Cilt 5 (109, 369)

Harun El Raşid Cilt 6 (174, 176, 456)

Harzem Cilt 6 (3)

Hasan Cilt 6 (30, 99, 101, 102)

Haşhaşiler Cilt 7 (369)

Haşimi Cilt 6 (169, 433, 434)

Hauteville Cilt 6 (359, 367, 368, 370, 393, 412)

Havercamp Cilt 2 (81, 89, 110, 373, 509, 573)

Cilt 8 (235, 302)

Hawkwood Cilt 8 (20)

Hayber Cilt 5 (457, 458)

Hazar Cilt 3 (97, 284, 344)

Cilt 5 (115, 235, 236, 238, 245)

Hebdomon Cilt 3 (57)

Cilt 5 (87)

Cilt 6 (135)

Hebrides Cilt 3 (422)

Hector Cilt 7 (245)

Heineccius Cilt 3 (55, 170, 215, 488, 489, 492, 494, 500, 501)

Cilt 5 (11)

Helen Cilt 7 (213, 268)

Helena Cilt 2 (86, 88, 112, 139, 141, 142, 177, 178, 314, 370, 607, 615)

Cilt 3 (241, 320)

Cilt 5 (97, 270)

Cilt 6 (340)

Cilt 8 (108)

Helenopolis Cilt 3 (225)

Helioupolis Cilt 2 (144, 145, 386, 402)

Cilt 5 (408)

Cilt 6 (49, 52, 53, 72, 73, 143)

Hellebicus Cilt 2 (643, 644)

Hellen Cilt 8 (301)

Hellespontos Cilt 2 (16, 18, 84, 566, 570, 583)

Cilt 3 (217, 219, 221, 223, 224, 287, 312)

Cilt 5 (92, 98, 232, 290)

Cilt 6 (68, 135, 139, 140, 142, 178, 404, 451)

Cilt 7 (20, 50, 58, 95, 103, 165, 170, 186, 187, 204, 224, 232, 237, 242, 253, 254, 294, 310, 385, 391, 393, 396, 404, 438)

Hellespontus Cilt 8 (17, 79, 90, 93, 94, 116)

Helmichis Cilt 5 (24, 26)

Heloise Cilt 8 (188)

Helveticis Cilt 3 (471)

Helvétius Cilt 1 (18)

Helvidius Cilt 1 (123, 195)

Helvius Cilt 1 (194)

Hemedan Cilt 1 (87, 285)

Hemingford Cilt 7 (149)

Henda Cilt 5 (455)

Hendek Cilt 5 (456)

Henotikon Cilt 5 (167, 168)

Henricus Cilt 7 (14, 410)

Henry Cilt 2 (171, 504)

Cilt 8 (23, 24, 56, 182, 193, 204, 277, 311)

Heraclea Cilt 1 (355, 418, 457, 551)

Cilt 2 (113, 168, 324)

Cilt 3 (287)

Cilt 4 (16, 144, 354)

Cilt 5 (102, 401)

Cilt 6 (176)

Cilt 7 (289)

Heracleios Cilt 5 (395)

Heracles Cilt 4 (166)

Heraclianus Cilt 1 (380)

Cilt 3 (117, 163, 171, 182, 184)

Heraclides Cilt 4 (354)

Heraclitus Cilt 4 (353)

Heraclius Cilt 2 (22)

Cilt 3 (345, 389, 391, 393)

Cilt 5 (5, 6, 57, 59, 82, 88, 91, 93, 96, 98, 100, 103, 105, 107, 111, 113, 119, 121, 124, 184, 192, 201, 221, 222, 226, 228, 230, 232, 233, 239, 310, 463, 464)

Cilt 6 (20, 39, 42, 48, 54, 64, 65, 68, 75, 77, 79, 80, 93, 134, 205, 216, 272, 277, 303, 455)

Herakleia Cilt 8 (40)

Herakleios Cilt 5 (6, 219, 224, 227)

Herakles Cilt 1 (141)

Herakleonas Cilt 5 (227, 229)

Herat Cilt 3 (289)

Cilt 6 (27, 122, 123)

Herbelot Cilt 7 (73, 111, 115, 117, 361, 397, 410, 418, 425, 430, 433, 442)

Cilt 8 (87, 119)

Hercules Cilt 2 (70, 178, 217, 218, 227, 339, 346, 355, 472, 498)

Cilt 3 (30, 111, 143, 184, 274, 381)

Cilt 4 (86)

Cilt 5 (124, 295, 474)

Hercules Sütunları Cilt 6 (103, 249)

Cilt 8 (37, 159, 226, 301)

Herculian Cilt 2 (111, 332, 428, 470)

Cilt 3 (63)

Herculius Cilt 1 (467)

Herculus Cilt 2 (491)

Cilt 4 (158)

Hercynia Cilt 3 (324)

Cilt 8 (206)

Hercynian Cilt 1 (297, 393)

Cilt 2 (318)

Heredot Cilt 2 (150, 418)

Herennianus Cilt 1 (404)

Hermanric Cilt 2 (518, 520, 555, 557)
Cilt 3 (259)

Hermenegild Cilt 3 (455, 456)

Hermes Cilt 5 (130)

Hermian Cilt 3 (232)

Hermodorus Cilt 4 (353)

Hermogenes Cilt 2 (285, 286, 331)

Hermus Cilt 7 (284)

Herodianus Cilt 8 (67)

Herodias Cilt 3 (230)

Herodotos Cilt 1 (60, 276, 291, 492, 575)
Cilt 2 (14, 16, 17, 25, 87, 339, 416, 422, 431, 438, 535, 536, 544, 556)
Cilt 3 (27, 75, 281, 470)
Cilt 4 (118, 162, 225, 250, 251, 264, 265, 267, 271, 352, 354, 428)
Cilt 5 (66, 114, 216, 438)
Cilt 7 (278, 451)
Cilt 8 (26, 70, 153, 269)

Heroldus Cilt 3 (488, 491)

Hersiniyen Cilt 1 (297, 299, 393)

Heruli Cilt 1 (331, 332, 355, 357)
Cilt 2 (304, 305, 519)

Hesperides Cilt 1 (300, 455)

Hesperios Cilt 1 (529)

Hesse Cilt 1 (344)

Hesukhios Cilt 4 (377)
Cilt 5 (143)

Hırvat Cilt 7 (395)

Hırvatistan Cilt 1 (50)
Cilt 6 (291, 306, 307)

Hırvatlar Cilt 6 (305, 307)

Hicaz Cilt 5 (397, 399, 460)
Cilt 6 (35, 130, 147)

Hierapolis Cilt 2 (322, 364, 404, 409, 410)
Cilt 5 (71, 95 (158)
Cilt 6 (65, 205)

Hierocles Cilt 1 (210, 211, 334, 728)

Hilarius Cilt 2 (643, 645)

Hilary Cilt 2 (246, 247, 249, 250, 265, 271, 273, 280)

Hildegard Cilt 8 (189)

Hindistan Cilt 5 (14, 63, 65 (77, 192, 195, 213, 369, 402, 412, 427)
Cilt 6 (7, 17, 23, 28, 31, 120, 129, 130, 170, 375, 419, 423, 424, 426)
Cilt 7 (7, 21, 129, 347, 359, 364, 366, 369, 378, 382, 407, 413, 418, 420, 423, 430, 440, 445, 446)
Cilt 8 (83, 108)

Hindu Cilt 6 (122)
Cilt 7 (420)

Hint Cilt 1 (32, 227, 287, 288, 449, 479)
Cilt 2 (73, 108, 128, 203, 205, 418, 429, 513, 516, 552, 554)
Cilt 4 (86, 88, 118, 249, 251, 252, 262, 267, 278, 279, 332)
Cilt 5 (41, 60, 63, 64, 123, 194, 197, 396, 397, 490)

Hintli Cilt 6 (24, 83, 84, 330, 423, 424, 427, 449)
Cilt 7 (119, 342, 359, 369, 370, 378, 415, 421, 426)
Cilt 8 (71)
Cilt 4 (86, 87, 89, 332)
Cilt 5 (193)

Hintliler Cilt 8 (108)

Hipokrat Cilt 6 (167)

Hipporkhos Cilt 5 (418)

Hira Cilt 5 (419, 425, 469)

Hişam Cilt 6 (148)

Hitay Cilt 7 (359, 376)

Hitaylar Cilt 7 (363)

Hody Cilt 8 (23, 43, 57, 62, 63, 65, 67, 69, 159)

Hollanda Cilt 1 (75, 731)
Cilt 4 (264, 415)
Cilt 5 (197, 366)
Cilt 6 (298)
Cilt 7 (235, 309)

Hollandalı Cilt 4 (384)
Cilt 5 (197)
Cilt 6 (298)

Holsten Cilt 5 (36, 357)

Homeros Cilt 1 (61, 86, 87, 316, 357, 401, 446, 591)
Cilt 2 (17, 18, 24, 140, 141, 340, 346, 348, 357, 377, 378, 427, 513, 544, 633)
Cilt 3 (19, 77, 78, 139, 241, 430, 451, 482, 542, 543)
Cilt 4 (53, 81, 136, 143, 145, 209, 373, 376, 428)
Cilt 5 (41, 176, 210, 222, 321, 412, 432, 462)
Cilt 6 (156, 172, 320, 336, 390, 395, 410)
Cilt 7 (173, 205, 212, 258, 287)
Cilt 8 (56, 58, 61, 63, 72, 73, 159, 160, 300)

Honaine Cilt 5 (461, 462)

Honoratus Cilt 5 (22)

Honorius Cilt 2 (35, 69, 595, 642, 659, 660)
Cilt 5 (181, 184)
Cilt 7 (240, 241)

Horacius Cilt 1 (41, 230, 369, 396, 411, 463, 494, 716)

Horasan Cilt 1 (273)
Cilt 2 (153)
Cilt 4 (249)
Cilt 5 (65, 487)
Cilt 6 (27, 28, 30, 123, 154, 155, 174, 196, 197, 200, 422, 429, 430, 438)
Cilt 7 (104, 365)

Horat Cilt 4 (63, 83, 146, 424)

Horatius Cilt 1 (66, 70, 109, 216, 266, 595)
Cilt 2 (42, 474)
Cilt 4 (124, 182, 184, 303, 352, 421)
Cilt 5 (122)
Cilt 8 (235, 302, 317)

Hosein Cilt 5 (483, 487)

Hospitalier Cilt 7 (85, 86, 116, 124, 126, 141, 149, 151)

Hostilianus Cilt 1 (339, 340)

Hoveden Cilt 6 (397, 415, 416)

Howell Cilt 2 (41, 52, 73, 202)

Hudson Cilt 3 (12, 23, 143, 145, 190, 268, 389)
Cilt 5 (395, 401, 403, 406, 415)
Humbert Cilt 7 (158)
Hume Cilt 4 (406, 421)
Cilt 7 (81, 139, 209, 251, 260)
Cilt 8 (182, 271, 288)
Humus Cilt 6 (39, 52, 67, 118, 205, 461)
Hun Cilt 2 (453, 546, 549, 555, 558, 608)
Cilt 3 (7, 97, 157, 224, 257, 275, 278, 286, 289, 292, 297, 300, 305, 311, 314, 316, 321, 323, 324, 328, 329, 331, 335, 340, 343, 354)
Cilt 4 (122, 144, 177, 198, 231, 297, 315)
Cilt 6 (196, 311, 428)
Huniades Cilt 8 (5, 75, 89, 91, 93, 96, 98, 102, 116, 142)
Hunlar Cilt 3 (277, 279, 282, 285, 289, 291, 293, 294, 297, 299, 301, 303, 311, 314, 325, 327, 329, 331, 334, 335, 342, 443, 516, 538)
Cilt 4 (11, 84, 93, 119, 141, 156, 183)
Cilt 5 (111, 172)
Cilt 6 (443)
Hutchinson Cilt 2 (411, 412)
Hürmüz Cilt 5 (63, 76)
Hybernia Cilt 7 (375)
Hyde Cilt 4 (243, 246, 253, 271)
Hymettus Cilt 7 (313, 314)
Hypatia Cilt 5 (143, 147)
Hypatius Cilt 4 (78, 80)
Hyperperum Cilt 7 (249)
Hyrcania Cilt 4 (273, 278)
Cilt 5 (63, 65, 66, 111)
Iarusalem Cilt 8 (12, 40, 82)
Iberia Cilt 4 (122)
Cilt 8 (108)
Iconium Cilt 5 (204, 293)
Cilt 6 (423)
Cilt 8 (11)
Idatius Cilt 1 (398)
Ignatius Cilt 3 (433)
Iliad Cilt 2 (427, 438, 513, 544)
Illiria Cilt 2 (110, 115)
Illirycum Cilt 1 (432)
Illustrium Cilt 7 (85)
Illyria Cilt 3 (82, 131, 157, 236, 286, 294, 368)
Cilt 5 (80, 181, 357)
Cilt 7 (46)
Illyricum Cilt 2 (40, 44, 55, 91, 102, 112, 114, 117, 251, 253, 258, 313, 316, 319, 320, 367, 401, 460, 467, 490, 494, 504, 524, 526, 529, 580, 582, 585, 611, 645)
Cilt 3 (43, 81, 82, 112, 254)
Cilt 5 (61, 80, 357)
Ingenuus Cilt 3 (179)
Ingolstadt Cilt 8 (30)
Ingulphus Cilt 6 (460)
Innocent Cilt 6 (294, 400)

Cilt 7 (5, 93, 104, 109, 137, 139, 140, 163, 168, 170, 171, 179, 182, 195, 200, 206, 207, 209, 222, 231, 235, 237, 239)

Cilt 8 (198, 229)

Innocentius Cilt 8 (17, 18, 186, 189, 191, 198, 202, 212, 225, 262, 271, 290)

Innocentus Cilt 8 (17, 219)

Ioannes Cilt 8 (5, 9, 17, 18, 23, 30, 32, 33, 41, 54, 66, 75, 77, 89, 94, 100, 106, 131, 132, 182, 215, 219, 240, 256, 266, 268, 275)

Ioannes Arguropoulos Cilt 8 (66)

Ioustinianes Cilt 8 (150, 151)

Irak Cilt 6 (22, 35, 118, 186, 194, 431)

Irene Cilt 7 (170, 277, 328, 388, 390)

Cilt 8 (128, 146)

Irenopolis Cilt 6 (160)

Iris Cilt 7 (449)

Isaac Cilt 1 (266, 398, 709)

Cilt 2 (485, 550)

Cilt 3 (148, 246)

Cilt 6 (94, 212, 234, 243, 410)

Cilt 7 (6, 98, 101, 104, 153, 161, 166, 170, 183, 189, 195, 196, 198, 201, 202, 227)

Isabella Cilt 7 (244, 270)

Isaeus Cilt 4 (407, 410)

Isaiah Cilt 1 (599)

Cilt 4 (430)

Cilt 5 (130, 170)

Isauria Cilt 1 (368, 372, 374, 435, 717)

Cilt 2 (138, 258, 615)

Cilt 3 (385)

Cilt 4 (13, 14, 17, 54, 113, 115, 141, 142, 177, 183, 199, 200, 301, 308)

Cilt 5 (61, 124, 241)

Cilt 6 (243, 276)

Isaurialı Cilt 5 (239, 240, 247, 310, 327, 337)

Isdigune Cilt 4 (276, 277)

Ishmael Cilt 5 (60)

Isidoros Cilt 2 (94, 433)

Cilt 3 (25, 101, 155, 165, 190, 194, 259, 268, 324, 331, 339, 340, 362, 388, 393, 427, 428, 447, 459, 471, 485, 510)

Cilt 4 (84, 102, 129, 130, 170)

Cilt 5 (145, 349, 350)

Cilt 8 (48, 83, 106, 117, 132, 156)

Isidorus Cilt 2 (98)

Isocrates Cilt 4 (123, 126)

Cilt 6 (297)

Isokrates Cilt 8 (235)

Istoria Cilt 8 (54, 57, 171, 284)

Istria Cilt 7 (175)

Iustinianus Cilt 3 (109, 115, 169, 215, 216, 234, 286, 294, 379, 388, 402, 425, 449, 454, 486, 490, 530)

Cilt 4 (5, 7, 11, 42, 51, 53, 58, 60, 61, 63, 65, 67, 69, 72, 74, 75, 78, 82, 84, 87, 88, 90, 103, 105, 107, 112, 114, 118, 121, 123, 125, 129, 133, 135, 137, 141, 144, 146, 148, 151, 152, 155, 158, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 170, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 186, 196, 198, 199, 204, 205, 208, 214, 219, 220, 223, 226, 228, 230, 231, 233, 236, 241, 243, 246, 247, 250, 253, 257, 259, 260, 263, 264, 268, 273, 275, 278, 280, 281, 283, 285, 288, 290, 292, 294, 296, 304, 308, 310, 311, 313, 317, 318, 320, 326, 336, 338, 340, 342, 344, 347, 349, 350, 355, 361, 362, 367, 369, 373, 375, 388, 390, 396, 399, 402, 404, 406, 409, 411, 413, 414, 417, 421, 425, 427, 429, 430, 433, 436, 437)

Cilt 5 (6, 11, 14, 20, 27, 28, 30, 31, 36, 60, 62, 63, 83, 99, 125, 172, 173, 175, 177, 179, 181, 182, 189, 191, 192, 199, 205, 206, 208, 211, 213, 221, 233, 239, 241, 265, 335, 340, 345, 381, 385, 403, 422)

Cilt 6 (137, 139, 213, 216, 219, 235, 261, 262, 284, 305, 409)

Cilt 7 (49, 211)

Cilt 8 (79, 131, 138, 145, 175, 177, 194, 205)

Iustinus Cilt 2 (62, 187, 191, 234)

Cilt 4 (5, 51, 53, 54, 56, 58, 64, 65, 91, 118, 119, 137, 242, 247, 310, 327, 349)

Cilt 5 (5 (9, 11, 13, 17, 21, 23, 27, 30, 32, 61, 76, 182, 199)

Iuvenal Cilt 8 (200)

İber Cilt 4 (262, 270, 274)

İbrahim Cilt 4 (80)

Cilt 5 (412, 420, 427, 429, 439, 440, 475)

Cilt 6 (117, 120, 122, 125, 155, 191, 196)

İbrani Cilt 4 (103)

Cilt 5 (426, 430, 458)

Cilt 6 (55, 99, 279)

İbraniler Cilt 5 (129, 451)

Cilt 8 (114)

İdrisi Cilt 6 (378, 401)

İdrisiler Cilt 6 (196)

İllirya Cilt 1 (49, 50, 135, 169, 220, 296, 339, 341, 350, 368, 371, 379, 381, 382, 389, 393, 395, 398, 424, 432, 441, 446, 448, 463, 468, 493, 494, 496, 504, 507, 510, 526, 528, 530, 532, 539, 550, 556, 557, 562, 723)

İlyada Cilt 2 (18)

İlyas Cilt 3 (418, 435)

İndus Cilt 6 (31, 124, 133, 155, 423, 431)

İngiliz Cilt 1 (12, 17, 20, 22, 30, 359, 406, 509, 534, 670)

Cilt 2 (21, 22, 54, 70, 71, 309, 335, 369, 403, 412, 418, 473, 498, 501, 503, 536, 554)

Cilt 3 (12, 27, 84, 146, 223, 371, 419, 514, 519, 522, 524, 527, 529, 534, 539)

Cilt 4 (95, 183, 315, 356, 406, 415)

Cilt 5 (195, 197, 199, 319, 364, 369, 399, 401)

Cilt 6 (19, 240, 250, 291, 326, 389, 397, 415, 439)

Cilt 7 (37, 56, 78, 122, 129, 130, 134, 148, 167, 195, 269, 284, 376, 429)

Cilt 8 (20, 26, 28, 36, 52, 67, 126, 135, 191, 201, 210, 211, 220, 233, 271, 276, 277, 302)

İngilizler Cilt 3 (525)

Cilt 6 (39, 237, 241, 369, 388)

Cilt 7 (18, 81, 100, 131, 420, 451, 460)

Cilt 8 (27, 88, 276)

İngiltere Cilt 1 (7, 10, 16, 17, 21, 48, 54, 75, 84, 297, 309, 469, 472, 520, 617, 714)

Cilt 2 (40, 61, 111, 183, 185, 389, 497, 503, 505, 586, 634)

Cilt 4 (48, 82, 349, 383, 385, 387, 407, 432, 436)

Cilt 5 (52, 222, 295, 344, 356, 388)

Cilt 6 (53, 227, 294, 296, 298, 326, 362, 385, 399, 417)

Cilt 7 (5, 35, 37, 51, 56, 92, 93, 97, 98, 109, 126, 128, 131, 133, 135, 140, 150, 173, 175, 209, 247, 262, 269, 272, 284, 294, 309, 374, 398, 451, 457)

Cilt 8 (15, 23, 25, 28, 63, 72, 74, 88, 137, 221, 234, 271, 276)

İran Cilt 6 (5, 9, 59, 121, 123, 124, 137, 162, 197, 198, 200, 214, 228, 429, 432, 435, 446, 449, 461, 462)

Cilt 7 (7, 111, 278, 361, 362, 364, 369, 376, 378, 380, 382, 407, 413, 416, 423, 425, 426, 440, 441, 444, 446)

İranlı Cilt 7 (361, 365, 432, 441, 446)

İranlılar Cilt 6 (432, 447)

İrene Cilt 1 (604)

İrlanda Cilt 1 (30, 75, 299)

Cilt 3 (107, 141, 409, 422, 428, 515)

Cilt 8 (276, 277)

İrlandalı Cilt 3 (422)

İsa Cilt 1 (53, 225, 266, 272, 282, 330, 404, 482, 577, 580, 584, 586, 587, 597, 602, 610, 613, 614, 621, 625, 636, 637, 643, 645, 649, 651, 655, 659, 662, 664, 667, 669, 670, 672, 674, 676, 683, 690, 693, 700, 708, 710)

Cilt 3 (17, 33, 37, 165, 166, 241, 246, 322, 425, 458, 461, 474)

Cilt 5 (135, 136)

Cilt 7 (13, 18, 28, 36, 52, 75, 133, 141, 150, 156, 179, 211, 249, 321, 382, 448, 449)

Cilt 8 (13, 16, 25, 32, 35, 91, 92, 95, 132, 156, 158, 177, 178, 184, 186, 188, 193, 195, 197, 212, 213, 223, 226, 250, 268, 270, 272, 276, 287, 300)

İsfahan Cilt 3 (289)

Cilt 4 (148)

Cilt 5 (66, 111, 205 (488, 491)

Cilt 7 (342, 421, 444)

İsfendiyar Cilt 2 (544)

Cilt 4 (251)

İskandinav Cilt 1 (296, 328, 330)

Cilt 4 (229)

Cilt 6 (324, 326, 344, 355, 385)

İskandinavya Cilt 1 (296, 328, 329, 331, 350)

Cilt 4 (26, 205)

Cilt 5 (41, 195 (370)

Cilt 6 (327)

Cilt 8 (303)

İskender Cilt 1 (32, 51, 52, 59, 108, 199, 272, 285, 335, 488, 575)

Cilt 2 (23, 127, 164, 317, 390, 400, 401, 406, 410, 421, 430, 454, 518, 544, 567, 586)

Cilt 3 (52, 139, 183, 534)

Cilt 4 (122, 124, 188, 354)

Cilt 5 (59, 97, 124, 261, 418, 419, 422)

Cilt 6 (60, 63, 75, 96, 252, 405, 423, 436)

Cilt 7 (54, 64, 106, 111, 326, 364, 379, 381, 400, 419) .

Cilt 8 (5, 75, 86, 100, 105, 114, 116, 171)

İskenderiye Cilt 1 (84, 86, 89, 192, 197, 372, 373, 375, 410, 427, 432, 442, 478, 479, 494, 495, 581, 582, 628, 636, 638, 639, 685, 687)

Cilt 2 (36, 73, 145, 209, 211, 212, 214, 219, 220, 232, 233, 235, 236, 240, 252, 260, 261, 263, 264, 266, 268, 269, 271, 272, 274, 280, 283, 386, 390, 392, 459, 482, 484, 486, 512, 533, 612, 613, 655)

Cilt 3 (22, 24, 26, 29, 95, 121, 208, 228, 268, 285, 287, 31 1, 347, 419, 420, 422, 430)

Cilt 4 (34, 63, 89, 125)

Cilt 5 (6, 52, 97, 103, 105, 125, 138, 142, 143, 145, 148, 150, 152, 155, 158, 159, 163, 166, 167, 169, 177, 184, 193, 195, 206, 210, 212, 215, 325)

Cilt 6 (48, 71, 73, 76, 83, 93, 125, 134, 135, 141, 142, 177, 220, 375, 456)

Cilt 7 (115, 118)

Cilt 8 (12, 40, 82, 274)

İskenderiyeli Cilt 1 (35, 180, 197, 301, 373, 601, 612, 646)

Cilt 3 (120, 224, 229)

Cilt 5 (119, 140, 157, 166)

İskenderun Cilt 7 (84)

İskit Cilt 1 (89, 272, 333, 338, 356, 429, 438, 483, 484, 563, 643)

Cilt 2 (19, 55, 429, 520, 522, 534, 535, 537, 538, 539, 541, 543, 544, 545, 554, 556, 557, 570, 580, 592, 594, 605, 606)

Cilt 3 (80, 81, 96, 176, 192, 232, 256, 259, 278, 279, 282, 287, 290, 293, 296, 302, 313, 316, 324, 327, 329, 331, 336, 343, 375, 404, 411, 437)

Cilt 4 (111, 117, 119, 122, 143, 227, 236, 243)

Cilt 5 (13, 18, 61, 62, 67, 77, 102, 114, 226, 401, 403)

Cilt 6 (133, 216, 220, 303, 311, 314, 317, 322, 327, 328, 335, 385, 421, 427, 434, 435)

Cilt 7 (232, 371, 374, 379)

Cilt 8 (26, 304)

İskitler Cilt 1 (284, 295, 328, 358, 429, 449 484)

Cilt 3 (80, 110, 194, 208, 223, 279, 282, 300, 304, 344)

Cilt 4 (118, 150)

Cilt 5 (41)

Cilt 8 (89, 93)

İskitli Cilt 3 (291, 303, 304, 331)

Cilt 7 (253, 380)

İskitya Cilt 4 (56)

İskoç Cilt 1 (644)

Cilt 6 (438)

İskoçlar Cilt 1 (188)

Cilt 2 (501, 502, 504)

Cilt 3 (107)

Cilt 7 (56)

İskoçya Cilt 1 (17, 48, 188, 189)

Cilt 2 (502, 505)

Cilt 4 (349)

Cilt 6 (150, 399, 439)

Cilt 7 (35, 56, 148, 260, 271)

Cilt 8 (271, 276, 286)

İskoçyalı Cilt 8 (248)

İsmail Cilt 5 (60, 403, 408, 420, 421, 442)

Cilt 6 (428)

Cilt 8 (167)

İsmaililer Cilt 6 (219)

Cilt 7 (369, 370)

İspanya Cilt 1 (41, 44, 46, 48, 54, 68, 70, 75, 82, 87, 88, 91, 136, 176, 179, 225, 327, 346, 386, 390, 398, 400, 441, 468, 515, 516, 521, 534, 631, 632, 636, 642, 719, 720, 730)

Cilt 2 (40, 49, 74, 94, 112, 122, 251, 311, 313, 391, 448, 555, 587, 589, 625, 626, 634, 657)

Cilt 3 (6, 8, 43, 53, 110, 123, 129, 181, 184, 187, 189, 191, 193, 194, 251, 258, 260, 268, 314, 316, 318, 347, 349, 364, 365, 375, 376, 381, 393, 394, 402, 405, 418, 425, 439, 441, 444, 453, 455, 460, 463, 467, 475, 485, 490, 501, 510, 513, 523, 529, 538)

Cilt 4 (29, 49, 50, 160, 169, 171, 173, 226, 291, 394)

Cilt 5 (38, 48, 52, 181, 182, 225, 321, 344, 356, 365, 366, 369, 488)

Cilt 6 (5, 9, 17, 31, 76, 94, 103, 107, 110, 113, 115, 119, 126, 130, 133, 146, 148, 151, 152, 159, 162, 163, 165, 166, 168, 170, 177, 195, 202, 225, 255, 297, 318, 329, 374, 386, 402)

Cilt 7 (15, 24, 35, 38, 39, 56, 138, 156, 305, 331, 438, 440)

Cilt 8 (26, 272, 276, 277, 286)

İspanyol Cilt 1 (40, 47, 225, 252, 631, 643)

Cilt 2 (195, 586, 606)

Cilt 3 (31, 36, 121, 153, 190, 259, 266, 460)

Cilt 4 (170, 426, 430)

Cilt 5 (52, 363, 366, 399)

Cilt 6 (89, 99, 103, 105, 106, 114, 117, 119, 129, 159, 228)

Cilt 7 (307, 396)

Cilt 8 (262, 269, 270, 275, 276, 287, 316)

İspanyollar Cilt 7 (40, 311, 460)

İsrail Cilt 1 (577, 578, 585, 668)

Cilt 2 (183, 205, 234, 373)

Cilt 3 (33)

Cilt 5 (133, 334, 344, 419, 426, 451, 456)

Cilt 6 (450)

Cilt 7 (84)

İsrailli Cilt 6 (72)

Cilt 7 (25)

Cilt 8 (226)

İsrailoğulları Cilt 1 (576, 577)

Cilt 3 (483)

İstriya Cilt 1 (507)

İsveç Cilt 1 (75, 296, 298, 300, 303, 307, 328, 331)

Cilt 6 (324, 342, 399)

Cilt 7 (35, 374)

Cilt 8 (169, 178)

İsveçli Cilt 1 (300, 329)

Cilt 7 (361)

Cilt 8 (267, 282)

İsviçre Cilt 1 (15, 18, 19, 23, 47, 306, 345, 469)

Cilt 6 (317)

Cilt 7 (399)

Cilt 8 (35, 52, 189, 303, 309)

İsviçreli Cilt 1 (619)

Cilt 6 (323)

İtalya Cilt 1 (5, 15, 18, 19, 34, 41, 44, 48, 49, 55, 64, 69, 71, 75, 76, 80, 82, 84, 87, 98, 101, 102, 106, 150, 156, 158, 165, 166, 179, 191, 224, 227, 231, 232, 235, 243, 250, 251, 254, 255, 258, 259, 298, 305, 318, 326, 327, 331, 333, 341, 348, 350, 357, 370, 379, 385, 390, 393, 395, 396, 398, 411, 413, 440, 468, 496, 501, 503, 507, 517, 518, 520, 523, 532, 534, 536, 541, 544, 546, 548, 550, 556, 560, 565, 583, 588, 606, 623, 628, 636, 658, 659, 679, 688, 698, 705, 716, 720, 721, 730)

Cilt 2 (23, 27, 40, 44, 47, 49, 55, 68, 69, 74, 91, 97, 100, 102, 112, 120, 121, 133, 142, 143, 176, 179, 184, 189, 206, 213, 214, 216, 251, 258, 266, 313, 317, 320, 321, 323, 333, 349, 378, 391, 467, 471, 475, 490, 494, 504, 528, 529, 538, 574, 581, 604, 608, 61 l, 612, 629, 632, 634, 635, 637, 645, 650, 651, 656, 658)

Cilt 3 (5, 7, 43, 54, 56, 63, 71, 78, 82, 86, 88, 91, 94, 96, 99, 100, 103, 104, 107, 109, 111, 112, 114, 116, 118, 120, 123, 125, 127, 129, 131, 134, 136, 138, 144, 149, 154, 156, 159, 161, 162, 170, 172, 174, 179, 181, 183, 185, 187, 196, 197, 202, 251, 254, 257, 266, 268, 270, 277, 278, 285, 297, 309, 312, 314, 316, 323, 326, 334, 336, 338, 341, 347, 351, 354, 359, 361, 366, 368, 369, 374, 376, 377, 379, 381, 383, 386, 389, 390, 393, 395, 400, 402, 405, 407, 408, 410, 414, 421, 425, 429, 439, 444, 452, 454, 458, 466, 472, 475, 482, 483, 485, 486, 526, 529, 530, 534, 535, 538, 543)

Cilt 4 (5, 9, 11, 12, 18, 25, 28, 30, 31, 35, 42, 46, 49, 50, 61, 92, 107, 108, 124, 125, 131, 138, 144, 159, 169, 177, 179, 181, 185, 187, 198, 203, 205, 214, 217, 220, 221, 226, 227, 230, 241, 253, 254, 258, 261, 285, 290, 294, 296, 298, 302, 304, 306, 308, 310, 312, 314, 317, 320, 323, 325, 328, 333, 336, 341, 346, 349, 353, 394, 402, 406, 421, 434)

Cilt 5 (5, 7, 9, 17, 19, 24, 27, 28, 34, 45, 51, 55, 72, 75, 76, 79, 101, 148, 161, 181, 182, 184, 225 (231, 282, 295, 313, 315, 325, 329, 330, 333, 336, 339, 341, 343, 345, 347, 350, 352, 355, 357, 365, 366, 368, 372, 377, 379, 387, 389, 390)

Cilt 6 (6, 100, 115, 145, 162, 170, 180, 181, 183, 216, 223, 233, 243, 245, 257, 261, 262, 271, 291, 292, 304, 318, 345, 347, 352, 354, 357, 359, 363, 371, 372, 376, 377, 381, 389, 391, 392, 397, 399, 400, 405, 408, 415, 416, 460)

Cilt 7 (12, 14, 46, 106, 127, 140, 141, 165, 170, 171, 174, 175, 227, 255, 257, 259, 267, 295, 296, 305, 306, 328, 331, 347, 351, 352, 398, 403)

Cilt 8 (5, 9, 20, 22, 24, 25, 36, 37, 45, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 71, 74, 81, 84, 88, 99, 105, 128, 138, 159, 165, 168, 171, 176, 178, 180, 183, 188, 189, 194, 196, 197, 200, 202, 204, 205, 208, 211, 216, 217, 219, 221, 223, 230, 233, 234, 237, 247, 248, 256, 258, 260, 262, 267, 271, 275, 276, 286, 290, 291, 298, 302, 303, 306, 308, 310, 317

İtalyan Cilt 1 (10, 179, 246, 257, 542)

Cilt 2 (178, 215, 320)

Cilt 3 (87, 127, 200, 256, 313, 329, 336, 337, 363, 501, 523)

Cilt 4 (23, 32, 38, 50, 139, 203, 229, 311)

Cilt 5 (40, 52, 72, 149, 295, 304, 329, 373, 383, 387, 389)

Cilt 6 (150, 152, 226, 228, 231, 306, 311, 319, 323, 355, 365, 370, 381, 388, 409, 415, 456)

Cilt 7 (22, 39, 40, 62, 170, 174, 180, 181, 236, 248, 277, 303, 304, 306, 337, 398, 418, 435, 451)

Cilt 8 (17, 29, 36, 38, 43, 53, 54, 56, 64, 77, 96, 104, 115, 131, 140, 144, 156, 162, 165, 170, 195, 200, 214, 220, 222, 225, 233, 234, 248, 251, 269, 270, 276, 277, 289, 311, 312)

İtalyanlar Cilt 6 (169, 367, 380)

Cilt 7 (128, 330, 460)

Cilt 8 (72, 73, 172, 219, 271)

İyonya Cilt 1 (51, 52, 286, 358, 564, 620, 636)

İzlanda Cilt 1 (329)

İzmir Cilt 7 (95, 228, 286, 387, 444)

İzmit Cilt 7 (383)

Cilt 8 (40, 121)

İznik Cilt 1 (354, 355)

Cilt 2 (200, 221, 222, 227, 229, 238, 241, 243, 245, 247, 250, 251, 253, 255, 257, 260, 262, 267, 273, 274, 281, 284, 359, 372, 391, 406, 458, 461, 462, 463, 466, 614, 616, 619, 624, 635, 651)

Cilt 3 (384)

Cilt 5 (90, 136, 151, 162, 165, 168, 177, 190, 319, 331, 353, 355, 356, 426)

Cilt 6 (139, 275, 287, 449, 451, 453, 454, 462)

Cilt 7 (5, 6, 9, 33, 48, 50, 55, 56, 58, 59, 64, 65, 74, 95, 97, 101, 156, 157, 212, 228, 238, 242, 245, 251, 252, 273, 282, 283, 285, 286, 295, 296, 380, 385, 386, 431)

Cilt 8 (11)

İzzeddin Cilt 7 (119, 372, 380)

Jacob Cilt 7 (85, 121, 130, 133)

Jacobi Cilt 6 (17)

Jacobites Cilt 6 (455)

Jadera Cilt 7 (181)

Jamblichus Cilt 2 (150)

Cilt 3 (271, 272)

James Cilt 1 (643, 669, 671, 676)

	Cilt 2 (108, 156, 501)
James Caietan	Cilt 8 (220, 311)
Janiculum	Cilt 1 (191)
	Cilt 3 (401)
Jansenist	Cilt 2 (277)
Japon	Cilt 2 (545)
	Cilt 3 (139)
	Cilt 7 (378)
Japonya	Cilt 1 (333)
	Cilt 3 (39, 141)
	Cilt 5 (416)
	Cilt 6 (24)
	Cilt 7 (369)
Jaroslaus	Cilt 6 (334, 344)
Javelin	Cilt 2 (427)
Jaxartes	Cilt 2 (544)
	Cilt 6 (28, 29, 31, 189, 428, 431, 446)
Jazberin	Cilt 6 (320)
Jaziglere	Cilt 1 (333)
Jazygae	Cilt 2 (93, 94)
Jean	Cilt 1 (163, 362)
Jejuniis	Cilt 1 (620, 666)
Jeremiah	Cilt 2 (648)
	Cilt 3 (522)
	Cilt 8 (67, 153)
Jericho	Cilt 3 (484)
Jerom	Cilt 2 (84, 86, 88, 92, 100, 105, 106, 115, 131, 187, 210, 241, 251, 314, 359, 369, 371, 376, 391, 461, 481, 485, 486, 488, 490, 497, 504, 505, 511, 512, 526, 528, 533, 562, 571, 573, 578, 582, 606, 616, 617, 625, 648)
	Cilt 6 (270, 278)
Jeroslaus	Cilt 6 (246)
Jesuit	Cilt 2 (189)
Jezberin	Cilt 3 (300)
Jezdegerd	Cilt 3 (234, 243)
Jezebel	Cilt 2 (630)
	Cilt 3 (229)
Joannice	Cilt 7 (231)
Joannina	Cilt 4 (308)
Jodelle	Cilt 8 (73)
Johanna	Cilt 8 (248)
Johanne	Cilt 2 (449)
	Cilt 4 (42)
John	Cilt 1 (364, 446, 475, 479, 480, 509, 599, 637, 638, 714)
	Cilt 2 (145, 213, 233, 234, 242, 308, 383, 413, 608, 645, 655, 657)
	Cilt 7 (7, 15, 85, 86, 88, 130, 137, 149, 168, 177, 178, 195, 231, 232, 237, 238, 242, 244, 246, 250, 252, 254, 255, 270, 285, 286, 289, 290, 302, 303, 309, 317, 321, 324, 330, 332, 338, 340, 341, 344, 359, 362, 380, 384, 387, 389, 398, 401, 403, 405, 439, 452, 455, 460)

Johnson Cilt 7 (20, 384)

Jones Cilt 2 (544)

Jordan Cilt 6 (305, 306)

Jornandes Cilt 1 (297, 327, 328, 331, 332, 334, 336, 338, 341, 358, 393, 487, 563)
Cilt 2 (94, 97, 518, 519, 524, 555, 556, 558, 560, 562, 565, 578, 591, 593, 597)
Cilt 3 (73, 74, 82, 83, 89, 94, 155, 165, 175, 177, 179, 192, 194, 258, 277, 280, 283, 285, 289, 313, 318, 323, 324, 327, 328, 331, 333, 335, 341, 343, 359, 362, 365, 366, 375, 391, 393, 395, 398, 402, 406, 408, 409, 439, 467, 485)
Cilt 4 (11, 13, 17, 18, 26, 28, 29, 50, 56, 131, 172, 181, 207, 213, 230, 231, 233, 291, 310, 311, 318)

Joroslaus Cilt 6 (246)

Jortin Cilt 1 (534, 596, 698)
Cilt 2 (240, 245, 255, 371, 459, 484, 486, 614)
Cilt 4 (58, 62)

Joscelin Cilt 7 (263, 264)

Joseph Cilt 1 (39, 43, 576, 596, 643, 651, 672, 674)
Cilt 2 (232, 373)
Cilt 8 (48, 276, 314)

Josephus Cilt 1 (76, 82, 84, 112, 576, 585, 657, 659, 670, 672, 674)
Cilt 2 (231)
Cilt 4 (268)
Cilt 7 (78)

Joshua Cilt 2 (183, 186, 658)
Cilt 4 (90, 119, 166)
Cilt 5 (451)
Cilt 6 (335)

Joubert Cilt 5 (338)
Cilt 8 (196, 277)

Jovianus Cilt 1 (497)
Cilt 2 (7, 346, 397, 441, 452, 455, 457, 462, 464, 468, 513)

Jovien Cilt 2 (29, 137, 277, 321, 327, 331, 336, 337, 355, 357, 399, 406, 411, 442, 446, 453, 459, 460)

Jovinus Cilt 2 (317, 323, 332, 461, 492, 494, 505)
Cilt 3 (187, 189, 191, 195)

Jovius Cilt 1 (467)
Cilt 2 (317)
Cilt 3 (19, 157, 158, 161, 162)
Cilt 8 (63, 113)

Jozephus Cilt 1 (64)

Judaeos Cilt 1 (670, 699)

Judaico Cilt 1 (39, 43, 76, 82, 596)

Judea Cilt 7 (80)

Julia Cilt 1 (172, 185, 186, 192, 194, 195, 203, 720)
Cilt 4 (425, 427)

Julian Cilt 1 (109, 110, 130, 165, 382, 414, 436, 445, 446, 556, 558, 563, 608, 629, 645, 662)

Cilt 2 (29, 31, 63, 81, 82, 85, 88, 90, 97, 101, 104, 108, 111, 113, 115, 116, 118, 123, 128, 131, 139, 165, 167, 171, 172, 233, 288, 310, 312, 326, 350, 353, 355, 357, 361, 374, 390, 395, 399, 402, 408, 409, 437, 473, 579, 582, 638, 656)

Cilt 4 (19, 128, 327, 356, 358, 360, 385, 425, 427)

Cilt 6 (103, 104, 106, 109, 112, 117, 230, 448)

Julianus Cilt 1 (4, 31, 32, 146, 153, 159, 162, 165, 168, 222, 264, 388, 468, 478, 485, 522, 536, 708)

Cilt 2 (5, 7, 29, 37, 69, 72, 80, 83, 84, 101, 125, 129, 130, 132, 136, 143, 156, 172, 178, 280, 299, 301, 328, 330, 343, 345, 368, 372, 395, 397, 399, 416, 418, 444, 448, 449, 452, 454, 457, 459, 464, 466, 469, 478, 491, 503, 521, 526, 570)

Cilt 3 (14, 20, 49, 130, 139, 162, 187, 367, 539)

Cilt 4 (257, 374)

Julien Cilt 1 (15, 117, 119, 130, 664)

Julius Cilt 1 (78, 98, 221, 297, 399, 487, 494, 519, 523, 646, 651)

Cilt 4 (46, 127, 132, 377, 394, 408, 427, 434)

Jupiter Cilt 8 (41)

Juris Cilt 1 (196, 229)

Justin Cilt 2 (62, 187, 191, 234)

Cilt 4 (5, 51, 53, 54, 56, 58, 64, 65, 91, 118, 119, 137, 242, 247, 310, 327, 349)

Cilt 5 (5 (9, 11, 13, 17, 21, 23, 27, 30, 32, 61, 76, 182, 199)

Justina Cilt 2 (528, 529, 627, 636, 651)

Justinanus Cilt 2 (46, 207)

Justinianea Cilt 4 (364, 380, 386)

Justiniani Cilt 4 (53, 56)

Justinianus Cilt 1 (141, 229, 488, 519)

Cilt 2 (22, 41, 46, 65, 213, 234)

Cilt 5 (398)

Justinus Cilt 1 (584, 638, 643, 646, 649)

Cilt 2 (536, 552)

Cilt 4 (11, 269)

Justus Cilt 6 (284)

Juvenal Cilt 1 (60, 63, 71, 143, 216, 326, 594, 595)

Cilt 3 (140, 142, 144, 147, 149, 159, 218)

Cilt 4 (225, 320, 374, 398, 421, 424, 428)

Juventius Cilt 2 (488)

Juvianus Cilt 2 (445)

Jūpiter Cilt 1 (7, 14, 19, 33, 62, 77, 78, 109, 354, 467, 505, 509, 576, 589, 591, 595, 635, 675, 676, 697)

Cilt 2 (14, 26, 74, 178, 196, 296, 309, 310, 349, 355, 356, 363, 382, 399, 409, 438, 460, 544)

Cilt 4 (102, 310)

Cilt 5 (321, 425)

Cilt 6 (170, 177)

Kâbe Cilt 6 (12, 194)

Kafkasya Cilt 1 (430)

Kahire Cilt 1 (582)

Kaldea Cilt 8 (114)

Kaledonya Cilt 1 (34, 520)

Kalkedon Cilt 1 (354)

Kalvari Cilt 2 (234, 369, 373)

Cilt 5 (137)

Cilt 6 (456)

Cilt 7 (21, 79, 80)

Kanarya Adası Cilt 8 (246)

Kandiye Cilt 8 (38)

Kantakouzenos Cilt 8 (14, 16, 17, 58, 152)

Kapadokya Cilt 1 (41, 44, 52, 79, 85, 228, 246, 363, 429, 430, 564, 637, 683, 701)

Cilt 6 (278, 282, 436)

Karadeniz Cilt 5 (76, 108, 236)

Cilt 8 (79, 82, 119, 121, 128, 131, 166)

Karia Cilt 1 (446, 564)

Cilt 5 (176)

Karpat Cilt 2 (94, 97, 146)

Cilt 5 (367)

Karpatlar Cilt 5 (301)

Cilt 7 (373)

Kartaca Cilt 1 (45, 70, 82, 208, 224, 225, 245, 247, 249, 251, 427, 441, 442, 478, 495, 536, 622, 623, 627, 632, 647, 659, 660, 685, 690, 721)

Cilt 2 (36, 210, 212, 221, 227, 228, 288, 511)

Cilt 4 (108, 137, 138, 142, 146, 158, 162, 163, 167, 168, 170, 178, 197, 216, 227, 253, 287, 290, 329)

Cilt 5 (48, 92, 96, 97, 102, 206)

Cilt 7 (147)

Cilt 8 (121, 160)

Kartacalı Cilt 8 (225, 302, 313)

Kartacalılar Cilt 4 (303)

Kastilya Cilt 8 (269, 271, 276)

Kastolatz Cilt 1 (459)

Kastoria Cilt 5 (299)

Kastrioti Cilt 8 (5, 75, 100, 103, 105)

Kasuistler Cilt 1 (630)

Katabatmus Cilt 1 (53)

Katalan Cilt 7 (304, 305, 307, 310, 312)

Katalanlar Cilt 7 (6, 273, 307, 308, 310, 313)

Katalonya Cilt 2 (493)

Cilt 5 (366)

Cilt 7 (303)

Kauba Cilt 2 (592)

Kayser Cilt 7 (424)

Kayseri Cilt 7 (429)

Kazaklar Cilt 7 (372)

Kazan Cilt 7 (361, 372, 381)

Kedrenos Cilt 2 (18, 20, 24, 30, 92, 256, 533, 647)

Cilt 3 (240, 383, 384, 393)

Cilt 4 (90, 333, 430)

Cilt 5 (13, 27, 30, 75, 85, 88, 89, 92, 93, 202, 319, 321, 329, 463)

Cilt 6 (17, 79, 134, 142, 143, 176, 177, 189, 207, 228, 246, 254, 262, 265, 284, 286, 289, 305, 307, 319, 331, 333, 334, 339, 359, 360, 363, 430, 431, 435)

Kedron Cilt 7 (78)

Kenan Cilt 5 (451)

Keyhüsrev II Cilt 1 (288, 289, 360, 481)

Cilt 2 (105, 411)

Cilt 3 (245, 246)

Cilt 4 (6, 123, 129, 130, 223, 244, 247, 248, 250, 253, 261, 263, 270, 272, 274, 276, 278)

Cilt 5 (5, 6, 57, 60, 62, 68, 69, 71, 75, 94, 101, 103, 109, 111, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 124, 209, 319, 450, 485)

Cilt 6 (20, 23, 25, 27, 29, 30, 41, 71, 137, 190)

Khaldea Cilt 5 (14, 130)

Cilt 6 (169)

Cilt 7 (60)

Khalkedon Cilt 1 (354, 567)

Cilt 2 (14, 15, 332, 334)

Cilt 3 (47, 221, 229, 232, 246, 308, 461)

Cilt 4 (57, 66, 108, 197)

Cilt 5 (6, 86, 97, 98, 102, 105, 113, 116, 125, 148, 150, 158, 161, 162, 166, 170, 172, 179, 180, 188, 189, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 215, 229, 273, 287)

Cilt 6 (76)

Cilt 7 (187)

Khalkokondyles Cilt 5 (468)

Cilt 6 (305)

Cilt 7 (383, 386, 392, 393, 395, 401, 402, 423, 432, 436, 447, 452, 457, 461)

Cilt 8 (25, 26, 28, 66, 72, 80, 86, 87, 89, 96, 98, 100, 117, 121, 130, 136, 139, 145, 146, 151, 153, 157, 161, 165, 166)

Khersonesos Cilt 1 (350)

Cilt 2 (95, 96)

Cilt 4 (111, 112, 234, 331)

Cilt 5 (184)

Cilt 7 (392)

Khosrou Cilt 6 (423)

Khrysaphios Cilt 5 (159, 162)

Khrysostomos Cilt 2 (88, 199, 214, 220, 354, 375, 384, 402, 462, 476, 589, 621, 644, 645)

Cilt 3 (6, 24, 33, 88, 135, 205, 207, 210, 211, 220, 222, 224, 233, 290, 293, 294, 423, 426, 430, 433)

Cilt 5 (138, 145 (151)

Cilt 6 (239, 271, 278)

Cilt 7 (319)

Kıbrıs Cilt 2 (92, 210)

Kılıç Arslan Cilt 7 (32, 58, 106)

Kıpçak Cilt 7 (147, 372, 378, 380, 416, 428, 445)

Kıpçaklar Cilt 7 (372)

Kıpti Cilt 5 (188, 209, 210, 213)

Cilt 6 (75, 457)

Kıptiler Cilt 5 (6, 125, 188, 210)

Cilt 6 (76, 86, 455)

Kırım Cilt 2 (95, 542)

Kızıldeniz Cilt 3 (419, 541)

Cilt 4 (87, 118, 225, 255, 279, 280)

Cilt 5 (60, 188, 211, 213, 396, 398, 401, 402, 415, 418, 460, 463, 465)

Kızılırmak Cilt 3 (284)

Cilt 5 (108)

Kinnamos Cilt 8 (172)

Kleopatra Cilt 1 (170, 401, 409)

Cilt 3 (23)

Cilt 4 (402)

Cilt 5 (90)

Cilt 8 (73)

Komnena Cilt 8 (172)

Komnenos Cilt 5 (282, 283, 287, 291, 294, 297, 298, 302, 304, 308, 310, 311)

Cilt 6 (7, 233, 290, 345)

Cilt 7 (14, 48, 101, 161, 163, 170, 183, 198, 212)

Cilt 8 (165, 167)

Konfüçyüs Cilt 1 (279)

Cilt 7 (378)

Konrad Cilt 5 (372, 382)

Cilt 6 (322, 406)

Cilt 7 (14, 98, 101, 103, 106, 109, 127, 128, 132, 140, 163, 183, 244)

Cilt 8 (204)

Konstanz Cilt 2 (316)

Cilt 3 (328, 471)

Cilt 5 (384, 390)

Cilt 7 (14, 109, 277)

Cilt 8 (29, 34, 64, 227, 277)

Kopronymos Cilt 5 (242, 245, 336)

Korfu Cilt 5 (296)

Cilt 6 (381, 382, 396, 403, 405)

Cilt 7 (224)

Cilt 8 (38, 81, 105, 168)

Korinth Cilt 1 (80, 82, 357, 427, 581, 617, 618, 623, 629, 636, 637)

Cilt 2 (338)

Cilt 4 (96, 111, 168, 206, 234, 425)

Cilt 5 (357)

Cilt 6 (221, 223, 226, 250, 403)

Cilt 7 (225, 313)

Cilt 8 (165)

Korinthos Cilt 8 (143, 165, 304)

Korkyra Cilt 8 (81)

Kosova Cilt 7 (394)

Köln Cilt 7 (30, 109)

Cilt 8 (26, 180)

Kraków Cilt 7 (362, 373)

Kroisos Cilt 5 (110)

Kroya Cilt 8 (102)

Ksenaias Cilt 5 (158)

Ksenophon Cilt 3 (217, 330)
Cilt 5 (151, 396, 470)
Cilt 6 (214)
Cilt 7 (97, 118, 123, 234)
Cilt 8 (54)

Ktesias Cilt 5 (66, 117)

Ktesiphon Cilt 1 (178, 284, 285, 402, 449)
Cilt 2 (105, 150, 411, 419, 420, 424, 425, 427, 430, 432, 434, 443)
Cilt 4 (258, 259, 278)
Cilt 5 (64, 99, 119, 194)
Cilt 6 (23, 25)

Kubilay Cilt 7 (363, 367, 369, 377, 378)

Kudüs Cilt 4 (33, 74, 102, 107, 163, 219, 258)
Cilt 5 (96, 97, 99, 123, 124, 136, 150, 166, 177, 184, 188, 193, 194, 225, 226, 294, 295, 302, 304, 321, 328, 434, 436, 456, 483)
Cilt 7 (5, 9, 11, 12, 15, 20, 21, 28, 32, 49, 58, 69, 74, 85, 87, 88, 92, 93, 96, 98, 105, 108, 111, 114, 116, 119, 121, 126, 128, 129, 132, 135, 140, 142, 146, 149, 151, 167, 171, 172, 179, 184, 189, 195, 244, 258, 264, 371, 382, 399)
Cilt 8 (24, 40, 50, 82, 85, 177)

Kufe Cilt 5 (401, 480, 486)

Kur'an Cilt 5 (100, 101, 212, 321, 395, 402, 410, 417, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 436, 437, 439, 441, 442, 443, 444, 447, 450, 452, 453, 454, 455, 461, 462, 465, 466, 467, 471, 472, 473, 478, 480, 482, 485, 486, 490, 491)

Kureyş Cilt 5 (402, 415, 420, 422, 434, 444, 445, 453, 457, 459, 461, 476, 489)

Kureyşli Cilt 6 (12, 70, 89, 113, 136)

Kureyşliler Cilt 5 (446, 453, 454, 456, 459, 461)

Kybele Cilt 1 (64)
Cilt 2 (349, 351, 394)
Cilt 5 (147)
Cilt 8 (305)

Kyrene Cilt 1 (53, 478, 657)
Cilt 2 (40, 217, 227, 597)
Cilt 3 (80, 390)
Cilt 5 (97)
Cilt 6 (97)

Kyrillos Cilt 2 (233, 242, 256, 348, 350, 351, 357, 371, 373)
Cilt 3 (232)
Cilt 5 (6, 125, 138, 140, 142, 143, 145, 147, 148, 150, 153, 155, 157, 159, 163, 165, 168, 170, 177, 188, 189, 207, 208, 210)
Cilt 6 (76)

Kyros Cilt 1 (272, 286, 404, 596)

Cilt 2 (21, 128, 401, 415, 418, 421, 442, 515, 544, 552)
Cilt 3 (242)
Cilt 4 (60, 116, 119, 262, 266, 276, 289, 338)
Cilt 5 (59, 97, 110, 119, 312, 398, 403, 424)
Cilt 6 (25, 60, 76, 430, 446)
Cilt 7 (118, 278, 381)
Cilt 8 (153)

Kyzikos Cilt 8 (40, 82, 129)

Lacedaemonia Cilt 3 (81, 217)

Laconia Cilt 6 (222)

Lactantinus Cilt 1 (642)

Lactantius Cilt 1 (392, 464, 467, 485, 493, 495, 496, 502, 503, 516, 518, 520, 522, 524, 525, 529, 532, 534, 535, 545, 547, 548, 552, 555, 588, 598, 600, 634, 646, 682, 701, 702, 706, 708, 712, 714, 715, 717, 719, 721, 723, 724, 726, 727)
Cilt 3 (38, 93)
Cilt 5 (316)

Ladislaus Cilt 8 (5, 75, 89, 93, 95, 98, 272)

Ladoga Cilt 6 (325)

Laertius Cilt 1 (186, 708)

Laetus Cilt 3 (120)

Lagodius Cilt 3 (110)

Lakepenos Cilt 5 (268, 269)

Lambecius Cilt 5 (340)

Lamberti Cilt 4 (262, 266, 270)

Lambeth Cilt 8 (23)

Lampadius Cilt 3 (114)

Lancaster Cilt 7 (270, 271)
Cilt 8 (24)

Lancelot Cilt 3 (521)
Cilt 8 (54, 114, 156)

Languedoc Cilt 3 (74, 509)
Cilt 4 (116)
Cilt 6 (113, 148, 294)
Cilt 7 (39)

Laodikeia Cilt 1 (83, 599, 637)
Cilt 5 (137, 138)
Cilt 6 (48, 65, 454)
Cilt 7 (76, 84, 95, 103, 106, 149, 387)

Laonikos Cilt 8 (25, 80)

Lapland Cilt 4 (27)
Cilt 6 (50, 110, 313, 314)

Laponya Cilt 1 (297)

Laskaris Cilt 8 (66, 71)

Lateran Cilt 2 (145, 213, 250)
Cilt 7 (137, 139)

Lateranum Cilt 8 (315)

Lateranus Cilt 8 (317)

Latin Cilt 1 (70, 71, 358, 583, 594, 599, 673, 709, 731)
Cilt 2 (20, 32, 47, 55, 86, 94, 159, 171, 206, 211, 220, 221, 244, 250, 251, 267, 270, 271, 273, 274, 296, 333, 391, 399, 488)
Cilt 3 (106, 121, 122, 128, 142, 145, 184, 208, 238, 265, 290, 304, 360, 379, 422, 429, 441, 443, 458, 475, 523, 526, 533)

Cilt 4 (24, 43, 48, 104, 124, 128, 132, 186, 188, 195, 196, 261, 318, 383, 385, 415, 422)
Cilt 5 (6, 32, 37, 39, 47, 137, 148, 150, 161, 162, 180, 184, 194, 203, 214, 216, 217, 219, 224, 226, 267, 294, 297, 300, 302, 316, 329, 338, 345, 355, 358, 368, 374, 378, 381, 383, 395, 429, 469)
Cilt 6 (6, 52, 55, 83, 87, 100, 127, 142, 168, 172, 185, 199, 209, 211, 236, 238, 240, 247, 257, 270, 292, 306, 314, 344, 348, 350, 363, 367, 374, 377, 391, 393, 399, 406, 410, 422, 430, 456, 457, 462)
Cilt 7 (5, 6, 9, 15, 17, 22, 25, 44, 45, 47, 48, 52, 53, 56, 61, 63, 67, 76, 81, 85, 87, 88, 91, 97, 99, 104, 107, 113, 116, 121, 130, 135, 136, 142, 149, 151, 155, 158, 159, 161, 164, 168, 190, 200, 206, 214, 215, 217, 222, 223, 225, 227, 231, 239, 242, 245, 248, 250, 252, 253, 255, 257, 258, 263, 264, 266, 273, 276, 288, 294, 298, 302, 312, 334, 341, 345, 362, 374, 384, 427, 435, 436, 460)
Cilt 8 (5, 7, 9, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 26, 29, 32, 33, 36, 39, 40, 49, 55, 56, 58, 60, 61, 64, 66, 68, 70, 74, 75, 81, 83, 86, 89, 96, 99, 132, 144, 148, 151, 158, 180, 188, 200, 206, 231, 235, 268, 269, 291, 304)

Latinler Cilt 3 (60, 108, 409)
Cilt 4 (44, 352, 375)
Cilt 5 (36, 212, 225, 291, 373, 395, 398, 468)
Cilt 6 (119, 160, 230, 245, 335, 385, 403, 405, 455)
Cilt 7 (6, 20, 58, 61, 66, 78, 84, 96, 112, 118, 123, 131, 136, 141, 153, 156, 163, 164, 169, 187, 190, 192, 195, 197, 200, 203, 205, 207, 210, 212, 214, 215, 219, 228, 229, 232, 234, 240, 251, 255, 258, 260, 288, 295, 299, 312, 379, 396)
Cilt 8 (12, 14, 21, 30, 31, 38, 41, 43, 45, 46, 55, 69, 71, 72, 80, 134, 135, 153, 176)

Latinos Cilt 7 (163)

Launoy Cilt 5 (330, 343, 345)

Laura Cilt 8 (233, 235)

Laurentium Cilt 8 (307)

Laurentius Cilt 5 (350, 351)
Cilt 8 (61, 71)

Laurus Cilt 8 (158)

Lausanne Cilt 3 (471)

Lavardin Cilt 8 (289)

Lavinia Cilt 8 (317)

Laz Cilt 8 (167)

Lazarus Cilt 8 (108)

Lazic Cilt 4 (6, 223, 261, 276)

Lazica Cilt 4 (116, 240, 268, 270, 271, 274, 275)

Lefkoşa Cilt 7 (88)

Legationum Cilt 1 (331, 340, 348, 488)

Legibus Cilt 1 (103, 157, 280)

Leibnitz Cilt 5 (377, 381)

Leicester Cilt 2 (111)

Leipsic Cilt 8 (172, 277)

Lemberg Cilt 8 (83)

Lemnos Cilt 7 (224)

Cilt 8 (131, 166)

Lenfant Cilt 7 (434)

Leon Cilt 5 (319, 326)

Leonard Cilt 4 (59)

Leonardus Cilt 8 (63, 117, 126, 130, 136, 139, 148, 151, 152, 275)

Leonas Cilt 2 (314, 315)

Leonidas Cilt 4 (225)

Leontia Cilt 5 (88)

Leontinus Cilt 5 (234)

Leontius Cilt 2 (205)

Cilt 5 (97, 207, 234, 235, 237)

Cilt 8 (61, 62)

Leopold Cilt 8 (83, 204)

Leopolis Cilt 6 (184)

Lepanto Cilt 8 (227)

Leptis Cilt 2 (507, 508)

Cilt 4 (148, 159, 289)

Lesbos Cilt 4 (145, 286)

Cilt 5 (248, 280)

Cilt 8 (81, 154)

Letus Cilt 1 (146, 150, 158)

Leucadia Cilt 6 (223)

Leucatensis Cilt 6 (223)

Leunclavius Cilt 2 (14)

Cilt 6 (212)

Cilt 7 (335, 384, 395, 436)

Cilt 8 (25, 98, 117, 119, 121, 157, 159, 165)

Levant Cilt 4 (116)

Cilt 6 (18, 74, 77, 176, 177, 282, 455)

Cilt 7 (227, 429)

Levesque Cilt 7 (362, 417)

Cilt 8 (83)

Levibus Cilt 1 (470)

Libanius Cilt 1 (70, 85, 495, 522, 662, 718)

Cilt 2 (64, 90, 106, 107, 128, 129, 138, 139, 157, 161, 162, 164, 166, 168, 171, 226, 293, 294, 309, 314, 315, 317, 318, 320, 321, 325, 327, 329, 330, 333, 336, 338, 340, 348, 355, 359, 361, 364, 367, 375, 379, 382, 384, 402, 405, 408, 410, 413, 416, 421, 424, 426, 428, 430, 431, 434, 435, 437, 440, 444, 446, 448, 449, 452, 454, 459, 473, 503, 533, 578, 579, 643, 645)

Liberatus Cilt 4 (15, 197)

Liberius Cilt 2 (271, 273, 282, 283, 489)

Cilt 4 (310)

Liburnian Cilt 6 (307)

Liburnians Cilt 3 (223)

Libya Cilt 2 (217, 218, 274, 275)

Cilt 6 (102, 387)

Licinius Cilt 1 (6, 264, 482, 513, 523, 530, 531, 535, 539, 550, 559, 564, 569, 723, 724, 726)

Lidya Cilt 1 (52)

	Cilt 5 (176)
Liege	Cilt 1 (47, 151, 642)
Lignages	Cilt 7 (85, 88, 264)
Lilybaeum	Cilt 4 (171, 172, 176)
Limigante	Cilt 2 (146, 148)
Limousin	Cilt 7 (18)
Lipsius	Cilt 3 (12, 93, 148, 149, 418)
Litorius	Cilt 3 (315, 317)
Litvanya	Cilt 4 (231)
Liutprand	Cilt 3 (335)
	Cilt 4 (157)
	Cilt 5 (45 (338, 340, 357, 375, 378, 380)
	Cilt 6 (201, 216, 223, 230, 232, 233, 238, 244, 249, 256, 257, 260, 308, 309, 317, 319, 322, 324, 333, 350, 353, 355, 358, 373)
	Cilt 7 (175)
Livian	Cilt 4 (409)
Livius	Cilt 2 (37, 193, 349, 578, 597)
	Cilt 4 (89, 162, 351, 354, 356, 391, 396, 419, 421, 424, 428)
	Cilt 5 (47, 48, 118, 339)
	Cilt 6 (17, 82, 104, 172)
	Cilt 7 (46)
Livonia	Cilt 4 (26)
	Cilt 7 (21, 372)
Livonya	Cilt 7 (138)
Lizbon	Cilt 6 (118, 225, 226)
Locke	Cilt 6 (298)
Lombard	Cilt 3 (458)
	Cilt 4 (6, 208, 223, 228, 230, 242, 313, 315, 317, 326)
	Cilt 5 (17, 18, 23, 24, 26, 35, 36, 39, 40, 42, 44, 55, 101, 337, 339, 341, 346, 348, 349, 366, 380, 384, 389)
	Cilt 6 (259, 305, 347, 350, 373, 379)
Lombardia	Cilt 3 (180, 496, 510, 513)
	Cilt 4 (157)
Lombardiya	Cilt 5 (341, 346, 384)
	Cilt 7 (39)
	Cilt 8 (208, 229, 248)
Lombardlar	Cilt 3 (336, 412, 458, 491)
	Cilt 4 (206, 229, 230)
	Cilt 5 (5, 9, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 30, 37, 38, 39, 40, 42, 76, 330, 334, 337, 339, 340, 341, 343, 346, 383)
	Cilt 6 (93, 153, 184, 259, 305, 351, 352, 353, 379, 386)
	Cilt 8 (224)
Lombardy	Cilt 3 (86, 88, 336)
	Cilt 6 (217, 350, 351, 359, 360, 392, 393, 408)
	Cilt 7 (39, 45, 56, 98, 223)
Londra	Cilt 1 (7, 19, 23, 30, 68, 82, 84, 474, 509)
	Cilt 2 (22, 61, 197, 368, 372, 389, 501, 505)
	Cilt 3 (100, 513, 543)
	Cilt 4 (128, 148, 342, 418)
	Cilt 5 (217, 41 1, 438, 442)
	Cilt 6 (168, 172, 219)

	Cilt 7 (270, 384)
	Cilt 8 (23, 27, 71, 284)
Longinus	Cilt 1 (93, 401, 409)
	Cilt 5 (20, 21, 26)
Longobard	Cilt 4 (31)
Lorenzo	Cilt 8 (61, 71)
Lorraine	Cilt 3 (471)
	Cilt 6 (233, 364)
	Cilt 7 (16, 30, 35, 36, 62, 79)
Lothair	Cilt 6 (244)
Lothaire	Cilt 3 (491)
	Cilt 4 (321, 323)
	Cilt 5 (370, 371)
	Cilt 6 (400)
Lotharingia	Cilt 7 (36)
Lotharius	Cilt 8 (224)
Louis	Cilt 4 (377)
	Cilt 7 (5, 92, 93, 98, 99, 103, 105, 109, 118, 123, 142, 147, 162, 173, 247, 249, 251, 253, 265, 266, 268, 269, 284, 294, 300, 301)
Louisiane	Cilt 8 (181)
Loukas	Cilt 8 (110)
Louvre	Cilt 1 (327, 340)
	Cilt 3 (94, 198, 234)
	Cilt 4 (59, 321)
	Cilt 7 (118, 143, 147, 190, 248, 253)
	Cilt 8 (23, 172)
Lozan	Cilt 1 (12, 14, 16, 19, 22, 23)
Lucan	Cilt 1 (170, 529, 651)
	Cilt 5 (71)
Lucania	Cilt 1 (65, 413, 505, 716)
	Cilt 3 (145, 182, 353, 381)
	Cilt 4 (36, 181, 293, 303, 305, 322)
	Cilt 6 (397)
Lucanus	Cilt 1 (70, 109, 224, 314, 315)
Lucas	Cilt 4 (315)
	Cilt 5 (36, 285 (330)
	Cilt 8 (282)
Lucian	Cilt 1 (351, 610, 629, 637, 649, 692)
	Cilt 4 (96, 100, 127, 143, 209)
	Cilt 7 (42)
Lucianus	Cilt 1 (35, 62, 92, 637, 661, 706, 708)
	Cilt 2 (352, 409, 483)
	Cilt 3 (35, 49, 148)
Lucifer	Cilt 2 (251, 258, 268, 272, 280, 391)
Lucilianus	Cilt 2 (108, 319, 414)
Lucilla	Cilt 1 (133, 143, 703)
Lucillian	Cilt 2 (461, 462)
Lucius	Cilt 1 (77, 113, 133, 157)
	Cilt 8 (185, 209)
Lucretia	Cilt 8 (317)
Lucretius	Cilt 3 (122)
	Cilt 4 (342, 344)
Lucullus	Cilt 1 (72, 287)
	Cilt 4 (116)
	Cilt 5 (109)
Ludolphus	Cilt 4 (279, 281)

Cilt 5 (188, 193, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 372)

Ludovico Cilt 7 (268, 415)

Cilt 8 (230, 236, 291, 316)

Ludovicus Cilt 4 (360, 384)

Ludwig Cilt 5 (370)

Lukas Cilt 8 (161)

Lunebourg Cilt 7 (328)

Luneburgh Cilt 1 (344)

Lupicina Cilt 4 (64)

Lupicinus Cilt 2 (305, 472, 562, 566)

Cilt 3 (471)

Lusatia Cilt 4 (166)

Lusignan Cilt 7 (122, 123, 128, 132, 150, 151, 167, 400)

Lusitania Cilt 1 (46, 720)

Cilt 3 (110, 191, 365, 394, 457)

Lutetia Cilt 2 (172)

Luther Cilt 1 (470)

Cilt 3 (34, 173)

Luxemburgh Cilt 5 (388, 390)

Lübnan Cilt 2 (213)

Cilt 4 (107)

Cilt 5 (96, 202)

Lübnan Dağı Cilt 6 (137)

Lüksemburg Cilt 1 (47)

Lycaonia Cilt 4 (115)

Lycopolis Cilt 5 (157)

Lycurgus Cilt 7 (42)

Lyon Cilt 1 (47, 82, 84, 173, 185, 401, 533, 642, 665, 709)

Cilt 2 (122, 346, 608)

Cilt 4 (36)

Cilt 7 (209, 246, 295, 296)

Lysippus Cilt 2 (23)

Cilt 4 (190)

Cilt 7 (213)

Mabillon Cilt 7 (86, 108)

Cilt 8 (180, 299, 308, 309)

Macar Cilt 3 (300)

Cilt 5 (297)

Cilt 6 (228, 312, 313, 323, 344)

Cilt 7 (45, 181, 182, 196, 232, 241, 242, 397)

Cilt 8 (5, 75, 89, 90, 95, 98, 106, 125, 170, 248)

Macaristan Cilt 1 (50, 75, 296)

Cilt 2 (94, 118, 527)

Cilt 3 (278, 298, 300, 324)

Cilt 5 (18, 77, 79, 295, 299, 301, 302, 306, 365, 367)

Cilt 6 (311, 317, 319, 322, 323, 336, 342, 343, 399)

Cilt 7 (31, 44, 55, 100, 137, 225, 240, 372, 374, 379, 397, 398, 449)

Cilt 8 (89, 91, 95, 96, 98, 142, 221, 248, 260, 273, 275)

Macarlar Cilt 3 (278)

Cilt 6 (313, 315, 320, 322, 406)

Cilt 7 (31, 32, 45, 259, 399)
Cilt 8 (86, 91, 93, 95, 99)

Maccabæus Cilt 7 (245)

Macedonius Cilt 2 (284, 287)

Macellum Cilt 2 (129)

Machiavelli Cilt 3 (100)
Cilt 8 (284, 286)

Macpherson Cilt 2 (501, 504)

Macrianus Cilt 1 (361, 367, 702)
Cilt 2 (497)

Macrinus Cilt 1 (5, 183, 198, 205, 212, 283)

Macrobius Cilt 1 (65, 592)
Cilt 2 (465)
Cilt 3 (22, 25, 142, 143)

Mæander Cilt 7 (95, 104, 228, 386)

Maeotis Cilt 2 (519, 535, 544, 556)
Cilt 3 (284)
Cilt 7 (347)

Maesa Cilt 1 (203, 204, 211, 213)
Cilt 1 (44, 51, 145, 325, 326, 334, 338, 341, 357, 381, 387, 459, 463, 468, 478)
Cilt 2 (95, 113, 525, 560, 561, 564, 586)
Cilt 3 (279, 286)
Cilt 4 (16)
Cilt 5 (61)
Cilt 6 (336)

Magdebourg Cilt 2 (194)

Magdeburgh Cilt 2 (581)

Cilt 5 (330)

Magnentius Cilt 2 (5, 77, 111, 114, 116, 123, 162, 255, 269, 270, 280, 312, 368, 528, 637)

Magnesia Cilt 7 (285, 308)
Cilt 8 (86)

Magnus Cilt 7 (15, 131)

Magog Cilt 6 (310)

Mağrip Cilt 2 (508, 510, 513)
Cilt 3 (63, 110)
Cilt 4 (171, 289)

Mağripli Cilt 3 (304, 382, 448)
Cilt 4 (290)

Mahmut Cilt 5 (14)

Maimbourg Cilt 5 (334, 356)

Makedon Cilt 3 (387)
Cilt 5 (223, 277)
Cilt 6 (31, 65, 212, 287, 435)

Makedonya Cilt 1 (32, 50, 51, 59, 71, 179, 199, 224, 332, 350, 385, 387, 401, 524, 558, 559, 637)
Cilt 2 (40, 44, 47, 91, 97, 110, 137, 149, 338, 339, 412, 567, 580, 581, 585, 590, 598, 613)
Cilt 3 (43, 75, 131, 287, 534)
Cilt 5 (163, 260, 262, 299)
Cilt 6 (172, 214, 290, 438)
Cilt 7 (168, 170, 224, 251, 311, 334, 396, 457)

Makedonyalı Cilt 3 (237)
Cilt 6 (177, 232, 348)
Cilt 7 (54, 159, 419)

Malaspina Cilt 7 (303)

Malatesta Cilt 8 (114, 316)

Malatya Cilt 6 (289)

Malazgirt Cilt 6 (438, 439)

Malchus Cilt 3 (391, 402, 404, 408, 421, 425)

Cilt 6 (265)

Maldivler Cilt 2 (203)

Malea Cilt 7 (186)

Mallevilla Cilt 7 (32)

Malmesbury Cilt 7 (56)

Malmistra Cilt 7 (62, 97)

Malmsbury Cilt 3 (519, 525)

Cilt 8 (321)

Malta Cilt 7 (86)

Malthe Cilt 7 (86, 117, 124, 139, 387, 400)

Mamaea Cilt 1 (203, 208, 211, 213, 215, 222, 242)

Mamertinus Cilt 1 (388, 466, 473, 476)

Cilt 2 (34, 48, 128, 169, 170, 318, 325, 327, 329, 332, 336, 337)

Manettus Cilt 8 (69)

Manger Cilt 7 (410)

Maniaces Cilt 6 (359, 363)

Maniheistler Cilt 1 (587)

Cilt 4 (55, 75)

Cilt 5 (134, 168, 171, 430)

Cilt 6 (276, 277, 279, 281, 283, 285, 289, 290, 292, 293, 385, 390)

Maniheizm Cilt 3 (261, 265, 446, 461)

Cilt 4 (27)

Cilt 5 (127, 133, 195, 419, 430)

Cilt 6 (279, 281)

Manilius Cilt 1 (133)

Manisa Cilt 8 (86, 87, 94, 116)

Mansur Cilt 5 (327)

Manuel Cilt 5 (282, 287, 294, 297, 299, 301, 302, 304, 306, 309, 311)

Cilt 7 (98, 101, 104, 161, 163, 164, 177, 183, 185, 229, 323, 402, 405, 439, 452, 453, 455)

Cilt 8 (5, 9, 17, 21, 25, 29, 32, 54, 62, 64, 67, 77, 106, 119, 168)

Manutius Cilt 8 (72)

Maracci Cilt 5 (421, 422, 425, 427, 429, 436, 438, 442, 444, 450, 453, 454, 466, 471, 474)

Maraş Cilt 7 (62)

Marcelinus Cilt 4 (378)

Marcellinus Cilt 1 (71, 244, 272, 281, 290, 362, 454, 483, 485, 496, 528, 721)

Cilt 2 (63, 111, 113, 121, 123, 128, 375, 413, 502, 524, 525, 585, 588, 591, 638)

Cilt 3 (24, 52, 56, 102, 136, 169, 173, 179, 183, 184, 211, 242, 244, 267, 268, 285, 287, 293, 307, 312, 316, 323, 342, 356, 359, 379, 380, 390, 391, 393, 402, 454, 486)

Cilt 4 (15, 17, 18, 21, 22, 28, 58, 71, 77, 80, 84, 101, 114, 119, 132, 181, 204, 207, 221, 231, 253, 291, 304, 312, 318, 342)

Cilt 5 (18, 145, 170, 406)
Cilt 6 (82)
Cilt 7 (237)

Marcellus Cilt 1 (77, 124, 125, 710, 721)
Cilt 3 (21, 138)
Cilt 4 (34, 332, 408)
Cilt 8 (297, 311)

Marcia Cilt 1 (139, 144, 697, 698)

Marcianopolis Cilt 2 (564, 565)
Cilt 3 (286, 287)
Cilt 6 (337)

Marcianus Cilt 1 (380)
Cilt 2 (42)
Cilt 3 (7, 236, 275, 296, 308, 311, 342, 361, 383, 386)
Cilt 4 (13, 86, 386, 392)
Cilt 5 (162, 166, 167, 401)
Cilt 8 (43)

Marco Cilt 5 (195)
Cilt 7 (362, 367, 368, 415)
Cilt 8 (227)

Marcomanni Cilt 3 (110)

Marcus Cilt 1 (27, 35, 42, 45, 66, 111, 113, 117, 120, 129, 134, 139, 140, 144, 145, 147, 150, 157, 161, 177, 190, 194, 196, 206, 217, 246, 283, 284, 320, 321, 366, 434, 465, 503, 568, 642, 648, 692, 696, 697)
Cilt 2 (46, 59, 242, 341, 352, 383, 399, 400, 411, 435, 524)
Cilt 3 (23, 108, 137)
Cilt 4 (11, 127, 147, 267, 402, 425)
Cilt 5 (64, 109, 293, 406)

Mardaitates Cilt 5 (202)

Mardin Cilt 5 (95 (199)

Mareotis Cilt 2 (262, 275)

Margus Cilt 1 (459, 562)

Maria Cilt 3 (67, 68, 117, 270, 271)
Cilt 5 (129, 297, 302, 304, 306)
Cilt 7 (244, 272, 298, 387)
Cilt 8 (248)

Marian Cilt 7 (14)

Mariana Cilt 1 (307, 643)
Cilt 3 (191, 394, 455)
Cilt 4 (170)
Cilt 6 (103, 104, 106, 170)

Marianus Cilt 5 (377)
Cilt 6 (460)

Marignano Cilt 4 (48)

Marinus Cilt 1 (325, 326)
Cilt 4 (101, 128)
Cilt 7 (84, 107, 243)
Cilt 8 (86, 100, 101, 103, 105)

Marisia Cilt 1 (393)

Marius Cilt 1 (36, 67, 106, 368, 399, 548)
Cilt 2 (37, 283, 640)
Cilt 4 (33, 132, 207)
Cilt 5 (307, 460)

Mark Cilt 2 (129, 314, 381)
Markland Cilt 4 (182)
Markos Cilt 8 (40, 42, 46, 48, 49, 52, 82)
Marlborough Cilt 3 (369, 518)
Marmara Cilt 1 (286, 355, 356, 457)
Cilt 2 (13, 16, 19, 23, 27)
Cilt 3 (312, 387)
Cilt 4 (16, 108, 112, 144, 329)
Cilt 5 (92)
Cilt 6 (135, 410)
Cilt 7 (187, 386, 431)
Cilt 8 (129, 130, 135, 139)
Marmol Cilt 4 (152, 158, 168, 289)
Marmontel Cilt 4 (165)
Maronites Cilt 6 (137)
Marozia Cilt 5 (377, 378, 380)
Mars Cilt 1 (61, 77, 266, 342, 398)
Cilt 2 (172, 178, 309, 311, 352, 454, 466)
Cilt 3 (12, 153, 281, 282)
Cilt 4 (76, 424)
Cilt 8 (308)
Marseburg Cilt 7 (32)
Marseille Cilt 4 (345)
Marsellus Cilt 2 (335)
Marsham Cilt 4 (340, 420)
Cilt 5 (216, 408, 416, 418, 429, 438)
Marsianapolis Cilt 2 (522)
Marsilya Cilt 1 (45, 82, 86, 314, 533)
Cilt 3 (178, 256, 422, 467, 477, 486)
Cilt 4 (29, 344)
Cilt 5 (402)
Cilt 7 (70, 181)
Cilt 8 (37, 246, 267)
Marsilyalı Cilt 7 (71, 73)
Marsyas Cilt 3 (217)
Cilt 4 (275)
Martenne Cilt 7 (63)
Martianus Cilt 8 (323)
Martin Cilt 7 (180, 184, 195, 215, 299, 302, 435)
Martínez Cilt 8 (274)
Martinianus Cilt 1 (567, 568)
Martinus Cilt 5 (377)
Cilt 8 (29, 32, 203, 257, 277, 311, 322)
Martyropolis Cilt 5 (74)
Cilt 6 (205)
Maruni Cilt 5 (188, 201)
Cilt 6 (172)
Maruniler Cilt 1 (587, 588, 603)
Cilt 5 (6, 125, 188, 202, 203, 419)
Cilt 6 (137)
Cilt 8 (52)
Maruthas Cilt 5 (190)
Matta Cilt 5 (129)
Matteo Cilt 7 (351)
Cilt 8 (15, 20, 222, 258, 263)

Matthew Cilt 7 (47, 86, 98, 99, 126, 133, 134, 138, 139, 142, 144, 145, 173, 190, 195, 209, 235, 244, 247, 338, 341, 362, 374, 375, 379)
Cilt 8 (201, 202, 210)

Matthias Cilt 8 (99)

Mauricius Cilt 4 (233, 235, 245)
Cilt 5 (5 (9, 32, 34, 49, 50, 57, 67, 71, 72, 74, 76, 79, 80, 82, 88, 90, 94, 96, 101, 109, 182, 223, 341)
Cilt 6 (217, 321)
Cilt 7 (72)

Maveraünnehir Cilt 2 (552)
Cilt 4 (278)
Cilt 6 (30, 31, 197, 422, 428, 447)
Cilt 7 (361, 364, 366, 378, 410, 411, 413, 445, 446)

Maxentius Cilt 1 (6, 513, 518, 524, 528, 530, 533, 535, 551, 721, 722)
Cilt 2 (80, 81, 184, 186, 187, 190, 193, 212, 227)

Maxim Cilt 1 (68, 100)
Cilt 4 (424)

Maximanus Cilt 1 (723)

Maximianopolis Cilt 7 (237)

Maximianus Cilt 1 (6, 435, 461, 464, 469, 471, 473, 476, 478, 493, 497, 499, 504, 506, 510, 513, 515, 517, 523, 528, 530, 536, 538, 539, 545, 569, 709, 719, 720)
Cilt 2 (82, 83, 88, 273)
Cilt 5 (75)
Cilt 7 (437)

Maximilanus Cilt 8 (277)

Maximinus Cilt 1 (5, 235, 239, 245, 247, 251, 254, 258, 260, 343, 437, 517, 531, 535, 548, 551, 555, 700, 723, 726, 730)
Cilt 2 (175, 179, 184, 190, 205, 478, 524, 598)

Maximus Cilt 1 (5, 64, 72, 134, 235, 252, 253, 255, 258, 261, 595)
Cilt 2 (8, 38, 187, 193, 328, 354, 364, 365, 430, 439, 464, 467, 476, 562, 563, 601, 606, 611, 616, 625, 629, 633, 638, 641, 650, 652, 656)
Cilt 4 (301, 352, 397, 399, 425)
Cilt 5 (130, 184, 416, 470)
Cilt 7 (257)
Cilt 8 (239, 250, 297)

Mazenderan Cilt 5 (488)

Meandre Cilt 2 (127)

Mecklenburg Cilt 3 (97)

Med Cilt 2 (188)
Cilt 4 (32)
Cilt 8 (204, 238, 314)

Medayin Cilt 6 (160)

Medea Cilt 4 (273)
Cilt 6 (143)

Media Cilt 2 (411, 416, 433, 443)
Cilt 3 (284)
Cilt 5 (66, 73, 109, 111, 117)
Cilt 6 (81, 431)

Median Cilt 6 (23)

Medici Cilt 8 (68, 69, 71)

Medine Cilt 5 (7, 393, 400, 401, 403, 404, 426, 433, 444, 446, 451, 453, 455, 457, 459, 461, 463, 465, 467, 468, 470, 472, 476, 478, 480, 481, 484, 485, 487, 489, 490, 492)
Cilt 6 (11, 12, 14, 15, 19, 33, 35, 55, 58, 60, 70, 75, 78, 84, 88, 93, 134, 136, 425)
Cilt 7 (119, 122, 371)
Cilt 8 (85)

Mødler Cilt 3 (285)
Cilt 5 (312)
Cilt 6 (282)

Medlerden Cilt 7 (60)

Meherdates Cilt 5 (74)

Mehmed Cilt 5 (226, 298)

Mehmed I Cilt 7 (7, 384, 407, 431, 436, 447, 450, 452, 453)

Mehmed II Cilt 8 (6, 99, 104, 111, 113, 117, 119, 125, 127, 129, 134, 137, 141, 148, 153, 156, 159, 167, 170, 171)

Mehmet Cilt 6 (136, 172)

Mekke Cilt 4 (251, 280, 281)
Cilt 5 (7, 60, 100, 224, 393, 397, 400, 401, 404, 411, 412, 415, 416, 420, 427, 432, 436, 442, 450, 453, 455, 458, 462, 464, 468, 470, 475, 477, 481, 483, 487, 489, 490)
Cilt 6 (11, 12, 14, 17, 32, 34, 36, 58, 70, 88, 116, 117, 130, 134, 136, 141, 155, 159, 161, 174, 181, 191, 193, 194, 196, 391, 425, 447)
Cilt 7 (119, 120, 122, 123, 371, 415)
Cilt 8 (85)

Mekke Cumhuriyeti Cilt 5 (445)

Mekkeli Cilt 8 (113)

Meksika Cilt 1 (225)
Cilt 2 (432)
Cilt 7 (59)

Melchite Cilt 7 (92)

Meliapour Cilt 5 (195)

Melik Cilt 7 (74, 119)

Melikşah Cilt 6 (7, 419, 446, 450, 461)
Cilt 7 (111)

Melisenda Cilt 7 (122)

Melitene Cilt 5 (62, 158)
Cilt 6 (289)

Melkites Cilt 5 (201, 211)

Melkitler Cilt 5 (140)
Cilt 6 (206)

Mellobaudes Cilt 2 (511, 529, 572, 609)

Melos Cilt 7 (224, 451)

Memluk Cilt 7 (115, 146, 147, 362)

Memlukler Cilt 7 (5, 93, 133, 146, 148, 150, 346, 362, 370, 371, 397, 424, 425)

Memphis Cilt 6 (72, 76, 84, 87, 88)

Menander Cilt 3 (451)

Menderes Cilt 3 (217)

Cilt 7 (95, 104, 228, 386)

Mendez Cilt 5 (215)

Menezes Cilt 5 (197)

Mentz Cilt 5 (387, 390)

Cilt 7 (30)

Cilt 8 (227)

Meotides Cilt 1 (330, 351)

Meriaba Cilt 5 (401)

Meriç Cilt 5 (17)

Cilt 7 (388)

Merida Cilt 3 (190, 365, 456, 511)

Merkür Cilt 3 (100, 143, 391)

Merlin Cilt 3 (515, 521)

Meroveus Cilt 3 (321, 327, 333)

Merovingia Cilt 3 (319, 321, 380, 439, 455, 468, 469, 472, 474, 480, 486, 493, 497, 501, 506, 507, 510, 519)

Cilt 4 (172, 205, 208)

Cilt 5 (35, 42, 344, 362, 365)

Meryem Cilt 4 (65, 106, 107, 317)

Cilt 5 (114, 118, 129, 131, 133, 135, 137, 138, 145, 147, 150, 159, 196, 260, 321, 325, 342, 426, 429, 439, 471, 473, 475, 488)

Cilt 8 (32, 147, 158, 169, 234, 260, 305)

Mesebroch Cilt 7 (32)

Mesembria Cilt 8 (128)

Mesih Cilt 1 (53, 579, 581, 584, 586, 597, 598, 649, 657, 658, 672, 676, 696)

Cilt 5 (131, 133, 135, 136, 231, 244, 266, 306, 315, 330, 331, 336, 418, 429, 456)

Cilt 7 (30, 66, 70, 72, 86, 343)

Cilt 8 (187, 211, 261, 267, 291, 310)

Messenia Cilt 4 (145)

Messina Cilt 4 (181)

Cilt 6 (359, 377, 414, 416)

Cilt 7 (305, 307)

Messinalılar Cilt 7 (305)

Messinople Cilt 7 (237)

Mesud Cilt 6 (429)

Metaphrastes Cilt 3 (50)

Cilt 4 (280)

Metochita Cilt 1 (729)

Metrophanes Cilt 8 (82)

Metz Cilt 8 (180)

Meurcius Cilt 4 (124)

Meursius Cilt 1 (65, 565)

Meuse Cilt 3 (195, 320, 328, 468, 470, 505)

Mezopotamya Cilt 4 (107, 118, 120, 255, 259)

Cilt 5 (65, 116, 188, 195, 357)

Mısır Cilt 1 (34, 44, 52, 53, 59, 64, 71, 84, 86, 87, 89, 102, 131, 163, 170, 191, 197, 219, 224, 225, 286, 340, 367, 368, 381, 398, 401, 403, 405, 408, 410, 416, 424, 431, 432, 435, 444, 449, 454, 468, 475, 478, 481, 508, 517, 519, 530, 552, 559, 564, 565, 575, 587, 588, 595, 633, 636, 639, 640, 657, 660, 696, 702, 704, 705, 723, 728, 729)

Cilt 2 (19, 29, 44, 45, 50, 127, 144, 205, 217, 221, 226, 231, 232, 239, 241, 250, 261, 262, 264, 266, 268, 269, 271, 274, 278, 296, 315, 333, 372, 386, 387, 390, 393, 404, 410, 452, 458, 459, 484, 486, 496, 512, 533, 580, 585, 626)

Cilt 3 (13, 22, 23, 26, 27, 43, 45, 50, 121, 146, 159, 161, 171, 181, 284, 389, 413, 417, 420, 422, 423, 425, 428, 430, 432, 434, 436, 458, 486)

Cilt 4 (14, 80, 87, 99, 103, 107, 124, 143, 219, 226, 263, 265, 266, 279, 342, 354, 401)

Cilt 5 (6, 34, 47, 48, 57, 92, 94, 97, 101, 102, 113, 123, 134, 135, 137, 138, 142, 148, 150, 153, 157, 159, 161, 163, 167, 169, 170, 177, 188, 189, 195, 200, 204, 206, 208, 211, 213, 217, 225, 295, 322, 357, 395, 403, 408, 415, 432, 435, 453, 459, 473, 475, 480, 482, 484, 488)

Cilt 6 (5, 9, 17, 18, 32, 38, 69, 71, 90, 92, 93, 101, 127, 130, 137, 139, 141, 143, 145, 157, 159, 165, 169, 172, 174, 177, 186, 189, 194, 197, 198, 201, 217, 220, 228, 230, 242, 261, 275, 276, 303, 351, 401, 421, 422, 432, 456, 458, 459, 461)

Cilt 7 (5, 21, 30, 50, 73, 75, 82, 84, 93, 113, 119, 121, 125, 127, 129, 132, 136, 138, 142, 144, 149, 173, 176, 183, 184, 212, 244, 247, 256, 258, 298, 346, 371, 397, 417, 424, 426, 427, 439, 440, 451, 461)

Mısırlı Cilt 3 (228, 229, 424, 432, 436)

Cilt 5 (147, 150, 167, 212, 473)

Cilt 6 (49, 75, 77, 118, 242, 443, 458)

Cilt 7 (78, 417)

Michael Cilt 7 (6, 42, 155, 158, 161, 225, 229, 241, 252, 253, 255, 273, 281, 283, 285, 286, 288, 290, 295, 297, 299, 309, 310, 312, 323, 345, 346, 380, 393)

Cilt 8 (323)

Michaelis Cilt 5 (157, 158, 432, 444, 445)

Michou Cilt 7 (362)

Midas Cilt 2 (366)

Middleton Cilt 5 (135)

Cilt 6 (279)

Midilli Cilt 7 (293)

Cilt 8 (81, 154)

Mignot Cilt 7 (457)

Mihridat Cilt 1 (68, 101, 271, 330, 351, 354)

Mikail Cilt 6 (288, 356, 430)

Cilt 7 (42)

Cilt 8 (121)

Milano Cilt 1 (82, 84, 349, 379, 380, 382, 395, 427, 494, 495, 504, 523, 542, 550, 551, 627, 723)

Cilt 4 (20, 22, 41, 44, 200, 202, 205, 206, 232, 322)

Cilt 5 (22, 23, 36, 38, 42, 384, 389)

Cilt 6 (227, 292, 347, 407)

Cilt 8 (22, 30, 36, 45, 71, 72, 114, 189, 264, 287, 291)

Miles Cilt 3 (364)

Milet Cilt 1 (83, 354, 708)

Miletus Cilt 1 (708)

Cilt 4 (102)

Milevitanus Cilt 2 (227, 230, 288)

Milice Cilt 7 (399)

Milvian Cilt 3 (92, 401)

Cilt 4 (187, 191, 194, 201)

Mina Cilt 5 (416)

Minerva Cilt 7 (214, 313)

Mingrelia Cilt 4 (111, 116, 262, 266, 269, 270)

Minucius Cilt 1 (645, 660, 661, 665)

Minutius Cilt 1 (65, 613)

Mirabilibus Cilt 8 (298)

Mirhand Cilt 5 (442)

Cilt 6 (431)

Mirza Cilt 7 (431)

Misenum Cilt 1 (45, 565)

Misenus Cilt 1 (590)

Misrah Cilt 6 (73, 74)

Mithridat Cilt 4 (267)

Mithridates Cilt 1 (68, 101, 271, 330, 351)

Cilt 3 (90)

Cilt 4 (267)

Cilt 6 (115, 206)

Modena Cilt 5 (19, 36, 38)

Cilt 8 (42, 57, 291)

Moezaldowlat Cilt 6 (200)

Moezya Cilt 1 (51)

Moğol Cilt 1 (59)

Cilt 3 (280)

Cilt 5 (367)

Cilt 6 (423)

Cilt 7 (142, 359, 361, 363, 365, 367, 369, 372, 374, 377, 380, 383, 405, 409, 414, 416, 417, 419, 422, 424, 427, 431, 433, 437, 439, 441, 444)

Moğollar Cilt 3 (288, 301, 334)

Cilt 4 (237)

Cilt 5 (226)

Cilt 6 (166)

Cilt 7 (7, 148, 355, 357, 359, 361, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 375, 379, 381, 382, 410, 415, 420, 421, 424, 425, 426, 428, 430, 431, 438, 446, 448, 453)

Cilt 8 (11)

Mokawkas Cilt 6 (75, 78)

Moldova Cilt 1 (51)

Cilt 5 (18, 301)

Cilt 7 (232, 254, 384, 396)

Monaldeschi Cilt 8 (227, 229, 230, 236, 290)

Monofizit Cilt 5 (158, 162, 170, 176, 200, 204, 206, 209, 214, 217)

Cilt 6 (75, 82, 436)

Monofizitler Cilt 5 (166, 188, 201)

Monomakhos Cilt 5 (280)

Cilt 6 (362)

Monotelit Cilt 5 (201, 203)

Cilt 6 (60, 127)

Monotelitizm Cilt 5 (186)

Montanist Cilt 5 (430)

Montanistlerin Cilt 6 (283)

Montesquieu Cilt 1 (14, 174, 255, 265, 306, 311, 336, 385, 515)

Cilt 2 (27, 65, 214, 292, 335, 439, 473, 539, 543, 552, 599, 650)

Cilt 4 (22, 60, 109, 264, 385, 413, 417, 430, 434)

Cilt 5 (44, 361, 364, 365)

Cilt 7 (90)

Cilt 8 (176, 208)

Montfaucon Cilt 1 (81, 84, 549, 591)

Cilt 2 (35, 175, 375, 384, 462, 589, 644, 645)

Cilt 4 (87, 89, 157, 212, 382)

Cilt 5 (193)

Cilt 7 (344)

Cilt 8 (298, 305, 311, 314, 318, 321, 323, 324)

Montferrat Cilt 7 (40, 127, 132, 164, 180, 183, 190, 198, 200, 206, 207, 220, 224, 236, 244, 312)

Cilt 8 (29, 165)

Montmorency Cilt 7 (173, 190, 195)

Moor Cilt 6 (89, 90, 95, 96, 100, 102, 105, 109, 119, 125, 126, 130, 137, 149, 183)

Cilt 7 (35, 129, 138, 259)

Mora Cilt 7 (186, 293, 298, 449, 452)

Cilt 8 (24, 31, 41, 81, 86, 106, 107, 110, 123, 128, 139, 165, 166, 168)

Moravia Cilt 6 (317)

Mordvinler Cilt 8 (83)

Morena Cilt 6 (109)

Moribus Cilt 6 (358)

Moritanya Cilt 1 (54, 220, 250, 346, 478, 620, 710)

Cilt 2 (61, 212, 288, 469, 509, 512)

Cilt 4 (105, 155, 165, 169, 287)

Cilt 6 (103, 159)

Morovya Cilt 1 (321)

Mortibus Cilt 1 (392, 464, 701)

Moselle Cilt 2 (157, 492, 526)

Cilt 3 (325, 328, 468, 471)

Cilt 5 (372)

Cilt 7 (30, 36, 44)

Moses Cilt 1 (272, 273, 281, 288, 360, 481, 483, 485, 490, 492, 575, 644, 718)

Mosheim Cilt 1 (581, 583, 586, 587, 599, 605, 617, 619, 620, 622, 626, 630, 642, 644, 664, 671, 679, 693, 694, 696, 698, 700, 702, 706, 712, 718)

Cilt 2 (176, 180, 233, 235, 239, 243, 262)

Cilt 3 (439)

Cilt 5 (127, 135, 140, 149, 175, 347, 352, 355, 358, 376, 377, 430, 465)

Cilt 6 (168, 276, 281, 291, 292, 294, 295, 342, 392, 437, 457)

Cilt 7 (86, 139, 155, 342)

Cilt 8 (55, 188, 212)

Moskova Cilt 5 (63)

Cilt 6 (239, 312, 327, 344)

Cilt 7 (373, 417, 418)

Cilt 8 (83)

Mourzoufle Cilt 7 (201, 203, 206, 227, 228)

Mouskes Cilt 7 (245)

Mozarap Cilt 6 (126)

Mozaraplar Cilt 6 (126)

Muaviye Cilt 5 (482, 484)

Cilt 7 (426)

Mucianus Cilt 6 (71)

Muhammed Cilt 5 (7, 60, 100, 101, 124, 204, 225, 393, 395, 398, 400, 402, 404, 408, 412, 415, 416, 419, 474, 476, 478, 479, 481, 483, 486, 488, 492)

Cilt 6 (5, 9, 11, 13, 15, 17, 20, 27, 30, 32, 34, 45, 47, 56, 58, 64, 66, 67, 70, 74, 75, 79, 82, 86, 88, 100, 102, 103, 110, 114, 120, 123, 125, 128, 130, 133, 134, 136, 150, 154, 156, 159, 163, 165, 170, 172, 190, 192, 198, 199, 205, 286, 303, 323, 378, 411, 425, 428, 431, 432, 448, 453, 457, 459)

Muhammedî Cilt 6 (31, 44, 82, 87, 96, 110, 119, 120, 127, 130, 147, 153, 187, 189, 193, 453)

Muhammediler Cilt 6 (121, 122, 145, 149, 256, 416, 455)

Muharrem Cilt 5 (447)

Murad Cilt 7 (7, 355, 393, 395, 402, 407, 436, 450, 455, 457, 461)

Murad II Cilt 8 (5, 18, 29, 38, 39, 75, 84, 87, 90, 94, 95, 101, 103, 104, 106, 108, 113, 115, 119, 124)

Muratori Cilt 1 (255, 256, 265, 685)

Cilt 5 (18, 19, 21, 23, 27, 36, 39, 41, 43, 44, 49, 52, 76, 101, 181, 330, 331, 335, 336, 338, 340, 343, 345, 347, 349, 351, 358, 359, 361, 366, 370, 373, 375, 377, 379, 381, 384)

Cilt 6 (170, 180, 216, 225, 227, 244, 245, 249, 259, 261, 262, 292, 293, 314, 317, 319, 321, 324, 347, 352, 355, 358, 363, 364, 371, 373, 374, 379, 381, 384, 389, 392, 394, 396, 400, 402, 404, 407, 411, 415, 416)

	Cilt 7 (13, 18, 19, 22, 31, 40, 58, 61, 84, 100, 137, 139, 141, 142, 149, 157, 163, 171, 174, 175, 177, 180, 186, 215, 222, 253, 300, 303, 305, 306, 351, 418, 427, 434, 435, 460)
	Cilt 8 (15, 19, 20, 22, 33, 42, 43, 45, 50, 69, 104, 170, 177, 183, 192, 193, 197, 200, 202, 204, 208, 210, 215, 218, 219, 222, 227, 229, 230, 238, 240, 250, 269, 272, 277, 289, 291, 303, 305, 307, 308, 310, 312, 315, 317, 319)
Murcia	Cilt 6 (113, 114, 118)
Mursia	Cilt 6 (166)
Murtadi	Cilt 6 (59, 74, 79, 81, 83, 85, 86)
Musa	Cilt 1 (64, 279, 299, 574, 586, 588, 591, 595, 596, 621, 625, 632, 639, 649, 658, 659, 668, 676)
	Cilt 5 (124, 129, 315, 399, 428, 430, 433, 435, 451, 458, 468, 474, 476, 488)
	Cilt 6 (11, 58, 80, 102, 103, 105, 107, 110, 118, 120, 121, 191, 278, 279)
	Cilt 7 (21, 250, 321, 433, 437, 447, 450, 453)
	Cilt 8 (222)
Mustafa	Cilt 6 (135)
	Cilt 7 (384, 447, 450, 451, 454, 457)
	Cilt 8 (31)
Musul	Cilt 2 (108, 446)
	Cilt 5 (117, 193, 195, 196, 199)
	Cilt 6 (156, 198, 433)
	Cilt 7 (66, 112)
Mutasım	Cilt 7 (370, 371)
Müslüman	Cilt 2 (203, 296, 374)
Nabal	Cilt 5 (303)
Nabathaean (Nebati Krallığı)	Cilt 5 (188, 403, 404)
Nabonasser	Cilt 5 (422)
Nadiri	Cilt 5 (457)
Nadiriler	Cilt 5 (456)
Nagona	Cilt 8 (315)
Nagone	Cilt 8 (280)
Naissus	Cilt 5 (299)
Nantes	Cilt 3 (519)
Napata	Cilt 5 (211)
Napoli	Cilt 1 (18, 45, 49)
	Cilt 3 (36, 74, 134, 409, 410)
	Cilt 4 (6, 30, 31, 35, 41, 133, 181, 182, 186, 199, 215, 292, 293, 295, 303, 319)
	Cilt 5 (21, 37, 38, 43, 177, 330, 335, 357, 359, 366, 385)
	Cilt 7 (139, 141, 225, 244, 256, 267, 293, 294, 300, 302, 305, 306, 313)
	Cilt 8 (14, 57, 59, 61, 71, 104, 105, 168, 170, 171, 193, 202, 219, 238, 246, 248, 251, 258, 260, 267, 269, 272, 274, 275, 286, 287, 307)
Narbonne	Cilt 1 (47, 82, 446, 642)
	Cilt 3 (178, 180, 316, 393, 511)
	Cilt 7 (38)
Narbonnese	Cilt 1 (48)

	Cilt 2 (169)
	Cilt 3 (200, 202, 457)
Narkissos	Cilt 1 (108)
Narnia	Cilt 1 (84, 528)
	Cilt 3 (128)
	Cilt 5 (37, 337)
Narnili	Cilt 8 (100)
Narses	Cilt 1 (485, 487, 490, 493)
	Cilt 2 (102, 149, 150)
	Cilt 4 (61, 202, 204, 205, 227, 312, 328, 336)
	Cilt 5 (19, 22, 72, 83, 95, 206)
Nasıralı	Cilt 5 (135)
Nasıriye	Cilt 1 (674)
Nassau	Cilt 5 (388)
Nassir	Cilt 6 (114)
Nasturi	Cilt 4 (89)
	Cilt 5 (170, 189, 193, 197, 199, 201, 214, 430, 465)
	Cilt 6 (168, 436)
Nasturiler	Cilt 5 (6, 125, 165, 166, 188, 189, 191, 194, 197, 201)
	Cilt 6 (127, 455)
	Cilt 8 (52)
Natali	Cilt 1 (255, 336)
Naumachia	Cilt 6 (249)
Navarra	Cilt 1 (47)
	Cilt 5 (366)
	Cilt 6 (399)
Navarro	Cilt 8 (276)
Navona	Cilt 8 (283, 315)
Nazareth	Cilt 1 (662)
Nazarius	Cilt 1 (319, 539, 547, 548, 550, 560, 562)
Neapolis	Cilt 5 (177, 207)
	Cilt 6 (65)
	Cilt 8 (307)
Nebuchadnezzar	Cilt 3 (459)
Necid	Cilt 5 (399)
Nectarius	Cilt 3 (224)
Nemesianus	Cilt 1 (456)
Neo	Cilt 1 (353, 637, 686)
Nepotianus	Cilt 1 (523)
Neptunus	Cilt 8 (305)
Neptün	Cilt 2 (436)
Nero	Cilt 5 (48, 242, 258, 259, 330)
Neron	Cilt 1 (89, 121, 131, 142, 230, 242, 669, 671)
Nerva	Cilt 1 (78, 115, 120, 199, 673, 678)
Nestor	Cilt 6 (246, 324, 330, 333, 334)
Nestoria	Cilt 3 (461)
Nesturi	Cilt 3 (237, 290)
	Cilt 5 (6, 125, 138, 140, 145, 147, 149, 151, 152, 157, 159, 163, 166, 168, 169, 179, 182, 188, 191, 196, 197, 395, 419)
	Cilt 6 (168, 455)
Nesturiler	Cilt 6 (206)
Nevers	Cilt 7 (398, 400)
Newstadt	Cilt 1 (439)
	Cilt 7 (375)
Newton	Cilt 5 (137, 310)

Nice Cilt 2 (186, 220)
Cilt 4 (229)
Cilt 5 (226, 286, 308)
Cilt 6 (139, 275)
Nicephor Cilt 6 (76, 439)
Nicephorus Cilt 2 (18, 256, 287)
Cilt 3 (240, 307)
Cilt 4 (186, 280)
Cilt 5 (93, 95, 102, 105, 108, 122, 123, 145, 245, 248, 249, 251, 271, 274, 276, 286, 287, 373, 375)
Cilt 6 (17, 80, 99, 134, 137, 142, 175, 176, 201, 202, 204, 207, 217, 249, 254, 260, 285, 304, 305, 307, 308, 336, 337, 430, 435, 440, 442, 443, 450, 451)
Cilt 7 (48, 229, 251, 255, 276, 278, 279, 289, 290, 293, 294, 301, 306, 311, 319, 321, 323, 325, 328, 332, 335, 339, 344, 346, 348, 350, 351, 362, 380, 383, 386, 388, 390, 392, 451)
Nicetas Cilt 5 (92, 93, 205, 245)
Cilt 6 (226, 236, 335, 403, 404, 406, 408, 410)
Cilt 7 (98, 102, 103, 161, 163, 164, 166, 169, 170, 183, 189, 195, 197, 201, 203, 205, 207, 209, 214, 225, 227, 229, 233, 234, 253, 312)
Nicetius Cilt 5 (182)
Nicholas Cilt 3 (132, 277, 452)
Cilt 5 (267)
Cilt 7 (159, 201, 249, 302, 305)
Cilt 8 (118, 202, 238, 249)
Nicodemus Cilt 3 (35)
Nicolas Cilt 6 (213)
Cilt 8 (66, 159, 229, 238)
Nicolaus Cilt 8 (65, 69, 70, 128, 132, 169, 203, 227, 229, 278, 279, 283, 284, 312)
Nicole Cilt 7 (250)
Nicomachus Cilt 4 (44)
Nicomedia Cilt 2 (12, 16, 86, 98, 100, 177, 190, 253, 254, 258, 287, 346, 347, 406, 466, 613)
Cilt 3 (231)
Cilt 6 (287, 452)
Cilt 7 (57, 228, 383, 385, 386, 429)
Nicopolis Cilt 2 (338)
Cilt 3 (134)
Cilt 5 (357)
Cilt 7 (213, 397)
Cilt 8 (22)
Niebuhr Cilt 2 (15, 108, 152, 412, 416, 433)
Cilt 5 (117, 203, 396, 398, 399, 401, 403, 408, 410, 411, 458, 461, 478, 483, 487, 489)
Cilt 6 (12, 22, 74, 77, 130, 160, 459)
Cilt 7 (192)
Nikea Cilt 8 (11, 40, 43, 46, 48)
Niketas Cilt 8 (143)
Nikiforos Cilt 8 (79, 80)

Nikomedia Cilt 1 (354, 495, 504, 520, 523, 535, 552, 554, 568)
Cilt 8 (40, 121)

Nikomedya Cilt 1 (78, 206)

Nil Nehri Cilt 7 (74, 112, 114, 116, 138, 144, 145, 225, 439)

Ninus Cilt 1 (271, 272)

Nisibis Cilt 1 (360, 488, 490, 491)

Nisus Cilt 1 (282)

Nişabur Cilt 6 (431, 432)

Nitria Cilt 5 (140, 143)

Nizam Cilt 6 (446, 448)

Nocera Cilt 8 (258)

Noetus Cilt 1 (704)

Nohordates Cilt 2 (437)

Nonnosus Cilt 4 (279, 280)

Norbonne Cilt 1 (87)

Norfolk Cilt 1 (48)

Noricum Cilt 1 (44, 145, 534)
Cilt 4 (27, 227, 230)

Norman Cilt 3 (521, 527)
Cilt 4 (109)
Cilt 6 (290, 351, 360, 364, 369, 370, 372, 377, 378, 380, 381, 385, 387, 389, 391, 393, 395, 397, 398, 400, 402, 406, 409, 411, 417, 438)
Cilt 7 (39, 40, 46, 51, 56, 57, 62, 66, 72, 73, 269)

Normandiya Cilt 7 (64, 258)

Normandy Cilt 6 (355, 357, 358, 367, 368, 370, 376, 417, 439, 460)
Cilt 7 (16, 37, 60, 65, 69, 81, 128, 134)

Normanlar Cilt 6 (225, 292, 320, 324, 329, 355, 362, 364, 366, 371, 372, 374, 377, 382, 383, 396, 401, 403, 415, 417, 438)
Cilt 7 (40, 96, 99, 259)

Norveç Cilt 1 (75, 296)
Cilt 4 (116)
Cilt 6 (324, 342, 356, 362)
Cilt 7 (84, 134, 400)

Norveçli Cilt 3 (422)

Norwich Cilt 8 (271)

Novempopulania Cilt 3 (44, 195, 202)

Novatianizm Cilt 5 (142)

Novogorod Cilt 6 (328, 329, 340, 341, 343)

Novogrod Cilt 2 (557)

Noyan Cilt 7 (410)

Noyon Cilt 6 (147)

Nubia Cilt 6 (80)
Cilt 7 (148)

Nubian Cilt 6 (160)

Nubiya Cilt 5 (210, 213)

Nubiyalılar Cilt 5 (211, 212)

Nuh Cilt 1 (2, 299, 300)
Cilt 5 (2, 428, 429)
Cilt 6 (2, 191)

Numa Cilt 3 (12, 15, 137, 152)

Numatianus Cilt 3 (119, 182)

Numidia Cilt 1 (201, 547, 620, 627, 684, 717)

Cilt 3 (139, 146, 169, 264, 267, 268, 270, 453)

Numidicus Cilt 1 (213)

Numidya Cilt 6 (97)

Cilt 8 (79)

Nurettin Cilt 5 (303)

Cilt 7 (111, 119, 126, 145)

Nushirvan Cilt 6 (68)

Nuşirevan Cilt 5 (5, 57, 60, 64, 66, 69, 71, 72, 96, 98, 192)

Nübye Cilt 1 (28, 283)

Nübyeli Cilt 6 (21, 60, 73, 107, 160, 187, 401)

Nymphæum Cilt 7 (286, 287)

Nyssa Cilt 1 (613, 637)

Cilt 6 (283)

Ockley Cilt 5 (411, 423, 427, 466, 475, 479, 487)

Cilt 6 (18, 20, 25, 31, 33, 36, 43, 44, 50, 56, 59, 60, 63, 64, 67, 68, 71, 83, 90, 97, 103, 134, 137)

Octavian Cilt 6 (106)

Odenathus Cilt 1 (370, 401, 403, 405, 406, 410, 412, 703)

Odenatus Cilt 1 (355, 364, 367)

Odessus Cilt 8 (93)

Odin Cilt 1 (307, 329, 330)

Cilt 8 (303)

Odoacer Cilt 4 (18, 21, 23, 31, 39)

Odysseia Cilt 1 (87)

Cilt 8 (59, 61)

Odysseus Cilt 1 (595)

Odyssey Cilt 3 (139, 543)

Cilt 4 (53)

Oedipus Cilt 4 (124)

Oeuvres Cilt 3 (418, 423, 426)

Cilt 8 (208)

Ogiers Cilt 7 (245)

Okehampton Cilt 7 (270)

Olearius Cilt 5 (66, 110, 205, 488)

Olybrius Cilt 3 (7, 351, 400, 403)

Cilt 4 (301)

Olympiodorus Cilt 3 (98, 102, 108, 117, 133, 150, 155, 162, 179, 180, 182, 184, 188, 192, 194, 252, 256)

Olympius Cilt 3 (24, 114, 119, 125, 156, 157)

Olympos Cilt 3 (100)

Olympus Cilt 7 (383)

Ommiyah Cilt 6 (16, 137)

Omnibonus Cilt 8 (64)

Omnium Cilt 1 (331)

Onegesius Cilt 3 (290, 291, 298, 300, 302)

Onuphrius Cilt 8 (323)

Optatianus Cilt 1 (562)

Optatus Cilt 1 (716, 717, 722)

Optimus Cilt 1 (164)

Orestes Cilt 1 (350)

Cilt 7 (388)

Orhan Cilt 7 (7, 355, 384, 386, 390, 393, 395, 457)

Origen Cilt 1 (586, 587, 614, 615, 625, 640, 644, 646, 649, 650, 662, 672, 685, 699, 701)

Cilt 3 (58)

Origenizm Cilt 3 (228)

Orleans Cilt 3 (314, 325, 328, 332, 480, 482, 500, 502)
Cilt 6 (293)
Cilt 8 (23)

Orontes Cilt 3 (144)
Cilt 4 (256, 257)
Cilt 5 (201)
Cilt 6 (52, 63)

Orosius Cilt 1 (45, 97, 264, 346, 348, 351, 356, 375, 477, 479, 485, 486, 515, 518, 669, 696, 700, 702, 709)
Cilt 3 (17, 25, 29, 52, 53, 64, 67, 83, 88, 89, 92, 101, 105, 108, 112, 117, 118, 155, 156, 163, 165, 169, 172, 173, 177, 179, 183, 184, 190, 192, 194, 195, 440, 443)
Cilt 6 (82)
Cilt 8 (302)

Orpheus Cilt 1 (649, 700)
Cilt 3 (119)

Ortaçağ Cilt 6 (143, 185, 229)

Osman Cilt 5 (226, 431, 465, 475, 478, 481, 484)
Cilt 6 (14, 27, 71, 88, 89, 92, 103)
Cilt 7 (7, 117, 355, 383, 385, 387, 388, 392, 397, 456, 457)

Osmanlı Cilt 1 (32, 51, 55)
Cilt 5 (489)
Cilt 7 (7, 118, 148, 192, 319, 355, 381, 382, 384, 391, 393, 396, 403, 424, 427, 433, 435, 439, 446, 447, 450, 453, 456, 458)
Cilt 8 (19, 32, 85, 89, 90, 95, 98, 100, 102, 103, 105, 115, 116, 118, 120, 122, 124, 129, 131, 142, 144, 150, 155, 162, 165, 168, 272)

Osmanlılar Cilt 7 (328, 336, 357, 391, 405, 421, 422, 424, 428, 430, 438, 451, 456, 457)
Cilt 8 (120, 143, 145, 151)

Osnaburgh Cilt 5 (367)

Osona Cilt 7 (311)

Osrhroene Cilt 1 (285, 286)

Ostia Cilt 3 (33, 155, 159, 160, 357, 401)
Cilt 5 (37, 375)
Cilt 6 (181, 183)
Cilt 8 (210)

Ostrogot Cilt 3 (192, 216, 219, 283, 331, 414, 482, 529)
Cilt 4 (5, 9, 11, 50, 200)
Cilt 6 (304)

Ostrogotlar Cilt 1 (331)
Cilt 3 (217, 218, 283, 329, 343, 344, 375, 439, 443, 454)
Cilt 4 (13, 19, 21)

Otho Cilt 1 (114)
Cilt 5 (271, 350, 371, 372, 375, 376, 378, 381, 383, 385, 386)
Cilt 6 (126, 216, 226, 238, 245, 249, 260, 320, 321, 351, 403, 406)
Cilt 8 (176, 177, 188, 190, 193, 197, 198, 204, 205, 207, 215, 223, 227, 277)

Otranto Cilt 8 (171)

Otrokosci Cilt 3 (300)

Otter Cilt 6 (21, 22, 53, 71, 88, 94, 96, 99, 160, 286)

Ottoman Cilt 6 (136, 236)

Ovid Cilt 6 (223, 309)

Cilt 7 (257)

Ovidius Cilt 3 (30, 73, 122, 447)

Cilt 4 (428)

Ovidus Cilt 1 (312)

Oviedo Cilt 3 (258)

Oxford Cilt 1 (8, 11, 14, 605, 617)

Cilt 3 (524)

Cilt 6 (60, 100, 137, 150)

Cilt 7 (409)

Oxon Cilt 6 (18, 169)

Cilt 7 (362)

Oxus Cilt 1 (484)

Cilt 3 (534)

Cilt 4 (84, 262)

Cilt 6 (27, 31, 189, 421, 429, 432, 444, 446)

Cilt 7 (347, 412)

Ögeday Cilt 7 (367, 372, 376)

Ömer Cilt 2 (374, 416)

Cilt 5 (444, 447, 458, 460, 468, 473, 475, 477, 480, 484)

Cilt 6 (14, 15, 17, 20, 23, 25, 27, 28, 44, 49, 55, 59, 61, 66, 67, 70, 73, 76, 78, 81, 84, 86, 128, 141, 154, 164, 455)

Pachomius Cilt 3 (420, 428, 432)

Pachymere Cilt 7 (254, 255)

Pachynus Cilt 3 (422)

Padova Cilt 1 (82)

Padua Cilt 2 (267)

Cilt 5 (38)

Cilt 7 (272)

Cilt 8 (22, 62, 202, 223, 263)

Paeanius Cilt 1 (257, 477)

Paetus Cilt 8 (282)

Pagi Cilt 2 (191, 471, 650)

Cilt 5 (12, 21, 36, 49, 60, 72, 96, 100, 108, 149, 162, 168, 170, 186, 199, 202, 204, 207, 318, 322, 330, 331, 333, 340, 343, 345, 349, 350, 352, 356, 357, 361, 374, 376, 377)

Cilt 8 (224)

Palaeologus Cilt 6 (382, 388, 406, 409)

Cilt 7 (6, 7, 252, 273, 281, 287, 289, 291, 293, 299, 301, 303, 306, 309, 317, 330, 334, 336, 338, 340, 341, 345, 346, 380, 383, 393, 401, 403, 455)

Palaiologos Cilt 8 (5, 6, 9, 11, 16, 21, 30, 32, 36, 39, 41, 42, 44, 75, 77, 84, 86, 106, 111, 132, 145, 148, 152, 165, 167, 168)

Palatine Cilt 3 (92, 169)

Palatinum Cilt 8 (296)

Palermo Cilt 3 (353)

Cilt 6 (180, 225, 226, 348, 367, 377, 378, 399, 405, 412, 414, 416)

Cilt 7 (304, 305)

Palestrina Cilt 8 (209, 210, 228, 243, 263)

Palimbothra Cilt 6 (423)

Palladium Cilt 1 (208)
Cilt 3 (12)
Cilt 5 (319, 322)

Palladius Cilt 2 (279, 508, 655)
Cilt 3 (225, 227, 229, 425, 434)

Palmyra Cilt 1 (364, 401, 411, 413)
Cilt 5 (361)
Cilt 6 (38)

Palus Cilt 1 (330, 351)

Pamphronius Cilt 5 (34)

Pamphylia Cilt 3 (217, 218)
Cilt 7 (95, 105, 251)

Pamphylian Cilt 6 (68)

Pamyra Cilt 6 (53)

Pandulphus Cilt 7 (13)
Cilt 8 (183, 184)

Paneas Cilt 5 (318)

Pannonia Cilt 5 (19, 22, 61, 101, 367, 368)

Pannonya Cilt 1 (70, 132, 220, 381, 395)

Panopolis Cilt 5 (158)

Pansophia Cilt 5 (163)

Pantheon Cilt 1 (77, 359)
Cilt 5 (318, 381)
Cilt 7 (100)
Cilt 8 (296, 305, 306)

Panvinius Cilt 1 (251)
Cilt 8 (323)

Paolo Cilt 1 (599, 617, 626, 627, 731)
Cilt 7 (215)

Paphlagon Cilt 5 (278, 279)

Paris Cilt 2 (22, 101, 165, 171, 227, 304, 307, 314, 346, 369, 399, 403, 410, 460, 493, 545, 548, 585, 608, 631)
Cilt 5 (41, 192, 193, 203, 210, 211, 365, 388, 395, 460, 465)
Cilt 6 (17, 18, 89, 93, 95, 105, 145, 177, 185, 212, 213, 215, 219, 291, 324, 364, 404)
Cilt 8 (22, 24, 26, 66, 72, 163, 172, 188, 201, 202, 210, 216, 219, 236, 238, 273)

Parma Cilt 5 (36)
Cilt 8 (42, 100)

Paros Cilt 8 (79, 308)

Parth Cilt 5 (260)

Parthlar Cilt 2 (411)
Cilt 5 (66)

Paschasius Cilt 5 (474)

Paskalya Cilt 2 (197, 198, 371, 624, 626, 628, 644)

Paterculus Cilt 1 (114, 164, 166, 222, 225, 255, 271, 321)
Cilt 4 (228, 320)

Patricius Cilt 1 (331, 362, 364, 490, 493, 558)

Patrokles Cilt 5 (62)

Paul Cilt 1 (306, 597, 617, 661, 669, 683, 703, 705, 723)
Cilt 6 (93, 153, 181, 183, 262, 278, 279, 282, 284, 286, 294, 296, 305, 353)
Cilt 7 (72, 97, 191, 208, 212)

Paulinus Cilt 1 (29)

	Cilt 2 (272, 371, 403, 621, 629, 633, 647, 650, 658)
	Cilt 3 (30, 65, 84, 99, 101, 174, 197, 237, 242, 315)
	Cilt 5 (22)
Paullina	Cilt 1 (244)
Paullinus	Cilt 4 (342, 343)
Paulos	Cilt 5 (224)
	Cilt 8 (73, 190, 242)
Paulosçu	Cilt 8 (187)
Paulus	Cilt 1 (143, 182)
	Cilt 3 (130)
	Cilt 4 (21, 101, 162, 326, 393, 394, 400, 408, 425, 427, 434)
	Cilt 8 (63, 64, 113, 221, 285, 287, 289, 318, 319)
Pausanias	Cilt 2 (13, 25)
	Cilt 4 (82, 124, 209)
Pauw	Cilt 6 (33, 87, 170)
Pavia	Cilt 1 (381, 396)
	Cilt 6 (318)
Pavlusçu	Cilt 6 (278, 279, 282, 286, 289, 291)
	Cilt 8 (187)
Pavlusçuluk	Cilt 8 (188)
Pecunia	Cilt 1 (37, 198)
Pegasus	Cilt 4 (374)
Pekin	Cilt 6 (313)
Pelagius	Cilt 6 (111)
	Cilt 7 (138, 239)
Pellegrino	Cilt 6 (305, 347, 350, 352)
Pelopenoz	Cilt 1 (351)
Peloponez	Cilt 7 (236)
Peloponnesian	Cilt 1 (351, 564)
Peloponnesos	Cilt 8 (30, 31, 41, 48, 68, 81)
Peloponnesus	Cilt 1 (80, 559)
	Cilt 3 (77, 79)
	Cilt 4 (111, 125, 145, 146, 286)
	Cilt 6 (202, 220, 221, 223, 232, 233, 249, 250, 384)
	Cilt 7 (186)
Pelusium	Cilt 3 (25)
	Cilt 4 (342)
	Cilt 5 (97, 145, 408)
	Cilt 7 (115)
Pencap	Cilt 1 (59)
	Cilt 7 (419)
Pentapolis	Cilt 4 (63, 289)
	Cilt 5 (334, 347)
Pepin	Cilt 5 (340, 344, 346, 348, 361)
	Cilt 7 (24, 174, 175)
Pera	Cilt 5 (113)
	Cilt 7 (7, 191, 196, 200, 317, 323, 345, 346, 348, 350, 353, 458)
Peregrin	Cilt 1 (629, 692)
Peregrinus	Cilt 1 (610)
Perennis	Cilt 1 (135, 137, 138)
Pergamon	Cilt 1 (83)
Pergamus	Cilt 3 (23)
	Cilt 6 (140)
Perigord	Cilt 6 (149)
Perinthus	Cilt 1 (175)

Perozes Cilt 5 (191)

Perparus Cilt 7 (249)

Perpera Cilt 7 (249)

Perpetua Cilt 1 (684)

Perroniana Cilt 5 (330, 351)

Pers Cilt 1 (5, 6, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 279, 281, 286, 291, 360, 362, 365, 407, 411, 412, 417, 424, 429, 435, 448, 452, 456, 457, 461, 464, 475, 481, 482, 484, 485, 487, 489, 493, 496, 499, 502, 516, 517, 519, 588, 644, 710)

Cilt 2 (12, 40, 63, 88, 98, 102, 104, 108, 109, 113, 128, 138, 144, 148, 156, 203, 205, 226, 304, 314, 322, 328, 357, 360, 368, 373, 394, 401, 402, 410, 413, 416, 421, 424, 426, 430, 432, 434, 435, 437, 439, 442, 443, 445, 451, 453, 464, 467, 470, 513, 517, 543, 544, 552, 554, 558, 637, 647)

Cilt 3 (6, 43, 53, 141, 205, 207, 232, 234, 235, 241, 243, 246, 284, 287, 296, 308, 385, 436, 467, 487, 540)

Cilt 4 (6, 54, 58, 61, 79, 80, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 94, 117, 123, 129, 132, 138, 140, 141, 148, 165, 189, 212, 217, 223, 226, 239, 243, 244, 246, 253, 255, 258, 260, 267, 269, 276, 280, 281, 292, 296, 328, 331, 342, 345, 418)

Cilt 5 (6, 30, 31, 34, 57, 59, 66, 71, 76, 80, 86, 90, 92, 94, 101, 108, 111, 113, 115, 118, 122, 124, 177, 189, 193, 204, 225, 228, 256, 303, 322, 357, 395, 398, 408, 424, 425, 463, 480, 483, 487, 488, 490)

Cilt 6 (7, 12, 15, 17, 20, 22, 23, 25, 27, 30, 39, 41, 61, 64, 75, 121, 123, 128, 140, 160, 170, 172, 175, 189, 192, 197, 198, 234, 238, 240, 311, 363, 419, 421, 422, 426, 427, 432, 433, 446, 448, 449)

Cilt 7 (104, 347, 362, 364, 366, 369, 372, 414, 415, 421, 430, 433, 437)

Cilt 8 (115, 116, 124, 160, 161, 167)

Pers İmparatorluğu Cilt 5 (405)

Pers Körfezi Cilt 5 (193, 463)

Persarmenia Cilt 3 (247)

Persler Cilt 3 (243, 245, 284)

Cilt 4 (93, 120, 121, 209, 227, 243, 246, 428)

Cilt 5 (63, 65 (98, 100, 108, 401, 403, 434, 479)

Perslerin Cilt 6 (20, 22, 68, 137, 238, 282)

Persli Cilt 3 (132, 244, 246)

Pertinax Cilt 1 (4, 144, 153, 158, 163, 165, 166, 168, 169, 172, 194, 389)

Peru Cilt 5 (416)

Perugia Cilt 5 (38)

Cilt 8 (216, 248, 258)

Petancius Cilt 8 (96)

Petav Cilt 3 (76, 80, 452)

Petavius Cilt 1 (448)
Cilt 2 (189, 235, 238, 245, 246, 326, 368)
Cilt 5 (113, 127, 140, 147, 149, 165, 168, 170)
Peter Cilt 1 (331, 359, 362, 364, 488, 491, 493, 623, 669, 702)
Cilt 2 (114, 149, 213, 612)
Cilt 7 (11, 13, 16, 24, 30, 32, 47, 48, 69, 70, 72, 109, 110, 137, 139, 157, 159, 168, 171, 222, 224, 240, 242, 265, 266, 269, 303, 305, 398)
Petersburg Cilt 1 (333)
Petersburgh Cilt 6 (324)
Petit Cilt 7 (361, 409)
Petrarca Cilt 5 (389)
Cilt 8 (7, 14, 20, 56, 58, 62, 64, 187, 219, 224, 227, 230, 231, 233, 240, 248, 250, 252, 256, 257, 259, 261, 264, 267, 282, 299, 307, 309, 312, 313, 319)
Petrarque Cilt 3 (373)
Cilt 8 (299, 319)
Pétrarque Cilt 7 (352)
Cilt 8 (14, 15, 20, 58, 62, 64, 187, 222, 227, 233, 237, 257, 268)
Petro Cilt 5 (63)
Petronius Cilt 2 (469, 526)
Cilt 3 (149, 171, 346, 354)
Cilt 5 (45)
Petrus Cilt 1 (558)
Cilt 4 (103)
Cilt 5 (52, 343, 474)
Cilt 6 (284, 286, 289, 309, 384)
Cilt 7 (159, 222)
Cilt 8 (19, 35, 37, 43, 64, 65, 89, 177, 179, 181, 183, 186, 190, 191, 197, 199, 207, 209, 211, 215, 216, 220, 221, 225, 227, 229, 236, 242, 245, 266, 267, 269, 270, 273, 275, 283, 285, 289, 309, 312, 323)
Peucini Cilt 1 (332)
Peusanias Cilt 1 (67)
Pfeffel Cilt 5 (370, 379, 388)
Phaeacia Cilt 4 (309)
Phaedon Cilt 5 (130)
Phaedrus Cilt 3 (336, 409)
Cilt 5 (130)
Phalaris Cilt 2 (218, 408)
Phallas Cilt 5 (117)
Phanagoria Cilt 5 (235)
Pharamond Cilt 3 (105, 195, 196, 489)
Pharas Cilt 4 (142, 160, 162)
Pharezdak Cilt 6 (71)
Pharian Cilt 3 (120)
Pharpar Cilt 6 (46)
Pharsalia Cilt 5 (71)
Cilt 6 (63)
Phasis Cilt 2 (40, 552)
Cilt 4 (261, 263, 267, 268, 270, 271, 274, 275, 299)
Cilt 5 (109, 115)
Cilt 6 (332)
Phidias Cilt 5 (321)

Philadelphia Cilt 1 (637)
Cilt 6 (35)
Philadelphus Cilt 6 (250)
Philedelphia Cilt 5 (310)
Philelphus Cilt 8 (54, 55, 66, 114, 129, 130, 156)
Philip Cilt 1 (5, 18, 32, 199, 235, 264, 267, 272, 287, 325, 327, 334, 373, 452, 534, 633, 700, 701)
Cilt 2 (13, 117, 118, 191, 284, 285, 312, 339, 357, 657)
Cilt 4 (234, 336)
Cilt 8 (88, 98, 169, 287)
Philippa Cilt 5 (302)
Philippe Cilt 8 (42, 88, 217, 219, 228)
Philippikos Cilt 5 (239)
Philippopolis Cilt 2 (267, 567)
Cilt 4 (314)
Cilt 5 (79)
Cilt 6 (290, 292)
Cilt 7 (102, 238)
Philippus Cilt 3 (144)
Philo Cilt 1 (575, 576, 639)
Philoksenos Cilt 5 (158)
Philopatris Cilt 1 (358,-449, 661)
Philoponus Cilt 6 (80, 81)
Philostorgius Cilt 3 (44, 56, 117, 150, 161, 163, 164, 169, 175, 182, 184, 219, 221, 239, 253, 256, 284, 437, 438)
Philotheus Cilt 3 (387, 434)
Phirouz Cilt 6 (30)
Cilt 7 (66)
Phocæa Cilt 7 (451, 452)
Phocas Cilt 5 (5, 57, 85, 87, 96, 101, 105, 182, 276)
Cilt 6 (60, 201, 202, 207)
Phoenicia Cilt 5 (302)
Photinus Cilt 4 (218)
Photius Cilt 1 (539)
Cilt 2 (286, 659)
Cilt 3 (229, 241, 271, 290, 402)
Cilt 4 (15, 59, 89, 215, 217, 219, 279)
Cilt 5 (94, 131, 166, 176, 193, 205, 207, 266, 377)
Cilt 6 (17, 176, 266, 267, 276, 332, 339)
Cilt 7 (155, 158, 160)
Phranza Cilt 7 (393, 402, 427, 428, 432, 436, 447, 452)
Cilt 8 (30, 31, 37, 39, 41, 80, 89, 105, 110, 113, 114, 117, 120, 121, 123, 130, 131, 133, 135, 136, 139, 141, 143, 145, 147, 148, 151, 152, 154, 156, 158, 160, 161, 164, 166)
Phrygia Cilt 1 (52, 564)
Picardie Cilt 7 (11)
Picardy Cilt 7 (11)
Pilatus Cilt 1 (670, 696)
Piligrinus Cilt 6 (323)
Pindar Cilt 7 (42)
Pipin Cilt 8 (208)
Pire Cilt 3 (76)
Pirene Cilt 1 (46, 47)

Cilt 3 (107, 110, 111)

Cilt 5 (363)

Cilt 6 (105, 113, 146, 403)

Cilt 7 (172)

Cilt 8 (26)

Pirus Cilt 1 (138)

Pisa Cilt 3 (64)

Cilt 6 (375, 377, 400)

Cilt 7 (65, 76, 83, 84, 128, 150, 176, 179, 185, 347)

Cilt 8 (34, 207, 274, 275, 277)

Pisagor Cilt 3 (418)

Cilt 5 (316)

Pisidia Cilt 5 (91, 108, 113, 115, 121, 124, 296)

Cilt 7 (62)

Pisidyalılar Cilt 6 (360)

Pius Cilt 8 (35, 105, 156, 170, 309)

Piyemont Cilt 1 (145, 541)

Cilt 5 (38)

Cilt 7 (40)

Placentia Cilt 3 (367, 413)

Cilt 5 (36)

Placidia Cilt 3 (6, 178, 180, 189, 192, 193, 249, 251, 257, 262, 266, 267, 312, 322, 323, 326, 345, 382, 400, 402, 450)

Cilt 5 (161)

Plantagenet Cilt 6 (417)

Cilt 7 (122, 129, 131, 134, 172, 270)

Platea Cilt 5 (222)

Platon Cilt 1 (9, 61, 92, 216, 280, 366, 401, 511, 593, 625, 646, 661)

Cilt 2 (158, 170, 230, 236, 239, 244, 250, 326, 350, 351, 353, 362, 365, 439, 449, 454)

Cilt 5 (130, 143, 179, 470)

Cilt 7 (97, 258, 315)

Cilt 8 (54, 58, 60, 63, 65, 68, 73)

Platoncu Cilt 8 (68, 69)

Plautianus Cilt 1 (180, 201)

Plinius Cilt 2 (32, 59, 68, 94, 157, 238, 496, 512, 513, 615)

Cilt 3 (13, 14, 16, 94, 135, 138, 141, 147, 149, 154, 175, 360, 409, 418)

Cilt 5 (18, 41, 395, 397, 401, 408)

Cilt 6 (69, 83, 94, 143, 381)

Cilt 7 (451)

Cilt 8 (73)

Plinus Cilt 4 (263)

Plutark Cilt 1 (14, 45, 47, 63, 68, 72, 101, 158, 224, 298, 305, 313, 337, 354, 423, 486, 648, 651, 675)

Cilt 2 (20, 53, 108, 191, 205, 247, 411, 435, 536)

Cilt 3 (23, 77, 128, 144, 304, 390, 410, 502, 543)

Plutarkhos Cilt 4 (101, 123, 147, 162, 267, 354, 374, 394, 397, 410, 418, 421, 424, 425)

Cilt 5 (62)

Cilt 6 (172)

Cilt 8 (249)

Pocock Cilt 2 (18, 24, 25, 221)

Cilt 3 (271, 280)

Cilt 4 (246, 254, 282, 340)

Cilt 6 (18, 19, 44, 48, 61, 71, 73, 74, 77, 81, 126, 137, 165, 461)

Cilt 7 (111, 115, 147, 148, 362, 387, 436, 437)

Poggiana Cilt 7 (434)

Poggio Cilt 8 (66, 295, 298, 309, 311, 318, 321)

Poggius Cilt 7 (427, 434, 435)

Pogonatus Cilt 5 (232, 233)

Poitiers Cilt 3 (483, 484, 502, 527)

Polenta Cilt 8 (316)

Politianus Cilt 4 (378, 383)

Polonya Cilt 1 (75, 199, 296, 297, 309, 332, 436)

Cilt 2 (146, 519)

Cilt 5 (79, 205, 226, 301, 367, 372, 388)

Cilt 7 (7, 35, 100, 355, 362, 372, 373, 375)

Cilt 8 (83, 90, 96)

Polubius Cilt 2 (12, 19, 443, 578)

Cilt 3 (79, 223, 376, 533, 534)

Cilt 5 (339)

Cilt 6 (148)

Pomeranya Cilt 1 (314, 330, 331)

Pomoerium Cilt 1 (64)

Pompeianus Cilt 1 (133, 143, 144, 147, 543, 544)

Cilt 3 (152)

Pompeius Cilt 1 (101, 224, 246, 252, 337, 369, 374, 578)

Cilt 2 (14, 144, 383, 416)

Cilt 3 (13, 212)

Cilt 4 (33, 78, 80, 179, 225, 267, 390, 393, 425)

Cilt 5 (62, 71, 109, 403)

Cilt 6 (65, 282, 381, 386)

Pompilius Cilt 1 (118, 369)

Pomponius Cilt 1 (30)

Cilt 2 (112, 512)

Cilt 3 (120)

Cilt 4 (117, 167, 350, 353, 358, 367, 372, 383)

Ponderibus Cilt 6 (87)

Pontanus Cilt 8 (30)

Pontus Cilt 1 (46, 49, 52, 77, 175, 331, 333, 350, 354, 356, 368, 385, 429, 432, 441, 637, 638, 678, 686)

Cilt 2 (13, 14, 19, 27, 44, 61, 91, 206, 468, 615)

Cilt 6 (206, 282, 283)

Porphyrogennetos Cilt 5 (59, 79, 269)

Cilt 6 (65, 139, 177, 180, 189, 211, 215, 222, 241, 243, 244, 267, 268, 287, 306, 309, 327, 340, 353, 438, 456)

Cilt 7 (175)

Portekiz Cilt 1 (75)

Cilt 5 (214, 216, 217)

Cilt 6 (114, 126, 297)

Cilt 7 (368)

Cilt 8 (108, 271, 276)

Portekizli Cilt 4 (279)

Cilt 5 (193, 195, 197, 213)

Cilt 6 (424)

Porto Cilt 4 (195, 200)

Cilt 5 (375)

Cilt 6 (184)

Cilt 8 (210)

Possidius Cilt 3 (260, 264, 268)

Posthumus Cilt 1 (345, 346, 371, 372, 384, 386, 398, 399)

Prag Cilt 7 (32)

Cilt 8 (26, 84, 261)

Premontré Cilt 7 (362)

Prideaux Cilt 6 (18, 122, 378)

Priscus Cilt 8 (318)

Probinus Cilt 3 (121)

Procopius Cilt 3 (68, 94, 97, 162, 164, 166, 169, 183, 198, 201, 214, 234, 245, 254, 257, 260, 267, 270, 286, 294, 335, 347, 356, 359, 368, 376, 378, 380, 381, 384, 385, 389, 391, 393, 400, 404, 406, 446, 448, 449, 454, 466, 476, 479, 481, 484, 485, 487, 519, 527, 529)

Cilt 6 (146)

Proculus Cilt 3 (45, 47)

Promotus Cilt 3 (45, 50, 51, 54, 314)

Proposto Cilt 8 (291)

Prusya Cilt 1 (296, 330, 331, 350)

Cilt 6 (327, 329)

Psephina Cilt 7 (80)

Ptolemaios Cilt 3 (211)

Cilt 4 (44, 86, 147, 268, 376)

Cilt 5 (142, 381, 395)

Cilt 7 (54)

Ptolemais Cilt 7 (128, 149)

Pulcheria Cilt 3 (6, 205, 236, 242, 255, 307, 323, 356, 383)

Cilt 5 (155, 162)

Pun Cilt 3 (128, 130, 223, 376, 409)

Puy Cilt 7 (18, 38, 60, 71, 82)

Pün Cilt 4 (354, 421, 424)

Pyrrhonian Cilt 1 (708)

Pyrrhus Cilt 4 (188)

Cilt 6 (381)

Pythagoras Cilt 4 (44, 130, 353)

Cilt 6 (351)

Quadratus Cilt 1 (285, 347)

Quintilian Cilt 4 (63, 422)

Quintus Cilt 4 (357)

Radagaisus Cilt 3 (5, 54, 71, 97, 104, 112)

Ragusa Cilt 6 (306, 381, 383)

Ramusio Cilt 6 (89, 402, 452)

Rangabe Cilt 5 (250)

Ranzanus Cilt 6 (323)

Ratherius Cilt 6 (259)

Ratisbon Cilt 6 (322, 460)

Ravenna Cilt 1 (45, 46, 82, 166, 256, 327, 328, 344, 348, 526, 565)

Cilt 3 (94, 96, 98, 107, 109, 114, 115, 117, 125, 127, 128, 152, 155, 157, 159, 161, 162, 164, 184, 186, 187, 235, 252, 254, 285, 311, 322, 326, 338, 339, 345, 369, 376, 401, 403, 406)

Cilt 5 (5 (9, 23, 26, 34, 36, 38, 334, 336, 339, 340, 345 (347, 349)
Cilt 6 (304)
Cilt 7 (13)
Cilt 8 (63, 307, 316)

Raymond Cilt 5 (295)
Cilt 7 (18, 38, 39, 45, 51, 52, 57, 59, 62, 65, 71, 73, 76, 79, 81, 122, 123)
Cilt 8 (219)

Raynaldus Cilt 8 (12, 17, 19, 203, 258, 268)

Razi Cilt 5 (117)
Cilt 6 (105, 119, 170, 199)

Regia Cilt 6 (107, 109)

Regillianus Cilt 1 (368, 372)

Reginald Cilt 7 (122, 123, 264, 265, 269)

Regis Cilt 7 (134, 362)

Reiske Cilt 5 (416, 454, 473, 478)
Cilt 6 (13, 18, 22, 32, 44, 88, 103, 134, 199, 205, 211, 232, 234, 239, 241, 327, 422, 458)
Cilt 7 (64, 97)
Cilt 8 (72)

Reiteste Cilt 7 (27)

Reland Cilt 7 (78)

Religione Cilt 6 (20, 121, 448)

Remigius Cilt 3 (468, 473)

Ren Cilt 2 (49, 157, 160, 169, 304, 312, 313, 319, 443, 464, 491, 493, 497, 499, 540, 546, 572, 573)
Cilt 3 (55, 86, 97, 104, 106, 109, 111, 184, 187, 190, 282, 319, 321, 324, 328, 333, 359, 429, 439, 465, 466, 468, 470, 472, 487, 490, 496, 515, 528, 529, 534, 537)
Cilt 6 (50, 257, 318, 321)
Cilt 8 (15, 35, 37, 88, 176, 227)

Renatus Cilt 3 (105, 184, 256, 313)

Renaudot Cilt 2 (203)
Cilt 3 (273)
Cilt 5 (169, 199, 204, 206, 210, 213, 465)
Cilt 6 (76, 79, 81, 82, 87, 125, 127, 164, 166, 167, 177, 458)
Cilt 7 (74, 83, 113, 117, 120, 124)
Cilt 8 (133)

Rennel Cilt 6 (423, 424)

Retz Cilt 8 (214, 282)

Rhaetia Cilt 1 (44, 342, 379, 393, 539)
Cilt 2 (40, 143, 317, 494, 637)
Cilt 3 (85, 146, 157, 328, 472, 488)
Cilt 4 (27, 31)

Rhaetian Cilt 5 (24, 36)

Rhegina Cilt 5 (36)

Rhegino Cilt 6 (314)
Cilt 7 (22)

Rhegium Cilt 5 (36, 37)

Rheims Cilt 1 (84)
Cilt 3 (106, 202, 328, 469, 470, 473, 505)

	Cilt 6 (154)
	Cilt 7 (15, 400)
Rhenus (Ren)	Cilt 5 (61, 221, 337)
	Cilt 6 (150, 318, 460)
	Cilt 7 (30)
Rhinotmetus	Cilt 5 (234)
Rhodanus	Cilt 1 (393)
Rhodes	Cilt 7 (293)
Rhodus	Cilt 6 (69)
Rhone	Cilt 1 (533)
	Cilt 3 (186, 187, 315, 394, 477)
	Cilt 5 (371, 372)
	Cilt 8 (237, 266, 272, 319)
Rhône	Cilt 4 (49)
	Cilt 6 (148, 149, 151, 294)
	Cilt 7 (39)
Rhutupiae	Cilt 1 (84)
Richard	Cilt 1 (68, 471)
	Cilt 7 (5, 93, 126, 129, 136, 139, 148, 167, 172)
Richomer	Cilt 2 (568, 575, 578, 584)
Ricobaldo	Cilt 7 (40)
Ricordano	Cilt 7 (300)
Rienzi	Cilt 8 (7, 231, 237, 247, 249, 262, 264, 282, 290, 319)
Rigidum	Cilt 6 (309)
Rimini	Cilt 4 (201, 202, 204, 314, 315, 322)
	Cilt 8 (114, 276, 316)
Rimius	Cilt 7 (328)
Rinaldo	Cilt 7 (40)
Robert	Cilt 7 (15, 17, 18, 37, 39, 40, 46, 51, 53, 56, 57, 60, 65, 67, 79, 81, 242, 243, 263, 265, 267, 270)
	Cilt 8 (14, 40, 114, 251, 270, 272, 277, 307)
Robert Guiscard	Cilt 6 (6, 345, 365, 367, 369, 374, 376, 379, 380, 382, 383, 385, 388, 390, 391, 393, 399, 402)
Robertson	Cilt 1 (17, 307, 315)
	Cilt 7 (59, 92, 260)
Robertus	Cilt 7 (19)
Roche	Cilt 7 (311)
Roderic	Cilt 6 (103, 104, 106, 110, 113, 117, 147, 150, 152)
Rodolph	Cilt 7 (36)
Rodop	Cilt 7 (236)
Rodos	Cilt 6 (68, 69, 139, 456)
	Cilt 7 (86, 95, 243, 293, 349, 386, 387, 389, 431)
	Cilt 8 (90, 116, 117, 137)
Roger	Cilt 6 (7, 225, 226, 345, 373, 376, 378, 379, 394, 397, 403, 405, 406, 410, 412, 415, 416)
	Cilt 7 (60, 130, 134, 258, 268, 305, 307, 309)
	Cilt 8 (198)
Roland	Cilt 7 (245)

Roma

Cilt 1 (2, 4, 6, 7, 10, 12, 14, 19, 23, 27, 55, 57, 59, 63, 72, 74, 77, 80, 81, 83, 93, 95, 97, 104, 106, 111, 113, 117, 119, 121, 124, 125, 132, 135, 138, 140, 142, 144, 145, 147, 151, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 175, 177, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 193, 196, 198, 202, 205, 208, 210, 212, 214, 219, 221, 229, 231, 232, 238, 242, 264, 266, 267, 271, 272, 275, 283, 285, 291, 295, 297, 300, 303, 307, 311, 313, 317, 320, 322, 325, 327, 328, 333, 341, 343, 344, 347, 352, 354, 357, 359, 362, 364, 367, 369, 370, 372, 375, 379, 384, 388, 391, 398, 403, 404, 406, 408, 410, 414, 416, 421, 426, 428, 432, 434, 440, 443, 457, 461, 463, 465, 468, 473, 475, 477, 479, 481, 483, 485, 486, 488, 502, 506, 507, 509, 516, 518, 521, 529, 531, 534, 535, 537, 542, 544, 546, 548, 550, 553, 555, 558, 559, 561, 563, 568, 569, 573, 574, 576, 581, 583, 590, 595, 597, 600, 606, 612, 613, 615, 617, 619, 623, 624, 626, 627, 633, 635, 636, 640, 641, 643, 644, 647, 650, 653, 655, 657, 663, 667, 675, 679, 680, 683, 689, 691, 694, 696, 699, 701, 702, 706, 711, 713, 715, 720, 722, 729, 731

Cilt 2 (2, 3, 7, 11, 12, 14, 22, 29, 31, 33, 39, 41, 44, 47, 49, 51, 56, 58, 60, 62, 64, 72, 74, 75, 80, 83, 86, 89, 91, 93, 95, 97, 98, 102, 108, 110, 111, 121, 127, 132, 135, 138, 139, 142, 150, 154, 156, 159, 161, 162, 165, 167, 168, 176, 179, 181, 183, 187, 191, 198, 200, 202, 208, 212, 214, 216, 219, 220, 222, 225, 228, 229, 237, 239, 242, 250, 253, 266, 267, 269, 273, 277, 281, 284, 288, 292, 293, 295, 296, 304, 309, 314, 316, 321, 323, 328, 335, 337, 338, 341, 345, 349, 355, 357, 358, 361, 366, 367, 370, 372, 374, 377, 380, 381, 389, 397, 399, 401, 405, 410, 412, 416, 418, 420, 423, 425, 426, 430, 432, 435, 439, 440, 442, 444, 446, 449, 451, 454, 457, 460, 465, 473, 476, 478, 479, 486, 488, 491, 496, 499, 500, 502, 506, 509, 514, 516, 518, 520, 523, 526, 528, 529, 533, 535, 546, 548, 553, 555, 558, 560, 561, 564, 565, 570, 572, 573, 577, 579, 584, 586, 588, 591, 593, 599, 603, 606, 610, 611, 613, 615, 624, 627, 637, 639, 640, 646, 650, 655, 656, 658, 661

Cilt 3 (2, 5, 8, 12, 15,
17, 18, 22, 23, 27, 32,
34, 35, 40, 41, 43, 44,
47, 50, 53, 55, 59, 64,
66, 69, 73, 74, 77, 83,
85, 100, 102, 107, 109,
110, 112, 115, 119,
120, 122, 123, 125,
137, 140, 141, 143,
152, 154, 157, 159,
161, 163, 164, 166,
168, 177, 179, 181,
184, 186, 188, 191,
193, 195, 197, 199,
201, 203, 207, 208,
210, 212, 216, 218,
222, 223, 232, 234,
236, 238, 239, 242,
244, 246, 251, 254,
255, 258, 260, 263, 265,
267, 268, 270, 273,
274, 277, 279, 284,
287, 290, 291, 294,
296, 297, 301, 302,
304, 305, 308, 312,
315, 318, 321, 323, 332,
335, 337, 339, 342,
344, 349, 351, 353,
357, 359, 361, 364,
366, 368, 370, 372,
374, 376, 377, 379,
380, 382, 383, 386,
390, 392, 394, 404,
407, 413, 417, 418,
420, 422, 424, 429, 437,
439, 442, 446, 448,
451, 452, 454, 459,
461, 465, 466, 469,
472, 475, 476, 483,
485, 487, 490, 492,
499, 501, 510, 512,
514, 520, 522, 525,
527, 529, 530, 533,
539, 543)

Cilt 4 (2, 5, 7, 11, 13,
15, 17, 19, 21, 22,
26, 31, 34, 38, 39, 41,
48, 50, 51, 56, 62, 64,
65, 70, 71, 80, 85, 87,
97, 100, 101, 110, 113,
115, 117, 118, 123,
124, 126, 130, 133,
135, 136, 139, 141,
143, 149, 153, 156,
158, 159, 161, 163,
168, 170, 172, 174, 177,
179, 180, 182, 204,
206, 209, 210, 213,
214, 216, 221, 225,
227, 228, 234, 236,
239, 241, 243, 245,
253, 257, 259, 261, 267,
270, 273, 276, 279,
281, 287, 290, 292,
295, 297, 305, 308,
309, 312, 315, 317,
318, 320, 327, 330,
334, 335, 338, 341,
347, 349, 357, 359,
363, 366, 367, 369,
370, 373, 377, 379,
383, 386, 391, 393,
395, 399, 401, 403,
405, 406, 408, 413,
417, 419, 422, 424,
428, 429, 431, 434)

Cilt 5 (2, 5, 7, 9, 11, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 26, 34, 37, 41, 46, 55, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 71, 74, 76, 79, 91, 94, 96, 98, 99, 101, 103, 107, 108, 111, 118, 119, 122, 131, 157, 161, 165, 169, 180, 184, 186, 188, 189, 191, 197, 202, 204, 206, 213, 217, 221, 224, 226, 228, 231, 233, 234, 237, 241, 246, 248, 250, 258, 260, 261, 263, 267, 275, 276, 282, 284, 286, 293, 295, 297, 299, 302, 303, 307, 312, 313, 315, 316, 321, 322, 325, 327, 329, 330, 332, 351, 355, 361, 365, 366, 369, 371, 373, 375, 381, 385, 391, 395, 403, 415, 419, 424, 438, 450)

Cilt 6 (2, 5, 16, 17, 29, 30, 48, 49, 54, 56, 63, 65, 68, 72, 73, 80, 82, 83, 89, 91, 93, 95, 97, 102, 105, 107, 109, 110, 112, 115, 118, 124, 125, 127, 131, 133, 135, 137, 143, 145, 153, 161, 171, 172, 174, 176, 180, 185, 187, 204, 207, 214, 216, 217, 219, 223, 229, 234, 242, 245, 247, 254, 255, 261, 262, 267, 275, 286, 288, 292, 294, 298, 303, 305, 306, 312, 316, 318, 337, 338, 344, 348, 356, 357, 366, 371, 373, 378, 381, 383, 388, 392, 394, 397, 404, 407, 409, 415, 416, 431, 435, 442, 449, 450, 452

Romalı

Cilt 7 (2, 11, 13, 16, 17, 22, 36, 40, 41, 46, 50, 78, 83, 100, 103, 135, 139, 155, 157, 159, 161, 163, 168, 176, 179, 181, 184, 185, 198, 206, 222, 223, 225, 227, 231, 239, 241, 243, 247, 251, 255, 259, 265, 267, 283, 285, 287, 290, 291, 295, 300, 302, 304, 308, 332, 335, 336, 343, 350, 352, 357, 374, 379, 380, 392, 393, 398, 402, 435, 437)

Cilt 8 (2, 6, 7, 11, 13, 15, 19, 21, 24, 27, 30, 33, 35, 42, 44, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 61, 63, 66, 69, 70, 72, 74, 77, 80, 82, 83, 89, 92, 96, 104, 106, 111, 116, 123, 124, 128, 142, 148, 150, 156, 163, 165, 168, 172, 173, 175, 183, 186, 199, 201, 211, 213, 217, 219, 231, 235, 253, 256, 266, 268, 290, 293, 295, 316, 318, 320, 322, 324)

Cilt 2 (34, 38, 44, 55, 64, 70, 82, 89, 151, 153, 162, 167, 168, 266, 304, 313, 349, 367, 400, 416, 420, 427, 429, 487, 489, 492, 495, 496, 499, 502, 510, 511, 515, 564, 567, 578, 580, 583, 588, 589, 592, 596, 598, 606, 610, 611, 618, 654, 661)

	Cilt 3 (12, 33, 59, 62, 65, 66, 81, 101, 105, 138, 144, 146, 152, 155, 167, 168, 171, 175, 178, 180, 185, 187, 192, 194, 199, 251, 273, 279, 290, 293, 327, 334, 346, 348, 356, 361, 366, 369, 379, 380, 382, 387, 401, 412, 414, 450, 455, 465, 469, 496, 497, 500, 502, 507, 512, 522)
	Cilt 4 (32, 60, 87, 103, 106, 140, 150, 167, 173, 176, 183, 193, 194, 200, 205, 218, 220, 237, 244, 259, 271, 275, 277, 280, 281, 288, 292, 295, 302, 311, 314, 316, 319, 324, 337, 350, 352, 354, 370, 388, 390, 398, 401, 402, 409, 412, 413, 418, 420, 424, 426, 432, 435)
	Cilt 5 (14, 19, 20, 31, 39, 40, 49, 63, 92, 107, 111, 114, 116, 238, 338, 377, 378, 391)
	Cilt 6 (77, 109, 125, 127, 148, 172, 175, 182, 183, 241, 245, 341, 448, 451)
	Cilt 8 (29, 38, 70, 72, 96, 179, 185, 224, 230, 238, 249, 251, 262, 274, 283, 305, 315, 316, 321)
Romalılar	Cilt 6 (23, 41, 43, 60, 64, 92, 107, 108, 134, 136, 143, 145, 174, 180, 204, 212, 222, 242, 261, 262, 271, 283, 315, 407, 435, 436, 438, 461)
	Cilt 7 (77, 115, 170, 183, 189, 213, 251, 287, 293, 424, 439)
Roman	Cilt 4 (67, 252, 389)
Romanâ	Cilt 1 (40, 43, 45, 46)
Romania	Cilt 7 (46, 225, 393, 450)
Romanum	Cilt 1 (503, 685)
Romanus	Cilt 1 (65)
	Cilt 8 (129, 138, 144, 152, 159, 193)
Romanya	Cilt 6 (410)
	Cilt 7 (46, 223, 233, 234, 237, 240, 242, 244, 247, 249, 266, 309)
	Cilt 8 (18, 118, 167)
Romulus	Cilt 1 (7, 67, 81, 266, 397, 423, 498, 659)
	Cilt 2 (399)
	Cilt 8 (301)
Rosamonda	Cilt 5 (16, 18, 24, 26)
Rothari	Cilt 5 (40, 41, 44, 45)
Rousseau	Cilt 5 (136)
Rowland	Cilt 8 (27)
Rubruquis	Cilt 7 (362, 376)
Rufinus	Cilt 1 (537, 717, 721)
	Cilt 2 (202, 215, 220, 275, 278, 371, 447, 646, 655)
	Cilt 3 (5, 22, 23, 25, 41, 44, 52, 54, 58, 73, 77, 83, 209, 211, 218, 229, 424, 425, 434)
Rufus	Cilt 1 (32, 364, 392, 405, 449, 534)
	Cilt 7 (35, 37)
Rum	Cilt 6 (143, 449, 450, 452, 453)
Rus	Cilt 4 (122, 123)
	Cilt 5 (301)
	Cilt 6 (162, 228, 246, 324, 326, 327, 330, 331, 333, 336, 338, 341, 343)
	Cilt 7 (14, 374, 376)

	Cilt 8 (83)
Ruslar	Cilt 3 (272)
	Cilt 5 (225, 257)
	Cilt 6 (323, 324, 329, 333, 335, 337, 338)
	Cilt 7 (375, 417)
	Cilt 8 (83)
Rusya	Cilt 4 (231, 232, 277)
	Cilt 5 (79, 271, 295, 301)
	Cilt 6 (245, 246, 319, 323, 325, 329, 336, 338, 340, 342, 344)
	Cilt 7 (7, 312, 362, 372, 373, 376, 379, 407, 416, 417, 439, 440, 445, 452)
	Cilt 8 (40, 44, 48, 83, 132)
Rutland	Cilt 5 (363)
Rycaut	Cilt 6 (136, 236)
	Cilt 7 (423, 458)
	Cilt 8 (87, 140)
Sabae	Cilt 4 (68)
Sabalar	Cilt 5 (415)
Sabalılar	Cilt 5 (418, 419, 426, 429, 440)
Sabellian	Cilt 2 (239, 243, 244)
Sabellicus	Cilt 7 (186)
Sâbiûlik	Cilt 5 (418)
Sabin	Cilt 8 (225)
Sabinianus	Cilt 2 (155, 156)
Sabinler	Cilt 5 (37, 351)
Sabinlerin	Cilt 8 (209)
Sabinus	Cilt 1 (677, 725)
Sacrorum	Cilt 1 (337)
Sahra	Cilt 3 (260)
Said	Cilt 7 (97, 414)
Sakarya	Cilt 7 (382, 457)
Sakson	Cilt 3 (197, 328, 406, 439, 440, 513, 518, 522, 525)
	Cilt 5 (39, 333, 362, 368, 370, 376, 379, 381, 383, 386)
	Cilt 7 (265)
Saksonlar	Cilt 2 (117, 497, 499, 504)
	Cilt 3 (8, 327, 359, 439, 463, 467, 513, 515, 518, 522, 528, 529)
	Cilt 5 (18, 19, 38, 346, 362, 367, 382)
Saksonya	Cilt 3 (489)
	Cilt 5 (367, 372, 387)
Salerno	Cilt 5 (374)
Saliare	Cilt 4 (352)
Sallust	Cilt 2 (37, 108, 159, 170, 305, 317, 332, 351, 381, 422, 426, 437, 439, 441, 444, 463, 464, 466, 469, 471, 478)
	Cilt 4 (166, 261, 294)
	Cilt 7 (311)
Salmasius	Cilt 4 (127, 320)
	Cilt 6 (52, 94, 95)
Salmatius	Cilt 1 (703)
Salomon	Cilt 4 (167, 168)
Saluste	Cilt 6 (146)
Salvatoris	Cilt 6 (459)
Salvianus	Cilt 3 (317, 318, 321, 348, 349, 443)
Samani	Cilt 6 (197)
Samanilėr	Cilt 6 (197, 422)

Samara Cilt 6 (188, 190)

Samarcand Cilt 6 (29, 31)

Samaritia Cilt 4 (81)

Samaritlerin Cilt 4 (93)

Sâmirî Cilt 5 (177)

Sâmiriler Cilt 5 (177)

Samnium Cilt 6 (305)

Samosata Cilt 6 (205, 277, 287)

Samson Cilt 5 (26)

Samuel Cilt 3 (33, 34)

Cilt 7 (84, 410)

Sandoval Cilt 6 (114)

Sapho Cilt 6 (223)

Saphrax Cilt 2 (557, 561, 563, 570, 577, 594)

Saracen Cilt 6 (5, 6, 9, 13, 17, 20, 22, 25, 30, 31, 33, 36, 38, 40, 44, 47, 49, 53, 55, 58, 59, 61, 65, 67, 70, 73, 75, 77, 79, 81, 84, 86, 89, 94, 97, 101, 102, 105, 107, 109, 111, 113, 116, 117, 121, 125, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 148, 153, 159, 160, 164, 168, 170, 172, 174, 176, 181, 189, 194, 201, 202, 204, 206, 217, 221, 237, 248, 254, 256, 259, 286, 287, 289, 303, 316, 320, 333, 345, 348, 349, 351, 353, 355, 358, 359, 371, 372, 377, 378, 394, 399, 401, 409, 414, 416, 434, 435, 443, 444, 451, 458, 461)

Sardes Cilt 1 (83, 637)

Cilt 5 (110)

Cilt 7 (95, 387)

Sardinia Cilt 1 (540)

Sardinya Cilt 5 (37, 206)

Cilt 6 (183)

Sarmat Cilt 4 (12, 19)

Cilt 5 (15)

Sarmatia Cilt 1 (330, 432, 443, 453, 477, 562)

Cilt 4 (232)

Cilt 6 (133)

Sarmatlar Cilt 1 (221, 296, 320, 411, 448, 477, 562)

Cilt 2 (92, 94, 96, 97, 138, 145, 146, 148, 525, 526, 571, 575)

Cilt 5 (19)

Sarmatya Cilt 1 (330, 332, 333, 358, 385)

Cilt 5 (15)

Sarug Cilt 5 (319)

Saruhan Cilt 7 (386, 396)

Sasani Cilt 3 (285)

Cilt 5 (65, 68, 72, 122, 190, 256)

Sasaniler Cilt 3 (245)

Cilt 5 (109, 121)

Saturnal Cilt 3 (16, 22, 25, 543)

Saturnalia Cilt 1 (142, 592, 698)

Saturninus Cilt 1 (368, 442, 443)

Cilt 2 (570, 594)

Cilt 3 (214, 221, 242, 296)

Saturnus Cilt 3 (543)

Satürn Cilt 3 (25)

Sauromaces Cilt 2 (514, 515)

Savelli Cilt 8 (225, 245, 285, 311, 317)

Saxon Cilt 5 (195)

Scaevola Cilt 4 (365, 368, 369, 372, 378, 380)

Scaliger Cilt 4 (17, 56, 268, 320, 353)

Scatinian Cilt 4 (428)

Schmidt Cilt 5 (363, 364, 366, 370, 379, 380, 383, 384)

Cilt 7 (22)

Schounah Cilt 7 (74, 397, 410, 424)

Schulten Cilt 6 (87)

Schultens Cilt 7 (64, 97, 117, 119, 123, 167)

Schwartzenburgh Cilt 5 (388)

Schweighaeuser Cilt 4 (267, 425)

Scipio Cilt 1 (124, 247, 466)

Cilt 4 (22, 139, 140, 198, 370, 408, 409)

Cilt 5 (65, 108)

Cilt 8 (160)

Scipion Cilt 1 (39, 70, 593, 600)

Scipios Cilt 1 (340, 389, 434)

Scotus Cilt 5 (377)

Scribonianus Cilt 1 (113)

Scylla Cilt 6 (377)

Scythia Cilt 1 (338, 356, 484)

Cilt 8 (304, 324)

Sebastianus Cilt 3 (188, 189, 191, 312)

Sebastopolis Cilt 1 (352)

Secundus Cilt 5 (36)

Segued Cilt 5 (215, 216)

Seifeddowlat Cilt 6 (204)

Seine Cilt 7 (264)

Seius Cilt 4 (414, 415)

Sejanus Cilt 1 (201)

Selahaddin Cilt 5 (225 (403)

Cilt 6 (74)

Selahaddin (Eyyubi) Cilt 7 (5, 93, 104, 106, 115, 117, 127, 129, 130, 132, 137, 145, 167, 183)

Selanik Cilt 1 (385, 427, 550, 555, 564, 565, 568)

Cilt 5 (96, 308, 357)

Cilt 6 (68, 266, 268, 319, 389, 410)

Cilt 8 (31, 86)

Selçuk Cilt 5 (226)

Cilt 6 (428, 430, 432, 450)

Cilt 7 (58, 370, 372)

Selçuklu Cilt 6 (7, 419, 421, 423, 430, 434, 449, 450, 453, 455, 461)

Cilt 7 (32, 97, 111, 120, 381, 383, 385, 386, 396)

Cilt 8 (11)

Selçuklular Cilt 6 (447)

Selden Cilt 5 (315, 344, 364, 383, 429, 472)

Cilt 6 (18, 238, 356)

Cilt 8 (234)

Seleucia Cilt 1 (178, 284, 285, 406, 449, 638)

Cilt 5 (194)

Seleucide Cilt 6 (65)

Seleukos Cilt 1 (272, 282)

Cilt 5 (62)

Selim Cilt 8 (115, 164)

Selinginsky Cilt 7 (376)

Sellius Cilt 6 (268)
Selybria Cilt 7 (390, 403, 405)
Cilt 8 (106, 129)
Semadirek Cilt 8 (166)
Semerkand Cilt 7 (7, 365, 379, 407, 411, 412, 416, 421, 425, 427, 437, 439, 442)
Semerkant Cilt 6 (123, 148, 166, 169, 421, 431, 446)
Semiramis Cilt 3 (139, 539)
Cilt 5 (250)
Semûdlar Cilt 5 (444)
Seneca Cilt 4 (46, 125, 136, 337, 392, 398, 418, 421)
Cilt 6 (82)
Serapion Cilt 3 (228)
Cilt 5 (134, 140)
Serapis tapınağı Cilt 6 (82)
Serena Cilt 3 (53, 54, 68, 113, 119, 151, 179)
Sergiopolis Cilt 4 (256)
Cilt 5 (75)
Sergius Cilt 4 (251, 285, 289, 290, 332)
Cilt 5 (75)
Serranus Cilt 3 (354)
Servetus Cilt 6 (297)
Servia Cilt 7 (334, 336, 375, 388, 458)
Servientes Cilt 7 (190)
Servitutibus Cilt 4 (407)
Servius Cilt 8 (301)
Severinus Cilt 4 (43)
Severus Cilt 2 (27, 39, 47, 59, 65, 119, 128, 161, 205, 207, 251, 256, 259, 260, 272, 341, 368, 371, 494, 499, 505, 607, 609, 625, 626, 633)
Cilt 4 (181, 361, 363, 368, 369, 380, 393, 410, 427)
Seville Cilt 6 (104, 112, 113, 115, 118, 126, 130)
Seyfeddin Cilt 7 (135, 136)
Seyfüddevle Cilt 6 (204)
Seyhan Cilt 7 (365)
Seyhun Cilt 6 (28, 189)
Cilt 7 (366, 416)
Shakespeare Cilt 8 (24)
Shaw Cilt 6 (73, 74, 92, 94, 97, 100, 102, 124, 402)
Shiracouh Cilt 7 (114)
Sırbistan Cilt 7 (375)
Sibirya Cilt 4 (26, 236, 339)
Cilt 6 (189, 313)
Cilt 7 (358, 361, 375, 416, 417)
Sibyl Cilt 4 (320)
Sibylla Cilt 4 (180)
Cilt 5 (352)
Sicard Cilt 3 (419, 420, 434)
Sicilya Cilt 3 (84, 129, 271, 285, 287, 312, 353, 379, 381, 391, 393, 422, 448, 495, 543)
Cilt 4 (6, 21, 29, 32, 49, 84, 123, 133, 138, 143, 146, 171, 172, 177, 180, 182, 183, 194, 195, 197, 199, 205, 253, 287, 290, 291, 293, 298, 301, 305, 306, 309, 311, 318, 321, 323, 353, 425)

Cilt 5 (37, 47, 53, 225, 231, 232, 246, 295 (308, 332, 357, 385)

Cilt 6 (5, 7, 93, 97, 99, 126, 131, 177, 178, 180, 217, 225, 226, 237, 292, 345, 349, 358, 360, 371, 374, 376, 379, 383, 398, 406, 409, 413, 415, 417, 421, 438)

Cilt 7 (6, 27, 138, 140, 169, 170, 255, 273, 300, 307, 312, 313)

Sicilyalı Cilt 5 (232, 415)

Cilt 6 (379, 394, 400, 402, 405)

Sidon Cilt 7 (77, 84, 88, 130, 141, 149, 150)

Sidonia Cilt 4 (81)

Sidonius Cilt 1 (449)

Cilt 2 (28, 70, 71, 86, 208, 499, 500)

Cilt 3 (94, 95, 108, 188, 315, 317, 321, 323, 339, 346, 354, 355, 359, 360, 362, 363, 365, 370, 378, 381, 383, 386, 388, 394, 395, 397, 403, 411, 444, 466, 467, 470, 473, 484, 503, 504, 506)

Cilt 5 (41)

Sienna Cilt 5 (377)

Sienpi Cilt 2 (551, 554)

Sıffin Cilt 5 (482)

Sigebert Cilt 6 (322)

Sigebut Cilt 6 (117)

Sigefrid Cilt 6 (323)

Sigismond Cilt 7 (397, 399)

Sigismund Cilt 1 (709)

Cilt 8 (35, 36, 38, 114, 275)

Sigonius Cilt 5 (23, 55, 330, 339, 348, 360, 361, 379, 381)

Cilt 6 (347, 355, 392)

Cilt 8 (193)

Sihon Cilt 6 (28, 446)

Silezya Cilt 6 (307)

Silivri Cilt 7 (210, 390)

Silvester Cilt 6 (343)

Cilt 8 (257)

Silvius Cilt 6 (312)

Cilt 8 (53)

Simokates Cilt 5 (29, 75, 82, 88, 94, 105)

Simon Cilt 5 (130, 157, 188, 210, 420)

Sincera Cilt 1 (642, 710, 716, 728)

Sinop Cilt 2 (287)

Cilt 7 (229, 429, 448)

Sion Cilt 7 (79)

Sirmium Cilt 1 (132, 388, 389, 507, 550, 556, 557, 723)

Cilt 5 (79)

Sirmond Cilt 5 (179, 353)

Siroes Cilt 5 (121, 122)

Sisinnius Cilt 5 (145)

Sivas Cilt 7 (424, 428)

Sivastopol Cilt 4 (268)

Siyavuş Paşa Cilt 6 (236)

Skodra Cilt 7 (46)

Slav Cilt 4 (6, 223, 231, 233, 235, 242, 311)

Cilt 6 (306)

Cilt 7 (393)

Slavlar Cilt 4 (231, 233, 235, 328)

Slovak Cilt 1 (50, 333)

Cilt 5 (79, 80, 113, 114)

Sleswick Cilt 5 (372)

Smith Cilt 7 (260, 387)

Smyrna Cilt 1 (693)

Cilt 4 (84)

Cilt 7 (95, 228, 286, 287, 387, 389, 429, 431, 439)

Sofya Cilt 4 (53, 110)

Cilt 8 (90)

Sogdiana Cilt 4 (84)

Cilt 6 (29)

Soğd Cilt 6 (31)

Soğdlar Cilt 6 (29)

Sokrates Cilt 1 (584, 590, 601, 662, 709)

Cilt 2 (25, 28, 29, 55, 97, 115, 116, 123, 129, 227, 240, 253, 255, 258, 259, 263, 268, 284, 286, 287, 292, 329, 339, 357, 374, 379, 380, 393, 400, 402, 405, 429, 430, 438, 442, 458, 459, 464, 484, 486, 500, 528, 574, 578, 585, 609, 612, 613, 617, 621, 650, 652, 656, 659)

Cilt 3 (22, 56, 112, 169, 173, 216, 220, 221, 224, 225, 229, 232, 235, 239, 241, 243, 244, 253, 278, 296, 437, 440)

Cilt 4 (126, 127, 252, 344)

Cilt 5 (129, 136, 137, 145, 149, 153, 469, 470)

Solinus Cilt 1 (53)

Cilt 4 (87)

Solomon Cilt 4 (103, 167, 169, 285, 287, 289, 290)

Cilt 5 (472)

Solon Cilt 4 (209, 354, 355, 395, 410)

Somersetshire Cilt 3 (525)

Sontius Cilt 2 (656)

Sophronius Cilt 3 (22)

Sparta Cilt 1 (51, 65, 322, 357, 637)

Cilt 2 (181, 217)

Cilt 5 (222)

Cilt 6 (214, 222, 223)

Spartacus Cilt 1 (244)

Sphendosthlabus Cilt 6 (335)

Spitzberg Cilt 1 (297)

Spoleto Cilt 1 (81, 341, 342)

Cilt 5 (34, 39, 54, 340, 348, 359)

Cilt 6 (353, 354)

Spoletto Cilt 4 (36, 200)

Staurakios Cilt 5 (249)

Stephanos Cilt 8 (72)

Stephen Cilt 1 (624, 678)

Cilt 8 (27, 182, 219, 227, 228, 230, 254, 257, 272, 278, 284, 285)

Stockholm Cilt 4 (11)

Stonehenge Cilt 3 (515)

Strabo Cilt 3 (79, 94, 139, 160, 217, 227, 390, 420)

Cilt 6 (73, 221, 283, 381)

Cilt 7 (97)

Strabon Cilt 1 (28, 47, 53, 70, 82, 83, 87, 89, 225, 226, 284, 316, 321, 330, 351, 354, 356, 359, 374, 492)

Strasburg Cilt 6 (84)

Strasburgh Cilt 2 (157, 162, 164, 167)

Strategopulus Cilt 7 (253, 286)

Stratiotikos Cilt 5 (281)

Strazburg Cilt 8 (26)

Stritter Cilt 6 (303, 307, 331, 437, 438)

Struvium Cilt 7 (100)

Struvius Cilt 5 (365, 388, 390)

Cilt 7 (98)

Strymon Cilt 2 (149)

Cilt 6 (410)

Stuart Cilt 7 (313)

Sueton Cilt 1 (411, 575, 669, 672, 675)

Cilt 2 (38, 55, 59, 127, 128, 328, 453)

Cilt 3 (146, 159, 281)

Suetonius Cilt 1 (29, 64, 72, 77, 98, 99, 106, 107, 112, 114, 115, 124, 142, 147, 156, 157, 163, 668, 670, 672)

Cilt 3 (14, 139, 140)

Cilt 8 (302)

Suevi Cilt 1 (346, 347, 349)

Cilt 3 (97, 98, 103, 105, 190, 191, 194, 258, 259, 314, 318, 343, 364, 366, 375, 394, 398, 400, 439, 443, 456, 458, 510, 529)

Suevilerin Cilt 8 (320)

Suidas Cilt 3 (24, 45, 48, 55, 211, 213, 237, 239, 336, 379)

Cilt 6 (75, 267, 268)

Sulpicius Cilt 3 (20, 34, 174, 201, 421, 434, 436)

Sultanahmet Cilt 3 (253)

Suriye Cilt 4 (14, 73, 84, 107, 108, 118, 141, 246, 252, 254, 256, 259, 278, 342)

Cilt 6 (5, 7, 9, 17, 20, 32, 35, 38, 41, 45, 49, 52, 54, 56, 58, 61, 63, 68, 70, 72, 93, 113, 115, 118, 130, 137, 140, 141, 143, 145, 154, 165, 186, 189, 194, 197, 198, 201, 204, 205, 217, 220, 255, 275, 277, 303, 330, 337, 419, 438, 446, 449, 452, 461)

Cilt 7 (5, 7, 50, 57, 58, 62, 65, 68, 74, 76, 82, 84, 92, 93, 96, 97, 105, 111, 113, 116, 121, 125, 127, 129, 136, 138, 140, 142, 147, 149, 176, 256, 264, 362, 369, 370, 375, 377, 381, 382, 407, 421, 424, 427, 428, 445)

Suriyeli Cilt 4 (99, 258, 259, 380, 386)

Cilt 6 (21, 46, 55, 56, 73, 78)

Cilt 7 (66, 68, 92, 111, 132, 150, 256, 263, 397, 410)

Sussex Cilt 3 (522, 524)

Süleyman Cilt 2 (118, 232, 233, 372)

Cilt 5 (403)

Cilt 8 (115, 117, 129)

Sünniler Cilt 5 (432)

Süryani Cilt 5 (130, 137, 193, 196, 197)

Süryaniler Cilt 5 (188)

Svetigrad Cilt 8 (103, 104)

Sviatoslaf Cilt 6 (335)

Swabia Cilt 6 (317, 322)

Cilt 7 (14, 129, 170, 172, 301, 302)

Cilt 8 (208)

Swabian Cilt 6 (321, 364, 392)

Swatoslaus Cilt 6 (335, 338, 340)

Swinburne Cilt 6 (60, 109, 114, 162, 395, 398)

Cilt 8 (59, 105)

Sybaris Cilt 6 (352)

Sybil Cilt 1 (649)

Sybilla Cilt 7 (122, 124)

Syllanus Cilt 1 (249)

Sylvania Cilt 3 (58)

Sylvanus Cilt 2 (118, 142, 143, 270,280, 450)

Cilt 6 (278, 279, 282, 284)

Sylvester Cilt 8 (40, 251)

Sylvia Cilt 5 (49)

Sylvius Cilt 8 (35, 91, 96, 128, 170, 278, 280, 309)

Symeon Cilt 6 (333)

Symmachus Cilt 2 (32, 47, 60, 295, 500)

Cilt 3 (14, 17, 30, 62, 134, 412)

Cilt 4 (39, 42, 43, 48, 49, 173, 302, 319)

Syncellus Cilt 1 (355, 357, 402, 449)

Cilt 5 (428)

Synesios Cilt 1 (448, 499)

Cilt 2 (217, 218, 597)

Cilt 3 (76, 80, 81, 419)

Cilt 5 (143)

Syntagma Cilt 6 (169, 194)

Syracuse Cilt 1 (63, 224, 441)

Cilt 4 (31, 100, 101, 146, 178, 181, 216, 353)

Cilt 5 (40, 231, 232)

Cilt 6 (180, 359, 398, 414)

Syrianus Cilt 2 (275, 277)

Syropoulos Cilt 8 (36, 42, 44, 45, 48, 49, 80, 110)

Şam Cilt 4 (113)

Cilt 5 (96, 124, 140, 188, 322, 327, 401, 402, 424, 444, 465, 482, 485, 487, 492)

Cilt 6 (16, 35, 38, 39, 41, 49, 53, 60, 64, 84, 94, 108, 110, 116, 118, 135, 137, 139, 148, 149, 152, 154, 155, 157, 159, 205, 449, 461)

Şamanizm Cilt 8 (83)

Şamlı Cilt 6 (38, 44, 45, 46, 48)

Şapur Cilt 4 (274)

Cilt 5 (111)

Şaruh Cilt 7 (443)

Şaver Cilt 7 (114, 116)

Şerefeddin Cilt 5 (110)

Cilt 7 (411, 413, 415, 417, 418, 421, 422, 427, 430, 432, 433, 437, 439, 443, 445, 448, 451)

Cilt 8 (108)

Şiraz Cilt 7 (414, 415, 433)

Şirkuh Cilt 7 (114, 116, 118)

Şirvan Cilt 7 (414)

Tabari Cilt 6 (17, 18, 28)

Taberi Cilt 6 (17)

Taberistan Cilt 6 (17)

Tacitus Cilt 3 (130, 150, 291, 319, 402, 465, 489)
Cilt 4 (26, 27, 181, 294, 334, 356, 358, 373, 374, 382, 393, 417, 427, 434)
Cilt 5 (19, 74, 203, 372, 484)
Cilt 6 (55, 71, 314, 411)

Taenarium Cilt 4 (145)

Tagina Cilt 4 (315, 317)

Tahir Cilt 6 (192, 193, 196)

Tahiri Cilt 6 (196)

Tahiriler Cilt 6 (196)

Taif Cilt 6 (12, 141)

Taitsong Cilt 6 (29)

Tanais Cilt 1 (338, 351)
Cilt 4 (115, 242)
Cilt 6 (304)

Tancred Cilt 6 (367, 368, 370, 376, 393, 412, 415)

Tanisli Cilt 5 (206)

Tanjou Cilt 2 (546, 551, 553)

Taranto Cilt 7 (66)

Tarasius Cilt 3 (137)

Tardis Cilt 3 (340)

Tarentum Cilt 1 (63)
Cilt 3 (13, 166)
Cilt 6 (348, 349, 352, 360)
Cilt 7 (39)

Tarpeian Cilt 4 (421)

Tarquin Cilt 4 (351, 431, 435)

Tarquiniensia Cilt 4 (176)

Tarsus Cilt 2 (92, 323, 346, 406, 452, 454, 517)
Cilt 4 (113)
Cilt 5 (186, 259)
Cilt 6 (68, 130, 186, 188, 204)
Cilt 7 (62, 97)

Tartessos Irmağı Cilt 8 (26)

Tarvisianum Cilt 7 (427, 435)

Tatar Cilt 3 (541)
Cilt 4 (85, 239)
Cilt 6 (29, 313, 315, 431, 446, 452)
Cilt 7 (61, 146, 147, 232, 346, 347, 359, 360, 364, 366, 372, 375, 380, 381, 411, 414, 427, 428, 430, 435, 437, 439, 446, 449, 452, 456)
Cilt 8 (101, 108, 287)

Tataristan Cilt 2 (539, 541, 551, 552)
Cilt 3 (280, 540)
Cilt 4 (237, 243)
Cilt 5 (192, 396)
Cilt 6 (129, 130, 291, 312)
Cilt 7 (7, 254, 346, 368, 407, 413, 415, 416, 435, 439, 440)

Tatarlar Cilt 2 (535, 537, 539, 543, 545, 546, 549)
Cilt 3 (96)
Cilt 4 (232)
Cilt 5 (79, 226)

	Cilt 6 (160)
	Cilt 7 (347, 359, 361, 373, 375, 379, 418)
	Cilt 8 (26)
Tatianus	Cilt 3 (45, 47)
Tatullus	Cilt 3 (314, 404)
Taurecium	Cilt 4 (110)
Tauresium	Cilt 4 (53)
Tauris	Cilt 4 (249)
	Cilt 5 (108, 110, 195 (204, 238)
	Cilt 6 (206, 435)
Taurobolia	Cilt 1 (708)
Tauromenium	Cilt 6 (180)
Taurunum	Cilt 1 (556)
Taurus	Cilt 1 (272)
	Cilt 3 (217)
	Cilt 4 (117, 391)
	Cilt 5 (107, 295)
	Cilt 6 (68, 335)
Tavernier	Cilt 5 (108, 111, 205)
	Cilt 6 (22, 61, 124, 160, 426, 449)
	Cilt 7 (117)
Tebais	Cilt 2 (464)
Tebriz	Cilt 7 (423)
Telbesher	Cilt 7 (264)
Temporibus	Cilt 7 (362)
Ternovo	Cilt 6 (305)
Terracina	Cilt 5 (37, 337)
Terræ	Cilt 7 (19, 84, 85, 127)
Tertullianus	Cilt 3 (38)
Tesalya	Cilt 3 (75, 112, 213)
	Cilt 6 (389, 390)
Tesalyalıların	Cilt 3 (94)
Testaccio	Cilt 8 (280, 315)
Tetrapolis	Cilt 7 (64)
Tetricus	Cilt 1 (368, 369, 384, 386, 390, 399, 401, 410, 413)
Teutoburgicus	Cilt 6 (329)
Teutonic	Cilt 1 (331, 333)
	Cilt 6 (432)
	Cilt 8 (178)
Teutonicus	Cilt 7 (205)
Tevere	Cilt 1 (681)
Thames	Cilt 1 (76, 298)
	Cilt 6 (150)
	Cilt 8 (27, 72)
Thapsacus	Cilt 5 (482)
Thaumaturgus	Cilt 1 (353, 686)
	Cilt 6 (283)
Thebaean	Cilt 1 (709)
Thebai	Cilt 8 (86)
Thebais (Teb)	Cilt 1 (729)
	Cilt 3 (419, 421, 430, 434)
	Cilt 5 (157, 209, 211)
	Cilt 7 (115)
Thebarma (Urmiye)	Cilt 5 (109, 110)
Thebes	Cilt 1 (163, 357)
	Cilt 2 (22)
	Cilt 3 (76, 420)
	Cilt 4 (80)
	Cilt 5 (48)
	Cilt 6 (226, 403)

Cilt 7 (225, 311, 313)

Thedoret Cilt 2 (253)

Thematibus Cilt 6 (139, 212, 217, 221, 348, 360)

Themistius Cilt 2 (30, 116, 143, 149, 302, 326, 354, 460, 468, 473, 480, 485, 523, 524, 585, 586, 591, 594, 596, 597)

Themistocles Cilt 4 (60)

Theo Cilt 4 (47)

Theobald Cilt 4 (383)

Cilt 6 (353, 354)

Cilt 7 (172)

Theodatus Cilt 4 (24, 175, 176, 178, 181, 184, 185)

Theodebald Cilt 4 (321)

Theodebert Cilt 4 (205, 208)

Theodelinda Cilt 3 (458)

Theodemir Cilt 4 (11, 12, 15, 17, 20)

Cilt 6 (113, 114)

Theodericus Cilt 8 (304)

Theodor Cilt 4 (38)

Theodora Cilt 4 (5, 51, 53, 60, 69, 71, 74, 78, 95, 96, 98, 99, 108, 141, 164, 165, 173, 176, 177, 197, 215, 218, 221, 306, 308, 310, 335, 430)

Cilt 5 (180, 199, 206, 209, 211, 213, 235, 257, 258, 262, 278, 280, 281, 297, 299, 303, 304, 352, 355, 377)

Cilt 6 (228, 285, 287, 294)

Cilt 7 (183, 390, 391)

Cilt 8 (54)

Cilt 7 (72, 193, 228, 241, 242, 252, 277, 279, 282, 283, 285)

Theodoros Cilt 1 (709)

Cilt 2 (258, 386, 474)

Cilt 3 (95, 453)

Cilt 5 (113, 138, 172, 179, 186, 190, 196, 197, 353)

Cilt 6 (403)

Cilt 7 (72, 193, 228, 241, 242, 252, 277, 279, 282, 283, 285)

Theodorus Cilt 1 (729)

Cilt 2 (47)

Cilt 3 (211, 307)

Cilt 4 (58)

Cilt 5 (115)

Cilt 8 (65, 66, 68, 69)

Theodos Cilt 2 (20, 23, 29, 34, 39, 54, 177, 188, 211, 212, 294, 296, 378, 480, 481, 486, 590, 612, 637, 648, 650)

Cilt 3 (11, 20, 27, 32, 93, 99, 120, 125, 170, 369)

Cilt 4 (113)

Theodosian Cilt 1 (85, 497, 548, 550, 560, 562, 564, 569, 709)

Cilt 2 (27, 31, 33, 43, 51, 54, 66, 67, 86, 177, 187, 210, 214, 227, 294, 296, 338, 441, 474, 475, 479, 567, 623)

Cilt 3 (19, 47, 58, 67, 83, 96, 118, 134, 135, 145, 182, 215, 255, 261, 370, 507, 508)

Cilt 4 (364, 375, 377, 393)

Cilt 7 (227)

Theodosianus Cilt 2 (334)
Cilt 3 (245)
Cilt 4 (120)
Cilt 6 (289, 438)

Theodosius Cilt 1 (85, 502, 638, 658)
Cilt 2 (7, 8, 21, 27, 29, 65, 69, 75, 189, 204, 205, 216, 217, 286, 340, 374, 408, 453, 485, 505, 506, 509, 512, 516, 522, 526, 531, 585, 593, 595, 599, 601, 603, 605, 607, 609, 613, 617, 618, 620, 622, 624, 627, 633, 635, 642, 644, 652, 654, 661)
Cilt 3 (5, 7, 11, 14, 17, 20, 22, 24, 27, 32, 35, 41, 43, 45, 47, 53, 54, 56, 59, 61, 67, 69, 73, 80, 81, 88, 92, 110, 111, 115, 117, 133, 145, 150, 151, 153, 162, 163, 178, 179, 184, 192, 198, 205, 207, 213, 216, 219, 224, 232, 244, 247, 251, 255, 266, 271, 273, 275, 278, 283, 285, 287, 292, 298, 302, 303, 305, 307, 311, 312, 322, 323, 339, 347, 353, 358, 368, 382, 383, 385, 398, 402, 412, 461, 486, 535, 539)
Cilt 4 (13, 31, 117, 165, 215, 218, 313, 336, 364, 374, 399, 426, 429)
Cilt 5 (80, 85, 86, 88, 90, 143, 145, 153, 157, 159, 162, 206, 209, 211, 230, 231, 240, 381)
Cilt 6 (82, 139, 180, 214, 216)
Cilt 7 (227, 315)
Cilt 8 (114, 118)

Theodotus Cilt 2 (322)
Cilt 4 (376)

Theonas Cilt 1 (706)

Theophanes Cilt 1 (252)
Cilt 2 (18, 20, 92, 189, 647)
Cilt 3 (285, 308, 359, 383, 384, 390, 391, 393, 401, 402, 407)
Cilt 4 (12, 14, 15, 18, 21, 29, 42, 69, 72, 75, 77, 80, 89, 114, 119, 218, 231, 242, 269, 282, 288, 317, 325, 326, 331, 333, 336, 337, 340, 342, 430)
Cilt 5 (27, 28, 30, 63, 84, 88, 92, 93, 95, 97, 100, 108, 110, 111, 115, 119, 122, 123, 170, 176, 177, 202, 247, 326, 328, 330, 334, 343, 357, 360, 373, 420, 463, 464, 466)
Cilt 6 (17, 28, 39, 63, 68, 69, 79, 89, 93, 99, 128, 134, 136, 137, 142, 143, 176, 177, 189, 228, 230, 262, 265, 286, 289, 304)

Theophanus Cilt 4 (242)

Theophilus Cilt 2 (130, 132, 203, 217, 235)
Cilt 3 (24, 25, 228, 230, 232, 387)
Cilt 4 (359, 362, 363, 387, 404, 409, 413, 414, 426)
Cilt 5 (134, 138, 140, 159, 254, 257, 259, 262, 311, 355)
Cilt 6 (172, 185, 189, 201, 230, 231, 323, 332)

Theophobos Cilt 5 (256)

Theophrasto Cilt 3 (454)

Theophrastus Cilt 1 (646)

Cilt 3 (454)

Cilt 4 (82, 119, 124, 127, 354)

Cilt 7 (177)

Cilt 8 (68, 70, 73)

Theophylactos Cilt 4 (89, 240)

Cilt 5 (16, 29, 30, 36, 63, 65, 66, 69, 71, 75, 77, 79, 82, 84, 86, 88, 91, 94, 105)

Cilt 8 (30)

Theopolis Cilt 3 (200)

Cilt 4 (256)

Theopompus Cilt 4 (354, 428)

Therapeutae Cilt 3 (417)

Thermantia Cilt 3 (53, 117)

Thermoe Cilt 3 (146)

Thermopylae Cilt 3 (75, 77, 287)

Cilt 4 (111, 225, 234)

Cilt 7 (225, 396)

Thero Cilt 4 (146)

Thesalian Cilt 4 (105)

Thesaurarius Cilt 7 (19, 67, 84, 126, 127, 138)

Thesaurus Cilt 4 (17)

Cilt 6 (100, 212)

Cilt 8 (14, 314)

Theses Cilt 3 (418)

Theseus Cilt 7 (312)

Thessaly Cilt 3 (75)

Cilt 7 (46, 229, 297)

Thestius Cilt 5 (474)

Theudelinda Cilt 5 (42, 43)

Theudes Cilt 4 (169, 170, 291)

Thevenot Cilt 2 (15, 16, 22, 25, 431, 433, 448)

Cilt 4 (85, 89, 262, 279)

Cilt 5 (193, 401)

Cilt 6 (18, 22, 29, 77, 124, 136, 160, 457)

Cilt 7 (440, 442)

Cilt 8 (140, 162)

Thibaut Cilt 7 (172, 173, 179)

Tholouse Cilt 7 (38, 60, 62, 69, 72, 79, 81)

Thomas Cilt 4 (88)

Cilt 7 (149)

Thomassin Cilt 2 (206, 210, 214, 219, 281)

Cilt 3 (417, 423, 425, 429, 431, 434, 450, 500)

Cilt 6 (34, 259, 305)

Cilt 7 (136)

Cilt 8 (213, 220)

Thor Cilt 3 (100, 438)

Cilt 5 (446)

Thouanus Cilt 4 (152)

Thoulouse Cilt 3 (178, 195, 316, 317, 326, 327, 333, 361, 364, 439, 470, 479, 485)

Cilt 4 (59)

Cilt 6 (148)

Cilt 8 (219)

Thrasimond Cilt 4 (171)

Thrasimund Cilt 3 (445, 448)

Thucydides Cilt 2 (544)

Cilt 4 (124, 180, 342, 344, 354, 424)

	Cilt 6 (250)
	Cilt 7 (283)
Thukydides	Cilt 8 (70, 141)
Thule	Cilt 4 (26, 205)
Thuringia	Cilt 3 (282, 330, 333, 334, 440, 467, 470, 487, 496)
	Cilt 4 (26, 166)
Thurium	Cilt 4 (354)
Thüringen	Cilt 5 (367)
Thyrsus	Cilt 3 (237)
Tiber	Cilt 1 (49, 85, 156)
	Cilt 2 (69, 80, 453)
	Cilt 4 (187, 189, 191, 194, 195, 199, 201, 202, 255, 298, 299, 406, 422, 436)
	Cilt 8 (19, 175, 176, 192, 207, 209, 210, 217, 227, 246, 266, 268, 272, 278, 298, 301, 303, 307, 316)
Tiberias	Cilt 1 (658)
	Cilt 6 (55, 116)
Tiberis	Cilt 1 (60, 76, 168, 191, 212, 254, 266, 529, 546, 547, 623, 681)
Tiberius	Cilt 1 (45, 64, 83, 88, 90, 105, 114, 121, 123, 125, 156, 164, 196, 228, 650, 670, 673, 696, 697)
	Cilt 3 (100, 409, 413)
	Cilt 4 (83, 90, 163, 244, 327, 372, 433, 434)
	Cilt 5 (5, 9, 28, 32, 34, 61, 62, 76, 182, 232, 235, 238, 307)
	Cilt 6 (182, 376)
	Cilt 8 (320)
Tiberya	Cilt 7 (123, 124, 127)
Tibesh	Cilt 4 (289)
Tibet	Cilt 4 (85, 243)
	Cilt 6 (423)
	Cilt 7 (369, 378, 420)
Tibisis (Tibiş)	Cilt 5 (368)
Tibur	Cilt 4 (35)
Ticinum	Cilt 4 (48)
Tigre	Cilt 4 (121)
Tigris (Dicle)	Cilt 2 (410, 431)
	Cilt 4 (121, 247)
	Cilt 5 (59, 195, 253, 275, 294, 408)
Tillemont	Cilt 4 (15, 71, 118, 157)
	Cilt 5 (75, 137, 142, 145, 148, 151, 153, 162, 169, 170, 172, 319)
Timaeus	Cilt 4 (252)
Timarchus	Cilt 4 (428)
Timavus	Cilt 4 (314)
Timon	Cilt 4 (428)
Timosthenes	Cilt 4 (264)
Timotheos	Cilt 4 (90)
	Cilt 5 (124)
Timur	Cilt 5 (110, 226)
	Cilt 7 (7, 335, 369, 380, 401, 407, 409, 433, 435, 437, 446, 448, 449, 452)
Timurlenk	Cilt 2 (155, 542)
	Cilt 7 (405, 410, 434)
Tiraboschi	Cilt 4 (22, 32, 35, 43, 48)
	Cilt 8 (54, 57, 60, 63, 65, 69, 71, 73, 74, 138, 156)

Tiranus Cilt 2 (411, 514, 515)

Tiridates Cilt 2 (104, 105, 411)

Tisia Cilt 5 (82)

Cilt 5 (74)

Titus Cilt 4 (33, 34, 89, 351, 402)

Tivoli Cilt 4 (293)

Toledo Cilt 8 (262)

Tollenburg Cilt 7 (32)

Topirus Cilt 4 (235)

Toringus Cilt 3 (324)

Torino Cilt 3 (88, 336, 540)

Cilt 5 (39)

Cilt 8 (83)

Torismond Cilt 3 (181, 327, 329, 333, 361)

Toros Cilt 1 (52, 272, 363, 374)

Cilt 3 (217, 231)

Cilt 5 (107, 108)

Torrentius Cilt 3 (146)

Toskana Cilt 1 (305)

Cilt 3 (64, 102, 104, 146, 152, 155, 170, 182, 196, 374, 381, 396, 401, 413, 422)

Cilt 4 (176, 191, 194, 300, 317, 391)

Cilt 5 (83, 376, 383)

Cilt 8 (60, 229, 233, 248, 287, 304)

Toskanalı Cilt 3 (152)

Cilt 8 (58)

Totila Cilt 4 (6, 177, 283, 292, 295, 298, 306, 308, 311, 314, 319, 327)

Toulouse Cilt 8 (211)

Tournay Cilt 7 (245)

Tournefort Cilt 1 (49, 226, 352, 353, 567)

Cilt 4 (116)

Cilt 5 (108, 205, 435)

Cilt 6 (176, 177, 282)

Cilt 7 (224, 227, 429, 451)

Cilt 8 (119, 162, 167)

Toxandria Cilt 2 (157, 165)

Toxotius Cilt 3 (130)

Tōton Cilt 7 (36, 86, 150)

Tōtonların Cilt 7 (373)

Trablus Cilt 1 (53)

Cilt 2 (205, 507)

Cilt 4 (139, 157, 159, 289)

Trabzon Cilt 1 (52, 352, 353)

Cilt 4 (115, 116, 262, 263, 268)

Cilt 5 (101, 281, 298, 303, 304, 310)

Cilt 7 (97, 228, 229, 298, 403, 449)

Cilt 8 (32, 40, 82, 107, 165, 168)

Traguitium Cilt 1 (508)

Traianus Cilt 3 (119, 142, 161, 202, 365, 370, 529, 543)

Cilt 4 (33, 34, 109, 229, 361, 364)

Cilt 5 (59, 82, 83, 221, 388, 403)

Cilt 7 (168)

Trajanum Cilt 1 (399)

Trajanus Cilt 1 (27, 31, 34, 39, 41, 51, 59, 66, 70, 77, 80, 105, 106, 108, 115, 116, 120, 121, 196, 230, 232, 246, 247, 251, 283, 334, 336, 389, 392, 406, 411, 415, 426, 427, 483, 487, 498, 502, 549, 562, 563, 586, 637, 656, 663, 673, 678, 679, 682, 684, 685, 692)

Cilt 2 (59, 82, 144, 167, 199, 222, 341, 399, 400, 425, 515, 518, 568, 577, 585, 586, 588)

Trakya Cilt 1 (51, 192, 239, 240, 297, 335, 356, 357, 381, 387, 398, 428, 440, 448, 455, 457, 468, 520, 535, 551, 557, 559, 637, 723)

Cilt 2 (12, 13, 19, 29, 40, 44, 91, 97, 102, 113, 206, 267, 268, 273, 282, 286, 320, 324, 401, 446, 460, 470, 521, 522, 544, 559, 560, 562, 566, 568, 575, 581, 585, 594, 596, 597)

Cilt 3 (33, 43, 74, 217, 218, 223, 224, 236, 287, 292, 294, 296, 308)

Cilt 4 (15, 17, 56, 93, 94, 110, 111, 115, 139, 140, 142, 144, 199, 208, 235, 293, 297, 307, 311, 328, 331, 352)

Cilt 5 (41, 98, 101, 102, 162, 163, 172, 202, 226, 236, 241, 243, 250, 251, 305, 426)

Cilt 6 (6, 140, 254, 262, 273, 289, 290, 332, 333, 337, 385, 454)

Cilt 7 (32, 45, 49, 168, 169, 195, 232, 237, 251, 253, 254, 289, 325, 331, 334, 379, 380, 392, 393, 396, 457)

Cilt 8 (92, 166, 188)

Trakyalı Cilt 3 (384)

Tralles Cilt 4 (101)

Transilvanya Cilt 2 (558)

Cilt 4 (228, 234)

Cilt 5 (18)

Cilt 8 (98)

Transoxiana Cilt 7 (366)

Transoxiane Cilt 4 (278)

Trapezuntios Cilt 8 (37, 65, 66, 69, 73)

Trapezus Cilt 8 (40, 82, 107, 109)

Trascalisseus Cilt 4 (13)

Trebatius Cilt 4 (371, 383)

Trebellian Cilt 4 (413)

Trebellianus Cilt 1 (368, 374)

Trebellius Cilt 1 (366, 381, 401)

Cilt 4 (113)

Trent Cilt 4 (323)

Trevigo Cilt 4 (291)

Triarian Cilt 4 (15)

Triarius Cilt 4 (16, 17)

Tribonian Cilt 4 (77, 97, 350, 362, 375, 378, 380, 381, 383, 387, 410, 427)

Tricameron Cilt 4 (155)

Trier Cilt 2 (122, 157, 193, 221, 265, 267, 272, 389, 494, 505, 506, 508, 526, 528, 625, 626, 629, 634)

Cilt 3 (195, 321, 366, 504)

Cilt 5 (182, 387, 390)

Trinity Cilt 2 (235, 238, 241)

Trinquemale Cilt 4 (87)

Tripoli Cilt 2 (205, 507, 508)
Cilt 6 (49, 205)

Trisagion Cilt 5 (170, 172)

Trojan Cilt 4 (338)

Troya Cilt 4 (80)

Troyes Cilt 7 (37, 172, 173, 179, 205, 220, 250)

Truva Cilt 1 (52, 79, 83, 299, 357)
Cilt 2 (17, 18, 408, 544)
Cilt 3 (166, 533)
Cilt 4 (29, 143, 145)
Cilt 6 (38)

Truvalılar Cilt 3 (521)
Cilt 4 (354)

Tryphon Cilt 1 (584, 643)

Tudela Cilt 6 (227, 232)

Tullius Cilt 4 (351)
Cilt 8 (67, 301)

Tuna Cilt 1 (29, 31, 32, 35, 44, 46, 48, 51, 89, 91, 120, 125, 132, 145, 164, 165, 167, 168, 220, 243, 254, 257, 267, 296, 297, 299, 302, 303, 305, 320, 321, 327, 334, 335, 338, 341, 347, 348, 350, 353, 357, 361, 368, 379, 381, 389, 391, 395, 405, 414, 416, 432, 438, 440, 459, 468, 475, 476, 478, 485, 493, 495, 501, 530, 534, 556, 562, 644)
Cilt 2 (7, 11, 12, 40, 49, 93, 95, 112, 117, 138, 146, 148, 150, 156, 316, 318, 319, 401, 443, 455, 467, 469, 470, 491, 494, 507, 520, 522, 524, 527, 531, 534, 535, 544, 545, 557, 561, 563, 565, 568, 570, 582, 592, 594, 595, 599, 637)
Cilt 3 (43, 45, 73, 83, 97, 99, 104, 155, 156, 172, 194, 222, 224, 236, 257, 277, 279, 282, 283, 285, 287, 290, 292, 298, 300, 301, 307, 324, 341, 343, 375, 386, 398, 404, 437, 439, 530, 534, 537)
Cilt 4 (6, 12, 13, 27, 29, 49, 109, 111, 223, 226, 230, 233, 236, 240, 242, 245, 262, 285, 311, 328, 331)
Cilt 5 (5, 9, 13, 17, 19, 76, 79, 82, 85, 102, 236, 243, 337, 367, 368, 388)
Cilt 6 (105, 115, 142, 290, 303, 305, 307, 313, 316, 322, 323, 330, 335, 338, 421, 438)
Cilt 8 (36, 89, 90, 93, 94, 118, 237)

Tunis Cilt 6 (256)

Tunnunensis Cilt 3 (367, 447)
Cilt 4 (171, 342)

Tunus Cilt 6 (97, 127, 180, 358, 401, 402)

Turin Cilt 2 (187)
Cilt 8 (83)

Turon Cilt 3 (184, 256, 361, 380, 394, 403, 406, 455, 474, 477, 499, 500, 502, 503, 508)

Turotzius Cilt 7 (32)

Tuscany Cilt 7 (176)

Tuscia Cilt 3 (413)

Tusculan Cilt 3 (94, 355)

Tusculum Cilt 3 (410)

Cilt 8 (210, 226)

Türk Cilt 5 (65, 66, 115, 116, 204, 226, 286, 288, 293, 299, 403, 415, 460, 490)

Cilt 6 (27, 29, 31, 127, 136, 172, 186, 187, 189, 190, 197, 282, 286, 291, 311, 316, 319, 322, 335, 385, 390, 421, 425, 428, 430, 438, 440, 442, 445, 447, 451)

Cilt 7 (7, 27, 33, 55, 57, 58, 60, 61, 63, 65, 73, 74, 78, 80, 98, 103, 104, 111, 114, 116, 125, 127, 133, 135, 147, 228, 251, 310, 311, 380, 382, 384, 386, 388, 390, 392, 394, 395, 400, 401, 404, 405, 407, 422, 430, 432, 436, 439, 447, 448, 453, 455, 460)

Cilt 8 (13, 18, 25, 29, 30, 36, 38, 39, 84, 90, 91, 94, 95, 98, 100, 102, 104, 107, 109, 115, 117, 120, 122, 127, 129, 136, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 156, 159, 161, 163, 165, 168, 176, 287)

Türkistan Cilt 5 (99)

Cilt 6 (428, 431, 444, 446)

Cilt 7 (364, 372, 415, 445)

Türkiye Cilt 7 (435, 450)

Türkler Cilt 5 (14, 75, 221, 290, 403, 479)

Cilt 6 (84, 189, 190, 200, 335, 336, 383, 388, 421, 432, 436, 438, 451, 461, 462)

Cilt 7 (7, 20, 57, 60, 64, 68, 95, 101, 104, 105, 113, 115, 121, 192, 224, 248, 277, 294, 308, 313, 335, 384, 391, 397, 407, 423, 430, 438, 448, 457)

Cilt 8 (6, 13, 17, 22, 31, 48, 87, 89, 98, 99, 101, 104, 105, 111, 113, 114, 120, 123, 128, 136, 138, 140, 142, 147, 149, 150, 152, 155, 157, 162, 165, 170, 171)

Türkmen Cilt 6 (438, 450, 461)

Cilt 7 (60, 106, 232, 385, 388, 422, 446, 457)

Cilt 8 (116)

Türkmenler Cilt 6 (429, 430, 432, 453, 462)

Cilt 7 (415, 446)

Tyber Cilt 1 (191)

Cilt 6 (181, 183, 184, 257, 262, 364)

Tychicus Cilt 6 (278)

Tyre Cilt 2 (215, 263, 270, 271, 402)

Cilt 5 (101, 130, 203, 416)

Tyriensis Cilt 7 (19)

Tyrol Cilt 5 (38)

Tzangra Cilt 7 (61)

Tzetzes Cilt 6 (267, 268, 270)

Cilt 7 (227)

Tzimiskes Cilt 5 (273, 276)

Ubeydullah Cilt 6 (31)

Ufeus Cilt 4 (184)

Uhud Cilt 5 (453, 455, 456)

Cilt 6 (136)

Ulphilas Cilt 3 (186, 187, 437, 438, 442, 443, 451)

Ulpian Cilt 4 (358, 362, 363, 365, 368, 371, 374, 380, 386, 389, 390, 397, 404, 406, 410, 418, 426)

Ulpianus Cilt 2 (45, 59, 64, 65)

Ulpinian Cilt 4 (383)

Uludağ Cilt 1 (355)

Cilt 2 (16)

Ulysses Cilt 6 (369)

Umman Cilt 5 (398, 402)

Upsala Cilt 4 (233)

Cilt 5 (83)

Uraias Cilt 4 (202, 291)

Uranius Cilt 4 (251)

Urban Cilt 5 (215)

Cilt 7 (12, 18, 24, 47, 55, 81, 253, 294)

Urbanus Cilt 8 (18, 19, 177, 219, 265, 272, 319)

Urbibus Cilt 1 (335)

Urbino Cilt 4 (204, 205, 315)

Urfa Cilt 1 (199, 285, 286, 361, 644)

Cilt 4 (117, 261)

Cilt 5 (84, 95)

Cilt 6 (68, 172, 205)

Cilt 7 (63, 112, 262, 415)

Urius Cilt 1 (354)

Urmiye Cilt 5 (110, 195)

Ursacius Cilt 2 (251, 259, 268, 491)

Ursini Cilt 7 (302)

Cilt 8 (6, 173, 227, 229, 230, 245, 247, 251, 254, 256, 259, 260, 272, 285, 288, 310, 311, 316, 317)

Ursinicus Cilt 2 (142, 155, 156)

Ursinus Cilt 6 (213)

Ursula Cilt 2 (608)

Usher Cilt 7 (54)

Utinensis Cilt 4 (342)

Utturgurian Cilt 4 (231)

Uxor Cilt 6 (242, 387)

Uygur Cilt 7 (361)

Uygurlar Cilt 4 (243)

Cilt 6 (313)

Übeyde Cilt 6 (34, 38, 45, 55, 56, 58, 61, 62, 66, 67)

Vacarius Cilt 4 (383)

Vaconian Cilt 4 (409)

Vada Cilt 4 (146)

Valachia Cilt 8 (98)

Valencia Cilt 1 (47)

Cilt 3 (314)

Cilt 6 (126)

Valencius Cilt 1 (502)

Valens Cilt 1 (368, 369, 557, 558, 716)

Cilt 3 (18, 52, 156, 162, 214, 438, 443)

Cilt 6 (308)

Valentianus Cilt 2 (296)

Cilt 3 (347)

Valentinian Cilt 1 (587)

Cilt 3 (6, 7, 11, 14, 15, 18, 145, 249, 251, 253, 255, 257, 260, 262, 266, 267, 303, 309, 312, 313, 321, 323, 339, 344, 348, 353, 356, 359, 379, 382, 400, 404, 408)

Cilt 4 (31, 33, 393)

Valentinianus Cilt 2 (7, 8, 32, 54, 55, 455, 463, 468, 471, 473, 475, 482, 484, 488, 490, 497, 499, 504, 511, 522, 524, 526, 529, 533, 559, 571, 573, 586, 601, 604, 609, 628, 630, 632, 634, 637, 647, 650, 654, 657, 658, 662)

Valeria Cilt 1 (468, 534, 553, 555, 706)

Valerian Cilt 4 (198, 423)

Valerianus Cilt 1 (5, 323, 336, 337, 342, 343, 345, 348, 350, 352, 361, 362, 365, 367, 370, 372, 373, 379, 381, 386, 389, 402, 408, 417, 424, 432, 489, 627, 647, 687, 689, 702)

Valerius Cilt 1 (64, 72, 463, 490, 595)

Cilt 2 (38, 41, 193)

Cilt 4 (397, 399, 425)

Vales Cilt 3 (198, 307, 320, 328, 404, 407, 409)

Cilt 4 (33, 36, 38, 42, 48, 50)

Valesian Cilt 1 (532, 555, 558, 559, 566, 568, 569)

Cilt 2 (27, 29, 90, 97, 460)

Cilt 4 (12, 15, 18, 21, 22, 26, 32, 34, 42, 47, 48)

Valesius Cilt 1 (346, 491, 528, 729)

Cilt 2 (28, 29, 36, 49, 55, 63, 90, 133, 150, 157, 165, 171, 176, 257, 266, 278, 279, 406, 437, 459, 465, 491, 568)

Cilt 3 (135, 198, 281, 316, 402, 520)

Cilt 4 (24)

Van Cilt 6 (438)

Vandal Cilt 1 (330, 391, 395)

Cilt 2 (94, 96, 210)

Cilt 3 (7, 36, 97, 162, 164, 169, 183, 198, 201, 254, 257, 260, 265, 267, 268, 270, 308, 312, 318, 335, 347, 351, 356, 357, 359, 366, 368, 376, 378, 380, 382, 384, 390, 392, 393, 400, 445, 446, 448, 450, 452, 454)

Cilt 4 (21, 23, 26, 58, 97, 135, 136, 138, 139, 148, 149, 153, 156, 157, 159, 172, 178, 214, 216, 227, 286, 288, 290, 332)

Cilt 6 (103)

Vandallar Cilt 1 (331, 332, 391, 393, 411, 476)

Cilt 3 (6, 53, 97, 105, 191, 194, 249, 258, 260, 262, 265, 270, 277, 285, 353, 361, 382, 390, 391, 410, 439, 443, 448, 450, 454)

Cilt 4 (26, 136, 150, 152, 154, 156, 157, 166, 170, 171, 213, 255, 260, 285)

Cilt 5 (80)

Cilt 6 (101, 181)

Cilt 8 (287, 303, 304, 306)

Vandalusia Cilt 6 (103)

Varanes Cilt 5 (65)

Varchonite Cilt 4 (240, 245)

Varna Cilt 8 (87, 92, 96, 98, 119)

Vasconiâ Cilt 7 (39)

Vatikan Cilt 1 (671)

Cilt 5 (54, 148, 166, 181, 186, 318, 339, 346, 349, 358, 359, 371, 376, 381, 385, 389, 490)

Cilt 8 (12, 17, 19, 29, 35, 42, 50, 52, 66, 70, 82, 132, 168, 177, 179, 180, 185, 191, 192, 207, 216, 220, 225, 236, 252, 258, 266, 267, 269, 270, 272, 274, 277, 279, 285, 287, 312, 315, 317, 321, 323)

Vaucluse Cilt 8 (233, 236)

Vectigalibus Cilt 6 (200)

Vegetius Cilt 1 (38, 39, 41, 44, 46, 497)

Velleius Cilt 1 (70, 114, 164, 166, 222, 225, 255, 321, 438)

Venantius Cilt 4 (162)

Cilt 5 (167)

Venedik Cilt 1 (48, 50, 507, 543, 731)

Cilt 4 (20, 62, 342, 387)

Cilt 5 (22, 37, 38, 40, 137, 149, 181, 190, 210, 226, 334, 340, 384)

Cilt 7 (84, 86, 87, 108, 128, 150, 159, 169, 170, 174, 181, 183, 184, 186, 188, 191, 197, 203, 209, 215, 219, 220, 223, 224, 233, 236, 248, 249, 252, 254, 255, 302, 351, 352, 389, 417, 454)

Cilt 8 (18, 20, 22, 24, 38, 41, 42, 44, 49, 52, 53, 61, 62, 65, 71, 72, 80, 81, 89, 92, 105, 107, 115, 122, 128, 157, 168, 171, 172, 180, 193, 223, 248, 291, 310)

Venedikli Cilt 7 (186, 204, 207, 210, 215, 249, 346, 362, 418)

Cilt 8 (123, 145, 157)

Venet Cilt 4 (59)

Cilt 6 (63)

Venetia Cilt 4 (184, 291, 314)

Cilt 6 (89)

Venice Cilt 4 (59)

Venüs Cilt 1 (130, 186, 256, 589, 683)

Cilt 4 (63, 337, 338)

Cilt 6 (170, 223, 244)

Veratius Cilt 4 (419)

Vercellae Cilt 2 (270, 272, 333)

Vergilius Cilt 2 (196, 197, 399, 474, 561, 639)

Cilt 4 (43, 82, 146, 167, 182, 191, 320, 321, 369, 377, 402, 419, 435)

Cilt 5 (47)

Cilt 8 (56, 67, 235, 236, 295)

Verona Cilt 3 (83, 90, 91, 111, 118, 199, 335, 337, 340)

Cilt 8 (114, 313)

Veronalı Cilt 3 (83)

Vertot Cilt 3 (474, 520, 527)

Cilt 8 (137)

Verus Cilt 4 (71)

Vespasian Cilt 4 (268)

Vespasiano Cilt 4 (356)

Vespasianus Cilt 1 (77, 82, 105, 114, 115, 121, 124, 156, 232, 336, 597, 677)
Cilt 2 (38, 94, 381, 453)
Cilt 3 (130, 132, 402, 453, 465)
Cilt 4 (327)
Cilt 8 (196, 240, 296, 313)

Vesta Cilt 3 (12, 119)

Vestfalya Cilt 1 (344)

Vetranio Cilt 2 (112, 116, 280)

Vezüv Cilt 1 (600, 679)

Victor Cilt 2 (38, 56, 80, 81, 86, 88, 91, 92, 99, 101, 111, 116, 120, 121, 123, 129, 131, 140, 148, 184, 187, 210, 302, 368, 413, 420, 427, 430, 440, 442, 463, 476, 495, 505, 521, 523, 528, 573, 575, 577, 578, 584, 586, 605, 606, 638, 639, 641)

Vidimus Cilt 8 (302)

Vigilantia Cilt 4 (53, 64)

Villani Cilt 8 (15, 20, 33, 215, 218, 222, 227, 230, 238, 257, 258, 260, 263)

Villehardouin Cilt 6 (143, 236, 291, 327)
Cilt 8 (172)

Vincent Cilt 6 (405)

Vincentius Cilt 2 (229)

Vindobonæ Cilt 6 (305, 310)

Virgil Cilt 6 (242, 382, 390, 395)

Vistula Cilt 5 (367, 368)

Vitalian Cilt 4 (55, 56, 100, 200)

Vitalianus Cilt 1 (249)

Vitellius Cilt 1 (114, 121, 156, 544, 675)
Cilt 4 (71)

Viterbo Cilt 8 (191, 210, 211, 216)

Vitruvius Cilt 1 (359, 508)
Cilt 4 (314)

Viyana Cilt 1 (82, 132, 168, 642)
Cilt 3 (109, 185, 344, 444, 475, 477, 479, 483)
Cilt 4 (11)
Cilt 5 (340, 346)
Cilt 6 (212, 265, 316)
Cilt 8 (26, 116)

Vizigot Cilt 3 (317, 330, 333, 364, 366, 396, 401, 444, 455, 458, 466, 467, 479, 497, 529)
Cilt 4 (25, 29, 160)

Vizigotlar Cilt 2 (557, 568)
Cilt 3 (7, 309, 327, 329, 331, 361, 394, 439, 444, 457, 458, 482, 483, 485, 490, 493, 496, 510, 512, 513)
Cilt 4 (169)
Cilt 5 (38)

Vladislao Cilt 8 (96)

Vocania Cilt 4 (413)

Volaterranus Cilt 4 (333)

Volga Cilt 2 (92, 536, 552, 554, 606)
Cilt 4 (122, 242)
Cilt 5 (63, 115)
Cilt 6 (304, 311, 335, 438)
Cilt 8 (83)

Volney Cilt 5 (203, 399)
Cilt 6 (87, 459)
Volodimir Cilt 5 (271)
Cilt 6 (245, 246, 327, 340, 342, 344)
Volsk Cilt 8 (209)
Volsklar Cilt 1 (49)
Voltaire Cilt 2 (87, 135, 190, 536)
Cilt 5 (88, 194, 361, 370, 41 1, 460, 470)
Cilt 6 (104, 159, 182, 246, 353)
Cilt 8 (86, 115, 126, 139, 147, 165, 290)
Vopiscus Cilt 1 (393, 394, 396, 397, 400, 401, 404, 405, 407, 409, 410, 413, 414, 416, 418, 421, 422, 424, 426, 430, 432, 433, 435, 437, 438, 440, 442, 443, 445, 446, 449, 450, 452, 453, 456, 458, 506)
Vosges Cilt 4 (208)
Walachia Cilt 2 (557)
Cilt 4 (233)
Walachian Cilt 6 (305)
Waladimir Cilt 6 (326)
Walamir Cilt 4 (11, 13, 15, 16, 18)
Walid Cilt 6 (31)
Wallace Cilt 4 (406)
Cilt 6 (398)
Warburton Cilt 2 (145, 372, 374, 376, 439)
Cilt 3 (39, 40)
Cilt 4 (65, 81)
Watson Cilt 6 (143, 170)
Wechel Cilt 6 (230)
Werdan Cilt 6 (39, 40)
Weser Cilt 6 (257)
Wesseling Cilt 3 (23, 87, 128, 208, 453, 541)
Cilt 5 (36, 117, 395, 404)
Cilt 6 (48, 75, 381, 437)
Wessex Cilt 5 (333)
Westminster Cilt 4 (418)
Cilt 7 (190)
Wharton Cilt 4 (252)
Wheeler Cilt 7 (181, 315, 387)
Whig Cilt 3 (12)
Widimir Cilt 4 (11, 12)
Widukind Cilt 5 (372)
Wilhelm Cilt 6 (356, 368)
Willelm Cilt 7 (164)
Willerm Cilt 6 (430, 462)
William Cilt 6 (83, 146, 159, 172, 212, 292, 298, 355, 356, 358, 363, 365, 367, 368, 375, 379, 385, 388, 396, 397, 399, 409, 412, 417, 427, 432, 447, 454, 455, 457, 460, 461)
Cilt 7 (11, 35, 37, 56, 62, 65, 67, 69, 75, 82, 85, 98, 99, 112, 113, 117, 121, 147, 164, 253, 262, 362, 452)
Willielmus Cilt 7 (19)
Winchester Cilt 2 (61)
Cilt 8 (210, 211)
Winckleman Cilt 7 (215)
Wingfield Cilt 8 (277)

Winifred Cilt 6 (296)

Wiscard Cilt 6 (369, 397)

Witichind Cilt 6 (320)

Witiza Cilt 6 (104, 108, 117)

Wladislaus Cilt 8 (89)

Wurtzburgh Cilt 6 (310)

Xeres Cilt 6 (106, 109, 111)

Xerxes Cilt 3 (183, 376)

Cilt 7 (56)

Ximenes Cilt 6 (110, 147, 150)

Xiphilinus Cilt 8 (235)

Yafa Cilt 7 (79, 83, 88, 91, 127, 132, 135, 149)

Yahova Cilt 1 (576, 578)

Yahuda Cilt 1 (674)

Yahudi Cilt 4 (81, 163, 164, 182, 184, 189, 252, 395, 423)

Cilt 7 (30, 77, 97, 158, 213)

Cilt 8 (32, 73, 134, 222, 224, 225, 296, 322)

Yahudiler Cilt 4 (41, 75, 279, 396)

Cilt 7 (30, 31, 77, 80, 259)

Cilt 8 (187, 315, 322)

Yakubi Cilt 5 (99, 140, 192, 194, 199, 201, 210, 212, 419)

Cilt 6 (75, 125)

Cilt 7 (72, 92, 362)

Yakubiler Cilt 5 (6, 125, 140, 188, 201, 209)

Yakubileri Cilt 7 (92)

Yehova Cilt 5 (133, 425)

Cilt 7 (25, 141)

Yehuda Cilt 4 (95)

Cilt 5 (129, 152)

Cilt 7 (84, 254)

Yemen Cilt 5 (60, 399, 403, 406, 419, 421, 482, 488)

Yemen Krallığı Cilt 5 (398, 403, 421)

Yezdegerd Cilt 6 (20, 25, 28, 30)

Yezid Cilt 6 (30, 61, 134)

Yohanna Cilt 5 (137)

Yunan Cilt 3 (20, 58, 67, 68, 78, 80, 106, 120, 121, 152, 184, 208, 219, 238, 245, 265, 271, 290, 291, 301, 307, 335, 344, 363, 380, 396, 400, 405, 410, 418, 419, 427, 429, 441, 451, 452, 458, 472, 477, 487, 527, 533)

Cilt 4 (12, 13, 21, 32, 44, 59, 87, 103, 124, 126, 136, 148, 181, 205, 208, 231, 250, 252, 258, 261, 264, 265, 267, 271, 274, 309, 320, 321, 323, 333, 337, 338, 352, 355, 369, 376, 380, 383, 400, 413)

Cilt 5 (6, 20, 26, 36, 37, 59, 63, 75, 77, 87, 94, 97, 98, 121, 130, 137, 138, 147, 149, 150, 176, 179, 181, 186, 190, 194, 203, 210, 219, 221, 223, 226, 232, 234, 246, 265, 267, 270, 280, 294, 295, 299, 301, 303, 309, 310, 321, 327, 329, 336, 337, 339, 341, 345, 348, 350, 353, 357, 373, 381, 384, 395, 415)

Cilt 6 (39, 40, 42, 49, 52, 55, 56, 62, 77, 78, 83, 87, 93, 94, 97, 102, 103, 115, 127, 128, 136, 157, 161, 162, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 183, 188, 211, 214, 217, 221, 223, 226, 227, 234, 237, 238, 240, 246, 249, 252, 265, 267, 268, 270, 271, 275, 277, 283, 288, 291, 306, 330, 336, 339, 342, 343, 356, 360, 363, 367, 373, 374, 378, 380, 382, 384, 385, 387, 390, 393, 395, 397, 399, 403, 404, 406, 408, 409, 437, 442, 452, 454, 457)

Cilt 7 (5, 7, 9, 14, 15, 20, 27, 31, 39, 51, 52, 54, 56, 57, 59, 63, 65, 72, 97, 98, 101, 105, 121, 124, 125, 137, 155, 159, 162, 164, 167, 169, 183, 186, 188, 189, 191, 199, 203, 213, 215, 219, 228, 231, 239, 243, 245, 252, 255, 258, 273, 286, 288, 295, 297, 299, 301, 303, 306, 310, 313, 314, 317, 319, 343, 346, 355, 380, 383, 386, 388, 390, 392, 396, 401, 404, 427, 432, 436, 439, 447, 450, 452, 454, 459)

Cilt 8 (27, 48, 57, 193, 235)

Yunanistan

Cilt 2 (24, 40, 57, 91, 110, 112, 127, 159, 206, 216, 338, 349, 359, 467, 533, 538, 637)

Cilt 3 (5, 71, 75, 76, 78, 81, 125, 129, 381, 393)

Cilt 4 (17, 106, 111, 198, 246, 251, 331, 342, 353, 354, 375, 434)

Cilt 5 (52, 101, 163, 226, 245, 295, 350, 357, 411, 416)

Cilt 6 (7, 69, 162, 167, 168, 171, 175, 221, 225, 249, 271, 326, 329, 336, 345, 351, 385, 394, 396, 402, 409, 421, 452, 460)

Cilt 8 (12, 24, 58, 59, 62, 71, 72, 105, 129)

Yunanlar

Cilt 2 (20, 27, 189, 201, 204, 406, 446, 543, 544, 562, 571)

Cilt 3 (22, 59, 77, 186, 217, 383, 387, 409, 460, 487, 521, 533, 535, 540)

Cilt 4 (29, 132, 145, 184, 188, 226, 354, 362)

Cilt 5 (36, 38, 40, 41, 75, 100, 115, 131, 166, 199, 201, 222, 226, 229, 231, 263, 266, 280, 281, 327, 329, 335, 337, 346, 355, 357, 374, 375, 395, 398, 401, 466, 468)

Cilt 6 (6, 17, 39, 75, 77, 79, 86, 99, 100, 119, 133, 137, 139, 140, 170, 175, 185, 187, 202, 205, 232, 235, 237, 240, 248, 252, 254, 257, 259, 275, 290, 292, 305, 308, 309, 311, 324, 343, 345, 347, 348, 360, 371, 387, 391, 395, 403, 406, 409, 410, 421, 422, 437, 440, 443, 453, 455)

	Cilt 7 (22, 26, 45, 55, 57, 58, 64, 95, 96, 99, 102, 105, 115, 155, 156, 161, 164, 166, 168, 175, 186, 193, 194, 197, 199, 203, 206, 209, 212, 214, 229, 232, 236, 237, 245, 251, 253, 255, 257, 278, 287, 293, 298, 299, 304, 312, 326, 347, 348, 352, 372, 379, 381, 393, 402, 404, 447, 453, 455)
Zachary	Cilt 5 (158, 330, 344)
Zaleucus	Cilt 4 (353, 354, 356)
Zames	Cilt 4 (313)
Zano	Cilt 4 (154, 157)
Zara	Cilt 7 (169, 181, 186, 189)
Zaragoza	Cilt 3 (394)
	Cilt 5 (366)
	Cilt 6 (113)
Zathus	Cilt 4 (269)
Zeblestan	Cilt 4 (278)
Zeid	Cilt 5 (442, 464, 473)
Zekeriya	Cilt 4 (219)
Zeno	Cilt 4 (5, 9, 11, 13, 15, 18, 101, 102, 114, 118, 125, 370)
	Cilt 5 (168, 190)
Zenobia	Cilt 1 (367, 371, 384, 386, 390, 400, 405, 407, 412, 444, 703, 704)
Zenon	Cilt 1 (61, 92, 119, 646)
Zerdüşt	Cilt 1 (274, 279, 281, 362, 587)
	Cilt 4 (238, 271)
	Cilt 5 (98, 110, 190, 419)
Zeuxippus	Cilt 5 (149, 239)
Zeyneddin	Cilt 7 (111)
Zimisces	Cilt 5 (273, 276)
Zonaras	Cilt 4 (53, 58, 77, 80, 89, 91, 94, 100, 333, 430)
	Cilt 5 (13, 27, 30, 75 (84, 88, 93, 161, 321, 329, 463, 466)
Zosimus	Cilt 1 (245, 251, 264, 325, 327, 336, 338, 339, 341, 342, 348, 351, 356, 358, 361, 363, 375, 381, 386, 389, 391, 393, 398, 402, 405, 408, 409, 413, 415, 416, 422, 429, 431, 435, 436, 440, 442, 444, 475, 518, 520, 525, 530, 532, 534, 538, 540, 542, 548, 552, 557, 559, 562, 569)
Zurlauben	Cilt 7 (398)
Zübeyde	Cilt 5 (109)
Zürih	Cilt 8 (189)
Zygomala	Cilt 8 (118)
Zygomalas	Cilt 7 (315)

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi'nin sekizinci ve son cildi ile insanlık tarihinin en önemli dönemeçlerinden birini almış oluyoruz. Edward Gibbon bu son cildin ilk üç bölümünde İstanbul'un fethine giden meşakkatli yolu anlatıyor.

Bizans'ın içinde bulunduğu toplumsal, siyasal ve ekonomik karmaşayı, Batı'dan beklediği ama bir türlü gelmeyen yardımları, Batı'daki cumhuriyet ve krallıkların Bizans'a karşı umursamazlığını ortaya seriyor. Bu bölümlerde ayrıca Osmanlı'nın artık bir imparatorluk olarak anılmasına giden sürece, gerçekleştirilen siyasal, askerî ve ekonomik düzenlemelere ve nihayetinde İstanbul'un kuşatılmasına değiniyor.

İstanbul'un fethiyle birlikte Gibbon, dikkatini Batı Hristiyan dünyasına veriyor ve son üç bölümü papalık mücadelelerine, Roma'da yöneticiler, soylular, din adamları arasında yaşanan kargaşalara, gerçekleştirilen konsillere vb. ayırıyor. Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi'nin son noktasını ise şu sözlerle koyuyor: "Hayatımın yirmi yılını meşgul eden ancak kendi arzularıma göre yetersiz kalan bu çalışmayı ilk olarak Capitolinus'un kalıntıları arasında düşündüm ve nihayet halkın merakına sundum."

THG
0732557
SOE

indie
tarih
9 786257 321051
indie.com.tr
ISBN: 978-625-7321-05-1